

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Ирена Д. Колај Ристановић
Културни идентитет муслимана у Београду
1841-1867.
Докторска дисертација

Београд 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Irena D. Kolaj Ristanović
Cultural identity of Muslims in Belgrade
1841-1867
Doctoral thesis

Belgrade 2021

Ментор:

проф. др Мирјана Маринковић, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

проф. др Љиљана Чолић, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду

др Радомир Ј. Поповић, научни саветник, Историјски институт у Београду

др Александра Вулетић, виши научни сарадник, Историјски институт у Београду

Датум одбране: _____

Током овог исцрпног истраживања подршку и корисне савете нам је пружио ментор, проф. др Мирјана Маринковић, која је својим знањем и стручношћу олакшала наш рад, те бисмо јој овом приликом упутили велику захвалност. Истовремено, корисни стручни савети нису изостали ни од проф. др Љиљане Чолић која је умела да изабере прави моменат да их упути и својом несебичном подршком довела до завршетка ове дисертације. На томе јој се овим путем срдечно захваљујемо. Неизоставно је поменути спремност за сарадњу запослених у архивима чију смо архивску грађу консултовали, а посебно Драгане Митрашиновић, стручног сарадника-архивисте Историјског архива Београда. Исту је исказала колегиница Evren Doğan која је пријатељским наступом учинила изворе на османском језику доступнијим. На томе им се захваљујем. На крају, али не и на последњем месту, дубоку захвалност дугујем својој породици.

КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ МУСЛИМАНА У БЕОГРАДУ 1841-1867.

Сажетак

Према је појам култура дефинисан као интегрисан образац људског знања, веровања и понашања, а идентитет нас упућује на истоветност и једнакост, можемо рећи да је културни идентитет муслимана у Београду 1841-1867 пре свега заснован на припадности појединца исламској верској заједници: уми. У складу са поштовањем исламског закона: шеријата, муслимани су након освајања Београда, 1521. године, почели са прилагођавањем новоосвојене области свим одликама свог културног идентитета. Насупрот периоду XVI века када се несметано ширила исламска цивилизација и култура у оној мери у којој су то друштвено-политичке околности дозвољавале, у XIX веку су београдски муслимани ограничени одредбама неколико хатишерифа, те последњим из 1838. године, настојали да опстану на тлу на коме су некада несметано баштинили своју културу. Радом који је подељен на три поглавља: *Положај муслимана у Кнежевини Србији након Хатишерифа из 1830. године (1)*, *Муслимани у Београду: тврђава и варош (2)* и *Друштвени живот (3)* настојали смо да прикажемо све облике испољавања културе муслимана. Најпре смо се осврнули на положај муслимана у шест утврђених градова Кнежевине Србије, а затим приказали све облике друштвеног деловања муслимана у граду: имплементацију традиционалног исламског образовања, исповедање вере, изградњу задужбинских установа: вакуфа, учешће у привредном животу чаршије и правосудном систему Кнежевине Србије, те изградњу меморијалних споменика. Рад је заснован на интердисциплинарном приступу теми и коришћењу архивских извора на османском турском и српском језику, али и релевантне литературе и периодике.

Кључне речи: муслиман, Турчин, Београд, мухафиз, османски, Османско царство, џамија, поезија, трговина, суд

Научна област:

Туркологија

Ужа научна област:

Османистика

УДК:

CULTURAL IDENTITY OF MUSLIMS IN BELGRADE 1841-1867

Abstract

Term *culture* is defined as integrated form of human knowledge, beliefs and behaviour, *identity* refers us on commonality and total sameness, so we could say that cultural identity of Muslims in Belgrade 1841-1867 was based on belonging of an individual to Islam community: *umma*. In accordance with Islamic Sharia Law, Muslims started, after conquest of Belgrade in 1521, to adopt new territories to all characteristics of their own cultural identity. Contrary to period of XVI century when islamic civilisation and culture spread as much as socio-political atmosphere allowed, in XIX century Belgrade Muslims tried to survive on the territory on which they used to inherit their culture, but now limited with regulations of several hatti-sherifs. We tried to represent the manifestation of Muslim cultural identity in every aspect through three chapters: *The Position of Muslims in the Kingdom of Serbia after 1830 (1)*, *Muslims in the fortress and town (2)* and *Social life (3)*. At first, we represented the position of Muslims in six fortified cities of the Kingdom of Serbia and after we tried to present all aspects of social life of Muslims: implementation of traditional islamic education, maintenance of religion, foundation of several institutions (waqfs), participation in economic life in tradezone and juridical life of the Kingdom of Serbia. This work is based on a interdisciplinary approach to the subject and use of archival sources of Ottoman Turkish and Serbian provenance, so relevant literature and periodical.

Key words: Muslim, Turk, Belgrade, muhafis, Ottoman, Ottoman Empire, mosque, poetry, trade, court

Scientific field:

Turkology

Scientific subfield:

Ottoman Studies

UDC:

САДРЖАЈ

1. ПРЕДГОВОР	1
2. УВОД	2
3. Положај муслимана у Кнежевини Србији након 1830. године	6
4. Муслимани у Београду: тврђава и варош	
4.1. Војно-административне јединице у Османском царству.....	19
4.1.1. Ејалет.....	19
4.1.2. Санџак.....	20
4.1.3. Београдска каза.....	21
4.1.3.1. Кадија.....	22
4.1.3.2. Наиб.....	22
4.1.3.3. Муфтија.....	22
4.1.3.4. Градски ћехаја.....	22
4.2. Градска насеља.....	23
4.2.1 „Београдска тврдиња“.....	25
4.2.2. Описи „београдске тврдиње“.....	29
4.2.3. Османска војска у тврђави.....	33
4.2.3.1. Диздар.....	33
4.2.3.2. Мухафиз.....	33
4.2.3.3. Ћехаја у тврђави.....	44
4.2.3.4. Редовна војска у тврђави.....	45
<i>Јаничарски корпус у локалној администрацији Царства</i>	45
<i>Џебеџијски корпус</i>	45
<i>Јерлије</i>	45
<i>Топџијски корпус</i>	46
<i>Топарабације</i>	46
<i>Џебеџије</i>	47
<i>Фариси</i>	47
<i>Јамаџи</i>	47
<i>Чауши</i>	47
<i>Сејмени</i>	47
<i>Ајани</i>	47
<i>Технички одреди</i>	48
<i>Амбарџије</i>	48
<i>Кундакџије</i>	48
<i>Барутџије</i>	48
4.2.3.5. Описи османске војске у тврђави.....	48
4.2.3.6. Нахијска власт: муселим.....	51
4.2.3.6.1. Мухасил.....	52
4.2.3.6.2. Капиџи-баша.....	52
4.3. Варош.....	52
4.3.1. Етничка структура вароши.....	52
4.3.1.1. Етничка сруктура вароши након освајања Београда 1521. године.....	53
4.3.1.2. Етничка структура вароши у XIX веку.....	55
4.3.2. Описи београдске вароши.....	58
4.3.3. Османска кућа.....	62
4.3.4. Ерлије и спахије у београдској вароши.....	64
4.3.4.1. Ерлије.....	65

4.3.4.2. Спахије.....	65
<i>Обавезни намети пре Танзимата.....</i>	66
<i>Обавезни намети након периода Танзимата.....</i>	67
4.3.5. Непокретна добра Турака у вароши.....	68
4.3.5.1. Стање и врста непокретних добара.....	74
4.3.5.2. Лична и вакуфска добра након бомбардовања Београда.....	78
4.3.5.3. Лицитација непокретних добара Турака у вароши.....	88

5. Друштвени живот

5.1. Рођење детета и сунет.....	104
5.2. Школовање београдских муслимана.....	106
5.2.1. Мектеби.....	106
5.2.1.1. Службеници у мектебу.....	106
5.2.2. Медресе.....	108
5.2.2.1. Службеници у медреси.....	108
5.2.2.2. Медресе у Београду.....	109
5.2.2.3. Значај верског образовања у традицији муслимана.....	110
5.3. Жива реч: сведочанство културног идентитета.....	111
5.3.1. Утисци о Турцима (пример рукописа Владимира Јовановића).....	111
5.3.2. Јован Илић: представник поезије Оријента.....	114
5.3.3. Писана заоставштина београдских муслимана на османском и арапском језику.....	115
5.3.3.1. Поезија и проза.....	116
5.3.3.2. Хронике, историјска и географска дела.....	125
5.3.3.3. Исламско-правна и теолошка дела.....	127
5.3.3.4. Традиција преписивања Кур'ана.....	130
5.3.3.5. Жива реч на турском језику у администрацији српских власти.....	131
5.3.5.6. Туркологија у Кнежевини Србији у XIX веку.....	134
5.4. Исповедање вере београдских муслимана.....	135
5.4.1. Муслиманске богомоље: џамије и месциди.....	136
5.4.1.1. Изградња џамија као предуслов за насељавање муслимана.....	137
5.4.1.2. Џамије у београдској тврђави и вароши након 1521. године.....	138
5.4.1.3. Џамије у Београду у XIX веку.....	139
5.4.1.4. Архитектонске одлике џамија у Београду.....	147
5.4.2. Изградња вакуфа као богоугодно дело.....	149
5.4.2.1. Вакуфи у Београду.....	151
5.4.2.2. Текије: оснивачи вакуфа.....	151
5.4.2.3. Хамами.....	155
5.4.2.4. Хамами у Београду у XIX веку.....	155
5.4.3. Улога фетве у животу муслимана.....	158
5.4.3.1. Дипломатичке одлике фетви на османском језику.....	159
5.4.4. Примања хришћанске вере.....	160
5.5. Привредни живот у Београду.....	161
5.5.1. Београд: центар трговине и занатства.....	162
5.5.1.1. Београдски ђумрук.....	164
5.5.1.2. Чаршија: пословни и друштвени центар.....	167
5.5.1.3. Београдска чаршија након 1521. године.....	169
5.5.1.4. Обнова старих и изградња нових чаршија.....	171
5.5.2. Муслимани: занатлије у београдској чаршији.....	172
5.5.2.1. Механције.....	178
5.5.2.2. Амамције.....	180
5.5.2.3. Кочијаши.....	181

5.5.2.4. Занатски дућани.....	182
5.5.3. Муслимани: трговци у београдској чаршији.....	183
5.5.3.1. Трговина стоком.....	184
5.5.3.2. Трговина пољопривредним и шумским производима.....	185
<i>Трговина дуваном.....</i>	186
<i>Трговина кафом.....</i>	187
<i>Трговина поврћем и воћем.....</i>	188
<i>Трговина кожом.....</i>	188
<i>Трговина шишаркама.....</i>	188
<i>Трговина медом.....</i>	189
<i>Трговина вином.....</i>	189
5.5.3.3. Трговина коњима.....	190
5.5.3.4. Трговина рибом.....	190
5.5.3.5. Трговина алкохолним производима.....	190
5.5.3.6. Трговина текстилом.....	191
5.5.3.7. Трговина осталим артиклима.....	192
5.5.3.8. Трговачки дућани.....	192
5.5.4. Трговци и занатлије у београдској чаршији након 1862. године: графикон.....	194
5.6. Београдски муслимани пред управним и судским органима власти Кнежевине Србије.....	196
5.6.1. Правосудни органи Османског царства.....	197
5.6.1.1. Министарство ислама.....	198
5.6.1.2. Шеријатски суд.....	198
5.6.1.3. Кадија.....	199
5.6.1.4. Шеријатски суд и Танзимат.....	200
5.6.2. Управитељство вароши Београда: полицијско-управна власт.....	201
5.6.3. Правосудни систем Кнежевине Србије (1804-1867): општи преглед.....	202
5.6.3.1. Систем кажњавања.....	204
5.6.4. Муслимани пред управним и судским органима града Београда.....	205
5.6.4.1. Имовинско-правни спорови.....	207
5.6.4.2. Дуговања.....	209
5.6.4.3. Крађе.....	211
5.6.4.4. Туче и убиства.....	212
5.6.4.5. Неморал.....	216
5.6.4.6. Муслимани пред Првостепеним судом за град Београд (1842-1867): графикон.....	219
5.7. Меморијална култура муслимана.....	220
5.7.1. Подизање надгробних споменика.....	220
5.7.2 Турбета у Београду у XIX веку.....	221

СПИСАК ГРАФИКОНА:

Графикон 1: Однос објеката у београдској тврђави према врсти.....	30
Графикон 2: Непокретна добра Турака у Београду (пре 1862. године).....	85
Графикон 3: Коришћење вакуфског земљишта по окрузима: приход и закупнина.....	87
Графикон 4: Непокретна добра Турака издата путем лицитације.....	104
Графикон 5: Трговци и занатлије у Варошком кварту 1862. године.....	195
Графикон 6: Трговци и занатлије у Врачарском кварту 1862. године.....	196
Графикон 7: Трговци и занатлије у Дорћолском кварту 1862. године.....	196
Графикон 8: Трговци и занатлије у Савамалском кварту 1862. године.....	197
Графикон 9: Спорови муслимана пред Првостепеним судом за град Београд 1842-1867.....	220

6. ЗАКЉУЧАК.....	224
ИЗВОРИ.....	226
ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ.....	227
ЛИТЕРАТУРА.....	227
ПРИЛОЗИ.....	233
БИОГРАФИЈА.....	276

1. ПРЕДГОВОР

Културни идентитет заједница муслимана окупирао је и окупира интересовање научне јавности на глобалном нивоу.

Појам *култура* дефинише се као „интегрисан образац људског знања, веровања и понашања, који је истовремено и резултат и саставни део људског рода да учи и преноси знања на будуће генерације“.¹ Истовремено, култура је „свеукупност материјалних и духовних вредности у историји човечанства, те ниво друштвеног и духовног развика личности“.² Култура се манифестује у свим друштвеним областима деловања појединца, али у свакој култури је начин њеног манифестовања различит.

Појам *идентитет* дефинише се као „истовестност, подударње и потпуна једнакост“³, а обухвата неколико елемената: преиспистивање идентитета у односу на самог себе, разликовање себе у односу на другог на основу бројних елемената, те могућност да се једна особа поистовети са другом.⁴ Културни идентитет муслимана је комплексан феномен који пре свега карактерише припадност заједници муслимана: уми која је свој идентитет засновала на изворима најмлађе монотеистичке религије: ислама. Иван Цвитковић сматра да „културни идентитет, који је у интеграцији са конфесионалним, изграђује постепено национални јер је припадност верској заједници далеко старија од свести постојања националне“.⁵ Национални идентитет је пак сложенија категорија. Премда је појам идентитет вишеструк, обе категорије се манифестују на много начина. Из наведеног можемо закључити да се идентитет испољава кроз све активности појединца током његовог живота: рођење, образовање, исповедање вере, друштвено-политичко деловање, те изградњу меморијалних споменика који подсећају на некадашњи овоземаљски живот и дела.

Изградња културног идентитета условљена је друштвеном, политичком и економском ситуацијом у којој једна заједница баштини своје наслеђе. У овом раду бавићемо се пре свега материјалним наслеђем муслимана кроз призму духовног, које је непосредно и утицало на стварање и обликовање материјалног.

Настојећи да утврдимо статус муслиманског становништва у Београду 1841-1867, везали смо се за све аспекте њиховог живота и културног бића. Чини нам се да се у овим хронолошким оквирима, муслиманско становништво Београда суочило са великим изазовом имајући у виду да је Османско царство вековима под својим турбаном неговало институцију милета, као систем унутарконфесионалног уређења Царства, на основу којег је припадност једној верској заједници: исламској давала предност над осталим. До XIX века три верске заједнице чиниле су милет: јеврејска, грчко-православна и јерменска заједница. Деветнаести век је у Османском царству донео бројне промене, па је Хатишерифом од Гулхане, између осталог тражено приближавање исламског и хришћанског света.⁶

Насупрот милетском систему, које је неговало Османско царство, у Срба се рађала свест и о националном идентитету и све јача тежња народа Османског царства који су до тада живели остварени у конфесионалним заједницама у мултиконфесионалном, али и мултетничком друштву, да се остваре у оквиру својих националних држава. Читав XIX век у Србији карактерисао је период рађања нове српске државе, која је заједно са кнезом Милошем Обреновићем постепено изграђивала државност.

¹ *Енциклопедија Британика*, књ. 4, Београд 2004, 196.

² Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2007, 483.

³ *Исто*, 679.

⁴ Ivan Cvitković, „Odnos nacionalnog i konfesionalnog identitea“ (<http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/10_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf>), 10.08.2020.

⁵ *Исто*.

⁶ Танзимат је период који карактеришу промене у свим областима османског друштва. Започео је читањем Хатишерифа од Гулхане 3. новембра 1839. године. Најважнији резултат промена било је укидање тимарског система. Владимир Стојанчевић, „Нерешени аграрно-правни односи у Османском царству као узроци народним покретима код Јужних Словена 1832-1860. године“, *Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку*, Београд 1990, 29-33.

У овом раду настојали смо да кроз анализу елемената духовне и материјалне баштине муслимана у београдској тврђави и вароши утврдимо начин и циљ испољавања културног идентитета муслимана. Исти се манифестовао у свој својој слојевитости и у хронолошким оквирима које одликује развој националних идеја и мисли српских интелектуалаца, борба за остваривање аутономних права Кнежевине Србије, те у оквиру тога бројни правни акти који су учинили да ова заједница изгуби могућност даљег утицања на изградњу идентитета престонице.

2. УВОД

Студије о културном идентитету муслимана у Србији започете су крајем XIX, а свој врхунац достигле у другој половини XX века. Ове студије представљају основ за проучавање наслеђа муслимана премда се ни једна од њих није бавила свеобухватно елементима културног идентитета, већ парцијално обрађујући поједине. Истовремено, ни једна од ових студија није сврстана у студије о културном идентитету муслимана, већ у студије оријенталне филологије, османистике⁷ или туркологије, те у студије о културном наслеђу муслимана или приручнике⁸. Неоспоран је немерљив допринос научних радника који су овом проблему прилазили са различитих полазишта и обрађивали баштину муслимана у оквиру османске баштине, те нам тиме омогућили да на основу претходних истраживања дамо свој скроман допринос на ту тему.

Основу нашег истраживања чине архивски извори на српском и османском језику. Ови извори међусобно се разликују у обиму садржаја који пружају, терминологији коју користе и начину саопштавања информација, те су нам извори на османском језику, премда доступни и у дигиталном виду, пружили само основне податке у виду извештаја београдског мухафиза сланих централној администрацији Османског царства. Похрањени су у Османском архиву у Истанбулу (тур. *Osmanlı Arşivi*)⁹, Историјском архиву Београда, Архиву Србије и Архиву Српске академије наука и уметности.

Рад је подељен на предговор, увод, три поглавља: *Положај муслимана у Кнежевини Србији након Хатишерифа из 1830. године* (3), *Муслимани у београдској тврђави и вароши* (4) и *Друштвени живот* (5) и закључак. У првом поглављу под називом *Положај муслимана у Кнежевини Србији након Хатишерифа из 1830. године* настојали смо да уведемо читаоца у друштвено-политичке околности периода којим се у овом раду бавимо ослањајући се пре свега на садржај правних аката који су условили промену статуса муслиманског становништва у Кнежевини Србији. Истовремено, нисмо улазили у детаље унутрашње и спољне политике коју је Кнежевина Србија у том периоду водила већ смо настојали да наведемо резултате исте. На сажет начин смо објаснили положај муслимана у шест градова-утврђења у Кнежевини Србији са посебним акцентом на Београд. Поглавље је настало коришћењем архивских извора и стручне литературе.

Друго поглавље под називом *Муслимани у Београдској тврђави и вароши садржи* два потпоглавља. Прво, *Војно-административне јединице у Османском царству* одређује положај

⁷ Први историјски извор османске провенијенције који је објављен на српском језику у *Гласнику Друштва српске словесности* објавио је Панта Гавриловић 1857. године. Реч је о преводу султанске повеље издате Цариградском патријарху Кирилу 1855. године. Види: Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2005, 16.

⁸ Примера ради, након освајања јужних крајева у балканским ратовима 1912-1913. Милан Ј. Пећанац је ради лакшег разумевања наслеђа муслимана, како је *Предговору* нагласио, и лакшег решавања статуса муслиманског становништва и њихових задужбина написао приручник *О вакуфима и о њиховим главним врстама са нарочитим обзиром на врсте вакуфа у Цариградском Уговору о миру између Србије и Турске* који је објављен у Београду 1914. године. Овај приручник је заправо студија о вакуфима, али шире посматрано и студија о културном идентитету муслимана. Милан Ј. Пећанац, *О вакуфима и о њиховим главним врстама са нарочитим обзиром на врсте вакуфа у Цариградском Уговору о миру између Србије и Турске*, Београд 1914.

⁹ Пун назив архива је Председништво државних архива Владе Републике Турске-Османски архив (тур. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*)

Београда као дела Београдског кадилука Смедеревског санцака. Уз основне податке о административној подели у Османском царству и правима и обавезама њихових управитеља настојали смо да појаснимо значај поделе градских насеља у Османском царству и утврдимо положај београдске тврђаве у овој хијерархији. У пружању података о службовању мухафиза Београда највише података нашли смо у годишњацима на османском језику: салнамама. Годишњаци које смо користили (1847-1852) садрже око 2.000 страна, али упркос тој чињеници пружају само основне податке о именовању мухафиза Београда: годину у којој је постављен и место постављења што је карактеристика салнама. Истовремено, издвојили смо елементе материјалне културе београдске тврђаве у XIX веку коју су баштинили муслимани, припадници војне посаде у тврђави, те на основу извештаја београдског мухафиза на османском језику утврдили када је и у којој мери реконструисана београдска тврђава и обнављано њено војно постројење. Постојање тврђаве или утврђења у градском насељу једно је од обележја османског града, те је наша идеја била да уз остала два, постојање чаршије и вароши, објаснимо начин на који се испољавају облици материјалне културе и идентитета београдских муслимана у мултиконфесионалном граду. Састав војне посаде у тврђави био је такође део нашег интересовања, а изнад свега управитељ тврђаве као главна фигура у посредовању између српских и турских власти. У складу са правима и обавезама које је београдски мухафиз имао могли смо да закључимо да је исти био само сенка старе турске моћи. Његов положај у XIX веку знатно је измењен, те је за поређење начина живота који је водио београдски мухафиз у претходном периоду коришћена литература која је заснована на садржајима архивске грађе на османском језику: пописи заоставштине (тур. *tereke defterleri/muhallefat defterleri/metrukut defterleri*).¹⁰ Премда смо за поређење користили визуелни утисак као један од одлика идентитета, тиме смо у једној мери дотакли и поље културе одевања муслимана.

Правећи разлику између етничке структуре вароши у првој половини XVI и у XIX веку имали смо намеру да укажемо на брзину демографског раста муслиманског становништва и образовање нових градских четврти: махала непосредно након освајања Београда. Истовремено, наводећи порезе које су убирале спахије у периоду пре и после танзиматских реформи у Османском царству и доношења правних аката који су водили остварењу аутономије Кнежевине Србије, настојали смо да укажемо на лагодан живот који су водили припадници аскер класе пре него су нови правни акти директно утицали на промену њиховог статуса у друштву. У овом поглављу бавили смо се културом становања београдских муслимана као видом визуелног идентитета и дистрибуцијом њихових непокретних добара. Садржај овог поглавља настао је на основу консултовања радова Мирјане Маринковић, Илхана Туркмена, Драгане Амедоски и необјављене докторске дисертације Миљане Тодоровић *Тапијски систем у XIX веку: отоманска заоставштина јужнословенским народима*¹¹, те других, који су нам пружили обиље података од важности за изучавање наше теме. Од изузетне користи били су нам садржаји архивских фондова српске провенијенције историјског архива Београда и Архива Србије: Управа града Београда (1839-1944), Министарство унутрашњих дела (1839-1915), Министарство иностраних дела (1839-1918) и фондова османске провенијенције Османског архива: *Tapu Tahrir Defterleri*¹², *Amedi Kalemi*

¹⁰ Пописи заоставштине (тур. *tereke defterleri/muhallefat defterleri/metrukut defterleri*) су примарни историјски извори који се користе у расветљавању свакодневног живота појединца. У њима су садржани подаци о смрти појединца, његовом занимању, верској припадности, те у складу са свим, друштвеној групи којој је припадао.

¹¹ Миљана Тодоровић, *Тапијски систем у XIX веку: отоманска заоставштина јужнословенским народима*, Докторска дисертација, Београд 2016.

¹² Овај фонд обухвата пописне дефтере (тур. *tahrir defterleri*) којих има више врста. Ми смо се користили имовинским пописним дефтерима.

*Defterleri*¹³, *İrade Meclis-i Vala Defterleri*¹⁴, *Sadaret Mektubi Kalemi Defterleri*¹⁵, *Mektubi Kalemi Defterleri*¹⁶, *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evraki*¹⁷, *Cevdet Nafia*¹⁸, *Cevdet Askeriye*¹⁹, *İrade Dahiliye*²⁰.

Треће поглавље *Друштвени живот* састоји се од седам наизглед потпуно различитих потпоглавља која се надовезују једно на друго. Након првог, *Рођење детета и сунет* (5.1), које се тиче доласка на свет у муслиманској заједници и давања пажљиво изабраних имена новорођенчади, која представљају спољне елементе идентитета, писали смо о значају традиционалног исламског образовања и стваралаштву београдских муслимана у потпоглављу *Школовање београдских муслимана* (5.2). Као продукт традиционалног исламског образовања изродила су се дела београдских муслимана која смо сместили у потпоглавље *Жива реч* (5.3). Стваралаштво које су за собом оставили сведочи о својеврсном књижевном наслеђу, али и о утицају исламске културе и традиције на преношење знања из претходних генерација, посебно уколико имамо у виду теолошка дела. Истовремено, о културном идентитету муслимана сведочили су и други пишући о њима и учећи њихов језик. Изворе на османском језику које смо приложили у овом поглављу пронашли смо у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду и Историјском архиву Београда, а изворе српске провенијенције у Историјском архиву Београда. У расветљавању улоге Срба у успостављању бољих односа са Турцима, а у сврху богаћења садржаја овог дела рукописа, највише података нам је пружио рад Мирјане Теодосијевић.²¹

У потпоглављу *Исповедање вере београдских муслимана* (5.4) настојали смо да прикажемо све аспекте исповедања вере који су за собом као сведочанство оставили муслиманске богомоље и вакуфске задужбине. Приликом освртања на историју муслиманских богомоља највише смо се користили подацима које је дала Дивна Ђурић-Замоло у својој студији *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*²². Ова монографија била је и остала најкоришћенији извор из области архитектуре, историје уметности, али и урбане историје. Осврћући се на оснивање муслиманских задужбина: вакуфа и дервишких редова највише података пружиле су нам задужбинске повеле објављене у радовима Љиљане Чолић, Хасана Калесија и подаци о вакуфима у радовима Мехмеда Беговића и Александра Фотића. Наша разматрања о значају Београда као центра трговине и занатства, београдског ђумрука, чаршије: привредног и друштвеног центра, те учешћа муслиманских трговаца и занатлија у привредном животу Београда забележена су у потпоглављу *Привредни живот* (5.5). Највише података о привредном животу у Београду и Кнежевини Србији нашли смо у радовима Бојане Миљковић-Катић, Александре Вулетић и монографији Луке Мркобраде *Уставобранитељска*

¹³ Дефтери овог фонда део су групе дефтера Дивана (тур. *Bab-i Ali Defterleri*) и обухватају акта централне администрације различитог садржаја. Организационо припадају фонду *Hat-ı Hümayun Tasnifi* који чине фермани, берати, фетве шејхулислама и заповести чланова Дивана.

¹⁴ Пун назив фонда је *İrade Meclisi Vala Ahkam-ı Adliye* и обухвата правна акта која су представљала одговоре на молбе и жеље представника административних јединица Османског царства. Ова је канцеларија формирана 1838. године и трајала је до 1868. године.

¹⁵ Овај фонд обухвата дефтере у које су уписивани акти које је примао и слао велики везир, а тичу се задовољења потреба војске. Садрже наредбе великог везира, одговоре на молбе и жалбе и друга акта.

¹⁶ Ови дефтери део су фонда *Hariciye Nazareti Defterleri* који је обухватао евиденцију списа пристиглих у Министарство спољних послова.

¹⁷ Списи овог фонда тичу се преписке централне администрације Османског царства са вилајетским властима о различитим питањима. Почели су да се воде тек од 1849. године.

¹⁸ Овај фонд обухвата списе који се тичу задовољења потреба из свакодневног живота, а део су великог фонда *Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri* који је основан 1932. године на основу откупљених списа из Бугарске.

¹⁹ Овај фонд обухвата списе који се тичу дневних задовољења потребе војске.

²⁰ Овај фонд обухвата акта која се тичу заповести и одговора падишаха у вези са различитим проблемима. Премда се број списа која су пристизала у царску канцеларију увећао након 1839. године, сви списи који су пристигли до 1839. припали су овом фонду. Сам фонд је део *Hat-ı Hümayun Tasnifi* фонда.

²¹ Mirjana Teodosijević, „Poznavaoци turskog jezika kod Srba“, *Orientalistika 70: zbornik radova*, Beograd 1997, 53-74.

²² Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, Beograd 1977.

*Србија кроз кретање цена и трговину.*²³ Архивски извори фондова београдских еснафа и протокола евиденције, крштених, венчаних и умрлих Саборне цркве у Београду (1816-1878), које чини 45 књига евиденције, значајно су олакшали наше истраживање на ову тему. Муслимани су као малобројно становништво Београда у другој половини XIX века равноправно учествовали у споровима који су се водили пред управним и судским органима власти Кнежевине Србије. Како списи Трговачког суда нису сачувани, а јесу само књиге евиденције Првостепеног суда у Београду настојали смо да утврдимо број спорова према врсти које су водили муслимани пред овим судом и забележили га у потпоглављу *Београдски муслимани пред управним и судским органима Кнежевине Србије* (5.6). У изради овог потпоглавља користили смо понајвише архивску грађу фондова Управа града Београда (1839-1944) и Првостепени суд за град Београд (1841-1944). Грађа Првостепеног суда за град Београд обухвата 160 књига за нама важан период, а од велике користи су нам били и радови Драгана Николића и Мирослава Поповића. Ово поглавље завршили смо анализом меморијалне културе муслимана у Београду у потпоглављу *Меморијална култура београдских муслимана* (5.7) које представља својеврсан вид исповедња вере муслимана, али припада делу меморијалне културе. У изради садржаја свих потпоглавља овог поглавља служили смо се књигама евиденције и списима фондова Историјског архива Београда: Управа града Београда (1839-1944), Збирка црквених матичних књига, Првостепени суд за град Београд (1842-1944), Абацијски еснаф (1854-1911), Берберско-фризерски еснаф (1847-1911), Воскарско-лецедеерски еснаф (1856-1911), Зидарско-тесачки еснаф (1851-1911), Качарски еснаф (1850-1911), Ковачко-поткивачки еснаф (1852-1911), Коларско-сарачко седларски еснаф (1844-1911), Кројачко-терзијско-јорганцијски и памуклијански еснаф (1826-1911), Мутавцијско-ткачки и грнчарски еснаф (1849-1911), Опанчарски еснаф (1848-1911), Папуцијско-чизмарски еснаф (1849-1911), Сајцијско-кујунцијски и златарско-ливачки еснаф (1850-1911), Сапунцијски еснаф (1854-1911), Стаклорезачки еснаф (1846-1911), Ћурчијски еснаф (1821-1911), Општина града Београда (1839-1944) и Лични фонд Војислава Вељковића (1865-1931). Истовремено служили смо се и садржајима архивских фондова Архива Србије: Кнежева канцеларија (1815-1839), Државни савет (1835-1918), Министарство унутрашњих дела (1839-1915) и Министарство иностраних дела (1839-1918).

Садржај свих поглавља које смо поменули обогатили су радови Мирјане Маринковић на српском и турском језику који су у својој иновативности и разноврсности тема које их одликују незаобилазан извор у проучавању културе и идентитета муслимана и Турака Османлија.

У свим поглављима које смо претходно поменули користили смо термин *муслиман* или *Турчин* у истом значењу како бисмо доследно пренели садржај извора. Наиме, садржаји српске провенијенције користе термине *Турчин/Турци/муслиман* којим обухватају све припаднике исламске вероисповести, док извори османске подразумевају искључиво коришћење термина *муслиман*. У навођењу назива административних тела Кнежевине Србије користили смо називе који се односе на исто тело, а временом су променили назив (Управитељство вароши Београда/Управа града Београда; Министарство унутрених дела/Министарство унутрашњих дела).

За прерачунавање датума из хиџретске у хришћанску еру коришћена је таблица Турског лингвистичког друштва (тур. *Türk Dil Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu*).

²³ Лука Мркобрада, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2016.

3. Положај муслимана у Кнежевини Србији након 1830. године

Како наводи Радош Љушић „још у време Српске револуције прокламована су два начела у погледу судбине Турака у Србији: „1. *што мање Турака, утолико слободнија Србија*, које је скривало идеју о националном и верском ослобођењу српског народа и 2. „*Је ли Турчин?...Не веруј му.*“, што представља речи војда Карађорђа из којих се јасно закључује да су Срби поставили за циљ да се ослобођењем од Турака, ослободе свега што је турско“.²⁴ Положај муслимана у Кнежевини Србији, те њихов културни идентитет био је условљен управо оваквим друштвеним, политичким и економским приликама у којима су живели.

Током Првог српског устанка, 1804-1813. и Другог српског устанка, 1815, створени су услови за стварање српске државе. Захваљујући чињеници да су Срби у време Првог српског устанка ратовали у својству руских савезника против османске државе укључени су у Букурешки мировни уговор, 1812. године. Осмом тачком Букурешког уговора Србија је добила статус привилеговане области Османског царства. Изградња српске аутономије настављена је захваљујући садржају Акерманске конвенције и Одвојеног акта, 1826. године. Порта се обавезала да у року од 18 месеци реши питање Срба у складу са одредбама изнетим у Одвојеном акту на основу петог члана Акерманске конвенције који се позива на осми члан Букурешког мира.²⁵

Руско-турски рат, вођен током 1828. и 1829, окончан је потписивањем мира у Једрену. Порта се обавезала шестим чланом уговора да у року од месец дана испуни захтеве садржане у Одвојеном акту. Приморана одредбама Једренског мира Порта је издала Србији први Хатишериф 1829. године. Овај акт није садржао гаранције да ће се Србима признати услови за стицање аутономије и потврдио је већ загарантована права прописана Ферманом из 1815. године.²⁶

Хатишериф је стигао у Београд 11. децембра 1829, а прочитан је у фебруару 1830. године. У децембру 1830. године прочитан је други Хатишериф којим су уређени односи Кнежевине Србије и Порте. Србија је као вазална Кнежевина требало да плаћа Порти данак путем одсека, заједно са приходима из нахија које је требало да јој буду прикључене. Муслиманско становништво је добило могућност да своја непокретна добра прода Србима у року од годину дана, а након процене стручне комисије. Уколико није намеравало да прода своја добра, одлучено је да приходи са њих буду уплаћивани у београдску хазину. Муслиманима је било забрањено да се настањују у Кнежевини Србији осим османској војсци која се традиционално настањивала у тврђавама. Београдска царинарница припала је Србима, а царина на робу која се превози у Цариград требало је да припадне османској хазини јер се царинење вршило у престоници Царства. Остале одредбе које су се тичале потпуног истискивања муслимана из свакодневног живота управне, извршне и судске власти јесу немогућност Турака да учествују у судској власти која је припала Србима, тачније кнезу. Кнезу Милошу Обреновићу призната је титула наследног кнеза. Срби су добили право да у Цариграду имају свог представника: капућехају који је требало да заступа интересе Срба пред Портом.²⁷

²⁴ Радош Љушић, „Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији“, *Србија 19. века*, књ. 2, Београд 1998, 75-76.

²⁵ У Одвојеном акту су садржане жеље српског народа које су биле упућене султанској Порти: слобода вероисповести, избор старешина, враћање отргнутих нахија, самостална унутрашња управа, обједињавање пореза, управа над муслиманским непокретним добрима уз услов да приходе уплаћују уз данак, слобода трговине, изградња школа, забрана настањивања муслимана на територији Кнежевине Србије уколико нису део војних гарнизона. Види: Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, Београд 2004, 2.

²⁶ Како би се смирила друштвено-политичка атмосфера у Београдском пашалуку настала након устанка издат је Ферман 1815. године. Најважнији садржај овог акта јесте смањивање харача српском народу.

²⁷ Заједно са Хатишерифом који је и раније био упућен мухафизу Београда и кадији, стигао је и Берат упућен кнезу. Кнезу Милошу Обреновићу дата је самостална управа над Кнежевином Србијом путем Хатишерифа, а

Трећим Хатишерифом, који је у Крагујевац приспео 4. децембра 1833. године, Кнежевини Србији је враћено шест отргнутих нахија.²⁸ Садржај овог Хатишерифа утврдио је и статус муслиманског становништва у Београду, који су били под влашћу мухафиза Београда. Муслиманско становништво је имало права да живи у београдској тврђави и вароши, али није имало права да подиже своја здања (сакралне, стамбене, комуналне и привредне објекте) ван граница вароши. Продаја турских имања могла се одвијати само између Срба и муслимана, али је одкуп истих био забрањен странцима. Рок за продају непокретних добара је продужен на пет година. Питање двојне српско-турске власти решено је забраном ношења оружја варошанима, али не и припадницима обе власти. Муслиманско становништво је након прокламовања овог акта било принуђено да поштује прописе српске управне и извршне власти.²⁹ Пред судским властима муслиманско становништво било је једнако српском. Садржајем овог акта завршило се једно веома важно раздобље у историји српског народа, али је отворено питање судбине муслиманског становништва. Коначно је проглашена аутономна Кнежевина Србија.

Тихомир Ђорђевић на себи својствен начин бележи: „И ако цео турски свет у Србији у ствари није значио ништа, он је био привилегисан; његове су привилегије још трајале и добар је такт наређивао да се нико не огреши о дужности које те привилегије траже. Кнез Милош је у свакој прилици одавао почаст везиру, која му као царском представнику припада. Кад год је излазио пред њега, љубио му је скут и руку.“³⁰

Хатишерифима из 1830. и 1833. године утврђена је надлежност мухафиза над посадама у пет утврђених градова: Београд, Шабац, Смедерево, Ужице и Соко. Под влашћу мухафиза било је и муслиманско становништво широм Кнежевине. Муслимани који су били настањени у Малом Зворнику и Сакру били су под управом зворничког паше. Кладово или Фетислам подпао је под управу мухафиза града Ада Кале који је био подређен валији Видина.³¹

Према подацима које је пружио Боа-ле-Конт, године 1833. у читавој Србији је било 14.200 муслимана. Били су настањени у следећим градовима: Београду 6.000; Ужицу 4.000; Соко граду 100, Смедереву 800; Шапцу 500; Кладову 500; Новој Оршави 300, Ћуприји 150, Хасан-пашиној Паланци 200.³² Утврђивање тачних демографских података било је веома тешко, а наведеном броју муслимана требало би додати и број настањених покрај Дрине: око 8.000 становника. Муслиманско становништво се према неписаном правилу често насељавало око седишта муселима, а седишта нахија са муселимом били су градови: Ваљево, Крагујевац, Пожега, Јагодина, Рудник, Пореч, Сврљиг, Ражањ, Гроцка. Турци су живели и у градовима и паланкама које нису биле седиште нахија били седиште нахија: у Карановцу, Чачку, Гургусовцу, Бањи, Убу, Палежу, Баточини, Раму, Градишту, Текији, Брзој Паланци. Може се закључити да муслимани у Кнежевини Србији нису бројали више од 24.000 становника.³³

Војна посада била је под управом мухафиза Београда и није била предмет пописа становника које су спроводиле српске власти. Српске власти нису имале увид у евентуалне белешке османских власти о броју муслимана у граду, али су увек показивале занимање за утврђивање коначног или пак приближног броја муслимана који је био настањен у Београду.³⁴ „Извештај о броју турских глава и џамија у Београду“ бележи податак о 1. 338

Бератом је прецизирано да би требало управну власт да обавља у договору са Саветом. Види: Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 9-13.

²⁸ Области које су присаједињене су биле: Кључ и Крајина, Црна Река са Гургусовцем, Бањом и Сврљигом, Алексинац с Ражњем и Параћином, Алаца-хисар, Јадар и Рађевина. Види: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, Београд 1912, 489.

²⁹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 15-19.

³⁰ Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, 143.

³¹ Александар Савић, „Шест царских градова (1830-1867)“, *Сан о граду: зборник радова*, ур. Александра Вранеш, Вишеград 2020, 192.

³² Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 330-331.

³³ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 330-331; Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 147.

³⁴ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 332.

ожењених муслимана, 1. 322 неожењена, 230 топџија, 700 низама и 174 сејмена.³⁵ Премда је у Београду био настањен највећи број муслимана поједини извори бележе постојање 15³⁶ у првој половини, а поједини 11 муслиманских богомоља у другој половини XIX века.

Осим града Београда, и град Ужице бележи велики број муслимана, чији је број био далеко већи од броја Срба посебно током четрдесетих година XIX века. Приближно 3.695 муслимана живело је на истом тлу са Србима који су бројали приближно 707 глава. Након што су се муслимани сукцесивно досељавали из Босанског ејалета, број муслимана се повећао, па је педесетих година XIX века износио око 5.010 становника.³⁷ У складу са неписаним правилом, муслимани су се насељавали у тврђавама и у непосредној околини тврђава и утврђења. Овакав начин спровођења насељавања био је забележен још након освајања нових области. Забележено је да је „ужичка тврђава бдила као какав вечити стражар над ужичком чаршијом“.³⁸ Тихомир Ђорђевић наводи да је 1844. године „једном Енглезу тамошњи војвода рекао да је Ужице главна заостала насеобина Турака у Србији, да им се ту број пење до 3.500, а да Срба има само 600 душа“.³⁹

Можемо закључити да су се Турци најбезбедније осећали у Београду и Ужицу, те су из тих разлога избијали често сукоби у варошима ових градова. У решавању сукоба учествовале су паралелно српске власти и мухафиз Београда.

У Шапцу су муслимани живели у тврђави и махалама унутар шанца. Варош Шапца обухватала је два предграђа: Затрку и Баир. Као представници турских власти помињу се диздар, кадија и муселим. Муслимани у граду Шапцу били су „по већој части Бошњаци, дакле потурчени Србљи, од којих једва се који нађе да зна турски говорити.“⁴⁰

Муслимани су у у Кладову били под јурисдикцијом паше Адакалеа, а риболов и кријумчарење различитих врста производа су били њихови најчешћи извори прихода. Њихов економски положај био је угрожен колико и положај смедеревских муслимана који су се бавили продајом сечене шуме. Само поједини муслимани у Фетисламу су имали непокретна добра у свом власништву. Године 1863. вредност пописаних непокретних добара (ливада, обрадиве земље, винограда) фетисламских муслимана износио је 615 цесарских гроша.⁴¹

Муслиманско становништво у Смедереву је имало своја непокретна добра која су чинили обрадиво земљиште, ливаде за испашу стоке и виногради. Осим наведеног, поседовали су дућане и вакуфска добра.⁴² Након 1862. године Турци су се одлучили да обнове тврђаве у Кнежевини Србији. Реконструкција утврђења у Шапцу и Смедереву обављала се током 1862. године за шта је одвојено 20.083 гроша⁴³, о чему сведочи и извештај од 7. априла 1862. године. Стратешка одлука Порте била је да исте године реконструише поједина утврђења у Османском царству, те је тако иницирала обнову зидина нишке тврђаве и планирала да издвоји 33.600 гроша.⁴⁴

Муслимани који су живели у тврђави Соко града одувек су истицали географски положај тврђаве који је био изузетан и тиме их чинио заштићенијим у односу на остале настањене у тврђавама. До тврђаве се могло доћи са североисточне стране путевима који су

³⁵ Државни архив Србије (=ДАС), Књажева канцеларија (=КК), VIII, 559; Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 672.

³⁶ ДАС, КК-VIII, 559; Милан Ђ. Милићевић, „Цртице за ранију слику српске престонице“, *Годишњица Николе Чуића*, XXII, Београд 1903, 26-28; Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 349-350.

³⁷ Александар Савић, *н.д.*, 196-197.

³⁸ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 347; Александар Савић, *н.д.*, 196-197.

³⁹ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, 151.

⁴⁰ *Исти*, 133.

⁴¹ ДАС, Министарство иностраних дела (=МИД), Вакуфска акта, к. 2.

⁴² Мирослав П. Лазић, „Сто педесет година од предаје смедеревске тврђаве и других утврђених турских градова на Сави и Дунаву кнезу Михаилу Обреновићу“, *Mons Aureus: часопис за уметност, књижевност и друштвена питања*, бр. 56, Смедерево 2017, 110.

⁴³ Т.С. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), İrade Meclis-i Vala Defterleri (=İ. MVL), 463/20918.

⁴⁴ BOA, İ. MVL, 466/2115.

водили преко планине Рожањ, а на којима се нису могла мимоићи два коња с товаром. Град Соко је био асоцијација на непобедивост, а муслимани су говорили: „Шабац се узима, Семендра се узима, а Биоград је већ кућа од ратова: али се Соко не узима. Туче га Нијемац, па му не креча не оби; туче га Карађорђе, па му ништа не учини; туче га Коца Милош, па узалуд! Светац не да Сокола!“⁴⁵ Турци су живели у Соко граду и у 28 сеоских насеља која су припадала Соколској нахији. Тихомир Ђорђевић бележи мишљење Вука Стефановића Карацића и наводи да су у „селима у Соколској нахији живели Срби закона турскога, што се може тврдити и за остале Турке настањене поред Дрине“.⁴⁶ Дакле, Турци нису били само градско становништво, већ су у већем броју живели у појединим селима. О значајном броју муслимана у селима Соколске нахије сведочи анализа Тихомира Ђорђевића који је консултујући рукопис Вука Стефановића Карацића и архивске изворе забележио следеће:⁴⁷

по списку из 1820. године	кућа	по Вуку С. Карацићу из 1828. године	по списку из 1832. године	турских кућа	турских фамилија	турских муслиманских душа
Гаочићи	10	Гаочић	Гачиће	12	52	24
Плећково	40	Плијесково	Плијесково	57	300	128
Бачевци	15	Бачевци	Бачевци	15	51	27
Доња	20	Дона	Дона	22	84	38
Трешница	10	Тријешница	Трешњица	9	49	19
Дрљача	20	Дрличе	Дрлача	23	132	65
Келић	8	Келићи	Келиће	15	79	40
Битиновац	4		Битиновац	5	22	8
Шапари	7	Шапари	Шапаре	11	49	24
Амзић	10		Амзиће	9	35	17
Лонија	20	Лоњин	Лоњин	31	59	56
Алуге	20	Алуга	Алуга	23	110	65
Велеш	20	Велеш	Велеш	16	90	41
Забница	8					
Тостин	20					
Крупина	25	Клупина	Крупина	42	261	114
Велика Ријека	20	Велика Ријека	Велика Ријека	21	97	36
Петрица	10	Петрац	Петрц	22	120	60

За време владавине кнеза Милоша Обреновића, након обнародовања Хатишерифа из 1833. године, организовано је исељавање муслимана из села у околини Дрине. Процес исељавања је извршен у периоду између 15. и 28. јула 1834. године. Највећи број муслимана иселио се у Зворнички санцак, осим становника Сакара и Малог Зворника.⁴⁸

Са рађањем нове српске државе настајали су и градска насеља која су постепено губила оријентални изглед, а један од бројних градова је морао бити престоница.⁴⁹ Београд је био највећи град са највећим бројем становника, а посада османске војске бројнија од осталих. Постојање двојне, српско-турске власти од 1815. године створило је посебну атмосферу у

⁴⁵ Александар Савић, *н.д.*, 197-198.

⁴⁶ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 133.

⁴⁷ *Исто*, 134-135.

⁴⁸ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1815-1839)*, 319-320.

⁴⁹ Карту Кнежевине Србије са положајем градских и сеоских насеља израдио је Јован Бугарски 1845. године. Види *Прилог Б*.

Београду. Како је једном приликом нагласио историчар Михаило Гавриловић „антагонизам између српске и турске популације обликовао је физиономију међусобних односа у Србији тог времена. Била су то два елемента потпуно супротна један другом: у погледу вере били су то хришћани и муслимани, у политичком смислу постојала је раја и владајући слој, а у погледу економије постојали су они који зарађују и они који убирају плодове њиховог рада.“⁵⁰ Српско становништво и српске власти су јасно показивале шта заправо мисле о Турцима у вароши. Примера ради, у жалби Државном савету, Београдски суд је навео да није могуће одржавати ни чистоћу у вароши јер „наш почисти, а Турчин мангал на ћепенку распаљује и лулу истреса гди намане. Наш не сме колима на сокаку стати, а топчија Турчин испречи своја кола гди и како оће, па му нико ништа не може“.⁵¹

Заправо, Београд је све до одласка муслиманског становништва био подељен град, чији су становници живели на различит начин: део градске вароши у ком су живели Срби се ширио и развијао, док је део у коме су живели муслимани био попут „острва у аутономној Србији, запуштен и препуштен историји“.⁵²

Иако је кнез Милош Обреновић на основу споразума са Марашли Али-пашом живео у Београду без породице у периоду након 1815. године јер је паша био веома неповерљив према кнезу и Србима, када је требало изабрати Београд као престоницу Кнежевине Србије, Турци нису били благонаклони. Кнез Милош је напустио Београд 1817. године, а Марашли Али-паша је овај чин доживео као „одметништво од турске царске власти“.⁵³ Дешавања у граду била су у сенци турског насиља према Србима, те је Марашли Али-паша овај поступак кнеза Милоша доживео и као претњу. Кнез се вратио у крај из кога су потекли сви устанци, а у то време, 1817, су већ стигла наређења из Цариграда о разоружавању Срба. Питање престонице остало је отворено. У бирању престонице је учествовао и народ посредством своје скупштине у Враћевшници почетком маја 1818, а како је кнез Милош већ градио своје конаке у Крагујевцу, одлука се сама наметала. Крагујевац је био град у коме је становништво било у великој већини српско, а већина Турака је своја имања продала Србима и одселила се.⁵⁴ Када је 1818. године изабран за престоницу, „стари Крагујевац око турске чаршије и џамије је остао прљав и трошан да изживи и нестане трагом својих дојучерашњих господара“.⁵⁵ У Крагујевцу је био центар српске Митрополије, а након смрти митрополита Мелентија, 1833, на место митрополита је постављен Павле Јовановић чије је духовно име било Петар. Митрополит Петар је извојевао да духовну власт одвоји од световне и успео да својим образовањем обогати спектар друштвених активности у којима црква може да учествује. Допrineо је решавању питања из области просвете и културе, али се његово ангажовање на приближавању народу није допало кнезу Милошу и стога је 1835. године послат у Београд.⁵⁶ Године 1858. султан Амдулмецид I издао је заповест о додели ордена мециди нишан трећег степена митрополиту Петру за његове заслуге посредством његове екселенције Едхем-паше.⁵⁷ Питање српске престонице је и даље било актуелно јер, у периоду након добијања Хатишерифа из 1830. године, кнез Милош више није имао разлога да живи у месту које географски није погодно место једног престоничког града. Удаљен од свих главних путева који су се сливали у Београд, Крагујевац је био само привремено решење. О премештању престонице из Крагујевца у Београд, расправљало се и у Цариграду и Петрограду, а кнез Милош се двоумио да ли да престоницу пресели у Смедерево, Шабац или у Топчидер. О његовим размишљањима сведочи конак кнеза Милоша у Топчидеру и топчидерска црква, а нова варош у Београду је почела да се гради око Савамале. Турци су

⁵⁰ Aleksandra Vuletić, Nino Delić, „Population of Belgrade as a Focus of Political and Administrative Interest in the mid-19th Century, *Belgrade 1521-1867*, ed. Dragana Amedoski, Belgrade 2018, 327-328.

⁵¹ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964, 644.

⁵² Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2012, 25.

⁵³ Радосав П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1938, 17-18; 23.

⁵⁴ *Исти*, 27-28.

⁵⁵ *Исти*, 29.

⁵⁶ *Исти*, 34-35.

⁵⁷ ВОА, *İrade Hariciye (=İ. HR)*, 160/8539. Види *Прилог А*.

били против пресељења српске престонице у Београд и сам београдски мухафиз Мехмед Веџихи-паша је кнезу Милошу замерао на његовом ангажовању у изградњи конака у Савамали и осталих објеката. Настојао је да на било који начин спречи кнеза да уреди српску варош. Премда хатишерифима из 1830. и 1833. године Срби нису имали права на град и подграђа око њега, имали су право да граде у осталим деловима београдске вароши.⁵⁸ Ипак, решењу одабира нове српске престонице, допринело је издавање новог Хатишерифа 1838. године који је подразумевао ограничење кнежевог апсолутизма што је, као што је познато, резултирало његовом абдикацијом 1839. године. Иако овај Устав није изричито нагласио поделу власти на законодавну, извршну и судску, садржај је налагао исто. Кнезу је припала извршна, Савету законодавна, а судовима судска власт. Кнез је могао да утиче на законодавну власт само преко чланова Савета, дакле његових министара.⁵⁹ Осим садржаја Устава, на одлуку кнеза Милоша да абдицира утицали су и други догађаји на основу којих је схватио да ће тешко повратити свој пређашњи ауторитет. Опозицији је сасвим одговарала ова атмосфера, те је још пред абдикацију на заседању Савета, 31. маја 1839, расправљано о пресељењу престонице у Београд. Савет је из Крагујевца преместио сва надлештва која чине атрибуте престонице: кнежеву канцеларију, Савет, министарства, хазину и Апелациони суд. Ипак, након именована кнеза Михаила Обреновића за кнеза, стекао се утисак да су Турци настојали да се ослободе утицаја династије Обреновић, најпре јер у царском указу није стајала формулација да је кнез Михаило изабран за наследног кнеза. Опет је покренуто питање седишта власти. Народ се први побунио тражећи да престони град поново буде Крагујевац.⁶⁰ Како наводи Радосав Марковић, „по рудничком и крагујевачком крају се причало да је кнеза Михаила Обреновића у Београду заробио Тома Вучић Перишић у договору са Турцима“. Под утицајем ових прича у које је народ веровао организовао се и тражио да престоница поново премести у Крагујевац где ће кнез бити сигуран. До отворене буне замало није дошло приликом читања фермана и берата на скупштини 5. марта 1840. године. Више од хиљаду људи из Колубаре је дошло пред Београд, а кнез Михаило се са њима сусрео у Железнику у пратњи митрополита Петра, руског конзула Вашченка, везировог чиновника и Јеврема Обреновића. Народ је захтевао да кнез Михаило искључи из учешћа у раду своје сараднике Аврама Петронијевића и Тому Вучића Перишића. Кнез Михаило је успео да умири народ који се увелико бунио у Јагодини, Смедереву, Пожаревцу и другим крајевима Србије. Одлучио је да крене на пут по Србији како би директно разговарао са народом. Међутим, народ је издејствовао да кнез најпре дође у Крагујевац одакле га није пуштао даље. Захтеви народа били су да се у земљу врати кнез Милош Обреновић, да се престоница врати у Крагујевац и да се „одстране“ кнез Михаилови саветници из његовог ближег окружења.⁶¹ И тако је Крагујевац поново постао престоница.

У неколико месеци 1840. године решавало се, не само питање престонице, већ и питање издржљивости воље српског народа. Његова је воља овог пута победила. Кнез Михаило је у Крагујевцу одмах заменио своје најближе сараднике и на место министра иностраних дела поставио Аврама Петронијевића, а на место министра унутрашњих дела Ђорђа Протића. Због своје личне безбедности и безбедности коју је гарантовао смењеним сарадницима изузео је Крагујевац од осталих градова у Србији у погледу организације безбедносних структура.⁶² Сукоб кнеза Михаила и Томе Вучића Перишића, те његових присталица био је предмет интересовања великих сила, па је резултирао и турском и руском интервенцијом. Уставобранитељи су себе представили као чуваре турског устава, турског суверенства и руског покровитељства над Србијом, а кнеза Михаила и његове присталице као противнике и једног и другог. Иако је у Београд из Истанбула стигао специјални изасланик Муса ефендија како би направио прави увид у дешавања, није успео да помири кнеза Михаила са

⁵⁸ Радосав П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, 40-42.

⁵⁹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија*, 197.

⁶⁰ Радосав П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, 90-91; 98-99.

⁶¹ *Исто*, 100-118.

⁶² *Исто*, 120-123.

противницима нити да га наговори да престоницу поново пресели у Београд.⁶³ Руски конзул Вашченко је био боље среће. Успео је да приволи кнеза Михаила, заједно са Ђамил-пашом, београдским мухафизом да размисли и одлучи о коначном пресељењу престонице. И тако је Указ кнеза Михаила Обреновића о пресељењу престонице из Крагујевца у Београд обнародован 25. априла 1841. године у Крагујевцу.⁶⁴

Именовање Београда престоницом условило је да управо Београд буде носилац бурних збивања и промена.⁶⁵ Тома-Вучић Перишић и његове присталице организовале су побуну против кнеза Михаила Обреновића. Радосав Марковић наводи да је кнез Михаило Обреновић погрешно јер је напустио Крагујевац пре него је учврстио своју власт. Тиме је знатно ослабио свој положај и учинио услугу својим противницима.⁶⁶ Порта је дала подршку уставобранитељским првацима верујући да се кнез Михаило превише приближио Русији. Тома Вучић Перишић је два пута победоносно пролазио кроз Крагујевац: први пут када је из Србије протерао кнеза Милоша Обреновића 1839, а сада кнеза Михаила Обреновића, 1842. Након успеле буне на његово место доведен је Александар Карађорђевић.⁶⁷ Порта је признала нову владу и подржала избор кнеза Александра.

Муслиманско становништво делило је судбину главног града као и свих других у којима је било настањено. Као што је познато, владу уставобранитеља обележила су спољно-политичка и унутрашње-политичка превирања. Иако су у овом периоду донесени бројни законски акти, владавина уставобранитеља резултирала је неповерењем грађана у судске органе власти, те су се грађани обраћали лично кнезу и мухафизу ради решавања различитих спорова.

Главни град је одувек био огледало власти и (не)задовољства грађана. Четрдесете године XIX века биле су проткане сукобима српског и муслиманског становништва у Београду који били резултат опште нетрпељивости. У овом периоду из Аустрије се у Србију досељавало српско становништво услед избијања револуције 1848. године. Главни град се суочио са великим бројем избеглица. Ова појава условила је опет стални раст српског становништва, а пад муслиманског. Разлог томе лежи и у чињеници да је важан моменат у стицању аутономије било и постепено исељавање муслиманског становништва.

Развој правног система био је убрзан доношењем Грађанског законика, 1844, а претходно оснивањем Суда вароши Београда, 1842. године. Српски грађански законик је још једном потврдио укидање османског феудалног система што је било значајно за привредни развој. Рад занатлија је уређен Законом о еснафима из 1847. године. Муслиманско становништво није било део српских еснафа. У настојању да осигурају стабилнији монетарни систем, српске власти су турски новац замениле аустријским монетама. Сукоби између представника српских власти слали су негативну поруку јавности, а то је омогућило слободно понашање грађана и довело до бројних несугласица попут нетрпељивости између српских и јеврејских трговаца. Муслиманско становништво је, према нашим истраживањима, било на маргини трговинског живота у Београду.

Спољна трговина је у време владе уставобранитеља забележила раст што је подстакло власт да отвори трговачку школу 1843. године. Трговину у београдској чаршији обележило је потискивање оријенталних заната које је неговало муслиманско становништво што је свакако утицало на њихов економски положај. Ове занате заменили су они који су осим нових назива одликовале и савременије технологије у обради материјала: шлосерски, тишлерски, кломферски, снајдерски, пинтерски, шмитски и други.⁶⁸ Београдски трговци располагали су асортиманом робе махом из увоза. Ђумруци у Београду и Текији су новембра 1861. године

⁶³ Исто, 127-128.

⁶⁴ Исто, 130-133; Више о Крагујевцу као престоном граду у: Радомир Ј. Поповић, Александра Вулеткић, *Престони Крагујевац*, Крагујевац 2019.

⁶⁵ Петар Милосављевић, „Влада уставобранитеља (1838-1858)“, 120-121.

⁶⁶ Радосав П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, 136.

⁶⁷ Исто, 135-136.

⁶⁸ Историјски архив Београда (=ИАБ), Управа града Београда (=УГБ), 1861, к. 539, Ф. XIIа, 347.

остварили приход од увоза у износу од 1.878.633 гроша, извоза у износу од 963.666 гроша, те наплате превоза роба 337.933 гроша за период од петнаест дана.⁶⁹ На економски, те социјални положај муслимана који су били настањени у вароши утицала су и настојања српских власти да уреде начин рада трговачких и занатских дућана током празника. Управитељство вароши је забранило куповину производа у турским дућаним женама са села током празника и недељом јер исте „много више новаца издаду Турцима за ствари које потребују, а тиме не само што се оне варају и рђав еспап добију за скупе новце, но и нашим људима не малу штету наносе“.⁷⁰

Београдска варош је још од периода владавине кнеза Милоша Обреновића уређивана према западном моделу, а подизање споменика у славу погинулих устаника током ослобађања Београда, 1848, представљало је „визуелни симбол превласти српског становништва“.⁷¹ Ипак, Београд је и даље одисао оријенталним духом, а аустријски путописац Густав Раш је забележио: „Турци су још 1866. године напустили такозвани 'турски град', али су још стајале чатрље облепљене блатом и брвнаре у којима су они столећима обитавали у Београду. Још је постојао сплет кривих, уских и прљавих улица, што је обележје сваког турског града [...] Изнад ове гомиле прљавих кућа дижу се још кубета и минарета џамија које су напустили азијатски номади. Терет који су Турци поседањем српских тврђава били наметнули читавој земљи притискивао је тада још главни српски град.“⁷²

Београд и Србија су постали узор за борбу за независност народима Балкана и носиоци његовог мира. Заоштравање односа између Срба и муслиманског становништва произишло је из чињенице да су муслимани и представници турске власти постали свесни да више не могу утицати на друштвени развој Кнежевине Србије и њен напредак на путу ка стицању потпуне независности. Стога су несугласице различите врсте постале свакодневница. Након сукоба на Чукур чесми у лето 1862. године, у коме је један турски војник убио српског дечака док је захватао воду, српско становништво вароши се узбуђено и узнемирено упутило ка месту догађаја. Дани који су уследили били су обележени страхом на обе стране и обостраним пушкарањем. Турци су непромишљено бомбардовали Београд са тврђаве својим застарелим и готово неупотребљивим топовима. Ипак, забележен је велики број мртвих грађана и оштећених варошких кућа.⁷³

Српске власти су успеле да издејствују одржавање мировне конференције на основу чијих одредби би били ближи остваривању потпуне аутономије. Цариградска конференција или конференција у Канлици започета је 10. јула 1862. године, а на последњем заседању 23. августа потписан је протокол у француском посланству.⁷⁴

Првим чланом Протокола Порта је била дужна да српској влади пренесе у надлежност сва муслиманска непокретна добра чиме је требало да се уклоне узроци и последице конфликта. Овим би се постигла и одвојеност српског становништва и Турака у гарнизонима. Српска влада је требало да обезбеди обештећење муслиманима који су поседовали поменути имања. Порта је требало да препусти истој влади зидине, шанчеве и оне објекте који су били део старог бедема и раздвајали град од вароши. Порта је била обавезна да преда Србима и четири капије: Сава, Стамбол, Варош и Видин капију. Свим муслиманским сакралним и меморијалним објектима загарантована је право очувања места, тачније немогућност рушења и скрњављења.⁷⁵

⁶⁹ ИАБ, УГБ, 1861, к. 530, Ф. VIII, 3.

⁷⁰ ИАБ, УГБ, 1861, к. 566, Ф. XXVI, 297.

⁷¹ Петар Милосављевић, „Влада уставобранитеља (1838-1858)“, 122-136.

⁷² *Живети у Београду 1851-1867*, књ. 3, Београд 2005, 1.

⁷³ О сукобу Срба и Турака на Чукур чесми, бомбардовању Београда и последицама овог догађаја написане су бројне студије. Можда је најисцрпније податке пружио Живота Ђорђевић. Живота Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862: студија о одласку Турака из Србије*, Београд 1983.

⁷⁴ Пун назив документа је *Протокол о питању Србије потписан у Константинопољу 1862. године*.

⁷⁵ Небојша Ранђеловић, Александар Ђорђевић, „Протокол конференције у Канлици“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, LV, Ниш 2010, 111-128.

Другим чланом Протокола је било предвиђено да се сви објекти у околини тврђава поруше што није важило и за српске комунална и сакрална здања. Четвртим чланом је образложено постојање турског гарнизона у граду одбраном од спољне опасности. Други део Протокола (чл. 5-12) прецизирали су начин спровођења садржаја чланова. Спровођење садржаја није било лако у пракси, па је наложено да се исто обави путем формирања цивилних и војних комисија. Цивилна комисија је требало да реши питање обештећења становништва, а војна да утврди тачну величину простора који окружује тврђаве. Од изузетне важности јесте осми члан Протокола у коме се наглашава обавеза исељавања муслиманског становништва из вароши и околине градских зидина. Дванаестим чланом Протокола истакнута је једнакост српске владе и Порте, а не однос подређености. Објављивањем Фермана за извршење одредби Протокола у Канлици од 24. септембра 1862. године требало је да започне примењивање садржаја Протокола.⁷⁶

Конференција је закључена поменутиим Протоколом од 12 чланова. Требало је да тврђаве Соко и Ужице буду срушене. Порта је задржала војне гарнизоне који су били смештени у четири града: Београду, Фетисламу, Смедереву и Шапцу. У складу са садржајем првог и осмог члана конференције, као што је већ било предвиђено хатишерифима из 1830. и 1833. године, наглашено је да би муслиманско становништво требало да се исели. Кнежевина Србија је била обавезна да исплати Порти девет милиона гроша у име надокнаде за непокретна и покретна добра муслимана у Београду. Предвиђено је да муслимани предају своја гробља на старање Србима, који нису смели да их руше, а ни њихове богомоље.⁷⁷ За извршење одредби Протокола било је предвиђено формирање једне војне и две цивилне комисије. Кнез Михаило Обреновић је био веома незадовољан исходом Канличке конференције. Био је мишљења да је турска власт и становништво награђено јер је, између осталог, било предвиђено рушење појединих београдских кућа како би се проширила београдска тврђава.⁷⁸

Муслиманско становништво је требало да се расели и настани у местима према сопственом нахођењу о чему обавештени и видински, босански и нишком валији.⁷⁹ У Београд су, 13. септембра 1862. године, стигла два брода, која су, након што су муслимани у Земуну продали своја добра наставила према Лому у Бугарској. У Лому су дочекани 376 домаћинстава и 1.802 лица, од чега је 350 послато у Пирот, а 1.502 лица у Ниш.⁸⁰ У Београд су поново стигли бродови 24. септембра исте године. Превезли су у Видин 550 муслимана. Следећи брод је из Београда, 2. октобра 1862, превезао у Видин 600 муслимана с намером да се даље пошаљу у Ниш. Истог дана, бродови су пребацили 300 муслимана у Брчко.⁸¹ Ајше Озкан наводи да се у Нишу настанило око 2.100 муслимана.⁸² За потребе досељеног становништва изграђено је 144 куће око новоизграђене Фетхије џамије у Нишу, а одлучено је да се изгради још 75 кућа. Од планираних 75 објеката за становање 15 је требало саградити у Прокупљу и 60 у Нишу. У Прокупљу је забележено око 200 досељених муслимана.⁸³

Из Кладова је муслиманско становништво упућено у Видин, а из Шапца 568 породица у Босну. Из Смедерева је упућено 500 лица у Видин 4. новембра 1862. године, а из Ужица је

⁷⁶ Небојша Ранђеловић, Александар Ђорђевић, *н.д.*, 111-128.

⁷⁷ Safet Bandžović, „Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta (1804-1862.)“, *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije: zbornik radova sa naučnog simpozijuma*, Orašje 2012, 36.

⁷⁸ Данијел Б. Радовић, Јован Ристић: *биографија државника, докторска дисертација*, Филозофски факултет, Београд 2020, 62.

⁷⁹ Ayşe Özkan, „Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları Ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)“, *Akademik Bakış*, с. 5, sy. 9, İstanbul 2011, 125. Више о исељавању муслиманског становништва у: Šaban Hodžić, „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 64-143; Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине*, Београд 2019, 86-87.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ Исто, 126.

прва група исељеника бројала 400 лица. Прва група исељеника је из Ужица кренула 19. септембра, а последња 28. септембра 1862. године. Сматра се да се из Ужица иселило 2.917 муслимана махом у Босну.⁸⁴

Из Сокола се муслиманско становништво исељавало сукцесивно у Босну, а задња група исељеника отишла је 28. октобра 1862. године. Ајше Озкан наводи да се у Босну населило око 7.000 муслимана из Београда, Ужица, Сокола и Шапца.⁸⁵

Исељавањем великог броја муслимана из београдске вароши српске власти су добиле нова задужења: регулисање имовинско-правних односа између Срба и Турака, али и Турака и општинских власти; регулисање статуса комуналних, привредних и сакралних објеката муслимана који су након исељења заостали. Српско-турска комисија се састала у Београду 23. септембра 1863. године поводом обавезе надокнађивања штете муслиманима који су се иселили. Портини представници су проценили штету на 18 милиона гроша, а представници српских власти су пристали на суму од три милиона гроша. Питање је коначно решено тек 1865. године када је решено да се Турцима исплати укупно девет милиона гроша у име надокнаде штете. Исплата је требало да се изврши у три рате почев од Митровдана 1866. године.⁸⁶ О сиромаштву муслимана који су у вароши остали да живе сведоче бројни списи, али и списи Управитељства вароши. Наиме, Турци нису били у стању да регулишу обавезе поводом обнављања калдрме око њихових кућа наводећи да би се они „као сиротни могли и са постојавшом калдрмом служити“.⁸⁷

Протоколом у Канлици испуњени су услови за преузимање градова у Кнежевини Србији 1867. године. Године 1865. забележен је велики број турских војника у тврђавама у које су турске власти настојале да стратешки концентришу снаге. Београдски гарнизон бројао је „2.100 низама, 416 топова са 400 топција, 62 официра, 32 потпоручника, 10 нижих официра и седам лекара; смедеревски 380 низама и 31 топ; шабачки 380 низама и 19 топова и кладовски 40 јерлија, седам топова са 120 топција“.⁸⁸ Трбало би нагласити да је расход гарнизона у Београду на годишњем нивоу износио 5.220.000 гроша чаршијских, а то је за 2.900.000 гроша више од укупне суме годишњег данка који је Кнежевина Србија давала Порти.⁸⁹ Овако високи трошкови превазилазили су могућности већ ослабљеног Царства. Турска војска нашла се у веома тешком положају о чему је још за време владавине кнеза Милоша Тихомир Ђорђевић о истој забележио: „живела је у неокреченим, од дима у највеће гадило обученим ђумезима. И док су једни лежали, дремали или спавали, други су с прекрштеним на земљи ногама, као просјаци седећи, неуредним неким гласопревијањем, песме своје певали [...]“.⁹⁰

Кнез Михаило је 10. априла 1867. године добио ферман од султана Абдул Азиза којим му је поверио све градове у Србији „да их чува и њима управља“. Кнез Михаило је примио кључеве града од последњег мухафиза Београда, Али Риза-паше 18. априла 1867. године. Церемонија предаје кључева градова оржала се на Калемегдану са почетком у десет часова пре подне у присуству представника српских и турских власти, високих официра, дипломатских представника и народа. Церемонија је уприличена испаливањем 21 топовског ђулета из тврђаве, изговарањем својеврсне молитве „Живео падишах!“ на српском и турском језику, протоколом честитања уз пригодну музику и саз. Ниже достављамо телеграф Али Риза-паше у ком описује церемонију предаје кључева градова у препису, преводу и оригиналу.⁹¹ Исте године је Емилијан Јосимовић урадио први регулациони план Београда који је представљао

⁸⁴ *Исти*, 131.

⁸⁵ *Исти*, 131.

⁸⁶ *Исти*, 133-134.

⁸⁷ ИАБ, УГБ, 1865, к. 818, Ф. V, 77.

⁸⁸ Александар Савић, *н.д.*, 193-194.

⁸⁹ *Исти*, 194.

⁹⁰ Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 138-139.

⁹¹ ВОА, I. HR, 225/13138.

пример уређења градских улица у складу са европским трендовима чиме би варош била лишена оријенталних елемената.⁹²

Транслитерација:

1) Belgrad'da bulunan ferik saadetlü Ali Riza paşa hazretleri tarafından iş bu şehir-i Nisan'ın alâfrânka on dokuzu târihiyle müverrahan vârid olan telgrafnâmedir

2) evvelki gün inhâ olunduğu üzere dünki Pençşembih günü alâfrânka saat onda Kale Meydan'da muvakkaten yapılan kürsîde bir tabur-i asakir-i İslamiye ve Sırbîye ve Emâretin

3) kâffe-i memûrlarıyla zâbitân-ı 'askeriye ve umûm-i devletler konsolusları ve bir kaç bin ahalî hâzır olduğu hâlde fermân-i âlişân-i kemâl-i ta'zîm ile feth ve karâin ve akabinde

4) kaleden Devlet-i 'Aliyye ve Sırp sancakları küşâd ile kaleden yirmi bir pâre top endâht olunarak ve umûm-i memûrîn tarafından orada resm-i tebrik icrâ kılınarak

5) prens asâkir-i İslamiye zâbitân ve neferâtı müvâcehesinde kendilerinden hoşnudiye ve sâireye dâir nutuk-ı resmî irâd ederek 'asâkir-i İslamiye ve Sırbîye lisânlarınca her

6) üçer defa pâdişâhım çok yaşa duâ'sını ifâdan sonra mûzikalar terennüm-i saz olarak umûm-i memûrîn birlikte oldukları halde kaleye gelinip muhâfizlik

7) konağında çâkerleri dahi tebrîk ve riâyet-i lâzimenin ifâsıyla avdet etmişlerdir. Yevm-i mezkûrde yalnız İstanbul kapısı birinci kapısına Sırp

8) karakolu vaz' olunmuştur. Cuma ertesi günü çâkerleri ve mirâlaydan kol ağasına kadar kâffe-i zâbitân prens konağında taâm med'uvv oldundugu gibi gerek

9) ümerâ ve zâbitân ve gerek neferâtın birer sûretle taltîfleri zımnında jurnali taleb olunarak verilmiştir. Bosna'ya gidecek eşyanın naklî ve mülhak-i kalelerin

10) tahliyesi ile iştigâl olunmaktadır

Превод:

Телеграф његове екселенције, генерал-пуковника Али Риза-паше који се налази у Београду, од 19. априла по европском (календару) у коме извештава како је претходног дана, у четвртак, у десет часова по европском (времену) на Калемегдану уприличена церемонија читања узвишеног фермана у присуству једног вода исламске и српске војске, представника српских и турских власти, конзуларних званичника и народа уз церемонију испаливања 21 топовског ђулета са тврђаве након чега је обављен протокол честитања. Српски и муслимански војници су се помолили на оба језика у име падишаха изговарајући три пута „Живео падишах“ након чега је настављен протокол честитања уз музику, певање и саз. На поменутом месту српска полиција се сместила само надомак Истанбулске капије. Следећег дана, у петак, сви

⁹² Емилијан Јосимовић је 1867. године израдио регулациони план Београда који је као ново решење улица на Дорћолу понудио правоугану мрежу. Овакав начин регулације није одговарао стрмом терену Дорћола. Овај план је од изузетне важности јер исти доказује да се настојало европеизовати београдску варош по сваку цену. Дубравка Стојановић, *н.д.*, 48.

војници окупили су се у везировом конаку како би кол аги⁹³ још једном изнели своје захтеве. Дато је обавештење о стварима које се шаљу за Босну.

Оригинал:

⁹³ Термин *кол ага* (тур. *kol ağası*/осман. قول آغاسی) се са османског језика преводи у значењу капетан одреда војске: јузбаша или бинбаша. У списима српске провенијенције се одомаћио у изворном облику. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, с. II, İstanbul 1993, 288.

مترادوه بولنامه قزوین معارفی ضمایا حاضری طرفه شوهرتک الاوقافه او شهوری یا عجله منیا وار دوا و بفرستاد.

اولی کونیا اولین اوزره دومی جنبه قوی الاوقافه است اوزره لقمه سبزه موقتا یا بیلده کرسیده بر طابور عساکر اسلامیه و صبریه و مارانک
کافه مأمورین ضابطه عسکریه و عموم دولتی قوای دولتی در تمام بلاد افغانستان و تمام بلاد شمال مغربیه فتح و قزلباش و عقیق
قلم دروغ و مرتجعانندی است و لقمه ده کلمی بر باره خوب است اولی اوزره و عموم مأموریه طرفه اوزره رسم تبریک اجرا پذیرد
رسم عساکر اسلامیه ضابطه و نظریه موجب فتح کوزلرزه مشهوریه و سازه به ذراته رسم ایروان عساکر اسلامیه و صبریه سبزه
او هر دفعه یادش هم عودت دعای ایفاد صکره موزیفه از رسم سازه اولی و عموم مأموریه بر کلمه اولی در حالی حاله قلمه عساکر اسلامیه
تواننده جایزری می تبریک در عایه اوزره است ایضا بیله عودت ایتمند بودم مذکورده باید استایل قیوس قبی قیوس صبر
فتح قوی وضع اولی همه از قوی جایزری و میرا باده قول اعانت قدر کافه ضابطه پس تواننده طعام دعوا اولی می گشت
اراد ضابطه در این نظرانک بر صورتی قطعه عسکریه و در نامه طلبا اوزره و بیلند بوسه کعبه استانک قوی
تجدیس ایله استمال اولی در

4. Муслимани у Београду: тврђава и варош

Упркос чињеници да структура османских власти није непозната нашој науци, ради укупне информативности нашег рада, даћемо концизни преглед административно-управне поделе на разматраном подручју. Истовремено, настојаћемо да у оквиру исте анализирамо права и обавезе управитеља градова, структуру војне посаде, етничку и верску слику београдске вароши уз обавезно освртање на статус муслиманских непокретних добара.

4.1. Војно-административне јединице у Османском царству

Војно-административне јединице у Османском царству под чију ингеренију су потпадале управне провинцијске власти биле су ејалет, санџак и кадилук.

4.1.1. Ејалет

Ејалет (тур. *eyalet*) је, као највећа административна и војна јединица у Османском царству, претрпео низ промена током векова и дуг развојни пут. Први ејалет који је оформљен у Османском царству био је Румелијски ејалет (тур. *Rumeli Eyaleti*). Беглербег, Лали Шахин-паша, је постављен 1362. године. У организацији територијалне управа највиши орган био је диван (тур. *eyalet divanı*) на чијем челу се налазио беглербег (тур. *beylerbeyi*). Остало је непознато када су се тачно формирали први дивани при ејалетима. Код Турака Селџука постојао је сличан орган, те можемо закључити да историја формирања ејалетских дивана датира из тог периода. Седнице дивана одржаване су резиденцији беглербега. Чланови дивана били су тескеречија (тур. *teskereci*)⁹⁴, чауши (тур. *çavuş*)⁹⁵, мухзири (тур. *muhzir*)⁹⁶, рузнамџија (тур. *ruzmaneci*)⁹⁷, дефтердар благајне (тур. *defterdar/maliye defterdari*)⁹⁸, дефтердар тимара

⁹⁴ Тескеречија је било лице задужено за састављање тескере (тур. *tezkere/tezkire*), чији се назив везује за преко 50 врста различитих списа које је издавала администрација Османског царства. У периоду од XVI до XVIII века тескера је била документ финансијске природе (на пример *спис ејалетског дефтердара* (тур. *tezkere-yi defterdar-ı eyalet*)) да би у XIX веку представљала и акт који је припадао и групи личних докумената у виду дозвола и потврда. Више о томе види: Термин *тезкера* (осман. *تذکره*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 491; Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 160-163.

⁹⁵ Термин *чауш* се користио за означавање службеника османског државног апарата који су према рангу били нижи од аге, а виши од ђехаје. Положај и дужности чауша датирају још из периода Византије и владавине Турака Селџука, а у Османлија су се понајвише односиле на службовање царском Дивану или великодостојницима попут великог везира. У Кануннами султана Мехмеда Фатиха (1451-1481) први пут се чаушима даје право на тимар у вредности од 10.000 акчи. У истој Кануннами се каже: „Чауши нека љубе руке (султану), мој је закон“. Имали су могућност да напредују до положаја чауш аге. Читав свој живот носили су званичну одећу коју је обавезно чинила капа и два до три повезана сребрна штапа. Само су башчауши имали право да око појаса носе нож. Током прослава, примера ради, њихове обавезе биле су и да увеличају атмосферу поворке османске војске ударајући у одређене инструменте у тачно одређено време: Термин *чауш* (осман. *چاوش*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 332-335.

⁹⁶ Мухзир је била и јесте особа у улози судског пристава. За ову функцију на шеријатском суду користи се и израз мубашир (тур. *mübaşir*). Термин *мухзир* (осман. *محضر*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 572.

⁹⁷ Рузнамџија је било лице задужено за вођење дневног реда и евиденције у дефтер. Термин *рузнамџија* (осман. *روزنامه چی*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 62.

⁹⁸ Дефтердар је у почетку била особа задужена за вођење бриге о финансијским пословима. Назив функције уско је везана за именицу дефтер, која уз персијски суфикс *-dâr* гради именице које означавају називе појединих занимања (тур. *meslek isimleri*). Дакле дефтердар је био задужен да води дефтер о финансијским пословима (тур. *Rüzmança Defterleri*). Као што постоји различит приступ класификацији појединачних списа администрације Османског царства тако су аутори приручника из османске дипломатике различито класификовали дефтере. Више о томе у: Süleyman Polat, „Osmanlı Askerî-Malî Tarih Kaynaklarından Sefer Ruznamçe Defterleri ve Bütçelerinin Kaynak Değeri Üzerine İncelemeler (XVI Yüzyıl Sonu ve XVII Yüzyıl İlk Yarısı)“, *Akademik Bakış*, с. 8, s. 15, İstanbul 2014, 242-267; Термин *дефтердар* (осман. *دفتردار*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, İstanbul 1993, 411-416; Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 115-119.

(тур. *timar defterdarı/timar ruznamçe defterdarı*)⁹⁹, кадија ејалета (тур. *eyalet kadisi*), и писари (тур. *katib*). Диван ејалета био је инстанца којој су се поданици Царства обраћали подносећи молбе и жалбе. Сви проблеми који су били разматрани на дивану, уколико нису коначном одлуком задовољили заинтересовану страну, слали су се централном Дивану. Поједина питања у вези са различитим проблемима упућивана су кадији, а она која су била финансијске природе дефтердару. Границе ејалета су се мењале, а 1864. године донета је Уредба о покрајинама (тур. *Vilayet nizamnamesi*) којом је установљен потпуно другачији статус покрајина, а систем уређења почивао је на узорима административне организације на Западу.¹⁰⁰

Беглербег се у османским списима јавља као *миримиран* (тур. *mirimiran*) или *емир ел умера* (тур. *emirülumera*).¹⁰¹ У раном периоду османске државе беглербег је био особа са војним дужностима, а касније када су успостављени ејалети беглербег је добио шире дужности. Титулу беглербега најпре су стицали припадници војске, а од времена султана Мехмеда II Освајача (1451-1481) ова функција била је поверена поданицима Царства који су долазили путем девширме. Ови службеници су након завршене школе и обуке за адемиоглане (тур. *acemioğlan*) и након стеченог образовања при Ендеруну (унутрашњој служби сараја) добијали на управу у неку административну јединицу. Беглербегови су бирани и из редова ага, а време њиховог службовања је било ограничено. Било је уобичајено да након напуштања једне функције ступе на другу па чак и у другом крају државе.¹⁰² Сваки беглербег је именован меншуром: врстом берата¹⁰³. Премда је беглербег био највиши војни заповедник у ејалету имао је обавезу да учествује у свим походима које је држава водила. Стога је већи део свог службовања проводио на ратишту.¹⁰⁴

4.1.2. Санџак

Основна војно-административна и управна јединица у Османском царству био је санџак (тур. *sancak*)¹⁰⁵, а територијално мања јединица била је каза (тур. *kaza*) или кадилук.¹⁰⁶ Сваким санџаком је управљао санџак-бег (тур. *sancakbeyi*). Период од XVI до XIX века обележен је увођењем промена у управној власти и подели ових административних јединица. Управна власт у санџацима може се реконструисати из годишњака (тур. *Salname*)¹⁰⁷ посебно након периода Танзимата. Међу основне обавезе санџакбега спадало је „обезбеђивање мира и сигурности у санџаку, кажњавање преступника, додељивање тимара, обезбеђивање коректних односа између спахија и раје, те складних односа између свих представника власти у санџаку:

⁹⁹ Дефтери са подацима о тимарима и зеаметима обилују садржајима о спровођењу тимарског система, (на пример: додељивању и одузимању поседа) у Османском царству. Више о томе у: Leyla Aksu Kılıç, „Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri“, *Studies of the Ottoman Domain*, с. 7, с. 12, Şubat 2017, 105-139.

¹⁰⁰ *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, Сарајево 2004, 274.

¹⁰¹ Термин *беглербег* (осман. بکلبگی), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 216-221.

¹⁰² *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, 275.

¹⁰³ Берат је акт централне администрације Османског царства и означава повељу, декрет или диплому. О дипломатичким и палеографским одликама берата види: Љиљана Чолић, *Османска дипломатика*, 89-101.

¹⁰⁴ *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, 275.

¹⁰⁵ О историјском развоју санџака види: Термин *санџак* (осман. سنجاق), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 116-119.

¹⁰⁶ О кадилуку, управној и судској власти кадија више у потпоглављу *Муслимани пред управним и судским органима Кнежевине Србије*.

¹⁰⁷ Салнаме представљају скуп детаљних информацијама о фискалном систему, важним датумима и службеницима државног апарата Царства на нивоу једне календарске године, али истовремено и бројних држава Европе и Азије: Термин *салнама* (осман. سالنامه), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 105.

субаше (тур. *subaşı*)¹⁰⁸, алајбега (тур. *alay beyi*)¹⁰⁹, диздара (тур. *dizdar*)¹¹⁰, черибаше (тур. *çeribaşı*)¹¹¹, спахија (тур. *sipahi*)¹¹². Током ратова су надзирали понашање војника на ратишту и обезбеђивали џебелије или џебекије (тур. *cebeci*)¹¹³ за поход.

4.1.3. Београдска каза

Београдска каза или београдски кадилук, којом је званично управљао кадија, била је једна од административних јединица Смедеревског санџака. Београдски кадилук се у списима османске провенијенције, а посебно локалне администрације Османског царства, јавља и под називом *београдска нахија*.¹¹⁴ Списи нам пружају податак да се термин *Београдски кадилук* користио у оним случајевима када се кореспонденција односила на села која су потпадала под територију овог кадилука, а када се односила на махале у граду Београду користио се термин *Београдска каза* или устаљена форма у *самом Београду-подручју рата* (тур. *nefs-i dâr 'ul cihad Belgrad*).¹¹⁵

4.1.3.1. Кадија

Кадија (тур. *kadi*) је био службеник администрације Османског царства који је имао управну власт у својству управитеља кадилука и судску у својству главног судије шеријатског суда. Кадије су постављане на дужност након обавезног стеченог образовања у медреси и обављене праксе као помоћници кадија у Једрену, Сивасу, Коњи, Багдаду и другим градовима.¹¹⁶ Када су Османлије освојиле Београд, 1521, постављен је кадија, а кадилук је добио статус мевлевијског попут кадилука који су формиран у великим градовима: Истанбулу, Софији, Једрену, Бурси и другим. Кадија у Истанбулу је примао надокнаду за свој рад у износу од 500 акчи, а кадијски службеници у мевлевијет кадилуцима¹¹⁷ примали надокнаду у износу од 300 до 500 акчи.¹¹⁸

Кадија је имао овлашћење да контролише рад свих органа у једном кадилуку. Истовремено, управитељ Београдског кадилука је временом добијао све више задужења, а 1598. године задужен је да контролише рад управитеља вакуфа и њихово располагање новчаним средствима истих.¹¹⁹ Поједина наређења централних власти стизала су кадији и санџак бегу. Иако је појединац у служби кадије био под надзором мухафиза Београда, важност кадије за централну администрацију Царства није била занемарљива. Београд је због свог геополитичког положаја био стратешки центар Османлијама у својој намери да се територијално

¹⁰⁸ Субаша је било лице у статусу надзорника послова у кази или градског службеника. Термин *субаша* (осман. *سوباشى/صوباشى*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 259.

¹⁰⁹ Алај-бег је титула која се давала заповедницима жандармерије у граду. Алај-бегови су углавном потицали из редова мирилаја. Термин *алајбег* (осман. *الای بگی*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 45.

¹¹⁰ Диздар је била особа чија је одговорност била старање о тврђави, али и својерсан командант војске у утврђењу. Термин *диздар* (осман. *دزدار*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 469.

¹¹¹ Термин *черибаша* представља назив за војнике помоћних одреда који су служили спахији, муселиму, војнуцима. Њихова обавеза била је, пре свега, осигурање безбедности. Термин *черибаша* (осман. *چریباشى*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 353-354.

¹¹² *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, 275-276.

¹¹³ Џебелије су представљале род пешадије, а задатак им је био да у време борби снабдевају јаничаре оружјем. Термин *џебелија* (осман. *جبلی*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 263-264.

¹¹⁴ Овај назив понајвише срећемо у дописима локалне администрације Османског царства српским властима: обавештењима, те списима приватно-правног карактера: хуџетима и тапијама.

¹¹⁵ BOA, Tapu Tahrir Defterleri (=T. T. d.), 316/370.

¹¹⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi 1453-1559*, С. II, İstanbul 1979, s. 98.

¹¹⁷ У Османском царству постојале су две врсте кадилука: мевлевијет кадилук и кади лук који су чиниле казе. На челу мевлевијет кадилука биле су муле у складу са Кануннамом султана Мехмеда II Освајача. У звање мула били су именовани мудериси. Види: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 519-521.

¹¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 94-96.

¹¹⁹ BOA, Amedi Kalemî Belgeleri (=A. AMD), 76/176.

прошире на запад. Кадијама су из тог разлога стизала наређења и упутства која су превазилазила његове основне обавезе попут старања о потребама војске и становништва.

4.1.3.2. Наиб

Кадије су у својим приватним уредима, те судницама(тур. *mahkeme*) имале могућност да упосле једног или више службеника у својству помоћника (тур. *naib*).¹²⁰ Извори османске провенијенције бележе да се након смрти једног убрзо именовано други наиб.¹²¹

4.1.3.3. Муфтија

Муфтије (тур. *mufti*) су као познаваоци садржаја и примене шеријатског права помагали кадијама у раду. Наиме, њихов положај кадијског сарадника није био административно уређен, те нису добијали надокнаду за свој рад. Доносили су правне одлуке: фетве (тур. *fetva*) као одговоре на сва она питања на која исламско право није имало решење.¹²²

4.1.3.4. Градски ћехаја

Градска насеља у Османском царству имала су свог представника: ћехају (тур. *kethüda*).¹²³ Обавезе и надлежности градских представника, које су се често преплитале, веома је тешко дефинисати. Исто се односи и на статус градског ћехаје. Душанка Бојанић Лукач наводи да се „први помен шехир ћехаје у балканским градовима односи се на београдског шехир ћехају Мурата Искендера, који је 1560/1561. године живео у махали Ферхад-паше“.¹²⁴ Извори различите провенијенције пружају податке на основу којих се може дефинисати улога шехер ћехаје. Овај службеник се од 1560. године до периода Танзимата јавља као представник градског насеља у целини. У избору градског ћехаје учествовала је читава заједница, те махалски представници давајући сагласност за његово именовање.¹²⁵

Из потребе да се гостима укаже добродошлица и гостопримство јавила се и потреба за сталним представником једног градског насеља. „Обавезе шехер ћехаје у вези са уконачењем гостију биле су дочекивање госта, смештање у конак, давање дневнице и уобичајених поклона који су припадали гостима у зависности од њиховог положаја, снабдевање гостију неопходним намирницама, те организовање даљег путовања. Дужности шехер ћехаје умножавале су се, али је непобитна чињеница да је шехер ћехаја био често присутан на суду као сведок и представник градских власти. Бројне обавезе које је имао шехер ћехаја утицале су на углед ове личности у друштву, те међу локалним становништвом. Све до периода Танзимата ова функција је опстала, али у нешто измењеном облику“.¹²⁶ Кореспонденција између српских и турских власти, али и сачувани садржаји мемоарског карактера сведоче о сиромаштву муслимана у Београду, те и животу у тескоби који је водио београдски ћехаја у другој половини XIX века. На основу писања Тихомира Ђорђевића можемо закључити колико је његов положај био обезвређен, а Ђорђевић бележи да је „како би могао да одржи свој друштвени углед, нудио,

¹²⁰ Ahmet Atçil, *Procedure in the Ottoman court and the duties of kadis*, Ankara 2002, 31.

¹²¹ BOA, Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri (=MVL), 233/37.

¹²² Више о раду муфтија у потпоглављу: *Исповедање вере београдских муслимана*.

¹²³ Термин *ћехаја* користио се за службеника чије су дужности биле разноврсне, а најважнија је посредовање између високих политичких функционера. Термин *ћехаја* (осман. كتخدا), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 251.

¹²⁴ У попису становништва из 1536. године, шехир ћехаја се не помиње, што би значило да је ова установа у Београду уведена пре 1560. године и да је уско повезана са демографским растом становништва. Као представници градова већ 1623. године су постали припадници војног staleжа: аскера с царским бератом: Душанка Бојанић-Лукач, Сузана Ђорђевић, „Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века“, у: *Градска култура на Балкану (XV-XIX век): зборник радова*, Београд 1984, 64; 77.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто, 79.

плачући, кнезу Милошу да му прода свој хат, самур-ћурак и шал, заклињући га да та понуда остане међу њима“.¹²⁷

4.2. Градска насеља Османског царства

Према писању Мирјане Маринковић у историографији постоје два опречна мишљења када је реч о градовима и градском идентитету османских градских насеља. Поједини „заступају став да Турци Османлије као наследници средњеазијских номада нису имали традицију подизања градова, а други пак истичу примере градова које су управо Турци Османлије подигли. Настањивање у већ постојећим и разрађеним градским центрима било је логичније и једноставније“.¹²⁸

Непобитна је чињеница да су градски центри у Османском царству попут Истанбула, Бурсе, Измира, Каира, Алепа, те Београда садржали урбане елементе који су били део традиције изградње градова других цивилизација, али су ипак у време османске административне управе добили изглед који је био својствен свим османским градским насељима. Три типа градова разликују се међу градским насељима које су Османлије освајале: „балкански тип, анадолски и исламски град на Средњем Истоку и у северној Африци“.¹²⁹ Начин функционисања средишта града био је исти иако су се ови градови разликовали према географским, социолошким, економским и општим друштвеним, али и политичким елементима који су их карактерисали. Градови су одисали средњовековним наслеђем, а насељавани су у складу са политиком Османског царства и тиме постепено прерастали у османска урбана насеља.¹³⁰

Званична османска администрација делила је сва градска насеља у Царству на утврђена и отворена места. На нашим просторима било је три категорије утврђених места. Олга Зиројевић их је поделила на: „кале (тур. *kale*) или тврђава град, већа тврђава саграђена од тврђег материјала, камена и цигле, снабдевена кулама и опасана озиданим бедемина; *хисар* (тур. *hisar*) или утврда, град, тврђава, мање утврђење, саграђено од тврдог материјала, са једном или без и једне куле, али свакако без бедема; паланка (тур. *palanka*) или мање утврђење изграђено од слабог материјала, дрвета и земље, опасно ровом и облепљено плотом од брвана“.¹³¹

Османлије су након освајања нових територија у тврђаве насељавали своју војну посаду, а оно што их разликује од других градова је посебна и увек једнообразна подела унутрашњег простора. Простор који су Османлије настојале да учине готово потпуно заштићеним био је унутрашњи град оивичен јаким бедемима и постојањем кула за осматрање. Према претходно испланираној подели простора унутар утврђења Османлије би у град-тврђаву смештале конак мухафиза града у коме се налазио центар војне и административне управе, стамбене, сакралне, комуналне, привредне и услужне објекте намењене војсци. Дакле, „од зависности од самог карактера изграђене тврђаве, њеног географског, стратегијског и политичког значаја утврђивао би се и број потребних објеката.“¹³²

Градска насеља отвореног типа називана су касабa (тур. *kasaba*), шехер (тур. *şehir*) и варош (тур. *varoş*). Османска администрација је поставила услове за напредовање градског насеља из једног статуса у други. Статус касабe добило би насеље које је поседовало утврђене границе, верско-образовне објекте: цамију и мектеб; привредне објекте: низ дућана или

¹²⁷ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: становништво-насеља*, 141.

¹²⁸ Мирјана Маринковић, „Живот османског града до епохе Танзимата“, *Урбанизација у источној и југоисточној Европи: зборник радова*, уредник Срђан Рудић, Београд 2020, 157.

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ Исто.

¹³¹ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Београд 2007, 48-50; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, *Сан о граду: зборник радова*, ур. Александра Вранеш, Вишеград 2020, 150.

¹³² Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака XV-XVI век*, Београд 2018, 88.

занатских радњи; комуналне објекте: хамам, хан и остале објекте који му дају обележје муслиманског градског насеља. Касабом би било проглашено место које је било настањено претежно муслиманским становништвом које се бавило занатством или трговином добијањем муафнаме (тур. *muafname*), а то се место у списима називало муаф (тур. *muaf*).¹³³ Након проглашења једног места касабом становништво би било ослобођено плаћања намета (тур. *muafiyet*). Садржај кануннама не прецизира увек на основу којих елемената је насеље добило статус касабе. Ипак, дефтери османске провенијенције нам пружају податак да се проглашење једног места касабом односило на демографски раст становништва (претежно муслимана), пораст броја привредних делатности и објеката и културне карактеристике самог насеља. „У почетку би касабом били проглашени само делови места: џамијски комплекс и чаршија, док су остали делови места које су чиниле хришћанске махале и даље чиниле стециште раје (тур. *gayr-i muaf*)“.¹³⁴ Добијање статуса касабе утицало је и на масовну оријентализацију градова. Стога није чудно што су османски градовали наликовали један другом.

Из сваке касабе настајао је постепено шехер. У списима османске провенијенције град би се описивао речима „Базар живи и џума намаз се клања“ (тур. *Bazar durur, cuma kalınır*).¹³⁵ Исто нам указује на чињеницу да су постојала два основна услова на основу којих би једна касаба прерасла у шехер: џамија и чаршија. Касабе које су имале од 150 до 200 домаћинстава поседовале су основни предуслов за добијање статуса шехера. Добијање статуса шехера може се посматрати и на другачији начин. Насељена места која су имала 3.000 пореских обвезника, а припадала су насељима са више од 10.000 становника, насељена места са 1.000-1.500 пореских обвезника у градским насељима са 3.000-5.000 становника, те места са 400-900 обвезника која су углавном припадала становништву касабе. Са становишта управне и судске власти, седиште санџак-бега или кадије требало је бити у шехеру.¹³⁶

Статус шехера Београд је добио 1536. године.¹³⁷ Александар Фотић сматра да су „највећи утицај на развој градског насеља оријенталног типа извршили су управо вакуфски комплекси и систем муафијет“.¹³⁸ Градско становништво, без обзира на њихову верску припадност и занимање, би било називано шехирлијама (тур. *şehirli/şehirlü*). Друштвеном слоју познатијем под називом *аскер* припадали су мухафиз и војска која је била смештена у њој, верски и образовни слој друштва, а цивилном становништву, раји, припадали су чланови трговачких удружења, занатлијских еснафа, те остали поданици.¹³⁹

Џамијски објекти били су грађени након освајања одређене области и симболично су представљали припадност исламској заједници и испољавање идеологије освајача у окружењу које није било исламско, а трансформисање градских насеља које је уследило је требало да укаже на „промену система власти и оличавало је трајност владајуће династије“.¹⁴⁰ Центар османског града чинила је џамија која је представљала још један тријумф муслимана, а често је то била саборна џамија.¹⁴¹ Око саборне џамије постепено би расла привредна област:

¹³³ Elma Korić, „Banjalučka muafnama iz 1588. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, LIV, Sarajevo 2004, 181-182; Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине*, 63.

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ Özlem Bektaş Öztaşkın, *XV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı: Doktora tezi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2008, 53; *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, 275.

¹³⁶ Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине*, 63; Özlem Bektaş Öztaşkın, *op. cit.*, 54.

¹³⁷ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, 48-50.

¹³⁸ Термин *муафијет* представља правну и пореску повлашћеност градског становништва: Adem Handžić, „Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo 1983, 113; Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа“, *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII) век*, ур. Јованка Калић, Милосав Чоловић, Смедерево-Београд 1992, 149.

¹³⁹ Özlem Bektaş Öztaşkın, *op. cit.*, 55; Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине*, 64.

¹⁴⁰ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н.д.*, 78.

¹⁴¹ Исто, 79-80.

чаршија (тур. *çarşı*) у коју су се сливале градске четврти: махале (тур. *mahalle*). Стамбени део града био је седиште градских четврти, а представљао је отворени део градског насеља: варош. Махала је чинила четврт која се одликовала посебним социјалним, економским и архитектонским елементима. Махале нису биле затворене четврти, напротив, њихове улице сливале су једна у другу, а додатну карактеристику махала чинили су њени становници и упосленици. Настањено становништво је било истог верског опредељења, те често део истог породичног круга. Упосленици махала били су и припадници других четврти.¹⁴² Четврти у којима је било настањено муслиманско становништво је чинило неколико сокака или слепих улица. Центар оваквих махала била би мања џамија или месцид. У већим махалама постојао је и већи број слепих улица које су омогућавале очување махремијета и реда. Истовремено, омогућавале су одржавање чистоће у оној мери у којој је становништво за то било заинтересовано. О томе сведоче и жалбе муслиманског становништва београдским мухафизима, те мухафизу Васиф-паши од 28. јула 1850. у коме му се муслиманско становништво из Шапца и Београда жалило на Србе који поред градских тврђава и кроз сокаке пролазе са свињама.¹⁴³ Премда комунални систем није био у довољној мери развијен, одржавање калдрме у главним улицама претежно је финансирала држава, док би за одржавање споредних улица били задужени становници, власници дућана и управитељи вакуфа.¹⁴⁴

У Кнежевини Србији су дефинисана четири типа градских насеља у периоду српско-турске управе: вароши, варошице, паланке и касабе. Повлачењем представника турских власти у утврђења и постепеним стицањем аутономије паланке и касабе нестају или прерастају у варошице. Вароши и варошице нису одликовале јасно уочљиве разлике, али се оне ипак не могу сврстати у исту категорију градског насеља. Београд, Смедерево, Шабац, Ужице, Сокоград и Кладово су у конфигурацији града поседовали утврђење у ком је било настањено муслиманско становништво, те су се битно разликовали од вароши и варошица. Кладово је било варошица са утврђењем.¹⁴⁵

4.2.1. „Београдска тврдиња“

Београд је у Османском царству био део српског ејалета, који су у XIX веку, према садржају *Салнаме*, чинили Београд са тврђавицом, Гроцком, Смедеревом, Пожаревцем, Крајином са Црним врхом, Гургусовцем, Алексинцем са Сврљигом, Крушевцем, Јагодином, Ћупријом са Параћином, Крагујевцем, Рудником, Чачком, Ужицем, Ваљевом, Подрињем и Шапцом.¹⁴⁶

Београдску тврђаву, Османлије су називале *Belgrad kalesi*, а у преводу званичних докумената српских управних и извршних власти јавља се и под називом *београдска тврдиња*.¹⁴⁷ Заправо, Београд се у списима османске провенијенције јавља под различитим именима: „*Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd, Dârü'l-Cihâd, Medîne-i Belgrad, Belgrad, Belgrat, Belgrad, Bellegrad, Beligrad, Belgrad-ı Tûna, Belgrad-ı Ungûrus, Belgrat-ı . Üngürüs, Belgrad-ı Engürüs, Dûna-yi Belgrad, Belgrat-ı Bûnyâd, Yunusakhisâr, Yunusbelgrad*.“¹⁴⁸ У Салнамама на османском језику које обухватају период од 1847. до 1856. године, Београд је у табеларном приказу уписан као каза (тур. *Belgrad kazası*). Истовремено, приликом детаљнијег описа градова и

¹⁴² Исто, 82;

¹⁴³ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (=A. MKT. UM), 23/76.

¹⁴⁴ Mehmet Canatar, „1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler“, *Osmanlı İstanbulu: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecem, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, 291.

¹⁴⁵ Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштинине*, 79; Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 88.

¹⁴⁶ Türkiye Divan Vakfı Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi, *Sâlnâme 1847-1856* (није уписана година публикација).

¹⁴⁷ ДАС, Министарство унутрашњих дела (=МУД), Полицајно одељење (=П), 1854, Ф. 9, Р. 125.

¹⁴⁸ Ениса Аломеровић-Хубанић, „Београд у османским документима“, *Сан о граду: зборник радова*, ур. Александра Вранеш, Вишеград 2018, 108.

утврђења у Османском царству, Београд је издвојен и описан као *брег за ратовање* (тур. *Nahîd-i feth-il Islâm*).¹⁴⁹ У београдску тврђаву се улазило кроз капије: са Калемегдана кроз Стамбол капију, са истока кроз Зиндан капију, са савске стране кроз Сава капију и са дунавске стране кроз Видин капију. У складу са исцртаним планом београдске тврђаве и вароши из XIX века (размера 300 турских зира), који смо доставили ниже, назире се 16 капија које су поседовале више назива, премда су савременици у својим делима бележили постојање четири капије. Капије које бележи турски план биле су следеће:¹⁵⁰

„1. Краљева капија (Мала капија, Шабачка капија, Скривена капија, Босанска капија, Дупла капија); 2. Дефтердарова капија (Капија Горњег града, Капија Доњег града); 3. Капија са сатом; 4. Стамбол капија; 5. Спољна Стамбол капија; 6. Капија код тамнице; 7. Сава капија; 8. Леополдова капија (Смедеревска капија, Видин капија у Горњем граду, Трећа Видин капија, Одбрамбена капија); 9. Видин капија (Унутрашња Видин капија, Видин капија у Доњем граду); 10. Спољна Видин капија; 11. Друга капија на реци; 12. Прва капија на реци (Нова капија, Диздарова капија); 13. Спољна Сава капија; 14. Спољна Видин капија.“¹⁵¹ Београдска тврђава је шанцем била одвојена од стамбеног дела града или вароши, а калемегданским парком била је заштићена од непријатеља. Турске власти су сматрале делом тврђаве и стари град унутар градског утврђења: варош у Шанцу.

Занимљиво је да су се на овом месту београдски Турци најчешће цилитали.¹⁵² Реч је заправо о игри по називу *цирит* (тур. *cirit*). Када су се турска племена селила из централног дела Азије према Анадолији са собом су носили и своје културно наслеђе. Тако се и игра *цирит* одржала до XIX века. Представља својеврсно такмичење међу коњаницима који имају за задатак да противника погоде копљем истовремено јашући на коњима. Премда је ово надметање опасно и смртоносно, било је забрањено у време султана Махмуда II (1808-1839), 1826, али је поново уведено и Османлије су га радо организовале.¹⁵³

На том месту ни један хришћанин није смео да купи плац без одобрења београдског управитеља тврђаве. План тврђаве и вароши препознаје куће и дућане муслимана, Срба и Јевреја (2), баште београдских муслимана, Јевреја и Срба (3), куће и дућане Срба (4), реке Саву и Дунав (5), куће и дућане београдских Јевреја (6) и острва на реци Дунав (7).¹⁵⁴ Осим уцртаних објеката и плацева, план дефинише и остале од важности за одбрану и функционисање османске војске у тврђави, које чине одбрамбени бедеми, објекти за складиштење муниције, сакрални, комунални, образовни и привредни објекти, те смо се одлучили да их овде саопштимо означене редним бројевима:

1. Јендек унутар зидина београдске тврђаве; 2. Домаћинства и дућани муслимана; 3. Баште муслимана, Јевреја и Срба; 4. Домаћинства и дућани Срба; 5. Реке Дунав и Сава; 6. Домаћинства и дућани Јевреја; 7. Острва на реци Дунав; 8. План је у размери 300 турских зира; 9. Водена капија; 10. Караула; 11. Степениште; 12. Јендек; 13. Башта; 14. Складиште муниције; 15. Караула; 16. Табија султан Мустафе; 17. Степениште; 18. Амбар за жито; 19. Касарна за војску; 20. Јендек; 21. Водена капија; 22. Караула; 23. Јужна кула; 24. Степениште; 25. Срушена кула; 26. Топхана; 27. Кухиња; 28. Касарна за низаме¹⁵⁵; 29. Лиман; 30. Караула; 31.

¹⁴⁹ *Sâlnâme 1847-1856*.

¹⁵⁰ BOA, PLK. p. 22; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016, 54-55; Nurbanu Duran, „Life in the Belgrade Fortress in the first quarter of the 19th century“, *Belgrade 1521-1867*, Belgrade 2018, 292.

¹⁵¹ *Исто*.

¹⁵² Владан Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд 2016, 153.

¹⁵³ Ksenija Aykut, *Turski folklor*, 2017, Beograd 108.

¹⁵⁴ 1. легенда их дефинише као објекте обојене црвеном бојом; 2. обојене зеленом бојом; 3. у легенди означене жутом бојом; 4. означене плавом бојом; 7. означене светло плавом бојом; 8. означене тамно жутом бојом.

¹⁵⁵ Термин *низам* (тур. *Nizam-ı cedit*) је дат војсци, која је формирана у оквиру јаничарског реда у време султана Селима III (1789-1807) како би се разликовала од основног јаничарског реда. Термин *низам* (осман. *نظام*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit*, с. II, 762.

Табија¹⁵⁶Мецидије; 32. Јендек; 33. Табија у луци; 34. Караула; 35. Башта; 36. Ћуприја; 37. Видин капија; 38. Караула; 39. Доња табија; 40. Јендек; 41. Табија Чифте; 42. Башта; 43. Ћуприја; 44. Видин капија; 45. Џамија; 46. Домаћинства и дућани у Доњем граду; 47. Караула; 48. Велика џебехана; 49. Барутана; 50. Главна караула; 51. Табија Баш; 52. Табија Шериф-паше; 53. Сава капија; 54. Ћуприја; 55. Нова капија; 56. Караула; 57. Табија Азиз-паше; 58. Кула за осматрање; 59. Табија Чифте Сава; 60. Ћуприја; 61. Краљ капија; 62. Новоподигнут конак мухафиза; 63. Турбе Али-паше; 64. Караула; 65. Караула; 66. Пашина кухиња; 67. Топцијска касарна; 68. Џамија; 69. Финансијска зграда; 70. Џебехана¹⁵⁷; 71. Болница; 72. Зиндан капија; 73. Караула; 74. Ћуприја; 75. Џебехана; 76. Кула Зиндан; 77. Ћуприја; 78. Караула; 79. Табија Ицадије; 80. Ћуприја на Зиндан капији; 81. Јендек; 82. Горња табија; 83. Складиште муниције; 84. Караула; 85. Лева табија; 86. Јендек; 87. Падина; 88. Ћуприја; 89. Стамбол капија; 90. Сахат кула; 91. Караула; 92. Баште; 93. Ћуприја; 94. Турбе¹⁵⁸; 95. Караула; 96. Ћуприја; 97. Јендек; 98. Караула; 99. Караула; 100. Табија Муфрез; 101. Десна табија; 102. Јендек; 103. Караула; 104. Табија султана Махмуда; 105. Падина; 106. Караула; 107. Спољашња Сава капија; 108. Мектеб; 109. Црква; 110. Митрополијски конак; 111. Српска школа; 112. Чесма; 113. / ; 114. Пут; 115. Здање ; 116. Александрова башта; 117. Чесма; 118. Конак кнеза; 119. Чесма; 120. Дефтердарова џамија; 121. Чесма; 122. Караула; 123. Спољашња Варош капија; 124. Караула; 125. Караула; 126. Караула; 127. Топ табија; 128. Караула; 129. Караула; 130. Ћуприја; 131. Караула; 132. Спољашња Стамбол капија; 133. Падина; 134. Јендек; 135. Лаз Хаци Махмудова џамија; 136. Пут; 137. Гробље и пијаца; 138. Текија¹⁵⁹; 139. Српска полиција; 140. Караула; 141. Кизлар-агина џамија; 142. Спаваоница за војску; 143. Бајрам-бегова џамија; 144. Караула; 145. Караула; 146. Јендек; 147. Падина; 148. Караула; 149. Караула; 150. Табија; 151. Бајрам-бегова библиотека; 152. Турбе; 153. Демир чесма; 154. Спољашња Видин капија; 155. Караула; 156. Караула; 157. Караула; 158. Караула; 159. Табија Топ; 160. Гробље; 161. Текија; 162. Чесма; 163. Хамам; 164. Падина; 165. Јендек; 166. Караула; 167. Јахја-пашина џамија; 168. Хамам; 169. Чесма; 170. Улица Зејрек; 171. Бајрак џамија; 172. Дорћол; 173. Чесма; 174. Чесма; 175. Реис ефендијина џамија; 176. Хамам; 177. Али-пашина џамија; 178. Текија; 179. Чесма; 180. Текија; 181. Џамија султана Мустафе; 182. Хамам¹⁶⁰; 183. Хамам; 184. Синагога; 185. Југ; 186. Север; 187. Место за војне вежбе и обуку.¹⁶¹

¹⁵⁶ Табија (тур. *tabya*) је термин који се користио за означавање утврђења, утврде, бедема или платформе за смештај топова. Примера ради, постоје бедеми за одред стреличара (тур. *ok tabyası*) или осматрачнице за посматрање кретања месеца (тур. *ay tabyası*). Термин *табија* (осман. طابيه), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 371. Термин *јамак* је у тесној вези са термином *табија* јер је пун назив који се користио *табијски јамак* (тур. *tabya yatağı*) и представљао је бедем за одбрану тврђава од јаничара. Термин *табијски јамак* (осман. طابيه يماغي), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 371.

¹⁵⁷ Џебехана (тур. *cebehane*) је најпре представљала простор у коме се складиштило оружје и опрема за потребе ратовања. Временом је џебехана постала складиште углавном барута. Термин *џебехана/џебана* (осман. جبهخانه), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 264.

¹⁵⁸ Турбе (тур. *türbe*) је надгробни споменик који се подизао изнад гробног места покојника, а у Арапа је представљало читав простор гробног места. О одржавању гробних места и турбета бринуо је турбедар. Термин *турбе* (осман. ترابه), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 539.

¹⁵⁹ Текија (тур. *tekke*) означава место боравка и окупљања једног дервишког реда. У српском језику јавља се и под називом завија. Термин *текија* (осман. تكيه), у: Исто, 445.

¹⁶⁰ Хамам представља јавно или приватно купатило. Хамами су се градили у великим конацима, али и на јавним местима. Функцију хамамције, обављала је особа, којој је задатак био одржавање хамама и наплаћивање услуга коришћења купатила. У оквиру дервишких текија, примера ради, хамамција није морао добијати плату, већ хамам мехри, што је значило да би током једног месеца добијао папир са потписима корисника као доказ коришћења хамама, а затим са одређеном количином прикупљених потписа наплатио услуге коришћења. Жене су користиле услуге јавних купатила у просторијама одвојеним од оних које су користили мушкарци. Термин *хамам* (осман. حمام), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 718.

¹⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, 54-55; Nurbanu Duran, „Life in the Belgrade Fortress in the first quarter of the 19th century“, 283-296; *Срби и Србија у османским документима: 15-19. век*, приредила Ениса Аломеровић-Хубанић, Београд 2020, 120-121.

План београдске тврђаве из друге половине XIX века¹⁶² (1)

Глиша Елезовић је приредио анализу два плана београдске тврђаве и доставио их у свом раду *Два турска плана Београда*.¹⁶³ Претходно поменути и горе представљени план Београда био је предмет његове анализе, али и ниже саопштени. Елезовић је забележио бројне објекте и саопштио их, а прилажући ниже саопштени план тврђаве забележио је следеће:¹⁶⁴

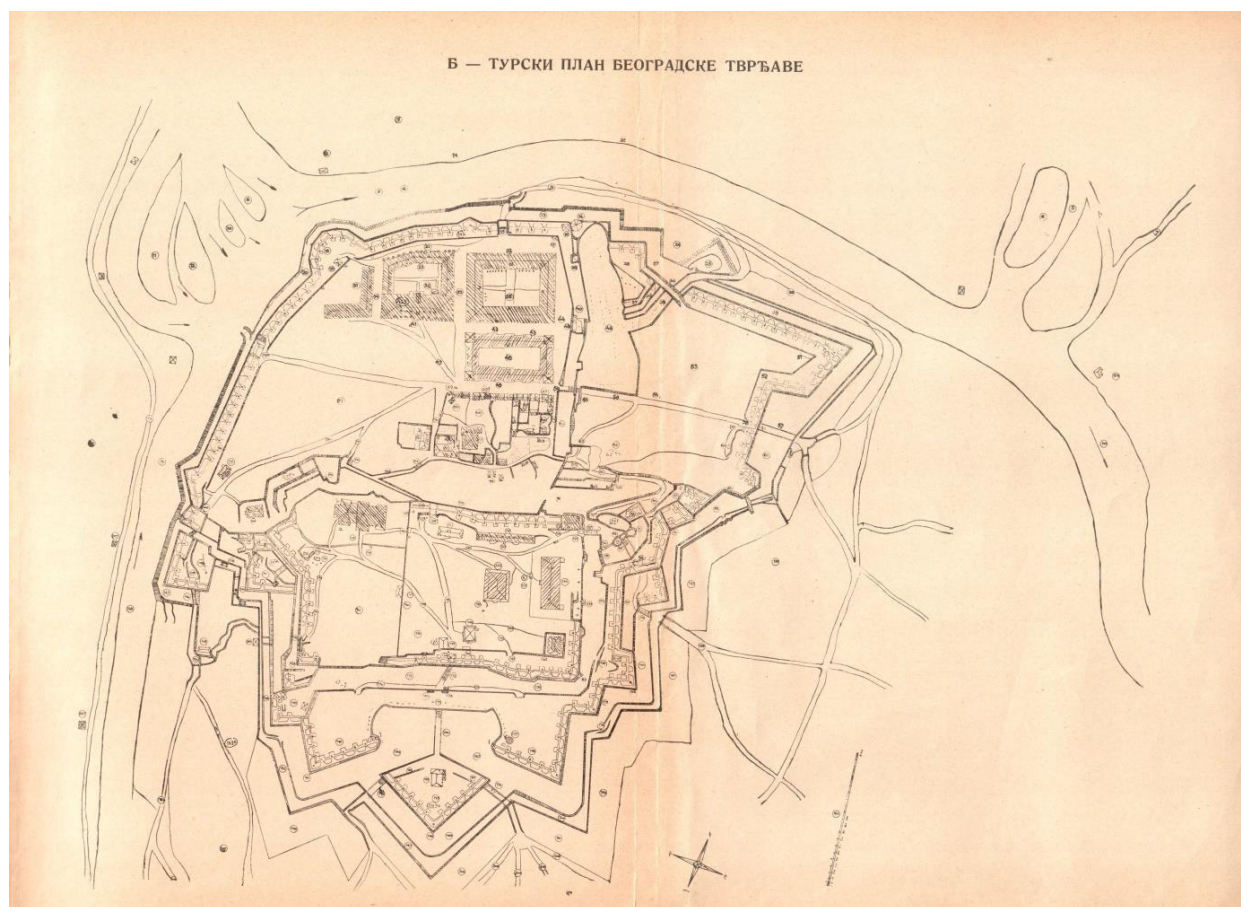
„1. Немачка страна; 2. Велико острво; 3. река Сава и Дунав; 4. Ширина 400 аршина; 5. Рукавац код земуна из двојен од Дунава; 6. Пешчана обала; 7. Рукавац; 8. Рукавац; 9. Рукавац; 10. Рукавац; 11. Острва; 12. Шанац; 13. Острва; 14. Кула Небојша; 14а. Зиндан капија; 15.

¹⁶² BOA, Plan Proje Kroki (=PLK. p), 22; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, 54-55; *Срби и Србија у османским документима: 15-19. век*, приредила Ениса Аломеровић-Хубанић, Београд 2020, 120-121.

¹⁶³ Глиша Елезовић, „Два турска плана Београда“, *Београдске општинске новине (БОН)*, бр. 1-3, Београд 1937, 65-69. Занимљиво је да је овај план београдске тврђаве заокупљао пажњу историчара, оријенталиста, историчара уметности, географа, урбаниста, архитеката и других. Исти је нацртао и архитект Рихард Штаудингер. Види: ИАБ, ЗФ, А-2-0139.

¹⁶⁴ *Исто*, 67.

Караула на воденој капији; 16. Караула код тамнице; 18. Нужици; Табија султана Мустафе; 19. Караула“.¹⁶⁵

План београдске тврђаве из друге половине XIX века¹⁶⁶ (2)

Положај београдске тврђаве са објектима и непосредним окружењем који је истакао Елезовић пре свега потврђује њен изванредан географски и стратешки положај. Окружена са две реке, Савом и Дунавом, уз неколико острва, била је вековима, па и у време владавине Турака Османлија прави одбрамбени бедем.

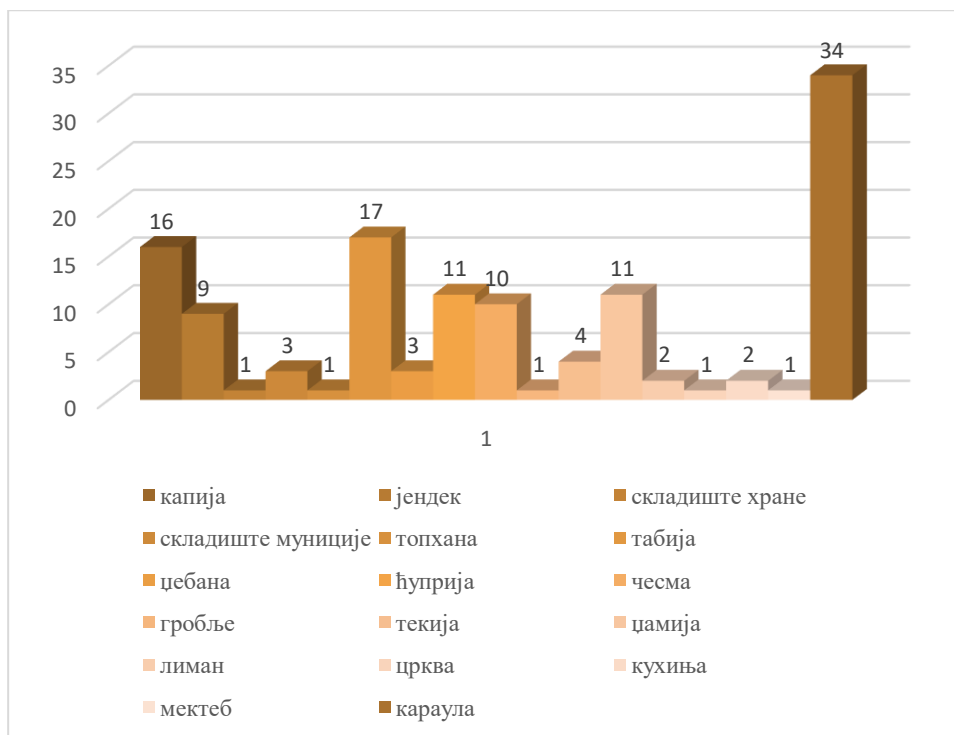
И Турци су били свесни да је Србима од велике важности освајање тврђаве. У једном од својих извештаја од 28. маја 1859. године записали су да су Срби веома свесни стратешког значаја тврђаве и њеног управитеља.¹⁶⁷ Муслиманско становништво у београдској тврђави, те у осталим тврђавама, је у XIX веку имало на располагању 100.000 гроша.¹⁶⁸ У прилог томе сведочи и пропорционални однос објеката према врсти у београдској тврђави. Турски план београдске тврђаве је забележио постојање бројних објеката, а од којих највећи број припада оним који су одбрамбеног и сакралног карактера. Тиме се доказује да је османској војсци било најважније да се бране и исповедају веру. Настојали смо да однос објеката према врсти прикажемо следећим графиконом:

¹⁶⁵ Исто.

¹⁶⁶ Глиша Елезовић, „Два турска плана Београда“, *Београдске општинске новине (БОН)*, бр. 1-3, Београд 1937, 65-69.

¹⁶⁷ BOA, Hariciye Nazareti Belgeleri, Siyasi Kısmı Belgeleri (=HR. SYS), 1487/21.

¹⁶⁸ BOA, İ. MVL, 135/3566.

Графикон 1: однос објеката у београдској тврђави према врсти

Тврђава у Београду је била освајана и напуштана више пута. Приликом уласка нових војних власти након освајања била би прилагођавана потребама новонастањене војске и управе. Иако су власти показале мало интересовања за обнову градских утврда неоспорна је чињеница да је београдска тврђава парцијално реконструисана од XVII века.¹⁶⁹ Током XIX века повремено је вршено обнављање појединих делова утврђења. У Београд је током 1819. године стигао бина-емин (тур. *bina emini*), који је послат од стране централне администрације Царства са задатком да надгледа поправку утврђења у Кнежевини Србији. Почетком двадесетих година XIX века, најпре 1822, примећено је да се довози материјал неопходан за обнову, односи ђубре и поправљају амбари за жито.¹⁷⁰ Мухафиз Београда је 1824. године добио ферман у коме му је наложено да се „стара град и све околост града чисто држати да не би стока по бредима и шанчевима ишла“ и „да се добро стара са народом овим у миру бити“.¹⁷¹ Две године касније, кнез Милош Обреновић је добио обавештење о доласку царског инжењера (тур. *mühendis*) у Београд са ферманом у коме је београдском мухафизу наложено да се реконструишу турски објекти у складу са предлозима ерл-ага. Јерлије су су имале на уму да се изгради шанац око тврђаве који би се простирао маказа на Сави до Дунава и искористи материјал са Пиринчане или „Јакшића дворова“.¹⁷²

Иницијатива о обнови појединих градова у Кнежевини Србији поново се јавила током 1835. године. Рашид-бег и цариградски инжењер Ешреф ефендија су израдили план обнове тврђаве, те су градске утврде претрпеле реконструкцију 1836. године. Кнезу Милошу је упућена молба да пружи помоћ Јусуф-паши у спровођењу планираних радова.¹⁷³ Премда нису били завршени, радови су настављени и следеће 1837. године. Тврђава је била континуирано обнављана и након што је Београд постао престоница Кнежевине Србије. Османски извори сведоче о намери поправке моста код Стамбол капије током априла 1850. године¹⁷⁴ из страха

¹⁶⁹ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, Београд 2014, 24; Марко Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 183-275.

¹⁷⁰ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, 25.

¹⁷¹ ДАС, КК-П, 955.

¹⁷² ДАС, КК-П, 1355.

¹⁷³ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, 25.

¹⁷⁴ ВОА, МVL, 325/43.

да се не уруши за шта је требало одредити средства.¹⁷⁵ Босански валија послао је писмо београдском мухафизу Мехмед Васиф-паши 8. септембра 1850. у коме га обавештава да у Београд, те касније у Ниш одлази Али ефендија, који би требало да учини да се заврши поправка градских тврђава.¹⁷⁶ Следеће, 1851. године, наставило се са обновом појединих махала и поправком топова у граду.¹⁷⁷ Настојало се да се поправе и табије и седиште полиције.¹⁷⁸ У новембру месецу 1851. године настојало се да се заврши обнова болнице која је била у тврђави.¹⁷⁹ Већ у јануару 1851. писало се о обнови цамије у београдској тврђави¹⁸⁰, а у фебруару 1852. године наставило се са обновом објеката у тврђавама у Кнежевини Србији, па је тако било у плану да се обнове амбари за кукуруз у Београду и Ужицу.¹⁸¹ Фебруара 1853. године наставило се са изградњом болнице у београдском утврђењу.¹⁸² Октобра 1853. године настављено је са обнављањем амбара за кукуруз у ужичкој и београдској тврђави¹⁸³, али и рунираног моста у Шанцу код Стамбол капије¹⁸⁴. Београдском мухафизу је стигло писмо о обнови његовог конака 31. децембра 1853. године.¹⁸⁵ У периоду од 1856. до 1858. године је у тврђави радио мајстор Аврам, дунђер-баша. Руководио је радовима и имао велико поверење везира.¹⁸⁶

4.2.2. Описи „београдске тврдиње“

Историјом урбаних структура научна јавност је почела да се бави још у време утемељења критичке историографије у XIX веку. Прве истраживачке групе бавиле су се откривањем остатака античких и средњовековних градова, а османско културно непокретно наслеђе није још увек било предмет интересовања истраживача. Током периода између два светска рата забележен је процват, тада југословенске, османистике и оријенталистике уопште.¹⁸⁷

Феномен, а понекад и апстрактност градова оријенталног типа привлачио је не само истраживаче већ и друге његове посетиоце, а своја запажања забележили су са различитих становишта. У вези са значајем садржаја путописа и турских хроника, Глиша Елезовић је записао: „Да није било турских и уопште исламских хроничара и историописаца, о боју који се одиграо на Косову пољу 15. јуна 1389. године наше знање би било бескрајно мање но што сад о томе знамо“.¹⁸⁸

Први српски спис у коме се описује Београд јесте Константина Философа, биографа Стефана Лазаревића. Други опис града и тврђаве дао је у виду путописа пратилац француског краља Луја VII (1137-1180), Одо Де Диогило (Oddo De Diogilio).¹⁸⁹

¹⁷⁵ BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Cevdet-i Nafia (=C. NF), 55/2747.

¹⁷⁶ BOA, A. MKT. UM, 30/57.

¹⁷⁷ BOA, MVL, 324/69.

¹⁷⁸ BOA, MVL, 328/55.

¹⁷⁹ BOA, Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemi (=A. MKT. MNM), 40/14.

¹⁸⁰ BOA, İ. MVL, 251/9202.

¹⁸¹ BOA, MVL, 330/66; BOA, MVL, 335/51; BOA, İ. MVL, 268/10281.

¹⁸² BOA, A. MKT. MNM, 53/67.

¹⁸³ BOA, MVL, 337/3.

¹⁸⁴ BOA, İ. MVL, 286/11307.

¹⁸⁵ BOA, A. MKT. NZD, 107/23.

¹⁸⁶ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, 25-26.

¹⁸⁷ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н. д.*, 13; Више о развоју оријенталних студија на тлу бивше Југославије види: Ирена Колај Ристановић, „Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије 1857-1950.“, *Архив*, Београд 2014, 153-168.

¹⁸⁸ Љиљана Чолић, „Андрија Торквато Брлић као издавач турских извора за српску историју“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 80, Београд 2014, 104.

¹⁸⁹ О Београду из угла путописаца види: Јованка Калић, „Европски путописци о Београду“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, ур. Ђорђе С. Костић, Београд 2005, 11.

Опис београдске тврђаве непосредно након њеног заузимања од стране Турака Османлија је готово исти са оним претходним уколико говоримо само о општим одликама утврђења. Вранчић наводи да „где је пако Београд ту се пружа равно шљеме које носи заједно и варош и тврђу; на истоку је четвртаста варош, а на западу се диже троугласта тврђа; обоје је многим кулама на старински начин суграђено [...]“.¹⁹⁰

Немачки путописац Рајнхолд Лубенау је осамдесетих година XVI века записао да се „горе на врху града Београда, налази велика и лепа тврђава са двоструким зидинама, високим и јаким и од тесаника исклесаним кулама, покривеним оловом-величанственог изгледа и са једним дозиданим опкопом унаоколо. У ту тврђаву се улазило само са дозволом када је неко од великодостојника примао госте и то под великом пратњом“.¹⁹¹

Евлија Челебија је дао најисцрпнији опис београдске тврђаве и вароши 1660. године, те је стога његов путопис најкоришћенији мемоарски извор у бројним студијама и радовима. Евлија Челебија наводи да је „град изграђен на петоугаоној основи, те да у обиму има 5.100 корака, да на угловима деветоструких бедема има укупно 116 кула, а на самим бедемима 5.060 стрељачница“. О утврђењу даље пише „има четири реда ниских, али јаких бедема са преградама, украшених са четири масивне гвоздене капије, искићене тврдим кулама: капија барутана, капија великог пристаништа, капија малог пристаништа и мала тајна капија. У ова четири одељка Доњег града има укупно 400 високих и ниских кућа. Горњи град има четири капије: Сахат капија је на источној страни са којом се саобраћа са Доњом вароши, а Тајна капија је гвоздена; још једна је капија гвоздена, али је затворена. Мала капија не степеницама окренута је северу. Око тврђаве има пет кула: Небојша, Црвена, Крвава, Зиндан и Шахин. Зиндан и Шахин служе као притвор“.¹⁹²

Након што је Београд постао престоница, 1841, Вук Караџић је о Београду записао: „Данас је Биоград, гранични град Душанова царства, најглавнији град и варош у Србији, и столица паше од три туга. Од Авале спуштају се неки брдељци к утоку Саве у Дунаво. Од ових брдељака отискује се једна коса готово једнаке висине, која се на самом утоку Саве у Дунаво свршује стрменом стијеном. Око ове је стијене начињен град биоградски, то јест: доњи град под стијеном на Сави и Дунаву, а горњи горе на стијени [...] Горњи град у коме су пашини двори, има само једну капију одозго идући управо косом; а доњи, у коме су различите касарне, казамати и барутане, има двије: дунавску (оздо од Дунава), и савску (одозго низа Саву) [...] Од градских шанаца, који су сви озидани од цигле, на једно 400 корака стоји варош око цијелога града из Саве у Дунаво. Мјесто оно између града и вароши зове се Калимејдан (градско мјесто). Око вароши је опет из Саве у Дунаво ископат велики шанац (али није озидан), поред кога су изнутра ударени палисати и на неко 50 корака пограђене стражаре с пушкарницама. На овоме шанцу имају четири капије, савска, варошка (ђе се улази у хришћанску варош), стамболска и видинска. [...] Код све четири велике капије стоје табље с великим топовима“.¹⁹³ Београдски евангелистички пастор, Данијел фон Келн, пишући о Београду, тврђаву помиње само као „утврђење са 4000 људи у коме је седиште паше“. Наиме, Фон Келн је употпунио путопис Вилијема Дентона својим утисцима о граду, превео га на немачки језик и публиковао 1865. године.¹⁹⁴

Путописци који су писали о Београду махом су описивали градске зидине које се виде са река, а да их никада нису посетили. Посматрали су их са бродова током пловидбе Дунавом,

¹⁹⁰ Глиша Елезовић, „Како су Турци после више опсада заузели Београд“, *Зборник за источњачку историку и књижевну грађу*, Одељење друштвених наука САН, књ.2, ур. Јован Радонић, Београд 1956, 2-3; Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, превео др Л. Мирковић, Београд 1936; Бертрадон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превео М. Рајичић, Београд 1950.

¹⁹¹ Олга Зиројевић, „Рајнхолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године“, *Годишњак града Београда*, XIII, Београд 1966, 58.

¹⁹² Глиша Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, 4.

¹⁹³ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак: грађа за српску историју нашега времена*, Београд 1947, 11-14.

¹⁹⁴ Ђорђе С. Костић, „Тврђава, подграђе, град: Немачки поглед на Београд“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, ур. Ђорђе С. Костић, Београд 2003, 27.

али се у описима, знатно разликује њен изглед и значај у периоду слабљења турске моћи и сиромашења Царства. На основу садржаја мемоарске грађе која обилује описима Београда у XIX веку можемо закључити да је у то време већи део тврђаве чинио празан простор, осим објеката који су служили мухафизу и војној посади: резиденцијалног конака, муслиманског гробља, болнице и оронулих касарни.¹⁹⁵

У првој половини XIX века о Доњем граду је Ото Дубислав Пирх записао да „крај полупорушеног бедема лежи гомила старих гвоздених топова, нагрубо склепаним лафетама, чија су лежишта полутрула и све је у навећем нереду“.¹⁹⁶ На основу тога је закључио да годинама „нико није дирнуо ништа“. Горњи град описује „као складиште ђубрета, које се сваки дан множи, те су на све стране остаци од јела, црепови и прње“. Навео је да се на истом месту „налазе куће од плетива и блата у рушевинама, а да у дворишту леже рђаво обучени војници, заправо одрпани, пушећи и спавајући, да стража није била постављена на бедему, а једине активности које су се редовно обављале биле су обављање молитве, примање ајлука и животних намирница и чишћење оружја“.¹⁹⁷

Дописом од 24. октобра 1841. Управа града Београда жалила се мухафизу Београда Ђамил-паши упозоравајући на нечистоћу у тврђави и навела како је више пута указивала како по „Калемегдану ђубрета, ивера, парчади имаде“, те како би Калемегдан требало да се очисти и даље одржава чистим. Попечитељство внутренних дела наложило је дописом од 3. новембра 1841. Управи града Београда да се, по налогу кнеза, читава варош почисти како не би страни туристи који долазе у Београд приметили „неуредност и нечистоћу“.¹⁹⁸ Утисци о нечистоћи која је владала у утврђењу били су заједнички свим путописцима. Феликс Каниц је забележио 1860. године „како се бастиони чисте од прљавштине која се деценијама таложила“.¹⁹⁹ Насупрот томе, током своје друге посете је приметио како се уз резиденцију мухафиза налази и врт. О истом је Густав Раш забележио да је то „љупко постављен врт, опремљен баштенским столицама у коме су се одмарали турски званичници“.²⁰⁰ Вилијам Дентон је био мишљења да би београдска тврђава била боље уређена и одржавана да је припала „другим господарима“. Након одласка турске посаде из града 1867, простор који је захватао Калемегдан је рашчишћен, обогашен зеленилом и цвећем, а затим претворен у парк.²⁰¹

На себи својствен начин, тврђаву су настојали да опишу и архитекти. Александар Дероко је нацртао београдску тврђаву на основу описа Емилијана Јосимовића и објавио је у Политикином забавнику.²⁰²

4.2.3. Османска војска у тврђави

Османску администрацију чиниле су централна и локална управа Царства. Локална управа је била под директном влашћу централне што се огледало у организацији војне структуре у градовима, устаљеном начину насељавања становништва, формирања градских четврти, изградњи објеката сакралног, комуналног, привредног и образовног карактера.

4.2.3.1. Диздар

Диздар (тур. *dizdar*) је била особа чија је одговорност обухватала старање о тврђави, а уједно је био својеврстан командант војске у тврђави.²⁰³ Диздари су именовани од стране

¹⁹⁵ Бојана Миљковић-Катић, „Путописци о неизграђеним просторима Београда“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, ур. Ђорђе С. Костић, Београд 2003, 145.

¹⁹⁶ Ото Дубислав Пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, превео Драгиша Мијушковић, Београд 2012, 32.

¹⁹⁷ *Исто*, 32.

¹⁹⁸ ИАБ, УГБ, 1841, к. 15, Ф. V, 759.

¹⁹⁹ Бојана Миљковић-Катић, „Путописци о неизграђеним просторима Београда“, 146.

²⁰⁰ *Исто*, 146.

²⁰¹ *Исто*, 147.

²⁰² ИАБ, Дигитални репозиторијум. Види *Прилог В*.

²⁰³ Термин *диздар* (осман. *دزدار*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 469.

султана путем издавања царског берата или бирани из редова јањичарских капикулу одреда у складу са предлогом/молбом мухафиза. У хијерархији османске војске њихов статус био је нижи од статуса беглербега, санџакбега и кадије, а обавезе усмерене на имплементацију њихових наређења и обезбеђивање поштовања реда. У њихове обавезе одржавања реда и мира спадало је надгледање понашања војних одреда, те спровођење ухапшених или осуђених лица. Њихов положај је зависио од њиховог успеха у раду. Уколико их не би испунили у складу са очекивањима могли су бити смењени у било ком тренутку. Када би ступили на дужност добијали би право на поседовање тимара²⁰⁴, а тимар је представљао својеврсну надокнаду за обављање дужности диздара. Тимар који се у пракси додељивао вршиоцима ове функције био је вредности до 3.400 акчи.²⁰⁵ У време мира и рата диздар је борао у тврђави и није имао право да је напушта. Евлија Челебија у свом *Путопису* наводи да „само градски заповедник диздар, градски имам и мујезин станују у Град Нарин-овој тврђави која се налази у западном делу Горњег града“. О њој пише да је сазидана „сасвим тврдо од клесаног камена, а да је саграђена у облику четвороугаоника, те да представља засебну јаку тврђаву са двоструким одвојеним бедемима крај које се налазе само текија, житни магацин и цистерна за воду“. Бележи да су „на спољним зидовима диздар-агине диванхане, која се налази између две чврсте демир капије, које су окренуте према истоку, повешани разни оклопи, штитови, панцир кошуље, кациге, шлемови, ножеви, бодежи, кратка и дуга копља, пушке, стреле и лукови, мачеви, дуге сабље, буздовани, златни штитови и још много таквог скупоценог оружја и алата за оружје“.²⁰⁶

4.2.3.2. Мухафиз

У списима османске, мухафиз, а у списима српске провенијенције, везир се јавља као управитељ тврђаве или представник турских власти. Термин *мухафиз* (тур. *muhafiz*) се користио за особу која је имала обавезу да штити одређено место, а раније су ову титулу носиле особе које су имале обавезу да заштите имовину великодостојника на путовањима. Термин *кале мухафиз* (тур. *kale muhafizi*) користио се за управитеље градова, тј. за оне особе чија је дужност била да заштите утврђења и утврђене градове.²⁰⁷

Мухафизима или везирима би сваке године била потврђена дужност или би били премештени ипка ферманима.²⁰⁸ Новог мухафиза српске власти су дочекивале у Нишу, а истовремено би испраћале претходног. Нови везир је улазио кроз једну варошку капију, а претходни је излазио кроз другу. Постављење новог управитеља београдске тврђаве било би уприличено церемонијом читања царског фермана у присуству официра, представника османских и српских власти и муслиманског и српског становништва. Након ступања на дужност мухафиза су углавном добијали писмо мустешара у коме би им изјављивали захвалност и задовољство што су се прихватили дужности.²⁰⁹ О овом учтивом обичају сведоче писма упућена мухафизима и мухафизу Хасан-паши од 8. децембра 1848. године.²¹⁰ Премда су смене везира обављане у периоду Бајрама, приликом доласка и одласка везира у Београд „о народном трошку три дана је трајало гошћење везира и његове свите“.²¹¹ Церемонија смене

²⁰⁴ İlhan Türkmen, XVI. Yüzyılda Belgrad, *Doktora tezi*, İstanbul 2014, 46.

²⁰⁵ Hamdija Kreševljaković, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo 1952, 126.

²⁰⁶ Evlija Čelebija, *Putopis: odlomci o srpskim zemljama*, knj. I, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1957, 91.

²⁰⁷ Термин *мухафиз* (осман. محافظ), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 564.

²⁰⁸ Ипка фермани (тур. *ibka fermanı*) су врста заповести које су се издавале османским службеницима чије су постављење и дужности трајале годину дана. Службеник је могао потврдити свој положај и следеће године издавањем новог ипка фермана. Називали су се и ипка заповести (тур. *ibka hükmü*). Термин *ипка ферман* (осман. اب قافرمانی), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 12.

²⁰⁹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 359.

²¹⁰ ВОА, А. МКТ, 162/97.

²¹¹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 359.

Јусуф-паше, 1839, приликом његовог одласка из Београда, примера ради, одвијала се према већ утврђеном реду. Стојан Симић је наложио Милосаву Здравковићу, „главном надзиратељу српских контумаца у Алексинцу“ да се паша испрати онако како је дочекан, те да му се за пратиоца изабере један чиновник. Новог, Ђамил-пашу, требало је да дочека Милосав Здравковић, лично, како је то увек и бивало.²¹² Мухафизаци су углавном путовали из Истанбула, преко Варне и Видина, где би се обично задржавали и коначили. Поједини су долазили из Видина преко Алексинца, Параћина, Јагодине, Смедерева, те стизали у Београд, а поједини, попут Кибрисли Мехмед-паше из Видина преко Земуна.

Извори не дају потпуне податке о именовану новог и одласку старог мухафиза. Садржај Салнама на османском језику (1847-1856) пружа само основне податке о мухафизу Београда: име и годину у којој је у београдској тврђави службовао. На основу садржаја докумената канцеларија Министарства унутрашњих дела Кнежевине Србије, литературе и појединачних списа на османском језику, успели смо да утврдимо редослед службовања мухафиза. У периоду од 1840. до 1867. београдском тврђавом управљало је 18 мухафиза (двојица су два пута постављана):

редни број	мухафиз	период управљања	редни број	мухафиз	период управљања
1.	Ферит Хусреф-паша ²¹³	1840-1841.	11.	Мехмед Бесим-паша	1852-1853.
2.	Мухендис Мехмед-Ђамил паша ²¹⁴	1840-1842.	12.	Изет-паша ²¹⁵	1853-1854.
3.	Черкез Мехмед-Хафис паша	1842-1845.	13.	Азис-паша	1855-1856.
4.	Ахмет Хафис-паша ²¹⁶	1845-1846.	14.	Хасан-паша	1857-1858. ²¹⁷
5.	Мехмед Салих Вецихи-паша (друго постављење) ²¹⁸	1846-1847.	15.	Шериф Топал Осман-паша	1858-1861.
6.	Кибрисли Мехмед-паша ²¹⁹	1847-1848.	16.	Кара Хуршид-паша	1861-1862.
7.	Ахмет Хафиз-паша (друго постављење)	1848.	17.	Ашир-паша	1862.
8.	Хасан-паша ²²⁰	1848-1850.	18.	Рашид Мехмед-паша	1862-1863.

²¹² ДАС, Збирка Мите Петровића (=ЗМП), 5490.

²¹³ ВОА, İrade Dahiliye (=İ. DH), 13/637. Ферит Хусреф-паши је 27. маја 1840. утврђена плата на положају београдског мухафиза у висини примања претходних мухафиза па претпостављамо да је тада постављен.

²¹⁴ ВОА, İ. DH, 26/1267. Мехмед Ђамил-паша стигао је у место управљања и ступио је на дужност 5. децембра 1840.

²¹⁵ У Салнама пише: „београдски мутесариф, везир Изет-паша“ (тур. *Belgrad mütesarifi vezir İzet paşa*).

²¹⁶ ВОА İ. DH, 113/5705.

²¹⁷ Хасан-паша је до именовања на место управитеља београдске тврђаве био члан великог финансијског савета, а по постављењу је добио чин беглербега. Види: *Србске новине*, 42 од 13. априла 1857, Београд 1857, 159.

Чин његовог постављења обављен је 15. априла 1857. године када је у граду прочитан ферман о његовом постављењу. Сутрадан се, према писању новина сусрео са кнезом Александром Карађорђевићем. Види: *Србске новине*, 43, од 15. априла 1857, Београд 1857, 164.

²¹⁸ ВОА, İ. DH, 118. Мехмед Салих Вецихи-паша поново је именован 12. марта 1846. године.

²¹⁹ ВОА, İ. DH, 151. Кибрисли Мехмед-паша именован је 15. јула 1847.

²²⁰ ВОА, А. МКТ. NZD, 3/49. Хасан-паша је преминуо и донета је одлука о именовању Мехмед Васиф-паше 18. фебруара 1850. године.

9.	Гурцу Мехмед Васиф-паша ²²¹	1850-1851.	19.	Ејуп-паша	1863-1864.
10.	Мехмед Хусреф- паша	1852-1857.	20.	Џезаирли Али Риза-паша	1864-1867.

Мухафизу су постављани на дужност након обављања послова мушира или заповедника војске, међутим, Кибрисли Мехмед-паша, био је по рангу само мириман²²² Плата мухафиза Београда износила је у августу 1846. године 50.000 гроша.²²³ Као и диздари, мухафизу су ступањем на дужност добијали право на поседовање тимара, али у вредности од 700 до 1.400 акчи.²²⁴

Смедеревски санџак је имао значајнији стратешки положај на челу са београдским мухафизом. Премда је свако војно утврђење имало свог заповедника, неспорно је да је положај мухафиза Београда био посебан. Мухафиз је, „налазећи се истовремено на челу војне и административне управе, поседовао одређен степен моћи, па је његова власт надилазила статус државног достојанственика“.²²⁵ Мухафиз је добијао редовна месечна примања која је обезбедила централна власт Османског царства, али га је издржавао и српски народ исплаћујући обавезе натурално и новчано. Добијао је и „посед: тесаруф, санџак, са организацијом јерлија и посебним пореским системом локалног карактера, чиме су основе османске власти утемељене на принципима личне оданости према мухафизу и његове независности у односу на остале органе власти и институције виших инстанци“.²²⁶ Мухафиз града Београда је добио на управу хас смедеревског санџакбега још у XVIII веку. Тада је његова вредност износила 476.000 акчи. Хас санџакбега је обухватао градска насеља која су чинили Смедерево, Београд, Голубац, Крагујевац, Островица, Ваљево, Ужице, Чачак, Бела црква, Ресава, село Брестовац у Авалској нахији, село Дубравица у Лучици, ливада Макиш и шуме на реци Сави између села Остружнице и Железника код Београда.²²⁷ Приходи од овог хаса нису могли да задовоље потребе мухафиза Београда, те је установљен својеврстан додатак назван *арпалук*. С обзиром да се арпалук мењао у складу са потребама личности која је постављена на положај мухафиза, можемо закључити да су се мухафизу односили према истом потпуно слободно и независно.²²⁸ Уређење санџака је било веома пажљиво осмишљено у стратешком смислу. Статус београдског мухафиза није био потпуно дефинисан све до момента када се исти, као војни заповедник, истакао у односу на мухафиза нишке тврђаве.²²⁹ У прилог тврдњи да је мухафизова власт била апсолутна сведочи његово уплитање у све области друштвеног деловања. Кадијски службеници зависили су од воље мухафиза. Иако је свака одлука кадије требало да буде заведена у протоколарну књигу, кадије су одлуке доносиле уз саветовање са мухафизом, што нас наводи на закључак да је судска власт била подређена извршној. Градско и варошко становништво је предавало жалбе на рад кадија мухафизу што сведочи о превласти мухафиза над радом кадија, непостојању независног судства и недовољној информисаности поданика Царства.²³⁰ Локална администрација Османског

²²¹ У Салнами је забележен и његов војни чин: београдски валија, мушир Васиф-паша (тур. *Belgrad valisi müşir Vasıf paşa*).

²²² Реч је о мири мириману (тур. *mir-i miriman*), називу који се користио за власнике земљишта и земљишних поседа. Овај термин доводи се у везу са термином *беглер-бег*. Термин *мириман* (осман. *میرمیران*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 545; Irena Ćirović, „Ottoman Woman, Agency and Power: Melek Hanım in Belgrade 1847-1848“, *Beograd 1521-1867: zbornik radova*, V. 38, Beograd 2018, 364.

²²³ ВОА, I. ДН, 175.

²²⁴ Hamdija Kreševljaković, *n.d.*, 126.

²²⁵ Мирослав Павловић, *Војно административно уређење Смедеревског санџака 1739-1788: докторска дисертација*, Београд 2016, 181-182.

²²⁶ *Исто*, 77.

²²⁷ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, пр. Небојша Шулетић, Београд 2013, 200-201.

²²⁸ *Исто*.

²²⁹ Мирослав Павловић, *n.d.*, 77-78.

²³⁰ *Исто*, 90-94.

царства јачала је положај мухафиза Београда у сваком смислу: као управитеља тврђаве и представника османских власти, али и као угледника у муслиманској заједници. Централна администрација је чинила све да се положај мухафиза ојача како би децентрализовала одбрану Царства. На пример, крајем XVIII века, тачније 1777, канцеларију мухафиза Београда чинило је 200 службеника, а 70 упослених били су на положају дефтердара. Терџуман је имао само пет службеника, а кадија 15.²³¹ Поређења ради, у другој половини XIX века београдски мухафиз је имао само једног терџумана, а у једном периоду није имао ни једног, а кадија је имао само једног помоћника.

О раскоши на коју су мухафизаци навикли сведочи заоставштина Изет-паше, мухафиза Београда (1783-1784)²³² која не чини целокупну покретну имовину коју је поседовао, већ само део који се затекао у Београду након његове смрти. По обичају је након смрти именован мубашир (тур. *mübaşir*), султанов представник који је добијао задужења по задатку како би пописао ствари покојног Изет-паше.²³³ Мубашир је пописао многобројне књиге у поседу Изет-паше, које су чинили Кур'ан, зборници фетви, литература о исламском мистицизму, филозофији, историји, те збирке арапске поезије и прозе. Исти попис садржи и пашин накит које је чинило махом прстење, оружје, те одевни предмети и луксузни украси за ентеријер. На крају је мубашир пописао раскошне предмете који су чинили покућство Изет-паше, а који су сведочили о угодном животу који је водио представник османских власти.²³⁴

Од 1837. године српске власти су београдском мухафизу исплаћивале порез у чаршијском течају, који је од 1833. године износио 2.300.000 гроша. Премда није исплаћивана према пореском већ чаршијском течају поменута сума је готово преполовљена. Мухафиз је султану слао трећину, те за издржавање њега и његове породице није остајало много. Због тога су се често задуживали код српких великодостојника. Дешавало се да дугови мухафиза не буду исплаћени ни након његове смрти. Након смрти Хасан-паше остао је забележен његов дуг сарафу [Ћирку] о чему је обавештен Мехмед Васиф-паша писмом од 7. марта 1850. године.²³⁵ Османски извори бележе да до 1856. године није наплаћен дуг који је имао покојни Хасан-паша.²³⁶ Претходно сведочи да је постојање београдског мухафиза представљало само подсећање на стару турску моћ и раскош.

У време првог Бајрама када су се вршиле смене везира, везир је могао бити „одведен у сургун или му се могло догодити и горе“, наводи Ото Дубислав Пирх.²³⁷ Ипак, Изет-паша је добио нишан у име свог људског и доброг обављања дужности 1854. године.²³⁸ Мухафиз београда живео је скромним животом јер његова примања нису могла да задовоље све потребе његове тевабије. Ото Дубислав Пирх наводи да је живео у већ руинираном конаку, у ком је имао на располагању две собе, а у „истим одајама јео је, спавао, проводио време и примао посете. На њему је било да одржи у приправности „одрпану војску, поцепане и гладне великодостојнике“.²³⁹ Возио се „једним, дрвеним каруцама, а слободно време проводио слушајући музику“ за коју Ото Дубислав Пирх пише да је била страшна и да „по цео боговетни дан седи, ћути и пуши“.²⁴⁰ Утисак који је на њега оставио београдски мухафиз, далеко је од претходно поменуте раскоши која се могла наслутити из заоставштине Мехмед Изет-паше који је био на истој дужности у XVIII веку. Број чланова канцеларије мухафиза представљао

²³¹ Исто, 240-242.

²³² Турбе Мехмет Изет-паше подигнуто је у близини цамије султана Махмуда. Исто је уцртано у један аустријски план из 1789. године, а локација би одговарала месту на коме се данас налази Дамад Али-пашино турбе. Види: Драгана Амедоски, „Раскошни предмети једног београдског мухафиза: Изет Мехмет-паша (1783-1784)“, *Antropologija*, 19, 3, Београд 2019, 43.

²³³ Исто.

²³⁴ Исто, 44.

²³⁵ ВОА, А. МКТ. DV, 24/75.

²³⁶ ВОА, А. МКТ. MVL, 100/58.

²³⁷ Ото Дубислав Пл. Пирх, 28-30.

²³⁸ ВОА, I. ДН, 300/18964.

²³⁹ Ото Дубислав Пл. Пирх, *н.д.*, 28-30.

²⁴⁰ Исто.

је ствар престижа колико и одећа коју су носили. Специфичност на основу које су се појединци издвајали, а која је представљала једну од одлика културног идентитета, била је „одећа коју су носили, храна коју су јели, животиње које су јахали, те број робова које су имали“.²⁴¹ Покојни Изет-паша је, између осталог, за собом оставио одевне предмете попут хилата (тур. *hilat*), џубета (тур. *ciibbe*), разних огртача, бињиша (тур. *biniş*) и контуша (тур. *kontoş*).²⁴² Кафтан (тур. *kaftan*) је био најскупљи одевни предмет који су носила оба пола, а био је доступан само најбогатијим муслиманима посебно током XVII и XVIII века. Уколико знамо да је хилат²⁴³ био кафтан од свиле опшивен и украшен крзном који су носили султани или појединци из њиховог блиског окружења, јасно нам је да је мухафиз Београда у том периоду припадао аристократском слоју османског друштва. Пракса њиховог даривања датира из XVI века. Остали одевни предмети, попут џубета, огртача који се налазио у одевним предметима султана и верских великодостојника, те разних огртача од свиле, мохера, чоје и херваније²⁴⁴ од крзна риса, само су детаљи који су осликавали материјално богатство паше.²⁴⁵ Турбан (тур. *turban*) који су носили угледни Турци разликовао их је од осталих поданика Царства. Док су поданици из редова раје најчешће носили таће (тур. *takke*) или разне чалме (тур. *çalma*) и ћулаве (тур. *külâh*), турбан су носили угледници и по броју набора на самом турбану разликовали се на јавном месту.²⁴⁶ О томе је француски путописац записао: „Шерифи који су тобожњи Мухамедови рођаци имају право на зелени турбан с искључењем свих осталих; други Турци носе црвени, те се само по саруку разликује звање и ред. Црвени сарук изједначује јањичара и спахију што је коњаник. Бели се опет разликује по броју завоја, дебљини и украсима што се на њ међу [...]“.²⁴⁷

Моћ турских власти је нагло опадала и то се могло осетити у свакодневном животу становништва у београдској тврђави и вароши. Премда је сваки мухафизов излазак из тврђаве представљао догађај од важности за варошане, његови излети на теферич у Булбулдеру били су све ређи. Иначе је извођен организовањем посебне церемоније: „Најпре су на коњима јахале таламбасције, које су ударале у таламбасе. За њима, пред самим везиром, ишли су пешице чауши са великим чалмама и црвеним башлуцима, држећи у рукама штапове налик на владичанске патарице на којима је мноштво прапораца висило и звекетало. Иза њих је јахао везир на лепо оседланом коњу. Њега су окруживали гавази од којих су двојица држали коње, који су били сребром богато окићени. Током везировог проласка, таламбасције би у такту ударале у таламбасе, а чауши би повремено звекетали својим штаповима. За пашом је ишла права војска, делије на коњима с копљима и високим калпацима“.²⁴⁸ Како су године одмицале све су се чешће виђали сиромашни муслимани који просе на улицама, а све мање церемонија проласка мухафиза кроз варош. О истом, на другачији начин, сведочи поезија на османском језику Ахмета Неципа-бега, који о муслиманима у београдској чаршији у XIX веку пише:

„[...] Османлије у чаршији нико не подноси,
Бедно срце им ни кафу не прихвата,
Пијана уста појединих људи не одмарају,
Посматрао сам њихово пропадање,

²⁴¹ Драгана Амедоски, „Раскошни предмети једног београдског мухафиза: Изет Мехмет-паша (1783-1784)“, 43.

²⁴² Исто, 46-47.

²⁴³ Термин *хилат* (осман. خلعت), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. I, 833.

²⁴⁴ Херванија представља огртач од крзна. Јавља се и под називом харманли чаршаф (тур. *harmanlı çarşaf*). Термин *харманли чаршаф* (осман. حرمنلی چارشاف), у: Исто, 750.

²⁴⁵ О заоставштини Мехмед Изет-паше свеобухватно у: Драгана Амедоски, „Раскошни предмети једног београдског мухафиза: Изет Мехмет-паша (1783-1784)“.

²⁴⁶ О одевању у Османлија види: Марија Коцић, *н.д.*, 360-378.

²⁴⁷ Вјекослав Јелавић, „Доживљаји Француза Rouillet-а на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658.)“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, XX, Сарајево 1908, 62-63.

²⁴⁸ Михаило С. Петровић, *Београд пре сто година*, Београд 1930, 49.

Обавезе мухафиза биле су вршење кореспонденције са локалним властима, одржавање реда и мира међу османском војском, те посредовање у решавању сукоба између муслиманског и локалног становништва. Уз то, мухафиз је био у обавези да редовно шаље извештаје централној администрацији Царства. Београдски мухафиза су настојали да подрже владајућег кнеза, пре свега ради заштите својих интереса. Наиме, од њиховог односа са владајућим кнезом, зависило је и њихово имовно стање. Начин на који је мухафиз обављао своју функцију, однос према актуелној политици, те пријатељски однос који је неговао с локалним властима били су један од начина на који је стицао, одржавао и умножавао своје материјално богатство.²⁵⁰ Став мухафиза у граду у коме је био именован према свакодневним друштвено-политичким догађањима био је кључан за његов положај. Представници високог друштвеног слоја у Османлија неговали су стил живота који је истицао њихов социјални статус у друштву, те иако је османска администрација постављала на дужност управитеље тврђава, о њиховом положају и количини материјалних добара које су могли да стекну током обављања функције одлучивао је и однос са локалним властима.²⁵¹ У време избијања Ђакове буне Абдурахим-паша је издао бујурулдију у којој се обратио „Крагујевачкој, Јагодинској, Ђупријској, Пожаревачкој, Смедеревској и Београдској нахији муселимима и настојницима, који би да разбију баш кнеза смедеревског санџака кнеза Милоша, осталим кметовима, кнезовима и свом народу“ следећим речима: „[...] Ја сам своју власт кнезу Милошу дао и он је Ђака низагом учинио, и ови дана од прве Ђакове скупштине који сами себе не разумеду и не знаду куд би овај посао на последку изишао, неки људи као хајдуци по шумама и планинама са оружјем ходе [...] те одвраћам цареву рају, да знате цар од своје раје и сиротиње проћи се неће и који би против Коца Милоша устао тај и против мене иде, а ко ји против мене иде тај се противи и самом цару. Наоколо што се налазе везири, паше, муселими, сваки са великом војском да ће на вас послати, после ћете се кајати, грех вам на вашу душу [...] и ти баш кнезу Милошу са царевом рајом лепо да живиш и свакому по његову делу да расудиш између њих.“²⁵² Односи између представника српских и турских власти били су коректни и наизглед срдачни. Узајамно учтиво обраћање добило је својеврстан облик обостраног поштовања обојеног лицемерјем. Такви примери обухватају и лажну учтивост исказану у свакодневном животу, која није обухватала писану реч садржану у кореспонденцији двају власти. Османска политика била је озваничена актима и у документима који се називају *наредбе о истималету* (тур. *istimallet hükmi*). Ове наредбе садржале су амнестију појединих догађаја-преступа који су настали међу свим конфесионалним заједницама Царства. У оквиру садржаја истималетнама (тур. *istimalletname*) могли бисмо утврдити у којој мери је присутна политика истималета која обилује саветима о лојалности и оданости упућених представницима централних и локалних власти, те становништву. Савети су се завршавали обећањима о могућностима добијања различитих повластица.²⁵³ Поједини списи одликују се сличним или истоветним садржајем, али не припадају групи истималетнама. О томе сведочи садржај претходно поменуте бујурулдије Абдурахим-паше.

Тихомир Ђорђевић наводи да се Ђорђе Магарашевић, српски књижевник из Аустрије, није могао начудити када је једном приликом на свом путовању видео како његов пратилац на путу из Крагујевца у Београд јаше упоредо са Турчином²⁵⁴ и како разговарају служећи се

²⁴⁹ Miryana Marinković, “Anonim bir Osmanlı Dönemi Şairinin Yapıtı – Destan-ı Belgrat”, VIII. Miletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül-4 Ekim 2013; АСАНУ, 14509, XIV-Д.

²⁵⁰ Драгана Амедоски, „Раскошни предмети једног београдског мухафиза: Изет Мехмет-паша (1783-1784)“, 43.

²⁵¹ Исто, 41.

²⁵² ДАС, ЗМП, 1759.

²⁵³ Sedad Bešlija, *İstimâlet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo 2017, 35.

²⁵⁴ Забрана зимијама да јашу у појединим ситуацијама је утврђена Уредбом из 1630. године. Ова се Уредба није примењивала увек, али је њено доношење имало за циљ да подсети припаднике немуслиманских заједница да у правном смислу нису једнаки са припадницима исламске. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*, Sarajevo 2014, 147.

дуваном. Кнез Милош је представнике турских власти дочекивао с почастима, давао им новац или их даривао поклонима. Даривао је и муслиманску сиротињу на улицама.²⁵⁵ Иста се традиција наставила у време владавине кнеза Михаила. О томе сведочи и писмо захвалности које је послао кнезу Михаилу Хусреф-паша након прихватања дара који му је послат.²⁵⁶ Неколики примери из свакодневног живота сведоче о неопходности вођења помирљиве политике према Србима, те о различитим односима представника српских и турских власти.

Када је Хафис Ахмет-паша дошао у Београд, 1845, почео је да прима госте одмах након што је одржао свој поздравни говор. Како би одржао добре односе између представника турских власти и Срба, организовао је свака два-три дана гађање из пушке у нишан. Игра нишана је део витешких игара „које су намењене јачању или вежбању тела или надметању у снази“.²⁵⁷ Своју свиту је водио често на балове, а за узврат су српске власти биле обавезне да организују дружења у Топчидеру и баштама Београда. У тим приликама требало је да међу званицама буде мухафиз Београда и остали имућни Турци.²⁵⁸

Топал Осман-паша који је у Београду службовао на месту мухафиза од септембра 1856. до јануара 1861. је најпре настојао да се реши руског утицаја на политику кнеза Милоша Обреновића, који се вратио у Србију 6. фебруара 1859. године. Већ наредног дана кнеза су поздравили сви конзуларни представници, те се на исто одлучио и Осман-паша. Када је 9. фебруара на Калемегдану прочитан берат о потврђивању кнежевог достојанства осетила се нетрпељивост између представника српских и турских власти. Наиме, први њихов сукоб настао је након смрти Томе Вучића Перишића што је турски мухафиз искористио да докаже да је исти отрован и у то име затражио обдукцију његовог тела. Кнез Милош није дозволио да се изврши обдукција образлажући да је то противно хришћанској вери и да ће исти поступак изазвати незадовољство представника српског народа и целокупног становништва. Осман-паши је било јасно да је кнез Милош јак противник и да се неће лако повинovati утицајима османске политике. Поучен овим примером, Осман-паша је након смрти кнеза Милоша пожурио да кнезу Михаилу изјави саучешће, а кнез Михаило је на дан смрти свога оца потписао Прокламацију *Моме љубезном народу* којом је објавио да ступа на престо као наследни кнез.²⁵⁹

Најтежи задатак је можда додељен Ашир-паши који се на месту мухафиза Београда задржао само годину дана, а остао је упамћен као мухафиз за чијег је службовања бомбардована варош 1862. године. Иако су те године често избијали сукоби између Срба и Турака, Ашир-паша није реаговао. Напротив, понашао се равнодушно. Када је избио сукоб на Чукур чесми 15. јуна 1862, те убијен Сава Петровић, шегрт, мухафиз је донео наредбу о затварању затварању свих градских капија и утврђивању шанчева. Као што је познато, енглески конзул Ленгворт је успео да дипломатским путем изнедри потписивање договора о прекиду сукоба 16. јуна, чиме је требало да се повуче турска војска из шанчева, а српска страна гарантује турском становништву безбедност. Ипак, Ашир-паша није испоштовао договор и ујутру 17. јуна започело је бомбардовање Београда, а затим се наставило увече око 23 часа. Неколико дана касније, 21. јуна, стигла је вест о разрешењу дужности Ашир-паше. Уместо да буде кажњен, паша је послат у Мараш на место мутесарифа, а није дочекао да чује вест о предаји градова јер је преминуо 1867. године.²⁶⁰ Из истог се може закључити да је Ашир-паша био потпуно несвестан својих обавеза на месту мухафиза Београда и да није поседовао зрелост

²⁵⁵ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 143.

²⁵⁶ ВОА, I, HR, 5/247.

²⁵⁷ Тихомир Ђорђевић, *Српске народне игре*, књ. I, Београд 1907, 7.

²⁵⁸ Рашид беја: *историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 189-190.

²⁵⁹ Кнез Михаило Обреновић се ступањем на престо позвао и на Закон о наследству књажеско-српског престола од 02. новембра 1859. којим је прописано да ће након смрти кнеза Милоша његов престо наследити његов син кнез Михаило. Данко Леовац, „Последњи мухафиз Београда (1856-1867)“, *Српске студије*, VII, Београд 2018, 128-129. *Зборник закона и уредаба*, XIII, чл. 3, Београд 1860, 66-70.

²⁶⁰ Данко Леовац, „Последњи мухафиз Београда (1856-1867)“, 130-132.

потребну у датом тренутку и друштвено-политичким околностима, те да није био заинтересован за вођење помирљиве политике у односима са Србима.

Ипак, посебан однос постојао је између кнеза Михаила и последњег мухафиза Београда, Али Риза-паше. Не само да је Али Риза-паша био образован, већ је био и заинтересован за учење српског језика, те је похађао часове код Матије Бана (1818-1903).²⁶¹ Све јачи утицај са Запада који је погодио српско и османско друштво имао је за резултат промене у културном животу укључујући и музички, а Али Риза-паша је показао интересовање за друштвени живот у Београду.²⁶² Почеле су се организовати забаве и балови на којима су заједно боравили и мушкарци и жене, што није било уобичајено у османском друштву, а на њима се рецитовала поезија популарних песника са Запада. О љубави муслиманске заједнице, посебно образованог слоја друштва, према књижевности, али и новим трендовима сведоче и забаве које је организовала Мејра, супруга Али Риза-паше у својим луксузним салонима. На забавама је Мејра чинила част гостима рецитирајући песме француских песника и причајући приче из енглеске и немачке књижевности посебно у време Бајрама. Рецитовала је и патриотске песме Јована Јовановића Змаја (1833-1904) и Ђуре Јакшића (1832-1878).²⁶³ На забавама које су организовали српски великодостојници и угледни трговци свирала се музика која је неоспорно настала под утицајем турског народног мелоса.²⁶⁴ Али Риза-паша је посећивао балове које је организовао кнез Михаило Обреновић. Непуних месец дана након његовог доласка у Београд, 16. септембра 1864, прослављао се рођендан кнеза Михаила. Али Риза-паша је одлучио да лично учествује у прослави. Након кнежевог повратка из Саборне цркве паша је у пратњи турских официра дочекао кнеза у његовој рециденцији, честитао му и у то име довео турски војни оркестар.²⁶⁵ Сам Али Риза-паша је оставио трага и у друштвеном животу Београда. Одлазио је готово на све забаве кнеза Михаила, а познато је да је учествовао на добротворном балу са лутријом, 1865, који је кнез Михаило организовао у име подизања прве градске болнице. Супруга Али Риза-паше је приложила „шал, везене папуче, златом везену бошчу, јагрук и персијску шамију“ у име доброчинства.²⁶⁶

Осим обавезне кореспонденције са представницима српских власти, обавеза мухафиза била је и обезбеђивање и одржавање реда и мира међу Србима и Турцима. Посредовање у одржавању мира посебно се односило на прилике у којима је његова свита или београдски гарнизон путовао кроз Кнежевину. Није непознато да је од српских власти тражено и очекивано да се приликом путовања Турака кроз Кнежевину путницима обезбеде конаци, те остало потребно за путовање. Списи локалне администрације Османског царства на османском језику обилију садржајима којима се потврђује да су Срби били у обавези да везиру

²⁶¹ Danko Leovac, „Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade-Example of Ali Riza Pasha“, *Етноантрополошки проблеми*, год. 14, св.1, Београд 2019, 249.

²⁶² Прве реформе у области османске музике настале су реформом војске у време султана Селима III (1789-1807) када је извршена реформа војске и настала нова: *Nizam-i Cedid*. Заједно са новим инструкторима војске дошли су и војни оркестри што је за резултат имало формирање војног оркестра *Müzikay-ı Hümayun* у време султана Махмуда II (1808-1839) који је свирао музику насталу под утицајем Запада. Evren Kutlay, „Elements of Ottoman influence in Serbian Music“, *Belgrade 1521-1867*, Belgrade 2018, 440.

²⁶³ Danko Leovac, „Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade-Example of Ali Riza Pasha“, 253-254.

²⁶⁴ На забавама које су организовали српски великодостојници и угледни трговци свирала се музика која је неоспорно настала под утицајем турског народног мелоса. Истовремено се развијала и хорска музика, а композиције за хор су најпре извођене при црквама, те касније на јавним местима и у позориштима. Кнежевим оркестром, који је основан 1831. године, руководио је Јозеф Шлезингер (1794-1870), који је своје музичко стваралаштво базирао на фолклорним песмама. Своју композицију *Marche Brillante* посветио је султану Абдулмециду I (1839-1861). Један од значајнијих српских композитора који су стасали у оријенталном амбијенту био је Корнелије Станковић (1831-1865) који је поставши председник Београдског певачког друштва, 1863, настојао да популаризује народни мелос. Ипак, најзначајнији допринос на пољу афирмације народне музике која је настала под утицајем турских фолклорних елемената дао је Стеван Стојановић Мокрањац (1856-1914). Његова дела су настала крајем XIX и почетком XX века, а најпознатије песме овог типа компоноване за хор јесу *Bir Çaresi Yok*, *Mekam* и *Ne Güzelsin*. Evren Kutlay, *n.d.*, 440-441; 443-444.

²⁶⁵ Данко Леовац, „Последњи мухафиза Београда (1856-1867)“, 135.

²⁶⁶ *Исто*, 138.

обезбеде потребну храну и конак, те спокој приликом пропутовања. Циркуларна обавештења слана су управитељима вароши и другим представницима српских власти. Писма упућена капетану Параћинске нахије Јовану Вељковићу о посети Ведиhi-паше, Ражањском, Параћинском и Алексиначком срезу, сведоче о настојању српских власти да путовање турских великодостојника кроз Кнежевину прође у најбољем реду, без препрека на путу током кога ће Турци бити дочекани и угошћени у сваком месту.²⁶⁷ Како су представници турских власти, те мухафизии путовали са својом свитом, конак који је требало да им се обезбеди изискивао је ангажовање становника вароши кроз које су пролазили, а путем Министарства иностраних дела рачун који би направили упућиван је Министарству финансија, како би касније био измирен. Приликом проласка Хусрев-паше и његовог харема кроз Србију, 1839, од Алексинца до Београда, паша је конаковао у Параћину, Јагодини, Смедеревској паланци, Баточини и Гроцкој, а све рачуне које је направио његов харем упутио је Министарству иностраних дела. Само у Алексинцу, паша и његов харем коначили су седам дана, од 27. августа до 02. септембра и направили следећи „конто“²⁶⁸:

<i>Ствари</i>	<i>Наименованије</i>	<i>гроша</i>	<i>Пара</i>
315	ока ²⁶⁹ леба по 22 паре	173	10
108 ¼	ока меса по 34 паре	92	
34	ока пиринча по 3 гроша	102	
27 ½	ока масла по пет гроша	137	20
6	ока лука по 1 грош	6	
9	ока соли по 1 грош	5	
4 ¼	50 грама свеће 5-20	24	2
12	патлициана по 10 пара	3	
4 ½	ока меда по 4 гроша	18	
5	ока брашнаситног по 25 пара	3	5
137	ћумура по 10 пара	34	10
150	комада јаја по 3 паре	11	10
11	ока пасуља по 16 пара	4	16
52	главице купуса по 16 пара	4	16
141	комад патлициана по 3 паре	10	23
9	ока масти по 2 паре	10	
1/3	сирћета по 1 пару		30
1/3	зејтина по 10 пара	2	20
7 1/2	ока млека по 30 пара	5	25
13	комада тилади по 1-10	16	10
1605	ока јечма по 16 пара	642	
3290	ока сена по 7 пара	573	10
1/3	дувана по 6 пара	4	20
50	грама сапуна по 6 гроша и 30 пара		30
28	ока грпожђа по 1 грош		

²⁶⁷ ИАБ, Лични фонд Војислава Вељковића (1865-1931), к. 1, 7.5.2; 7.5.3; 7.5.4.

²⁶⁸ ДАС, ЗМП, 7364.

²⁶⁹ Ока је била мерна јединица за изражавање чврстих и течних продуката. Постојале су турска, млетачка, дубровачка и бечка ока. Турска ока је била у употреби у Кнежевини Србији и износила је око 1,26 кг/л (1 кг/л – 0,794 ока). Лука Мркобрада, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2018, 18-19.

6	кила лубеница по 1 грош	6	
5	кола дрва по 7 гроша	35	
	белог лука		25
	Паприке		26
2	оке шљива по 24 паре	1	8
1	теста кашика	1	10
60	ока леба по 22 паре	33	
14	ока мяса по 34 паре	11	36
2	оке масла по 5 гроша	10	
2	оке масла по 5 пара	10	
2	оке пиринча по 3 гроша	6	
1	оке свећа по 5 гроша	5	
2	оке патлиџана по 10 пара		20
10	главица купуса по 16 пара	4	
3	лубенице по 1 грош	3	

Министарство внутрених дела, препоручило је Објављенијем од 16. новембра 1858, поводом одласка 12 низама из гарнизона града Београда у Румелију, својим окружним начелствима да одреде по једног пандура који ће ове путнике спроводити од начелства до начелства. Све до границе је требало да се старају да им се „у путовању никакве препреке у путу не нађу“.²⁷⁰

Када је било потребно набавити потрепштине за турски гарнизон у београдској тврђави, повремено се путовало у Видин, а српске власти обезбеђивале су слободан пролазак Турцима. Када је београдски Кол-ага полазио за Видин, 1856, да „прими одело“ за београдски гарнизон, које ће потом донети у Београд пролазећи преко Радујевца, захтевало се од „свих полицајних власти“ да му „у преношењу овога одела буду од помоћи“. Исто је важило и за повратак у Београд.²⁷¹

Када је Ибиш-ага полазио из Београда у Видин, како би дочекао свој харем, Министарство внутрених дела постарало се да објавом грађанима и властима, Ибиш-аги осигура сигуран пролаз у оба смера.²⁷²

Београдски мухафиз је сарађивао са српским властима приликом хватања бегунаца и „одметника од власти“. Када су бегунци били Турци или припадници београдског гарнизона војске, на молбу мухафиза слала су циркуларна писма у свако начелство на чијој територији би се бегунци могли наћи. Тим поводом се и Министарство иностраних дела обратило Министарству унутрашњих дела након чега је издата Наредба Пожаревачком, Крајинском, Смедеревском и Београдском начелству, која се тиче пружања помоћи у хватању одбеглих низама, које је из Видина требало послати у Београд, за којима су претходно у потеру према Радујевцу „кренули Кол-ага и Хафиз-пашин чауш, Ибрахим, а чији број износи од стотину до стотину и педесет“.²⁷³ На то је, Начелство Округа пожаревачког јавило да је 48 низама приспело под стражом једног важног начелника и да су кренули за Београд преко Смедерева, међутим у Окружју крајинском регистровани су 11 бегунаца, са претпоставком да је реч о истим низама.²⁷⁴ Начелство Округа смедеревског обавестило је, у вези са истим проблемом, Министарство унутрашњих дела да гарнизон предвођен „Кол-агом Ахаром и Чауш Хусејином

²⁷⁰ ДАС, МУД-П, 1858, Ф. 9, Р. 98.

²⁷¹ ДАС, МУД-П, 1841, Ф. 1, Р. 93.

²⁷² ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 4553.

²⁷³ ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 3239.

²⁷⁴ ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 3350.

још није прошао кроз смедеревски округ“,²⁷⁵ док је Начелство Округа пожаревачког обавестило Министарство да је 11 низама под стражом и управитељством Хусејина Чауша прошло и како је гарнизон направио трошак од 16 гроша и 20 пара чаршијских. У истом допису Начелство је послало квиту сачињених трошкова и затражило надокнаду трошкова.²⁷⁶ Исти гарнизон, направио је трошак у Начелству крајинском у износу од 557 гроша и 29 пара и Начелство је, такође, тражило надокнаду.²⁷⁷ Синхронизована комуникација представника српских и турских власти одавала је привидан утисак обостране заинтересованости за сарадњу.

У вези са очувањем реда и мира, посредовање београдског мухафиза било је кључно. Наиме, муслиманско становништво које је живело у осталим градовима Србије је често упућивало жалбе и молбе мухафизу настојећи да реши неки приватни проблем или побољша свој положај.

Тако је Хуршид-паша, 1854. године, примио жалбу Турака из Ужица који су оптуживали српске полицајце за злостављање, након једног немилостивог догађаја. Наиме, Суљо Лазовић и Бего Башић, ондашњи Турци, пијанци, сели су у механу извесног Станка механције која се налазила на Царини изнад ужичке вароши где су се налазиле само српске куће и пили ракију. Како наводе сведоци догађаја, до три сата после поноћи пили су и забављали се. Након тога, опет су свратили у варош, у механу извесног Јовице Лаловића, па се онда низ варош, поред цркве, спустили, кад их је спазио патролција Лука Јовановић. Патролција их је пратио „да коме не нанесу неко зло“. Повео је још једног другара са собом. Како је и Србима и Турцима била позната наредба српских и турских власти да се после јације „не сме ићи по сокацима и чаршији“, на питање патролције у вези са тим, Суљо Лазовић, Турчин је одговорио „да он иде куда хоће и псовао српски закон, а онда извадио нож и напао патролцију“. Уз ларму и окупљен народ, није се видело ко је нанео Суљи Лазовићу, Турчину повреде од којих је након овог инцидента боловао. Након што су Турци тражили да се поменуте патролције казне, Начелство Округа ужичког приложило је овом предмету и жалбу Начелства од 17. маја 1852. у којој се наводи да „још од обећања честитог Хуршид-паше, мухафиза београдског, како Турци неће носити оружје у ондашњој вароши, није било ништа и да и данас Турци по селима и вароши носе оружје“.²⁷⁸

На молбу муслиманског живља у Ужицу, Азис-паша се обратио дописом Попечитељству иностраних дела, 1854, жалећи се на житеље ужичке вароши и наводећи да исти „Турцима убијају краве и оце и мешћеме псују“.²⁷⁹ У истом допису је замолио да се Србима забрани да нападају Турке и да се казне појединци који су Турке нападали. Попечитељство иностраних дела, замолило је Попечитељство унутрених дела да утврди истинитост догађаја и уколико се потврди наведено да се дотични кривци казне и да се за будуће забране овакви поступци.²⁸⁰ Ахмед Азис-паша је 5. маја 1856. године послао писмо кнезу Александру Карађорђевићу у коме га обавештава о нападу и рањавању једне групе исламских војника у Београду и другим махалама у року од месец дана о чему сазнања поседује полицијски заповедник, капетан Хасан ага, и иако су о томе обавестили полицијске и царске службенике од тога није било користи. У свом писму наводи да је пре два дана каичкија Мустафа пореклом из Градишке доведен у лоше стање услед батињања и послат у болницу на лечење, а пошто су службеници о томе обавештени били су обавезни да обавесте чланове Већа. Наводи и да је прошле године извесни Абдулах, балукчија из Босне око три сата ноћу упао у воду на обали реке Саве услед ударца, а уочен у зору и послат у болницу. Пошто му је из уста и ушију лила крв од силине ударца подлегао је повредама. Навео је да убица још увек није пронађен. Ахмед Азис-паша закључује да су се Срби намерили да туку муслимане

²⁷⁵ ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 4085.

²⁷⁶ ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 3856.

²⁷⁷ ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 4289.

²⁷⁸ ДАС, МУД-П, 1854, Ф. 1, Р. 107.

²⁷⁹ ДАС, МУД-П, 1854, Ф. 9, Р. 125.

²⁸⁰ ДАС, МУД-П, 1854, Ф. 9, Р. 125.

где год их нађу, а како је обавештен један топџија је у селу Сланци везан у врећу и ударан једне вечери до јутра. Услед тога је остао без једне руке. Додао је да би у свакој махали требало казнити сваког ко се непристојно понаша.²⁸¹

Мухафиз је посредовао или бивао обавештен о хапшењу војника османске посаде који би се сукобљавали са Србима. Хафиз-паша је 6. јануара 1848. примио писмо о хапшењу и кажњавању турског војника који је нанео телесну повреду једном Србину.²⁸² Када је рањен топџија Хусејин од стране српских пандура, немачки конзуларни представници су реаговали и осудили ово понашање према муслиманима. Мухафизов писар бележи 18. јануара 1856. да су запретили да ће српском кнезу одузети привилегије и да неће дозволити изградњу цркве у Дефтердаровој махали.²⁸³

Истовремено са избијањем инцидената и сукоба међу Србима и Турцима, у чијем је решавању посредовао мухафиз, избијали су проблеми у наплати услуга које су вршили Срби по налогу Турака и наплати дуговања за непокретна добра узета од Турака у закуп.

У ужичком крају Турци су уредно добијали новац од имања која су издавали у закуп све до 1844. године, како је у једном писму навео Осман-паша. У овој години, Срби су се успротивили плаћању кирије због чега су Турци обавестили београдског мухафиза Хафиз-пашу о истом. Поводом тога, „Правитељство српско“ је у вези са поменути проблемом одредило комисију која је изашла „на лице места“, атаре ограничила и Србима који су држали земљу у овом атару, наложила да сахибијама плаћају кирију, а онима који нису били у могућности да оставе земљу власницима: Турцима. Што се тиче земље која се налазила изван утврђеног атара, наложено је да је Турци продају, најпре понудивши оне који су је претходно обрађивали. На ова комисијина наређења пристале су обе стране, а проблем је решен посредством Хафиз-паше.²⁸⁴

Осим бројних обавеза које су карактерисале место мухафиза Београда, постојали су моменти исказивања међусобног поштовања и сарадње. Тако се мухафиз Београда са српским властима договарао и око садње дрвећа окол тврђаве које је било забрањено, а добијао је молбе у вези са тим током 1858. године.²⁸⁵

4.2.3.3. Ђехаја у тврђави

Мухафиз је имао свог капуђехају у Цариграду који је заступао његове интересе, али није имао у кнежевој канцеларији. Плата српског капуђехаје износила је 20.000 куруша према извештају од 27. фебруара 1841.²⁸⁶

4.2.3.4. Редовна војска у тврђави

Јаничарски корпус у локалној администрацији Царства

Јаничари (тур. *yeniçeri*) су били одред који је ван престонице Османског царства обављао другачије функције него у њој: у насељима где је успостављена османска власт су одржавали јавни ред и мир, те су називани и јасакчије (тур. *yasakçı*).

Главна обавеза јаничара била је заправо чување градских тврђава. Њихов број је зависио од стратешког значаја градског насеља за Царство. Јаничари који су послати из Истанбула у новоосвојена подручја називани су јаничари *капикулу*, а они који су узимани из подручја у ком су боравили јаничари *јерликулу*.²⁸⁷

²⁸¹ ДАС, Varia, ТД-599. Види *Прилог Г*.

²⁸² ВОА, Vab-1 Asafi (Sadaret) Mektubi Kalemi Defterleri (=А. МКТ. д), 167/55.

²⁸³ ВОА, HR. SYS, 1486/54.

²⁸⁴ ДАС, МУД-П, 1859, Ф. 13, Р. 15.

²⁸⁵ ВОА, А. МКТ. МНМ, 151/186.

²⁸⁶ ВОА, С. HR, 108/5381.

²⁸⁷ *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, 450-451; 428.

Цебеџијски корпус

Цебе (тур. *cebe*) на турском језику значи оклоп, панцир. Сматра се да је цебеџијски корпус (тур. *cebeci ocağı*) формиран после јаничарског, који је основан 1362. године након освајања Једрена у време владавине султана Мурада I. Војници овог корпуса припадали су роду пешадије, а током ратова су снабдевали јаничаре оружјем. У време мира, пак, њихова обавеза је била да у цебехани одржавају складиштено наоружање. Највећа складишта оружја изван Истанбула била су у Будиму и Београду. Укупан број цебеџија се временом мењао, а износио је од 1000 до 3000 војника. Када је султан одлазио у поход цебеџије су га пратиле на челу са цебеџибашом (тур. *cebecibaşı*). Његов статус у војној хијерархији био је испод статуса ђехаје капиџија и испред топчибаше. Цебеџијски корпус је обухватао и четворицу ђехаја, главног чауша и официре цебеџија: команданате орти цебеџија, одабаша и мајстора (тур. *usta*). Међу чланове корпуса убрајао се и писар који је водио белешке о трошковима одржавања оружја.²⁸⁸

Јерлије

Јерлије су живееле породичним животом у махалама у вароши и имале непокретна добра у свом власништву. Корпус јерлија обухватао је топџије, топарабације, цебеџије, чауше, коњанике и јамаке.

Сам мухафиз је имао право да одлучује о месечној надокнади јерлија што нас наводи на закључак да је од имовинског стања мухафиза зависила његова моћ јер уколико није плаћао јерлије у оној мери у кој би задовољио њихове потребе његова моћ би опадала. Тамил-паша је 28. августа 1841. утврдио плату одређеном броју војника који су учествовали у ратовима на 1.250 гроша.²⁸⁹ Забележено је да је у време службовања Тамил-паше војницима у тврђави исплаћена је плата 17. априла 1842. у износу од 188.380 гроша.²⁹⁰ Међусобни сукоби између јерлија и осталих припадника османске војске забележени су и у списима османске провенијенције. Ови сукоби имали су за резултат јачање моћи мухафиза и успостављање потпуне контроле над јерлијама.²⁹¹ Муслиманима у тврђавама је ванредно исплаћивана стимулација, али у XIX веку све ређе. Мухафиз Хасан-паша је 24. марта 1849. исплатио муслиманима у тврђавама градова Смедерево, Шабац, Београд, Соко и Кладово укупно 100.000 куруша.²⁹²

Топџијски корпус

Топџија је назив који се употребљавао за чланове топџијског реда²⁹³ (тур. *topçu ocağı*) којима је заповедао топчубаша (тур. *topçubaşı*). Овај ред османских војника био је део корпуса пешадија капикулу одреда (тур. *kapikulu ocağı*). У обавезе топџија убрајало се изливање топова и коришћење истих у ратовима. У војној структури топџијског корпуса иза топчубаше налазили су се докучубаша (тур. *dökümcübaşı*), ђехаја и чауш. Међу официре нижег ранга убрајали су и чорбације (тур. *çorbacı*) или буљукбаше (тур. *bölükbaşı*), те халифе (тур. *halife*). Сваку османску орту (тур. *orta*) предводио је буљукбаша, а хијерархиски посматрано иза њега су били одабаша (тур. *odabaşı*) и економ (тур. *vekilharç*). Писар је био обавезан члан одреда. У освојеним тврђавама боравиле су топџије јерликулу одреда (тур. *yerlikulu ocağı*). Осим

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ ВОА, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Cevdet-i Askeriye (=C. AS), 204/8746.

²⁹⁰ ВОА, С. AS, 350/14517.

²⁹¹ Мирослав Павловић, *н.д.*, 114; 245.

²⁹² ВОА, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Cevdet-i Maliye (=C. ML), 99/4394.

²⁹³ Термин *топџија* (осман. *طوبجي*), у: *Mehmet Zeki Pakalin, op. cit.*, с. III, 512.

капикулу топција и јерликукулу топције су добиле право на уживање тимара.²⁹⁴ Током ратова које је водило Османско царство топције су постављане на линији испред пешадије. Ливнице топова: топхане налазиле су се у Истанбулу, Београду, Темишвару, Скадру, Превези и Гуланберу. На место својеврсног управитеља ливнице био би постављен докумцибаша који је уједно био и главни мајстор.²⁹⁵

Реорганизација у овим војним редовима извршена је посебним ферманом из 1836. када је број топција повећан. Османски извори пружају мало података о броју топција у београдској тврђави, али и о постављању и смени топцијских предводника и бинбаша. Овом корпусу припадали су и цивили, а то су били надзорник (тур. *nazır*) и повереник топхане (тур. *emin*). Они су водили дефтере о метаријалу који је приман и испоручиван из топхане.²⁹⁶ Превозници топова називани су арабације (тур. *arabacı*).²⁹⁷

Топције су биле ангажоване приликом церемоније испраћања страног конзула из Београда која је подразумевала спуштање заставе државе коју је конзул представљао и пуцање из топова са београдске тврђаве. Тако су топције пригодном церемонијом испаливања 21 јулета из топова испратиле енглеског конзула 14. септембра 1850. године²⁹⁸, те поново у част енглеског конзула 24. марта 1852. године.²⁹⁹

Топарабације

Топарабација (тур. *toparabacı*) је био члан османске војне посаде са задатком превожења војног материјала топовима. На челу ове јединице био је топарабаци баша (тур. *toparabacı başı*). Постојао је и ред топарабација (тур. *toparabacı ocağı*) који је заправо представљао вод војника који је служио снабдевању војске различитим материјалом.³⁰⁰

Фариси

Фариси (тур. *faris*) су представљали ред коњаника који су у складу са ситуацијом у држави имали различите обавезе. Наиме, у рату су учествовали јуришајући одмах након пешадије, док су у миру учествовали у различитим парадама османске војске. Међу њима налазиле су се такозване бешлије (тур. *beşli*), коњаници који су добровољно приступали војсци и чија је плата износила пет гроша дневно.³⁰¹

Јамаци

Јамаци (тур. *yamaklar*) су представљали помоћнике у редовима јаничара и топција. Приликом ратовања или освајања неке тврђаве имали су обавезу да се као помоћници нађу војсци, а у време мира могли су службовати, примера ради, у једном реду јаничара годину дана, након чега би се то забележило и на основу чега би добили својеврсну титулу слуге (тур. *kuloğlu*).³⁰²

Чауши

²⁹⁴ *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, 471.

²⁹⁵ Претпоставља се да је први топ употребљен у бици на Косову 1389. у време владавине султана Мурада I (1362-1389), а овај корпус развијен је у време владавине султана Мехмеда II Освајача: *Исто*, 471.

²⁹⁶ *Исто*, 465-469.

²⁹⁷ *Исто*, 471.

²⁹⁸ ВОА, А. МКТ. УМ, 31/45.

²⁹⁹ ВОА, НР. SYS, 2928/36.

³⁰⁰ Термин *топарабаци баша* (осман. طوب عرابجي باشي), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 512.

³⁰¹ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 335.

³⁰² Термин *јамак* (осман. يماق), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 604.

Позиција чауша подразумевала је током трајања Османског царства занимање које је обухватало низ различитих дужности. Још од периода Турака Селџука чауши су имали задатак да врше службу настојника, надзорника појединих послова, те да објављују наредбе и одлуке Дивана. Ово занимање подразумевало је и вршење улоге ађутанта и ордонанса.³⁰³

Сејмени

Сејмени (тур. *sağmen*) су припадали једном роду јаничарске војске. Карактеристично је да су доприносили помпи коју су изазивале парадне шетње мухафиза јашући на коњима одевени у посебне хаљине за тај моменат. Основна дужност била им је чување варошких капија.³⁰⁴

Ајани

Ајан (тур. *ayan/eşraf-ı belde*) у значењу *виђеније особе*, уведени су као установа у XVII веку. Ајани су се бавили различитим пословима, а основне дужности биле су у вези са асистирањем управитељима провинција и кадијама. „Имали су обавезу да обезбеде мир и поредак у граду, да се супротстављају неправедним мерама паша и притисцима војске, те осигурају равномерну расподелу пореза“.³⁰⁵ Одлика њиховог културног идентитета била је и истицање у друштву путем ношења веома скупе одеће. Носили су фереце од чоје и контоше који су били комбинација чоје и самуровине. Стил одевања који су неговали представљао је стил који су гајили представници елите: комбинација тканине и крзна. „Требало би подсетити да су се на овај начин разликовали од хришћана и Јевреја којима је било забрањено да носе одећу украшену крзном од самуровине“.³⁰⁶

Технички одреди

Технички одреди (тур. *istihkâm sınıfı*), као што и сам назив каже, имали су обавезу да асистирају редовној војсци. У ове одреде убрајали су се амбарције, кундакчије, барутчије и хумбарације.

Амбарције

Амбарције (тур. *anbarcı*) су током ратног стања биле обавезне да обављају различите дужности. У Београду се амбарције први пут помињу 1561. године.³⁰⁷

Кундакчије

У Османском царству се придавао значај производњи кундака. Први запис о београдским кундакчијама (тур. *kundakçı*) датира из 1561. године.³⁰⁸

Барутчије

Барутчије (тур. *barutçu*) суводиле бригу о баруту који је био неопходан наоружавању војске.

³⁰³ Термин *чауш* (осман. چاوش), у: *Mehmet Zeki Pakalın, op. cit, c. I, 332.*

³⁰⁴ Термин *сејмен* (тур. *sağmen*), у: *Mirjana Teodosijević, Türkçe-Sırpça Sözlük, Ankara 1997, 846.*

³⁰⁵ *Avdo Sućeska, Ajani: prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965, 6-7.*

³⁰⁶ Марија Коцић, *н.д.*, 362-364.

³⁰⁷ İlhan Türkmen, *op. cit*, 343.

³⁰⁸ *Исто.*

Када би се смењивала војска у београдској тврђави Министарство иностраних дела обавештавало би Полицијно одељење Министарства унутрашњих дела, те замолило да се војсци која долази из Видина изађе у сусрет при путовању у Београд. Сваке године, низами су се смењивали, а повремено је долазио и одређен број тобџија и барутчија. Тако је Министарство иностраних дела послало допис Министарству унутрашњих дела поводом доласка топџија из Видина, а које чини око 200 војника.³⁰⁹ Начелство Округа крајинског обавештено је да од 200 до 300 низама долази у Београд, те да их треба спровести, али Начелство није било сигурно да ли долазе топџије или низами,³¹⁰ што је био чест случај. О овој преписци и неспоразуму обавештен је београдски везир Сами паша, те је он разрешио неспоразум и обавестио Министарство унутрашњих дела да у Београд долазе топџије и да се по Србији никако не задржавају, већ одмах пропусте за Београд.³¹¹

4.2.3.5. Описи османске војске у тврђави

Европљани су описивали турску војску у периоду ширења Османског царства као „непобедиву, те војску чије су се трупе одликовале чврстом дисциплином и запањујућом способношћу да брзо и у потпуном реду уз војничку вештину искористе своју бројчану надмоћ. Истицали су личну скромност бораца, изузетну чистоћу логора, а то су били квалитети који су, према мишљењу путописаца, недостајали европским војскама“.³¹²

Описи османске војске у тврђавама и на бојном пољу су различити посебно уколико их посматрамо у периоду успона Царства и опадања моћи државе. Бечки војсковођа Рејмонд Монтекуколи (1608-1681) је своје искуство у ратовању са Турцима од 1663. до 1664. године забележио у свом делу *Војничке успомене*. Детаљно је описао изглед, понашање, структуру и дисциплину османске војске на бојном пољу. Према нашем мишљењу ово је једно од најзначајнијих и најзанимљивијих дела написаних о османској војсци у XVII веку.

Монтекуколи дочарава изглед османске војске речима „Турчин увек довлачи собом бројну артиљерију великог калибра; њих (топова) су пуни арсенали Цариграда, Темишвара, Осијека, Београда, Будима, Бањалуке и других градова. Изливају их непрестано од бронзе коју дају азијски рудници или их купују од Холанђана, Енглеза, Француза и Швеђана. Довлаче собом много топова, и малих и великих, па и прекомерне величине који износе осамдесет, сто, сто двадесет и више либри гвожђа [...] Турчин поседује велико мноштво бродова на Дунаву и на другим великим рекама и много малих носивих бродова.“³¹³

Занимљиво је да се Монтекуколијевим белешкама може осетити осећај дивљења према дисциплини и упорности непријатеља, али и о својеврсној размажености представника централних власти на бојном пољу. Наиме, војска је са собом носила мноштво прехрамбених производа „и то хлеба, пиринча, двопека, меса [...]“.³¹⁴ Наводи да „Турчин на време припрема намирнице и залихе, [...] хлеб се штедљиво дели због умереног живота: јаничари једу само једном дневно на заласку сунца, а вино не пију-то је велика предност, јер њихови стомаци на то навикнути, нису осетљиви.“ О неопходности војсковођа да ни у чему не оскудевају бележи: „Турчин има прекомерну количину пртљага. Војска је покретна тврђава која води са собом све што је потребно за живот, борбу и друго [...] Турчин води безмерну збрку тог пртљага да би великаши и виши функционери располагали свим што им је потребно. Јаничарима се даје редовно по један коњ на десеторицу [...] Понекад са собом доведу и кметове харачнике, па

³⁰⁹ ДАС, МУД-П, 1854, Деловодни протокол, 450.

³¹⁰ ДАС, МУД-П, 1854, Деловодни протокол, 4013.

³¹¹ ДАС, МУД-П, 1854, Деловодни протокол, 3139.

³¹² Ема Миљковић-Бојанић, „Путопис и историјски извор: Београд у XVI веку“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, ур. Ђорђе С. Костић, Београд 2003, 47.

³¹³ Радован Самарџић, „О догађајима у Београду 1663-1665 године“, *Годишњак града Београда*, књ. V, Београд 1958, 59-60.

³¹⁴ Исто.

свакој тројници војника доделе по једног. По пет-шест спахија се удружи па заједно купе једног или више коња или камила за своје личне потребе.“³¹⁵

Организованост турске војске остављала је недореченим противнике, посебно припаднике европских земаља чије су се војске традиционално сматрале моћнијим. Међутим, Монтекуколи запажа да „Турци имају шаторе који се расклапају; ни један Турчин у турској војсци не спава под ведрим небом [...] за војску се све припрема, вода, јело чадори, па се она брине само за борбу“. На почетку својих успомена је написао, а ове би се речи могле сматрати закључним у погледу анализирања турске војске „варварски народи се пре свега користе својим мноштвом и бесом, а увежбане војске својим редом и ваљаношћу“.³¹⁶

Утисак о османској војсци у другој половини XIX века није се могао поредити са претходно стеченим. Прва турска стража је била постављена на Савској капији, а савременици наводе да су били „готово необувени и најсиромашније одевени, да су стражари изгледали више као сиромашни земљеделци него што су се могли сматрати подобним за царску војску. Поред места где ложе ватру, лежали су, дремали или спавали, а други, као просјаци, седели на земљи прекрштених ногу. На ексерима забоденим у дрво су висиле не више од три пушке“.³¹⁷

Јован Гавриловић је записао да се „у тврдињи Београдској, у којој Срби не живе, налази гарнизон царски, у коме седи један паша, као управитељ (мухафис) градски и под ког заповешћу стоје сви гарнизони у Србији, изузимајући оне у Адакали и Кладову, над којима двама заповеда паша видински. Под пашом београдским стоји један Совјет турски, састављен из 12 лица, и једно полицајско надлежатељство за варош Београд и у њему живеће Турке“.³¹⁸

Како је администрација у тврђави у XIX веку сведена на мали број службеника неопходних за рад мухафиза, смањен је и број војника и средства за њихове потребе, а „турски војници градских посада, у сад већ запуштеним тврђавама“, представљали су „гомилу одрпанаца, чије је довођење из других гарнизона у Београд био проблем за њихове команданте.“ Често је њихов долазак у гарнизон спровођен у тајности како становништво не би видело у каквом су стању.³¹⁹

Турски књижевник Омер Сејфетин (1884-1920) који је неколико деценија касније учествовао у балканским ратовима сведочи о потпуном одсуству мотивације, организације, дисциплине, снаге и воље за ратовање међу турском војском У свом дневнику бележи: „Ето сад је наређен покрет. Куда? Нико не зна? Зашто? Нико не зна. Тумарамо попут слепог стада које је остало без очију“.³²⁰ Инспирисан речима бугарског социјалисте Коштанова у својој причи *Tuhaf Bir Zulüm* наводи: „Знао сам да је затуцаност њима најмилије осећање. Као мали одрастао сам међу њима. Све наше комшије су били Турци. Они никог нису мрзели. Читав им се живот састоји од мрачног фанатизма. На пример, страшно мрзе свиње“. У овој причи описује како је једна потпуно бесмислена ситуација пуштања крда свиња на улице од стране Бугара довела до потпуног иселења Турака из својих домова за само неколико месеци.³²¹

Смене војника београдске посаде вршиле су само према потреби. Оно што савременици или путописци нису забележили јесу повремена улагања у војну посаду која нису била достојна егзистенције једног царског гарнизона. Турски официри нису чекали дуго да попуне редове своје војске, али су најчешће улагали у топцијски ред и њихову опрему. Османски извори бележе да су 26. јуна 1840. из редова топцијских бинбаша у београдској и фетисламској тврђави ступили на дужност извесни Али-ага и Ахмед ага.³²² Топцијски бинбаша Реџеп-ага смењен је због болести 18. фебруара 1842. године, а на његово место постављен Мустафа-

³¹⁵ Исто.

³¹⁶ Исто, 60.

³¹⁷ Михаило С. Петровић, *н.д.*, 4.

³¹⁸ Јован Гавриловић, *Речник географско-статистични Србије*, Београд 1846, 16.

³¹⁹ Ј. Милићевић, „Историја предаје градова“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1878: зборник радова*, Београд 1970, 244-245.

³²⁰ Миљана О. Маринковић, „Omer Sejfetin i Balkan“, *Први Балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, Ниш, 2013, 454.

³²¹ Исто, 456.

³²² ВОА, I. ДН, 18/837.

ага.³²³ Током 1843. године радило се на поправци војне болнице па је молбом од 13. јуна 1843. тражено да се у помоћ пошаље један вод топџија и млади војници.³²⁴ Десет година касније, 19. априла 1853, централној администрацији су представљени потребни услови за топџијски ред и апеловано је на мали број топџија у граду, стрелџива и војске.³²⁵ Према су се Срби припремали за рат, како се у писму наводи, 24. новембра 1853. је тражено да се у град допреми довољан број топова.³²⁶ Лоше стање топџија и опреме изнето је 7. јуна 1853³²⁷, а набавка опреме у виду нових топова тражена је изнова 4. децембра 1853. У писму се наводи да су топови у граду безвредни, а да се гвоздени топови који су потребни налазе на обали Дунава близу Беча.³²⁸ Београдска тврђава је исказала потребу за 200 топџија писмом од 11. априла 1854. године.³²⁹ Очигледно је било да су ови топови могли издржати само сукоб кратког временског трајања, а да су служили у парадне сврхе. Приликом обележавања рођендана енглеске краљице, 14. јула 1857, београдски мухафиз је позван на свечаност која ће се одиграти уз музику и топовску паљбу.³³⁰

За набавку београдског гарнизона српске војске организована је лицитација 557.500 ока јечма за потребе исхране коња 21. августа 1862. године.³³¹ Османски извори не бележе улагање у војну опрему гарнизона царске турске војске у другој половини XIX века., осим у опрему топџијског реда.

Истовремено се и плата службеника усклађивала ради одржавања мира. Тако је од стране београдског мухафиза, 16. марта 1852, утврђено да је плата јузбаше Мехмед-аге од 560 гроша годишње у супротности са платама других војника.³³² Када су пензионисане топџије из Истанбула изабране да дођу у Београд тражено је 19. априла 1855. године да им се иста утврди.³³³

4.2.3.6. Нахијска власт: муселим

Муселим (тур. *müsellim*) је титула која датира још од периода владавине султана Османа Газија, а давана је припадницима војне посаде. Дужности муселима биле су разноврсне, а једна од многих, била је да учествује у ратним походима као што су то чиниле спахије.³³⁴

Свака нахија имала је свог војводу: муселима/мутеселима у чијем средишту је исти становао и представљао највећу турску полицијску власт, а Београд је имао засебног муселима. Муселими су чинили део османске извршне власти, посредовали су између мухафиза и српских власти преносећи наредбе и упутства и истовремено надзирајући догађања међу представницима српских власти и локалним становништвом.

У време султана Сулејмана Законодавца муселими су добили шира овлашћења и повластице уз обавезе према османској држави у складу са Зборником националних прописа (тур. *Milli Tetebbular Mecmuası*)³³⁵ Наиме, сваки муселим је од централних власти добијао чифтлук са кога је убирао порез и десетак. Имао је право да се на једном поседу задржи десет година, а након истека овог периода био је обавезан да напусти посед. Мутеселим је преузимао дужност у време када су беглербег и санџакбег били одсутни, а имао је обавезу да прикупља

³²³ BOA, NAT, 1635/28.

³²⁴ BOA, A. MKT. MNM, 53/67.

³²⁵ BOA, HR. SYS, 1486/37.

³²⁶ BOA, Sadaret Mektûbi Kalemî Nezâret ve Devair (=A. MKT. NZD), 101/99.

³²⁷ BOA, MVL, 256/53.

³²⁸ BOA, HR. MKT, 68/2.

³²⁹ BOA, İ. DH, 296/18665.

³³⁰ BOA, A. MKT. UM, 287/63.

³³¹ *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867*, књ. I, пр. Рајко Веселиновић, Београд 1965, 322.

³³² BOA, İ. MVL, 232/8078.

³³³ BOA, A. MKT. MNM, 69/8.

³³⁴ Термин *муселим* (осман. *مسلح*), у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 627.

³³⁵ Види: *Milli Tetebbular Mecmuası*, с. 1, sy. 2, s. 311.

порез који би предавао беглербегу или санцакбегу. Мутеселим се именовало на годину дана о чему је бег бујурулдијом обавештавао поданике, а била је пракса да се мутеселим бира из редова угледних грађана домаћег становништва.

Муселим је био заправо мухафизов представник. Иако је уживао углед, временом је почео да зависи од воље мухафиза што је отежавало његов рад и егзистенцију. На тај начин се муселимова власт свела на турско утврђење и турску чаршију у којој је он боравио. Муселим је често обављао и послове кадије, који је представљао извршну судску власт у нахијама. Муселими нису успевали да се дуго одрже на свом положају. Пирх тврди да их је везир смењивао понекад на три месеца. Међутим, садржај *Салнаме* побио је ове тврдње, јер исти сведочи да је војвода Александар-бег, био на овом положају у периоду од 1847. до 1856. године.³³⁶

4.2.3.6.1. Мухасил

Мухасил (тур. *muhasıl*) је било лице које се у изворима из XVI века појављује у улози сакупљача пореза. Након периода Танзимата мухасил је, на основу садржаја уредбе коју је Високо веће (тур. *Meclis-i Vala*) донело 1840. године, добио дужност да прикупља све врсте пореза. Укупан порез сакупљен за београдску тврђаву и остале четири тврђаве 26. маја 1842. године од прихода са нишких тимара износио је 28.732 гроша и ђумрука 18.730 гроша.³³⁷

4.2.3.6.2. Капици баша

Капици баша (тур. *kapıcıbaşı*) је титула која се давала високим официрима и управницима капиција (тур. *kapıcı*) чија је обавеза била чување градских капија или утврђења. Њихова улога и бројност мењала се кроз векове. Примера ради, у време владавине султана Мехмеда Фатиха, број капици баша који су стајали на средишњој капији узвишене Порте износио је један, да би средином XVI века износио четири, а на крају 10. Почетком XVII века број капици баша износио је 13, па 23, а крајем истог века 21. Током XVI века једна од дужности била им је приношење ибрика са водом везиру након завршетка церемоније обедовања. У свом службовању могли су напредовати до статуса везира. Забележено је да су крајем XVI века, са платом од 4.000 акчи, могли постати управитељи санцака. Истовремено у XVII веку су могли добити у посед тимар у вредности од 19.000 акчи арпалука. У складу са Правилником о одевању (тур. *Elbise Nizamnamesi*) који је издат 1828. године у време владавине султана Махмуда II, били су обавезни да у свечане дане носе фес, херванију од чоје, те да коња покрију свечаним прекривачем. Број капицибаша се увећао средином XIX века, а 1831. године плата им је износила 300 куруша.³³⁸

4.3. Београдска варош

4.3.1. Етничка структура вароши

Етничка структура београдске вароши не може се посматрати изоловано у односу на пораст и пад броја становника у читавом Османском царству узимајући у обзир њихову конфесионалну припадност. Истовремено, требало би имати у виду да се целокупно становништво Османског царства делило на муслиманско становништво (тур. *Müslüman nüfusu/Müslümanlar*) и немуслиманско становништво (тур. *gayr-i Müslim/zimmi*). Ове две групе у шеријатском праву представљале су групу верника и неверника (тур. *ehl-i kitap/müşrik*).³³⁹

³³⁶ *Sâlnâme 1847-1856*.

³³⁷ ВОА, С. АS, 508/21205.

³³⁸ Термин *капици-баша* (осман. *قبوچي باشي*), у: *Mehmet Zeki Pakalın, op. cit*, с. II, 167; Радош Љушић, „Од Другог устанка до Вучићеве буне“, *Србија 19. века*, књ. 2, Београд 1998, 147-148.

³³⁹ Табела је преузета из: *Özlem Bektaş Öztaşkın, op. cit*, 76-77.

Природно је да је на Балкану у првом периоду након освајања број муслимана био далеко мањи од броја хришћана, а да је у Анадолији број хришћана био незнатан. Како би се лакше разумела атмосфера која је владала у новоосвојеним областима, те услови неопходни за демографски раст муслиманског становништва, неопходно је навести број становника на читавој територији Османског царства обухватајући и период када је Београд пао под турску власт. Дакле током периода владавине Сулејмана I (1520-1566) забележени су следећи подаци према ејалетима за период 1520-1530. године:³⁴⁰

Ејалет	Муслиманско становништво	Хришћанско становништво	Јеврејска домаћинства
Анадолија	540.963	4.471	-
Караман	143.254	2.448	-
Зулкадир или Мараш (од 1831)	66.776	2.687	-
Дијарбакир	72.675	11.979	-
Рум или Сивас	118.683	5.237	-
Арапски	131.399	444	-
Румелија	211.783	824.613	4.061
Истанбул ³⁴¹			-
Укупно ³⁴²	1.285.533	901.879	4.061

4.3.1.1. Етничка структура вароши након освајања Београда 1521. године

Није непознато да су Османлије приликом освајања нових територија и настањивања на њима најпре прилагођавали хришћанске сакралне објекте својим потребама: претварали их у џамије. Џамије су добијале први назив по именима добротвора који су их опремили, а војна посада која би се затекла на новој територији смештала се у стамбене објекте намењене аскерима у тврђави или оним у варошима. Око џамијских објеката у тврђави или вароши формирале би се прве улице, те затим читаве четврти. Списи османске администрације сведоче да је за формирање једне градске четврти било потребно време и да се становништво сукцесивно насељавало управо око богомоље.³⁴³

Све четврти у вароши су имале свој особени идентитет у складу са верском припадношћу њихових становника. Имам³⁴⁴ у махали муслимана био је званични представник заједнице и особа од интегритета. Организовао је обављање верских дужности, надгледао рад образовних институција, а све у складу са упутствима кадије. Имао је обавезу да се стара о очувању реда и мира у махали, те да у складу са тим санкционише крађе, сукобе и неморално понашање.³⁴⁵

У махалама у којима су живели хришћани ове обавезе обављали су попови, а у јеврејским рабини. Све махале у вароши подсећале су визуелно једна на другу. Разликовао их је централни објекат: црква, џамија или синагога.³⁴⁶

Османске власти су у Београду бележиле махале у којима је живело муслиманско становништво углавном термином „махале у средишту Београда“ (тур. *nefs-i Belgratta*

³⁴⁰ Исто, 71.

³⁴¹ Озташкин наводи да се претпоставља да је у Истанбулу било укупно око 400.000 становника. Види: Özlem Bektaş Öztaşkın, *op. cit.*, 71.

³⁴² Укупан број муслимана, хришћана и јеврејских домаћинстава је без града Истанбула.

³⁴³ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н. д.*, 83.

³⁴⁴ Термин *имам* (ар. *امام*) потиче из арапског језика и преводи се у значењу вођа, предводник, лидер, имам. Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997, 48.

³⁴⁵ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н. д.*, 83.

³⁴⁶ Исто.

mahalleler), док су махале у којима су живели Хришћани бележили под називом „заједнице неверника у вароши“ (тур. *cemaat-i gebran der varoş*). Муслиманско становништво насељавало се на читавој територији града, а хришћанско само у вароши. Дефтери бележе следеће податке о махалама у којима је живело хришћанско становништво: дефтери из 1527, 1536. и 1561. сведоче о непромењеним називима улица у којима су живели Хришћани, док дефтери из 1561, 1572. и 1585. године бележе углавном махале у којима се настанило муслиманско становништво.³⁴⁷

Махале у којима су живели муслимани према садржају дефтера из 1585. сконцентрисане су у тврђави и вароши. Иако је наш циљ да прикажемо и упоредимо број муслиманских и немуслиманских домаћинстава у вароши у следећој табели навели смо и број домаћинстава муслимана у махалама чије је седиште било у тврђави.³⁴⁸

Редни број	назив махале	број домаћинстава
1.	Cam-i Şerif Hazret-i Padişah-ı Alempenah	4
2.	Zeyneddin ağa der Varoş	20
3.	Cam-i Şerif Ferhad Paşa der Varoş	28
4.	El-Hac Veli der-Kale-i mezbur	15
5.	Cam-i Şerif Merhum Mehmed Paşa ibn-i Yahya Paşa der Varoş	55
6.	Küçük Hacı Mustafa Üskübî müfrez-i Mehmed Paşa	33
7.	Hacı Mustafa Küçücük oğlu	15
8.	Alaaddin Petrevî der Kale-i Zîr	15
9.	Cami-i Ferhad Kethüda der Varoş	30
10.	Mescid-i Hasan Ağa der Hacı Nazar müfrez-i Ferhad Kethüda	19
11.	Mescid-i Hacı Yakub	7
12.	Mescid-i Hacı Veli müfrez-i Hasan Ağa der Hacı Nazar	13
13.	Ahmed Ağa der Varoş	26
14.	İskele bölme-i kale-i Belgrad	13
15.	Hacı Mustafa der Varoş	19
16.	Hacı Mustafa Üskübî	8
17.	Cam-i Şerif Merhum Bayram Bey der Varoş	28
18.	Mescid-i İbrahim Bey müfrez-i Merhum Bayram Bey der Varoş	27
19.	Mescid-i Hasan Ağa der Kal'a-i bölme	21
20.	Cam-i Şerif Hudavendgâr der Kal'a-i Bala	30
21.	Mescid-i Hacı Secah müfrez-i Zeyneddin Ağa der Varoş	15
22.	Mescid-i Baba Mahmud der Varoş	17
23.	Mescid-i Şamlu Hoca müfrez-i Üskübî Hacı Mustafa	6
24.	Mescid-i Dede Zülfi müfrez-i Baba Mahmud	30
		укупно 512

Број муслиманских домаћинстава у вароши износио је 512, док су Хришћани живели у 195 кућа у следећим улицама:

³⁴⁷ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 51.

³⁴⁸ О пореклу назива махала и промена броја становника у вароши, одакле су подаци и преузети, опширније у: İlhan Türkmen, *op. cit.*, 59-73; 77.

редни број	назив махале	број домаћинства
1.	Çaypazar	35
2	Viraçar	14
3	Cedid-i müfrez-i Viraçar Debbağın	32
4	Anbar-ı Hassa müfrez-i Kebir	28
5	Kara Yovan	36
6	Anbar-ı Hassa	21
7	Lazar Vadoş	29
		укупно 195

Из претходно наведеног је јасно да се број домаћинства муслимана у вароши повећавао, те да се у периоду од 1521. до 1585. умножавао и готово изједначио са бројем домаћинства у хришћанским махалама.³⁴⁹ Разлог томе лежи и у чињеници да је део становништва Београда након освајања одведен у Истанбул како би османским властима послужио у обављању одређених послова. Један део хришћана настанио се у околини Београдске капије, а други у околини Истанбула где је формирано Београдско село.

Евлија Челебија је касније, у XVII веку, забележио да у Београду живи око 98.000 становника. Ово становништво чини „раја, повлашћени грађани [...] остало је војска, великаши и улема.“³⁵⁰ Челебија је додао да у шехеру има 21.000 оних који плаћају харач према подацима харач аге. На обалама река Саве и Дунав бележи постојање три махале Рома покрај реке Саве и три махале Грка, Срба и Бугара покрај реке Дунав. Наводи да Јевреји живе у махалама покрај утврђења, а муслимани „на одабраним, високим, пространим и зрачним деловима шехера“.³⁵¹

У време његовог боравка у Београду, 1660. године, постојале су следеће махале у тврђави и вароши: „Доњи град, Горњи град, Агина, Казанџијска, махала Чукур чесма, Нови хан, Имарет, Зејнудин-агина, Табачка, Бајрам-бегова, Ејнехан-бегова, Чик Салин махала, Махкеме, Ташлик, Ибрахим Челебијина, Чинили, Челебијина, Хаџи Садикова, Чаушева, идриз-бегова, Бит пазар, Ферхат-пашина, Хаџи Назирова, Гениш-агина, махала Хаџи салих-агине џамије, Мусала махала, Емир Хасанова, Ат пазар, Хаџи пирине џамије, Коскина и махала Амбари, Средње гробље, Горњи Тир, махала Хаџи Халилове џамије, Факир хаџи Алије, Абдулџебаров, Оваџик и Џин Алијина махала“.³⁵²

Из самих назива махала које су настале непосредно након освајања Београда јасно је да су добиле назив према објектима око којих су формиране или добротворима који су поједине објекте изградиле, али и према занимању становника. Евлија Челебија наводи да је називе махала које је идентификовао у Београду заправо преписао из сицила шеријатског судије.³⁵³

4.3.1.2 Етничка структура вароши у XIX веку

Претходно наводећи број домаћинства и називе махала у периоду након освајања Београда у XVI и приликом боравка Евлије Челебије у граду у XVII веку имали смо за циљ да на сажет начин прикажемо којом брзином и на који начин се умножавало муслиманско становништво у вароши. Требало би нагласити да број муслимана у вароши није увек растао већ, напротив, повремено и опадао услед ратова који су уследили и исељавања муслиманског

³⁴⁹ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 59-73; 77; Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштинe*, 67-69.

³⁵⁰ Евлија Челебија, *Путопис: одломци о југословенским земљама*, I, пр. Хазим Шабановић, Сарајево 1957, 84.

³⁵¹ Исто.

³⁵² Исто, 84-85.

³⁵³ Евлија Челебија, *н.д.*, 84-85.

становништва, те њиховог поновног враћања у град. Исељавање муслиманског становништва је сигурно било најмасовније у другој половини XIX века, посебно након обнародовања Хатишерифа из 1830. и понајвише након турског бомбардовања Београда 1862. године.

У периоду након 1830. године муслимански живаљ био је сконцентрисан у Јеврејској, Али-пашиној, махали Реиз ефендије, махали Јахје-паше и махали Бајрам-бега.³⁵⁴

О београдској вароши, Вук Караџић бележи следеће: „У Биограду има свега око 3000 кућа, у којима отприлике, живи око 25-30.000 душа. Турци имају 14 џамија, а хришћани само једну цркву“.³⁵⁵

Јована Шаљић наводи да је у складу са садржајима појединих списа утврђено да је у Османском царству 1844. године на територији Европе било настањено око десет милиона хришћана, седамдесет хиљада припадника јеврејске, те око четири ипо милиона припадника исламске заједнице.³⁵⁶ Уколико посматрамо функционисање исламске заједнице и њено поимање свакодневног живота појединца, требало би нагласити да се појединац односио према себи и свим областима деловања друштва у складу са својом припадношћу уми. Разумевање начина поимања друштва у исламској заједници диктирала је све међусобне и односе према припадницима других конфесија што је створило посебну атмосферу живота у муслиманској заједници. Шаљић наводи да је однос муслиманске верске заједнице према „нацији“ као изворно европском концепту формирања заједница“ такође у вези са „разумевањем концепта уме“.³⁵⁷

У случају Кнежевине Србије, није лако утврдити број етничких Турака, јер су Срби све муслимане називали „Турцима“. Вук Караџић о томе бележи: „У царству Турскоме ко гођ вјерује свеца Мухамеда, он се зове, и јест Турчин; а ко није Турчин, он је раја (тј. турски поданик)“.³⁵⁸

Истовремено управна, извршна и судска власт у Кнежевини Србији називала је *Турчином* сваког ко би се из неослобођених крајева Србије или појединих делова Османског царства доселио у Београд или кроз њега пролазио. Суд вароши Београда је пресудом од 31. јануара 1842. године, наложио Петку, Турчину и његовој жени Јованки, да Јовану Поповићу плате шест гроша цесарских и још 25 гроша у име дуга.³⁵⁹ У пресудама суда и путним документима поданика Царства, најчешће срећемо ову формулацију, а ретко пише „Србин из Турске“ или „Србин из Османског царства“, што је прецизније.

Муслиманско становништво у Србији у XIX веку било је различитог порекла.³⁶⁰ Највише је Срба који су примили ислам: „Срба Мухамедове вере“ са подручја Србије, Босне и Херцеговине и Старе Србије. Мањи број становника који су примили ислам чинили су Арбанаси, који су били настањени на југу и југоистоку Србије, али и у београдској тврђави. Етничких Турака, који су били настањени на територији Кнежевине Србије, је било мало и називани су Туркушама. Обично су то били мухафиз, његова породица и пратња. Према свом етничком пореклу муслимани у Србији, па и у Београду су најмање били етнички Турци, али су „били представници османске власти и носиоци турске државне идеје“.³⁶¹

Поједини муслимани су имали свест о свом пореклу и нису га се одрекли. У својим *Мемоарима*, Јован Ђ. Авакумовић пише, да када је једном приликом у Паризу, 1865, срео Омер-пашу, који му се у присуству свог лекара, Грка, који није говорио српски, обратио на матерњем језику речима: „Не гледајте ме децо као туђинца, зато што сам турски паша. Ја сам вазда био и остајем само Србин. Увек сам дисао, па и сада, као мушир Турске царевине, дишем

³⁵⁴ Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 157.

³⁵⁵ Вук Стефановић Караџић, *н.д.*, 11-14.

³⁵⁶ Јована Шаљић, *Од конфесије ка идентитету (муслиманско питање у Србији 1878-1912): докторска дисертација*, Београд 2016, 20.

³⁵⁷ Јована Шаљић, *н.д.*, 21-22.

³⁵⁸ Вук Стефановић Караџић, *н.д.*, 26-35.

³⁵⁹ ИАБ, УГБ, 1842, к. 16, Ф. I, 191.

³⁶⁰ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 329.

³⁶¹ *Исто*, 329.

само српским духом, гајим и негујем само српске осећаје [...] По савету кнеза Милоша, потпомогнут српским властима, прешао сам у Турску, где сам се не само примио државне службе, већ сам и прешао у мухамеданску веру. У турској војсци напредовао сам и доживео славе и господства, као ретко који. Ал' опет, никад нисам заборавио, нити ћу убудуће, заборавити оне мудре речи и родитељске савете кнеза Милоша. Вазда, и у свакој прилици мога рада, остао сам Србин и пријатељ српства. Само моје српско срце и осећање руководили су ме, те нисам скрхао Црну Гору, као што сам, у познатој прилици, то могао урадити онда када сам био главни војсковођа силне турске војске и са њом победоносно ушау у Црну Гору.“³⁶²

Турско становништво живело је претежно у градовима, док је хришћанско живело махом на селу. Муслиманско становништво које се насељавало у сеоским насељима чинили су конвертити. Четрдесетих година XIX века, бивши лекар кнеза Милоша Обреновића, Б. С. Куниберт је навео да, уколико би се догодило да Турчина Османлију неко упита на основу чега од раје захтева нешто, одговорио би: „Ја сам муслиман бре!“ (тур. *Müslümanım be!*). Сматра да је у очима муслимана то представљало осећај надмоћи и неприкосновеног права.³⁶³ Ово нам још једном потврђује, да у овом периоду, Турци себе нису доживљавали као етничке Турке или Турке Османлије, већ муслимане, припаднике уме.

Након обнародовања Хатишерифа 1830. године, било је тешко прецизно пратити број становника и успоставити валидну етничку структуру у граду. Упоредо са исељавањем муслимана, насељавало се српско становништво. Било је готово немогуће испратити број лица која су се насељавала и оних који су напуштали град и варош. Бројни се нису пријављивали властима, настањивали су се код рођака, а одсељени често нису осећали потребу да се пријаве властима приликом одласка. У складу са пописом „турских поданика“ из 1837. године, који су живели у вароши утврђено је да њихов број износи 130. Исти попис, под „турским поданицима“ подразумева досељено српско становништво са територија које нису припадале Кнежевини Србији. Поређења ради, на селу је био другачији случај, јер је становништво у селима било углавном српско. У Соколској нахији, на пример, било је села у којима су становали Срби муслиманске вере који су се називали Турцима.³⁶⁴ Кнежевина Србија је била погодна за насељавање и стога су је насељавали и Грци, Бугари, Јевреји и Цинцари долазећи из Османског царства.

Међу новонасељеним становништвом постојале су велике разлике које су се испољавале у њиховој култури, традицији и наслеђеним обичајима. Стога се за Београд може рећи је увек био „дошљачка варош. Његово становништво није се развијало толико природним прираштајем колико дошљаштвом са свих страна, посебно из Рашке и Метохије“.³⁶⁵ Међу муслиманима у Београду је живео мали број спахија, који су уживали углед и остали имућни. Међу њима су били најбројнији босански и албански досељеници који су настојали да негују коректан однос са српским властима.³⁶⁶

Бранко Перуничкић наводи да је у Београду 1836. године било преко пет хиљада Турака. Тај број је чинило 1.338 ожењених, 1.322 неожењена мушкарца и деца. Уколико овим подацима додамо одређен број жена које нису пописане, а било их је два пута више него мушкараца, око 2.000, Перуничкић закључује да је то око 4.600 грађана. У тврђави је било 230 топција, 700 низама и 174 сејмена, што са претходним бројем, укупно износи 5.704 Турака.³⁶⁷

У односу на претходни попис становништва из 1834. године, који је по први пут обухватио Београд као градско/варошко насеље, можемо рећи да се број муслимана знатно

³⁶² Јован Ђ. Авакумовић, „Прва књига од 1840. до 1869. године“, *Мемоари*, пр. Слободан Турлаков, Нови Сад 2008, 52-53.

³⁶³ Бартоломео Силвестер Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, том I, Београд 1988, 20.

³⁶⁴ Тихомир Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Београд 1946, 151.

³⁶⁵ Владимир Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана: оглед о београдском човеку*, Београд 1992, 33.

³⁶⁶ Наташа Мишковић, *Базари и булевари: свет живота у Београду 19. века*, Београд 2010, 171-172.

³⁶⁷ Бранко Перуничкић, *Београдски суд (1815-1839)*, 672; Aleksandra Vuletić, Nino Delić, „Population of Belgrade as a Focus of Political and Administrative Interest in the mid-19th Century“, *Belgrade 1521-1867*, 336.

смањено. Када је 1834. године утврђен број становника, подаци су указивали да 40 одсто становника чине Срби и Јевреји, а остало Турци. Исто се може закључити и на основу броја домаћинстава, јер се број српских и јеврејских домаћинстава увећао са 769 на укупно 1.720. Муслиманско становништво у том периоду чинило само 31 одсто грађана.³⁶⁸ Према збирном попису турских, јеврејских и српских кућа, који је извршила Управа вароши Београда 1845. године број турских кућа у Београду износио је 724.³⁶⁹ Када се помену „турске куће“, мисли се на куће у којима су живеле породице Турака.

Број становника према конфесионалној припадности условио је сразмеран број сакралних објеката у граду, па је тако број џамија у Београду износио 11, те са четири текије представљао укупан број објеката који су припадали муслиманима.³⁷⁰ Ипак, број комуналних и привредних објеката које су муслимани користили није био разматран. Православне цркве, којих је било две у граду, представљале су српску, грчку и цинцарску националну заједницу, а једна синагога јеврејску. „Етничка разноликост је имала утицај на постојање различитих културно-просветних институција, од чега је турских основних школа у Београду било 10, три српске и по једна јеврејска и грчка школа“.³⁷¹

Видосава Николић наводи да је током 1862. године у најгушће насељеним махалама у којима су живели муслимани било 335 домаћинстава са 235 дућанских објеката. Махале у којима су били настањени муслимани и у периоду пре бомбардовања вароши биле су Султан Мустафина са 168 муслиманских домаћинстава, Бајракли махала са 46 домаћинстава, Али-пашина са 90 домаћинстава и Реис-ефендијина са 31 домаћинством. У овим махалама живели су и Срби и Јевреји у мањем броју, али у Бајракли махали је било 59 српских домаћинстава са 60 дућана.³⁷² Према су муслимани у овим махалама чинили доминантан слој становника, у Султан Мустафиној махали било је четири српска и 111 јеврејских домаћинстава, у Реис-ефендијиној 11 српских и ни једно јеврејско домаћинство, а у Али-пашиној 6 српских и 70 јеврејских домаћинстава.³⁷³

Током 1865. године Министарство унутрашњих дела је тражило од Министарства иностраних дела да достави 300 пасоша оних лица која су долазила из Турске на турском језику и са српским преводом. Из садржаја преписке, није могуће закључити, јесу ли се дотични грађани доселили из Турске или су само били пролазници кроз Кнежевину и ког су етничког порекла били.³⁷⁴ Овакви дописи додатно отежавају могућност утврђивања приближног броја настањених муслимана у Београду у другој половини XIX века.

Смањење броја муслимана у београдској вароши свакако је отежао и њихов друштвени положај. Вук Караџић је о надмоћи муслимана коју су настојали да искажу у сваком аспекту друштвеног деловања записао: „Само Турчин Турчину назива селам; да од раје Турчину ко селам назове, одмах би га погубили, ако се не би хтео потурчити; а да не би Турчин у томе погријешо, ваља да се по хаљинама познаје ко је раја, ко ли је Турчин. Зато раја не само не смије носити зелене боје, него ни онако лијепих хаљина као што су у Турака, на пример шалова око главе, тока, долама, особито везених сребром или златом. На неким мјестима раји није дозвољено носити ни црвених фесова, ни јеменија; Тако и раји не пористаје имати лепу кућу као што је турска, или још лепшу; ни добра и лијепа коња; и сами природни дарови, на пример лепо лице, велики лијепи бркови, не гледају се радо у раје; Сабље раји нипошто није слободно носити; пиштољи и дуге пушке и велики ножеви истина допуштају се, само да нијесу оковани сребром или онако лијепи и наочити као у Турака; али опет кад се дође у град или у варош,

³⁶⁸ Видосава Стојанчевић, „Етнички односи у XIX веку“, *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, књ. 2, Београд 1974, 525-526.

³⁶⁹ ИАБ, УГБ, 1845, к. 44, Ф. V, 1366.

³⁷⁰ Видосава Стојанчевић, „Етнички односи у XIX веку“, 525-526.

³⁷¹ *Исто*, 525-526.

³⁷² Видосава Николић, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања Београда 1862. године“, *Годишњак града Београда*, IX-IX, Београд 1963, 270.

³⁷³ *Исто*.

³⁷⁴ ИАБ, УГБ, 1865, к. 905, 268.

или се у селу изиђе пред господу турску, ваља дугу пушку и велики нож оставити, а пиштоље за леђа гурнути или гуњем заклонити. Када Тузчин пролази сокаком, раја се мора с пута сврнути, макар у близо до лкољена. Не само што раја не сме кроз град ни кроз варош јахати, него и у пољу кад сретне Турчина ваља да сјаше или да пита јели слободно јахати. [...] Ако се ко од раје потурчи, одмах има сва права као и остали Турци; и не само што га неће нико прекорити пређашњом вјером, него ће га још сваки радије помоћни него рођенога Турчина; зато је тешко наћи потурчењака да зло живи, амлого их има паша и везира“.³⁷⁵ Док је до почетка XIX века османска елита³⁷⁶ диктирала, поред осталог, и стил одевања, након Другог српског устанка, у периоду мира, хришћанско становништво у градовима, носило се „према турском обичају“, док се у време избијања несугласица и сукоба, такво „понашање“, није могло запазити у вароши. Муслимани су представљали елиту, те није нимало чудно што су богатији слојеви српског друштва желели да прате тренд одевања коју је диктирала елита.³⁷⁷

4.3.2. Описи београдске вароши

Београд је био град попут осталих у Османском царству: у њему је постепено дошло до процеса оријентализације. Од периода формирања првих заједница муслимана у граду након пада Београда под турску власт и настанка првих махала па све до периода покушаја европеизације Београда током прве половине XIX века, београдска варош претрпела је значајне промене.

Карактеристично за сва османска насеља, па и за Београд, биле су куће у вароши које је красило зеленило, вртови, али и виногради. Приватност која је била веома важна за припаднике исламске заједнице је утицала на развој дела града у ком се становало.³⁷⁸

Евлија Челебија је у свом *Путнику* из XVII века забележио да су „куће у вароши мале и покривене ћерамидом, а тек понека даском“. Навео је да су „окренуте према рекама Сави и Дунаву, а да у граду има 160 кућа великаша које представљају красне куће са господским оцаима и складним димњацима“.³⁷⁹ Становништво које се доселило у Београд се насељавало у квартове у којима је било могућности за проналазак посла, али повећање броја муслимана сведочи у прилог чињеници да су и периферне области града биле погодне за изградњу џамија и стамбених објеката.³⁸⁰

Оријентални изглед вароши која је више пута рушена, те обнављана задржао се и у XIX веку. Чиниле су је градске четврти које су биле неправилног облика, изграђене без икаквог плана, са понеком калдрмисаном улицом.³⁸¹ Најбројније су биле уске улице и непокривене калдрмом, а само поједине су беле обложене даскама. Калдрмисање улица је парцијално вршено по махалама, а овај процес захтевао је надокнаду варошана који у тим махалама живе. Често су се по вароши могли видети урушени објекти различите намене, те напуштени плацеви зарасли у коров.

Вук Караџић је дао другачију слику вароши и записао да је „варош сва покалдрмљена и готово у сваком сокаку има по једна чесма, које су однекуд иза вароши доведене с једне главе. Куће су обично све од дрвета, тј. између дрвета озидане танко (с ширине једне цигле) циглом-печеном или непеченом, па онда улијепљене и окречене, и све су покривене цријепом, но тако рђавим и рђаво да се сваке године морају прекривати, па опет кисну кад удари плаха

³⁷⁵ Вук Стефановић Караџић, „Турско господарство над Србима“, *Први и Други српски устанак: грађа за српску историју нашега времена*, Београд 1947, 26-35.

³⁷⁶ У османску елиту убрајали су се везири, дефтердари, управитељи провинција и писари централне администрације Османског царства. Ема Милковић, “Everyday life in the Sanjak of Semenderevo”, *Balkanlarda Gündelik Yaşam: Osmanlı Dönemi Balkanlarda Gündelik Hayat*, ed. Zafer Gölen, Ankara 2018, 33-51.

³⁷⁷ Исто, 33-51.

³⁷⁸ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н.д.*, 83-84.

³⁷⁹ Евлија Челебија, *н.д.*, 85.

³⁸⁰ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н.д.*, 84.

³⁸¹ Михаило С. Петровић, *н.д.*, 20.

киша. А авлије су све од цигле, коју без сумње, нијесу пекли Турци, него Нијемци, кад су оно дуго држали Биоград. [...] Брдељци око Биограда, и на читав сат далеко, зову се Врачар.“³⁸²

Београд је издалека изгледао веома лепо упркос кривудаџим и неправилним улицама и нечистоћи која је владала у њима. У њему су се могле видети лепе варошке куће у зеленилу са понеком чесмом у дворишту.³⁸³

Од првог именовања улица од стране српских власти, 1848, до другог 1864. године, број именованих улица се, рекли бисмо, увећао 17 пута. Наиме, услед урбанизације града и повећања броја становника јавила се потреба за њиховим уређењем и попличавањем. Стари земљани путеви калдрмисани су и то најпре они који су водили до градске чаршије и здања од важности за функционисање вароши.

Прво „наименовање сокака“ обухватило је десет сокака: „сокак од цркве до Вишковића дућана, од Вишковића дућана до Дорћола, сокак од Дорћола лево граду водећи, од Дорћола десно Видин капији водећи, од Дорћола управо Дунаву водећи, од ћошка зданија Попечитељства внурених дела где су и школе на Варош капији, од цркве лево ка Калемегдану до куће Проте Вујића, од зданија десно цамији водећи сокак, од ћошка Јелена великог зданија па до Варош капије, од чаршије на лево поред девојачке школе [...]“. Именовање помиње Главну чаршију, Зеречку чаршију, Бит пазар, Видин капијску улицу, Јалију, улицу Шарене механе, Митрополијску улицу, Јеленску и Варош капијску улицу. Истовремено, Попечитељство внурених дела одлучило је да уместо давања назива улици Карађорђева, да назив Војводина улица.³⁸⁴ Прво именовање улица не помиње одвећ познате називе махала које су у вароши постојале и које су добиле назив по неком познатом објекту из кварта.

Пре именовања улица у београдској вароши и настојања власти да је уреди по угледу на неке европске градове у мери у којој је то било могуће путописци су је описивали и доживели на готово исти начин. Један енглески путописац је описао београдску варош у којој су Турци живели, годину дана након обнародовања Хатишерифа из 1833. године, наводећи да је „муслимански део града усамљен и пуст; да се иде горе, доле и напред преко низбрдних и узбрдних путева кроз уске стазе са голим зидовима без прозора; излази се на отворен простор начичкан црним рушевинама од неког недавног пожара; пролази се поред брда одбачених ствари, отпада векова, на којем се види мноштво великих паса вучјака како учмали леже на сунцу, потпуно испружених ногу као да су мртви [...] Устајали ваздух је пун мириса лимуна и кора од нара спарушених од сунца или од сувог мртвог парфема или необичног зачина [...] Стално наилазите на турбане и лица људи, али она за вас немају ништа-ни добродошлицу, ни чуђење, ни гнев, ни презир [...]“.³⁸⁵

Као што смо напоменули, муслимани су у овом периоду живели углавном на Зереку. Испод Зерека и испод Велике пијаце налазила се турска махала коју су красиле баште и понека кућа на спрат. Покрај Стамбол капије забележено је 30 турских добара, углавном стамбених објеката и дућанских места, 36 на Зереку, 12 код Чукур чесме, једна кућа на спрат са авлијом и баштом код Сака чесме, осам дућана и једна кућа која се налазила наспрам Синцир цамије.³⁸⁶

Друго именовање улица које је требало да обухвати именовање махала, сокака и нумерисање објеката у истим рађено је у складу са израђеном „скицом“. Министар грађевина поделио је варош на четири главне махале: Савско-Дунавску, Дунавску, Савску и Врачарску. Називе улица такође је требало да утврди министар грађевина „придржавајући се исторични преданија, негубећи из вида пристојност у избору и давању одговарајућих имена постојећим улицама“. Тек 11. марта 1864. године Управа вароши добила је коначне називе улица са њиховом тачном локацијом. Списак је садржао назив 173 варошке улице, а муслимани су били

³⁸² Вук Стефановић Караџић, *н.д.*, 11-14.

³⁸³ Душан Ј. Поповић, *Србија и Београд: од пожаревачког до београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950, 172-174.

³⁸⁴ ИАБ, УГБ, 1848, к. 87, 546; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 158-159.

³⁸⁵ Наташа Мишковић, *н.д.*, 161.

³⁸⁶ Михаило С. Петровић, *н.д.*, 22.

сконцентрисани углавном у Доњоварошкој улици која се простирала Великом чаршијом од куће Илије Гарашанина па доле Зереком до Дорћола; Кујунчиној, која се простирала од Зерека ка Сака чесми; Кастријотовој, која се простирала од Џангине куће поред Бајракли џамије до Калемегдана; Котарској која се простирала од Џангине куће кривудајим сокаком испод Бајракли џамије до Калемегдана, те понеки становник у Цинцар-Јанковој улици, која се простирала од Дорћола до џамије и хамама ка Дунаву. „Скица плана вароши и града београдског“ обухватала је 50 нумерисаних делова града, а међу њима и „бивше трговиште Турака-Дорћол“, џамију, турску касарну, турски арсенал, турски магацин и барутану.³⁸⁷

Душан Ј. Поповић сматра да су Турци, становници вароши, веома мало утицали на остало становништво градских насеља. Наводи да су „верски прописи забрањивали мешања верних са неверницима“.³⁸⁸ Српско становништво је живело у одвојеним махалама и није се мешало са турским. Уколико би и бивали запослени у турским кућама, радили би као послуга. „Дружење са правим османским Турцима вероватно би повољно утицало на наше варошко становништво, јер су Турци, као носиоци једне старе источњачке културе, имали израђено понашање и велики такт у опхођењу. На лепо држање у турском друштву много се пазило. У турским варошима, у појединим махалама постојали су одређени људи чија је дужност била да пазе на понашање деце. То су били такозвани *џанбаси*. У турском јавном и приватном животу, понашање појединаца било је већ традицијом одређено. И у самом званичном општењу било је много пажње па и поетичности. Везир се, на пример, овако обраћао кадији: „Цвету међу кадијама и судијама, мајдану врлине и племенитости“.³⁸⁹

Садржаји путописа намећу слику Београда као средишта сударања два света: Истока и Запада, хришћана и муслимана. Посебно на тај начин Београд описује Александар Јаблоновски који је у Београду први пут боравио 1860. и своје утиске први пут објавио у часопису *Gazeta Polska* 1875. године. У свом рукопису поглед са Дунава на Београд описује као висок брег са белим џамијама и зеленим османлијским заставама на тврђави. Наводи да је „„Српски Београд“ одвојен од „турског“ великим тргом Кали-мејданом, а поред њега се налази најотменији део града који хоће да изгледа као европски: неколико калдрмисаних улица, неколико уреднијих зграда, а поред њих Саборна црква, Лицеј...“.³⁹⁰ Јаблоновски даље наводи да се „током шетње „quasi европског“ дела града потврђује утисак мешавине европских и азијских елемената. Поред новограђених зидина које потврђују нове потребе и живље наде простиру се скоро разбацано редови дрвених малих дворова, кућица и страћара. Пристојнија радња, пристојније уређена, губи се у лавиринту тезги и дућана-који се скоро не разликују од турских“.³⁹¹

Јован Илић (1823-1901), српски књижевник и велики националиста, обликујући своју поезију према мотивима у турским песмама, није оклевао да сликовито опише стање муслимана у београдској вароши у годинама након обнародовања хатишерифа. Илић наводи: „[...] Видело засја-злотвори се наши забезкнуше! Притегнути миром једренским и мудро владом господара, а не могући прежалити тимаре и зијамете своје по Србији, Турци аристократи, остатак даија и зулумћара, стану испод руке сејати семе неслоге по Србији; нудише кнезовима бињише, да се одметну од господара свога! [...]“.³⁹²

Култура османско-српског Београда у визуелном смислу представља производ посебне мултиконфесионалне атмосфере. Ова атмосфера је пример „укрштања и конфликта култура

³⁸⁷ ИАБ, УГБ, 1864, Ф. ХЛП, 227; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 159-160.

³⁸⁸ Душан Ј. Поповић, *н.д.*, 214.

³⁸⁹ Исто.

³⁹⁰ Милица Јакубјец-Семкова, „Забрављени пријатељ или реч о Александру Јаблоновском“, у: *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор (ПКЈИФ)*, књ. LXXX, Београд 2014, 6-7.

³⁹¹ Исто.

³⁹² Јован Илић: *целокупна дела*, пр. Јаша М. Продановић, Београд 1929, 401.

који показује колико је визуелност условљена политичком ситуацијом и актуелним догађањима“.³⁹³

4.3.3. Османска кућа

Како бисмо боље сагледали и разумели визуелни изглед османских кућа требало би имати у виду да је изградњу ових објеката условило исламско и оријентално наслеђе у ширем смислу. Изградња кућа била је условљена климатским и природним условима у којима су Турци живели, али је унутрашњи распоред соба био је усаглашен са традицијом, а у ширем смислу и одредбама исламског закона: шеријата. Дакле, стамбену архитектуру османских кућа условљавали су културно наслеђе, климатски услови и религијски прописи.³⁹⁴ Списи османске провенијенције не омогућавају јасан увид у развој културе становања јер су се изрази који су се користили у означавању стамбене куће или стана међусобно преплитали „што је било последица паралелне употребе више језика“.³⁹⁵

Израз мензил³⁹⁶, односио се на кућу у целини, али се ретко користио у сицилима. Вакуфнаме садрже као упис кућу, као „мулк ев“³⁹⁷, како би се нагласило да је непокретно добро било у пуном власништву. У документима на османском, јавља се и реч бејт, која је означавала сваки стамбени простор или магацин, кућу, летњиковац, колибу, шатру, ћелију.³⁹⁸

Премда је приватност била од великог значаја за муслиманску породицу, диктирала је и сам изглед кућа и њихов положај. Куће су биле оријентисане према дворишту, а затворене капијом према улици. Фасаде кућа муслимана осликавале су источно порекло елемената који су utkани у њену изградњу. Чардак је био најочљивији на османским кућама, а представља просторију оивичену са четири стране коју су подупирале четири дрвене греде.³⁹⁹ Уобичајени начин изградње османске куће захтевао је да се најпре изради конструкција од греда које су се касније пуниле блатом или другим материјалима. Темелј се градио од камена на који би се постављао бондрук, а овакве куће су носиле назив чатма (тур. *çatma*).⁴⁰⁰

Османска архитектура ослањала се на народну архитектуру која је обухватала изградњу стамбених објеката различите врсте, а највиши циљ приликом градње стамбених објеката било је постизање очувања приватности и мира.⁴⁰¹

Оријенталну кућу најчешће су чинила два спрата: горњи спрат је према правилу био шири у односу на доњи. Доњи спрат, који се најчешће градио од камена је чинио велики број просторија различите намене: амбар за жито, остава за дрва и зимницу, казан, пећница, перионица, котларница, те кухиња. Како би се обезбедила сигурнос прозори нису били грађени на доњем спрату.⁴⁰² На горњем спрату се одвијао породични живот. „Оно што је заједничко турским стамбеним кућама јесте изграђен централни трем са диванханом, који је представљао дневну собу, намењену окупљању целе породице, те просторију за пријем гостију. Простор дневне собе красе велики прозори који омогућавају продор светлости у просторију, а мањи

³⁹³ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, 14.

³⁹⁴ Özlem Bektaş Öztaşkın, *op. cit.*, 59.

³⁹⁵ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV-XIX век*, Београд 2010, 252-254.

³⁹⁶ Термин *мензил* потиче из арапског језика и означава одмориште, стајалиште, постају, свратиште, пребивалиште, постојбину. Термин *мензил* (ар. منزل), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 1482.

³⁹⁷ Кућа (тур. *ev*) на мулковној земљи (тур. *mülk evi*) била је у пуном власништву појединца у складу са категоризацијом земљишта у Османском царству.

³⁹⁸ Термин *бејт* потиче из арапског језика и осим наведеног означава зграду, стан, ходник, породицу и фамилију. Термин *бејт* (ар. بيت), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 143.

³⁹⁹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV-XIX век*, 252-254.

⁴⁰⁰ Исто.

⁴⁰¹ Ksenija Aukut, *n.d.*, 15.

⁴⁰² Исто, 16.

често могућност да се посматра улица, а да се споља не буде виђен.⁴⁰³ Диванхану су красиле сећије, а из ње се улазило у сваку просторију посебно. Међу одајама издвојиле су се собе за мушкарце и оне за жене (харемлук).⁴⁰⁴ Српски књижевник Јован Илић о свом поимању харема наводи следеће: „У Азији, колијевци људскога рода од памтивјека мушкиње и женскиње живе подвојено. Онај део куће где женскиње живе зове се харем...свето мјесто где мушкиње не смије ућ, разма евнуси и ђеца од осам до десет година. Ни сам господар харема, ага, не смије ућ у харем кад хоће. Ваља му прво куцнут халком на вратима, па ако му се ханума одзове, ући ће, ако не, не. Тако је тамо адет у имућнијих људи.“⁴⁰⁵ Међу значајним просторијама у османској кући помиње се кухиња: матбах (тур. *matbah*). Постојале су и просторије које су биле намењене чувању и складиштењу житарица и хране: хамбар, али и оне у којима се чувало пиће: бодрум. Коначило се најчешће на поду поред дивана. Одаје су биле опремљене готово једнако, а зидови су били са три стране украшени полицама.⁴⁰⁶ Ова полица је називана кавуклук (тур. *kavukluk*), израђивала се од дрвета и на њој би били смештен предмети намењени осветљавању просторија.⁴⁰⁷ Поједине куће су имале и постоље за Кур'ан које се звало рахла (тур. *rahle*). Када би долазили гости износио се мали сто за послужење или сехпа (тур. *sehpa*). У вези са поделом османске куће на мушки и женски простор, требало би поменути звекир на улазној капији, „који представља специфичан културолошки израз турског националног друштва. Звекир се састојао од две металне алке различите величине: спољашњи метални круг производио је дубљи звук и најављивао посете мушкараца, док је мањи коришћен при посетама жена“.⁴⁰⁸

Сретен Л. Поповић, на сликовит начин описује турску кућу у којој је коначио приликом боравка у Нишу:

„Собу харемску у којој сам прошле ноћи преноћио у Нишу, која ми је толико мисли и узбуђења о давној и предавној прошлости произвела, нећу никад заборавити. Кућа је ово неког отменог Турчина који се по предаји Ниша са својим харемом иселио и отишао заједно са својим гарнизonom даље у Турску [...] . Скоро све турске куће, мало боље, једног су кроја и распореда [...]. Ниједна турска кућа, била она већа или мања, није лицем окренута на сокак; иако је на само лице сокака озидана, прозори нису окренути нити имају изглед на сокак, него у авлију. И на оним кућама код којих се, и то по нужди због светлости, морају окренути прозори на улицу, начињени су са решеткама, да ниско споља не може ни сенку видети, а камоли живу душу. Да овакве куће, ма оне најбоље начињене и споља украшене биле, због своје несиметричности рђав утисак и неку суморност на човека производе, свакоме је поњатно, али тако мора да буде због фаталне вере турске која забрањује турским женама да их мушко око сме видети, и да оне немају прилике туђе људе виђати и смртном се греху излагати [...]. Улази се на велику капију кроз коју могу проћи кола са сеном или дрвима и ту је најпре авлија, а наоколо зграде у којима живе млађи и друге мушке главе које немају свог харема. Ту су и штале за коње, краве и биволице, јер Турци много биволица држе поради млека. [...] куће су по већој чести окренуте к југу, а пред њима је свуд унаоколо, осим зачеља, башта засађена воћем и лозом; подигнута на османлук чардаклије. Да у тим баштама не оскудева ни у цвећу, по себи се разуме, кад знамо да оријенталкиње своју љубав и наклоност, а и мржњу и одвратност, изјављују у разним бојама цвећа [...] Турци иначе мрачњаци и натуштени, чудо је што воле светлост. Скоро свака од соба има толико прозора да ништа од ствари између прозора не може бити смештено. Но буле и немају по собама никаквога намештаја [...] доле на патосу, који је у отменијим и бољим кућама од дрвета и богатим ћилимима застрт, а у сиромашнијим од набијене земље, која се често балегом премазује да се при чишћењу земља не круни и не праши-са све три стране подигнут је миндерлук са лепим и богатим ћилимима, сицадама и

⁴⁰³ Велики прозори различитих облика називају се џумба, док се мањи називају мушепци: Ksenija Aykut, *n.d.*, 16.

⁴⁰⁴ Исто.

⁴⁰⁵ Јован Илић: *целокупна дела*, приредио Јаша М. Продановић, 214-215.

⁴⁰⁶ Исто; Divna Đurić-Zamolo, *Begrad kao orijentalna varoš*, Beograd 1977, 134.

⁴⁰⁷ Марија Коцић, *n.d.*, 278-279.

⁴⁰⁸ Ksenija Aykut, *n.d.*, 15.

уздигнутим уз дувар јастуцима. То је сав намештај и изглед харемских соба [...]. У свакој харемској соби, на зиду противне стране од прозора има од земље до таванице начињен долап [...].⁴⁰⁹

Женским одајама мнису прилазили „странци“. Једном приликом, турски војвода, чије име није наведено, поднео је тужбу Суду вароши Београда, 27. јула 1837, жалећи се да је извесни Ђорђе Авакумовић, београдски абаџија, почео да гради кућу близу војводског конака „на два боја“. Након војводине тужбе, Авакумовић је одустао од зидања куће на спрат, али када је кућа била „до пенцера дозидана“, војвода је изнова „протестирао“ и навео да ће пенцери „високо изаћи, откуд ће му се видети харем његов...“.⁴¹⁰

Могло би се рећи да најрепрезентативнији објекат османске архитектуре у београдској тврђави представља конак мухафиза. Конак је био позициониран на најузвишенијој тачки тврђаве па се могао видети и са обале реке Дунав. Сматра се да је изграђен око 1774. јер је претходни изгорео 1773. године.⁴¹¹

Ото Дубислав Пирх је записао неколико речи о посети Хусејин паши 1829. године којима је изнео утиске о уређењу конака који одговара одликама традиционалне османске куће. Иако је конак мухафиза представљао центар локалне администрације Царства и његов стамбени простор, Пирх наводи да су зидови били украшени прозорима који су узидани ниско, сабљом, те белим муселином. Акти од важности висили су на зиду у кеси од белог муселина. Шарени јастуци красили су под као и турски ћилим.⁴¹² Под је у османској кући био најчешће од дрвета, због чега се сматра да се веома рано јавила традиција да се у затвореном простору за становање хода у собним папучама, док је култура налагала да се сваки гост изува пред улазним вратима. Османска кућа је била тако конципирана да је и сваки тепих на поду имао је своју намену у просторији. Тепих који се налазио на средини (тур. *orta halisi*) је био најукрашенији и често најфиније израде. Постојала су и два додатна тепиха (тур. *kenar halisi*) која су заправо била простирке које су стављане са стране. Посебна простирка која је стајала поред дивана била је седир простирка (тур. *sedir halisi*).⁴¹³

Пирх је записао да су одаје у којима је мухафиз становао, осим женских, чиниле две мале собе и један салон. Закључио је да је то био простор у коме је преко дана „јео и спавао“. Софра се увек стављала пред њега, а јастуци и покривачи за ноћевање простирали су се поред његовог седишта.⁴¹⁴

О конаку београдског паше даље податке сазнајемо из Дописа Београдског суда Високославном суду народном од 22. априла 1833. године, у коме се наводи да је Хусејин-паша приликом свог одласка оставио силно ђубре око сараја, у шталама и другим кућама, у којима су становали његови чиновници, а које је садашњи везир захтевао да се уклони. У допису Суда, наводи се, да је постигнут договор са њиховим „сијатељством“ да топције за 1.700 гроша све почисте давајући им и из вароши посленике у помоћ. Идеја београдског суда била је да се из вароши „дотера“ више људи и уложи више труда, али како би то изискивало више трошкова, од Високославног суда се тражи да пошаље више новчаних средстава или „заповеди да се исти посао уз презе реже“.⁴¹⁵

Приликом обиласка београдске тврђаве, 1841, Стјепан Марјановић је о конаку забележио да је био обојен црвеном и зеленом бојом, која је била избледела и готово да је опала. Прозори су били махом разбијени, а након тога или залепљени или затворени даскама. Плафон или таваница је традиционално остао украшен исписима из Кур'ана. Под резиденције је био застрт даскама, а на десној страни налазила се одаја у којој су једини предмети од

⁴⁰⁹ Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950, 351-352.

⁴¹⁰ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 704-705.

⁴¹¹ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, 29.

⁴¹² Ото Дубислав Пл. Пирх, *н.д.*, 29.

⁴¹³ *Historija osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo 2008, 2, 282-283.

⁴¹⁴ Ото Дубислав Пл. Пирх, *н.д.*, 29.

⁴¹⁵ ДАС, Београдски суд, 1833, Деловодни протокол, 262.

вредности били ћилими. Након више од десет година, Роман Зморски, пољски путописац, дао је готово исте податке.⁴¹⁶

Садржаји бележака путописаца, савременика и књижевника о београдској тврђави и вароши веома су слични, посебно они који су настали у XIX веку. Уколико узмемо у обзир да су се смене везира вршиле веома често, можемо ову чињеницу разматрати као разлог необнављања конака. Краткотрајност боравка мухафиза и његове породице у конаку могла је да допринесе да се не врше улагања у обнову истог.⁴¹⁷

4.3.4. Ерлије и спахије у београдској вароши

Муслиманско варошко становништво делило се у две групе: ерлије и спахије.

4.3.4.1. Ерлије

Ерлије, које су обављале дужност полиције, бавиле су се различитим пословима, а најчешће закупом мезулана. Ове мезулане издавале би царским татарима у марту месецу сваке године. Најуноснији посао којим су се бавили била је трговина. Ерлије су држале све трговинске радње које су у највећој мери пословале са Цариградом, а нису се одрекли ни бављења занатима. Наиме, сви занати који су били недоступни Србима, налбантски, табачки, сарачки, казаски, берберски, те папуцијски, били су упражњавани у дућанима које су држале ерлије. Били су организовани у османске еснафе и хришћани су ценили њихову вештину рада. Након обнародовања Хатишерифа из 1830. почели су се бавити и осталим занатима, туфекцијским, терзијским, казаским, те папуцијским, али никако нису хтели да лично раде као ћурчије, већ су те послове остављали раји. Иако су имали свој приватни посао, били су на списку османске војске и примали ајлук. У складу са тим, на челу ерлија биле су ерл-аге.⁴¹⁸

С обзиром да су ерлије припадале муслиманском становништву у вароши које је било албанског и босанског порекла, досељеног у време српских устанака, а знатан број ових муслимана били су преобраћеници, хришћани су им пребацивали издају хришћанске вере, па је то био један од разлога избијања честих сукоба између ове две заједнице. Међу ерлијама се истакао Рустем-бег Хаџи Риџаловић, за кога се мислило да је даљи род Мехмед Фочић аге. У сенци његовог утицаја били су готово сви представници османских власти у Београду. Богатство је стекао тргујући са Влашком доносећи со која се продавала у Србији, Босни и Бугарској. Истовремено је зарађивао од камате позајмљујући новац и Србима и Турцима.⁴¹⁹

4.3.4.2. Спахије

Спахије (тур. *sipahi*) су у београдској вароши уживале приходе прикупљене са спахилука и војничких феуда. Имали су обавезу да учествују у ратним походима као коњаници, а на челу коњице налазио се алај-бег (тур. *alay beyi*). У складу са тим, из редова алај-бегова проистекле су најбогатије спахије, јер су, пре свега, свој ратни плен могли да уложе и умноже своје богатство. Титуле су одговарале њиховом пореклу, заправо су садржале назив места у коме поседују највише спахилука или у коме живе, па је тако настала и титула „алај-бег од београдског пашалука“.⁴²⁰ Беглербег је имао могућност да спахији додели тимар без добијања дозволе од стране централне администрације Царства. Након што би спахије добиле земљишни посед на уживање називали би их „спахија с тимаром“ (тур. *timarli sipahi*). Важно

⁴¹⁶ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima*, Beograd 1977, 138-139.

⁴¹⁷ Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, 31.

⁴¹⁸ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 136.

⁴¹⁹ Владимир Стојанчевић, „Градови, вароши, паланке и тржишта пред Први српски устанак 1804. године: културно-историјска проблематика“, *Градска култура на Балкану (XVI-XIX век): зборник радова*, Београд 1984, 132.

⁴²⁰ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 137.

је напоменути да се овај посед називао и дирлик (тур. *dirlik*) јер је ова пракса додељивања земљишног поседа војницима постојала и у време пре оснивања Османског царства под називом икта (тур. *ikta*), а не тимарски систем (тур. *timar sistemi*).⁴²¹

Спахија је имао дужност да издржава један број џебелија од прихода које је убирао. Спахије које су уживале тимар, на сваких 3.000 акчи, имале су обавезу да издржавају по једног војника, а оне које су уживале хас или зеамет на сваких 5.000 акчи. Када би се догодило да спахија не учествује у походима Царства, а за то није имао оправдан разлог, тимар би му се одузимао и давао другоме на уживање. Тимари оних спахија који су преминули, а који нису имали мушких наследника, припали би другом. Премда су тимари током времена изгубили значај, 1650. године је уведен порез на тимар (тур. *bedel-i timar*).⁴²²

Сасвим је јасно да се спахије нису само издржавале од пореза које су прикупљали већ су се на основу њих и богатели. Међу порезима разликујемо оне који су се спахијама плаћали пре Танзимата и оне који су се плаћали након почетка периода Танзимата. Како би се утврдио имовински положај спахија пре 1839. године, те исти након танзиматских реформи, који је истовремено условио и њихов друштвени утицај, требало би напоменути намате у чијим су благодетима спахије уживале.

Обавезни намети пре Танзимата

Уколико говоримо о порезима које је плаћала раја важно је одвојити шеријатски порез: зекат од осталих намета. Зекат (тур. *zekat*) су плаћали сви муслимани у складу са својим имовним могућностима.⁴²³ Међу обавезне намете пре Танзимата убрајали су се: чифт (тур. *çift resmi*),⁴²⁴ чифтбозан (тур. *çiftbozan resmi*)⁴²⁵, бенак, кара и муцеред⁴²⁶, дунум (тур. *resm-i dunum*)⁴²⁷ и духан (тур. *resm-i duhan*)⁴²⁸. Пре периода Танзимата поданици који нису припадали исламској заједници су плаћали испенцу (тур. *ispence resmi*)⁴²⁹, биве (тур. *bive resmi*)⁴³⁰, асијаб (тур. *resm-*

⁴²¹ *Historija osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 480-482.

⁴²² *Исто*.

⁴²³ Özlem Bektaş Öztaşkın, *op. cit.*, 177.

⁴²⁴ Чифт је порез који се плаћао на земљу и на кућу што значи да је пореска јединица била домаћинство (тур. *hane*). У складу са садржајем Кануннаме султана Мехмеда II Фатиха раја је била обавезна да спахији плаћа износ од 22 акче на годишњем нивоу. Исто представља укупан износ следећих намета: три дана рада за спахију (три акче), орак (тур. *orak*) (једна кола траве: седам акчи), доган (тур. *doğan*) (пола кола сушене траве: седам акчи), кагни (тур. *kagni*) (једна кола дрва: три акче), бојундурок (тур. *boyunduruk*) (стављање кола на услугу: две акче). Овај порез се до друге половине XV века прикупљао у периоду након обављене жетве, а крајем XV века утврђен је тачан датум исплате: 1. март сваке године. *Historija osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 480-482.

⁴²⁵ У случају када припадник раје својевољно одлучи да напусти посед и земљу спахије и настани се на другом месту, спахија је имао право да га врати. Основни циљ државе био је да земља не остане необрађена, те да се спахија не остане без прихода од земље. Поданик који би побегао није могао бити враћен након истека периода од десет година. У том случају је морао да плати чифтбозан ресми, а износ овог намета се успостављао у односу на величину поседа који је напустио. *Исто*, 480-482.

⁴²⁶ Бенак (тур. *bennak*) је био син поседника чифта који је био припадник раје. У случајевима када је бенак обрађивао земљу називао би се *џаба бенак* (тур. *saba bennak*), а у случајевима када је обрађивао само мањи део земљишта (тур. *nimçift*) био би познат властима под називом *екинли бенак* (тур. *ekinli bennak*). Практика је била да џаба бенак плаћа порез од девет, а екинли од 12 акчи.

Муцеред (тур. *mücerred*) је био син поседника који није био ожењен. У појединим деловима Османског царства није плаћао порез, а у појединим јесте три акче. Уколико би се муцеред оженио добијао би статус бенака, а уколико би се развео био би му враћен статус муцереда. *Исто*, 480-483.

⁴²⁷ Дунум је био порез који је висину намета рачунао у односу на дунум земље. Врста и плодност земље уређивали су износ пореза. Махом је износио акчу на два или три дунума земље. *Исто*, 482.

⁴²⁸ Духан је порез намењен онима који се краткотрајно задржавају или бораве на спахијској земљи. Разлог њиховог останка везан је углавном за заштиту током периода зиме, а износио је шест акчи. Они поданици који би се на земљи задржали дуже од три године били су у обавези да плаћају бенак порез.

⁴²⁹ Порези чифт ресми и главарина представљали су заједно *испенца порез*. Овај порез су плаћали сви поданици Царства у истој вредности без обзира на количину земље којом су располагали. *Исто*, 482.

⁴³⁰ Биве је био порез који су плаћале немуслиманке, удовице и разведене жене у износу од шест акчи. *Исто*, 482.

i asiyab)⁴³¹, аруз (тур. *resm-i arus*)⁴³², порез на стоку (тур. *resm-i agnam/resm-i ganem/agil resmi*)⁴³³, ушур (тур. *oşür*)⁴³⁴, јаву или качкан (тур. *yave rsmi/kaçkan resmi*)⁴³⁵ и харач (тур. *haraç*)⁴³⁶.

Порези који били убирани у посебним приликама одлуком султанског Дивана или султана називали су се *авариз* (тур. *avariz-i divaniyye*). Ове врсте пореза прикупљале су се у време ратова, а касније и у време мира, а у циљу допуне царске хазине (на пример: након исплате месечних надокнада).⁴³⁷

Обавезни намети након периода Танзимата

Када су 1839. године проглашене реформе прихваћена је једнакост свих поданика Царства у свим областима друштвеног деловања. Порези су обједињени у један: џемат (тур. *resm-i cemaat/cemaat bedeli*). Имовинско стање становништва било је непознато држави, а неопходно за процес опорезивања, па се почело се са пописом прихода становништва. У складу са системом опорезивања који је успостављен 1840. висина пореза се утврђивала тако што се у обзир узимала висина пореза који је претходно плаћан. Након што би се утврдио претходни порез држава је одбијала онај део који је био одређен за прикупљање тог пореза, а затим утврђивала висину намета који је требало да исплати село или махала. Два пута годишње порезе су прикупљали мухтари, имами или свештеници: у пролеће (тур. *ruz hizra*) и у јесен (тур. *ruz-i kasum*). Држава је у каснијем периоду прихватила плаћање пореза у складу са могућностима обвезника, те је омогућено регулисање пореских обавеза и у 10 рата. Како би се надокнадили губици у трезору који су настали због укидања пореза који су постојали у предтанзиматско доба, порез џемат је постепено увећаван. Након доношења фермана о реформама 1856. спроведене су бројне измене што је изазвало и промене у пореском систему. Године 1858/1859. укинут је порез џемат и одлучено је да се наплаћују три пореза. Одређено је да се опорезују све куће и грађевине: емлак (тур. *emlak*) и то 8/1000 на оне које приходују и 4/1000 на оне које не доносе приход. На земљу је утврђен порез од 4/1000, а на приход трговаца на годишњем нивоу порез од 3%. Овај порез је носио назив темету (тур. *temmetü*). Бројни порези које је Царство прописало омогућили су богаћење државне благајне, али и појединаца.

У XIX веку слана су обавештења о прикупљању бедела за потребе београдског мухафиза и осталих управитеља у време Митровдана и Ђурђевдана,⁴³⁸ а Вук Караџић је о спахијама забележио: „Истина да је сваки Турчин у свом царству племић (немеш), али се опет

⁴³¹ Асијаб је био порез који се прикупљао од млинова. У појединим деловима Османског царства порез би се плаћао без обзира на то колико је и на који начин млин радио, а у неким у складу са приходима млина на тромесечном, шестомесечном или годишњем нивоу. *Исто*, 482.

⁴³² Овај порез се плаћао приликом удаје девојке која је живела на спахијском поседу. Порез је плаћао младожења и називао се и гердек (тур. *gerdek resmi*). У зависности од тога да ли је девојка била слободна или царија, да ли се претходно удавала или није и да ли је била муслиманка утврђивала се висина пореза. У XIX веку ови порези су укинута и кадија је само давао изиннаму односно дозволу. *Исто*, 482.

⁴³³ Сваки поданик Царства био је у обавези да плаћа порез на стоку. Овај порез звао се и *resm-i ' ganem* или *agnam resmi*. Висина пореза била је једна акча на две главе стоке. Пребројавање стоке вршило се на Невруз у месецу марту. *Исто*, 481-482.

⁴³⁴ Десетак или ушур се у шеријатским прописима јављао и у значењу зекат или садака. Наиме, овај порез се узимао од различитих плодова земље. *Özlem Bektaş Öztaşkin, op. cit, 178.*

⁴³⁵ Јава је био порез који би власник стоке платио лицу које је пронашло његову загубљену стоку. Држава је постајала власник непронађене стоке. *Historija osmanske države i civilizacije, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 25.*

⁴³⁶ Харач је био порез који се узимао од немуслиманских поданика Царства и подразумевао је порез који се узимао на земљу. Могао се исплаћивати натурално или новчано. *Özlem Bektaş Öztaşkin, op. cit, 175-260.*

⁴³⁷ Јединица опорезивања је била хане или породица. Трбало би напоменути да се порез није увек подударало са јединицом опорезивања и да се дешавало да три, пет, 10 или 15 породица буде повезано у један авариз порез. Овај порез се одређивао посебним пописом. Након завршетка пописа, остаатак пореских обвезника био распоређен у хане. Сви намети у оквиру авариз пореза плаћали су се натурално, у услугама и готовом новцу. *Historija osmanske države i civilizacije, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 25.*

⁴³⁸ ВОА, I. ДН, 30, Обавештење о прикупљању бедела за потребе мухафиза Београда и управитеља осталих тврђава и области од 10. јануара 1841. године.

може рећи да су земаљски прави племићи спахије, под којима је сва Србија, осим нешто царских села, која се зову мукада или јеминлук. [...] Нити они имају по селима својих кућа ни намјесника, нити је обичај да им се што ради. Кад буде у јесен, спахија дође сам, или пошаље кога, ако живи далеко, те покупи главницу и десетак, који су му људи однијети кући, ако га онђе не прода или му га они не откупе. [...] Спахија је дужан своје сељаке бранити од сваке биједи и неправде, и то они свагда радо чине, особито који су знатнији. [...] Које село има само спахију, онђе сељаци кажу да је земља њихова, а спахијино је само десето од онога што они ураде; али ће је читлук сахибија, онђе он каже да је земља његова, па не само што узима девето од свакога усјева, него му још људи морају радити. [...].⁴³⁹

Заправо, спахије су од раје узимале порез од свих производа које су током године гајили. Тако су узимали тулумину на винограде, „по коју пару од сваког свињчета, те жировницу“, али су сељаци увек говорили да су се са спахијама Турцима боље споразумевали и договарали него са потурчењацима. Они сами нису имали никаквих пореских обавеза према османској држави.⁴⁴⁰

Турци који су живели у градским насељима су зависили од прихода са села. Њихово лицемерно одношење према раји није могло прикрити право стање ствари: време једностране власти и уживања муслимана у Србији „отишла су у неповрат“. Како су варошани зависили од села „које их никада није волело ни трпело у себи“, постали су таоци оних над којима имају такозвану власт. Сем малог броја спахија који су се бавили трговином, остали су представљали „беднике без игде ичега“ и „у својим, већ оронулим домовима, живели од данас до сутра“. „Охоли и нерадни, ипак су држали до себе и трпели љуту оскудицу, али кад би им глад досадила, спуштали би се до испод моралних нивоа“. „Њихове жене, продавале су на улици остатке својих одевних предмета, предмета коришћеног за припрему хране, па чак и ћерамиду и ексере из својих кућа или су просиле као „најобичније просјакиње“.⁴⁴¹

Министарство иностраних дела обратило се дописом Министарству унутрашњих дела наводећи да се Срби обраћају жалбама Министарству и мухафизу због дугова које Турци имају према њима. Министарство унутрашњих дела, предложило је, да се „са кредитираним Турцима пажљиво поступа“, те да им се не позајмљује више од 200 до 500 гроша чаршијских, јер се паша неће залагати за оштећене уколико Турцима буду позајмљивали више новца.⁴⁴²

4.3.5. Непокретна добра Турака у вароши

Тимарски систем успостављен у Османском царству, а који је почивао на уређењу односа између војних структура и економске политике, примењиван је у баштинским односима на тлу Кнежевине Србије све до 1878. године. Политика тимарског система била је базирана на шеријату, али и канунима султана, које је падишах доносио према потреби и свом сопственом нахођењу. Цивилизацијске промене су наметнуле неопходност измена шеријатског права на коме је почивао тимарски систем. Кануни које је султан доносио омогућавали су прилагођавање овог система новим друштвеним и политичким променама.

Термин *тимар* (тур. *timar/dirlik*) потиче из турског језика и преводи се у значењу спокој, мир, срећа, задовољство, благостање; живот, живљење, животни трошкови (у породици).⁴⁴³ Речник појмова шеријатских сицила термин *тимар* дефинише као посед који је појединцима додељиван на коришћење.⁴⁴⁴ Абдулах Шкаљић дефинише турцизам *тимар* као

⁴³⁹ Вук Стефановић Караџић, *н.д.*, 26-35.

⁴⁴⁰ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 137.

⁴⁴¹ *Исто*, 145.

⁴⁴² ДАС, МУД-П, 1845, Деловодни протокол, 2549.

⁴⁴³ Термин *dirlik*, у: Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara 1997. 285.

⁴⁴⁴ Zafer Şık, *Lügât-i Şer'i: Şer'iyye Sicilleri Sözlüğü*, Konya 2020, 58.

феудални посед у турској царевини, али се осврће и на његово шире значење: неговање, редовно чишћење и одржавање коња, тачније бригу о њему.⁴⁴⁵

Према закону султана Мехмеда II Освајача (тур. *Kanun-i Osmani*) султан је господарио земљом и становништвом: рајом. Становништво или рају Халил Иналцик дефинише на следећи начин: „У најширем смислу речи, појам раје, било хришћанске, било муслиманске, подразумевао је поданике произвођаче који су, за разлику од припадника војничке класе, плаћали дажбине. У ужем смислу, рају су чинили земљорадници, насупротив градском становништву.“⁴⁴⁶ Права и обавезе поданика Царства, зависили су од категорије земље коју су обрађивали.

У Османском царству је земља припадала Богу, а султан је био само његов представник у овоземаљском свету. Најуноснији приход се обезбеђивао са земљишних поседа: хасова којима је султан располагао или их давао само на уживање члановима своје породице, припадницима централне администрације, управитељима ејалета, санџака и кадилука. Дакле, само аристократском слоју османског друштва. Султан је имао неприкосновено право удељивања зеамета (тур. *zeamet*) и тимара (тур. *timar*) вредности до 5000 аспри. Беглербег је имао право да преда на уживање тимаре у мањој вредности. Због забележених злоупотреба приликом додељивања земљишта, султан Сулејман је 1530. године, одузео управитељима ејалета право додељивања земљишта.⁴⁴⁷

Шеријатско право дефинисало је категорије земљишта које су обрађивали поданици Царства. Из прописа садржаних у Сулејмановој Будимској кануннама и Ебусуудовој фетви, те кануннама Мехмеда Челебије, може се закључити да постоје три категорије османске земље: харачка, десетинска и државна земља.⁴⁴⁸

Земља која је освојена у походу, а након тога остављена народу сматрала се харачком земљом. Становништво новоосвојене територије које се затекло на овој земљи и остало настањено на њој имало је обавезу да плаћа порезе *џизију* (тур. *cizye*) и харач (тур. *haraç*). Ова земља је могла да буде поклоњена, продата, те дата у вакуф. Припадници исламске заједнице имали су право уживања над харачком земљом, чији је власник у складу са шеријатом био Бог. Иако је противно садржају шеријата, плаћали су порез на коришћење.⁴⁴⁹

Десетинска земља је припадала исламској заједници, те оним лицима која су прихватила ислам. Бранислав Недељковић наводи да се, у складу са разумевањем фетви Ебусууда, десетинском земљом сматра она која је муслиманима дата на коришћење или онима који су након освајања постали нови чланови исламске заједнице. Коришћење десетинске земље подразумевало је плаћање пореза, десетка или ушура.⁴⁵⁰

Државна или миријска земља (тур. *araz-i miriye*) дефинисана је као посебна категорија земље. Државни апарат (тур. *rekab*) успоставио је правила управљања државном земљом. Поданику или рајетину који је био настањен на овој врсти земљишта није било дозвољено да је прода, али је могао да је добије на коришћење уз обавезно обрађивање земљишта и издату тапију (тур. *tapu/tapu senedi*). Спахија је имао право наслеђивања само уколико би његов

⁴⁴⁵ Abdulah Škaljić, *n.d.*, 617.

⁴⁴⁶ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo: Klasično doba 1300-1600*, Beograd 2003, 114; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 207-210.

⁴⁴⁷ Др Момчило Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, Београд 1920, 3; O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, *Pravni zapisi*, X, br. 1, Beograd 2019, 207-210; Миљана Тодоровић, *Тапијски систем у XIX веку: отоманска заоставштина јужнословенским народима, Докторска дисертација*, Београд 2016, 10-12.

⁴⁴⁸ Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915, 21-28; Бранислав Недељковић, *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд 1936, 120; Миљана Тодоровић, *n.d.*, 10-12; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 208.

⁴⁴⁹ Миљана Тодоровић, *n.d.*, 10-12; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 208-209.

⁴⁵⁰ Миљана Тодоровић, *n.d.*, 10-12; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 208-209.

потомак био мушки наследник који би преузимањем права коришћења преузео и обавезе спахије.⁴⁵¹

Мулковном земљом је сматрана она земља која се налазила у поседу уживаоца. Располагање мулковним непокретним и покретним добрима на њој, омогућавало је власнику купопродају поменутих добара.⁴⁵² Разлика између мулка и мирије јасна је и из одредби „Будимске канунаме“ Сулејмана I Величанственог: „Куће, виногради башче и зграде у градовима и селима нека им буду властити мулк, да га могу продавати, поклањати, и да су кадри давати га на сваковрсни начин темлик. [...] И њиве, што их сију и жању, нека им остану такођер у рукама; али пошто им њиве нису мулк као горе споменуте врсте мулковног иметка, него су од оне врсти, која је у читавој турској позната као арзи мемлекет под именом арзи мирије, те им рекаба припада бејтул-малу муслиманима, дочим су оне тек у облику зајма у рајином посједу[...].“⁴⁵³

Тимарски систем је регулисао својинскоправне односе на тај начин да су у међусобном односу били држава: Османско царство, уживалац поседа: спахија и рајетин: припадник „опорезивог слоја друштва“ или раје (тур. *reyaya*). Османска фискална политика је била јасно дефинисана. Само припадници аскер класе могли су бити уживаоци поседа. Спахија је био уживалац поседа све док је је испуњавао обавезе према држави, а само његови синови су могли да наследе уживање истог поседа уколико није додељен другом. Раја је као најнижи друштвени слој имала право коришћења земљишта, а османска држава је третирала слоганом *Син раје је раја* (тур. *Raiyyet oğlu raiyyettir*).⁴⁵⁴

Појединци који су за заслуге у ратовима добили тимар нису с поседом добили и право да га продају, поклоне и дају у закуп. Добили су право да га оставе у наследство потомству. Временом су, живећи на том поседу, постајали готово власници истог и у складу са тим појавила се потреба да један део свог поседа издају у закуп (тур. *tesarruf*). Уколико би земља након три године остала необрађена или запуштена добили су право да је продају. Спахије су раји која је на земљи живела додељивали посед од 100-150 дунума и узимали десетак у виду пореза на приход од узгајаних плодова. Ипак, тимар није био у власништву спахије већ султана.⁴⁵⁵ Историчар Сенцер Дивитчиоглу сматра да је спахија био својеврсан службеник упослен у администрацији Царства на функцији управитеља поседа: „[...] посед издаје на коришћење у име државе (султана), убира порез и учествује у ратним походима. Државни ауторитет који је спахија поседовао у одређеној области био је на нивоу војног службеника“.⁴⁵⁶

Муслиманско становништво, осим османске администрације, није било упућено у постојање категорија земљишта, своја права и обавезе. Осим спахија и јерлија, мало је вероватно да су муслимани настањени у Кнежевини Србији имали представу о тимарском систему и начинима коришћења различитих категорија земљишта.

У складу са садржајем Хатишерифа из 1830. године муслиманско становништво је требало да живи само у тврђавама, те да се повуче из вароши. У стварности то није био случај. Чланом 4 Хатишерифа из 1830. године утврђен је и статус спахилука. Истим чланом било је предвиђено да приходи које су доносили тимари и зијамети буде утврђен јер би у будућности требало да истим располажу српске власти. Након завршене процене, требало је да се приходи заједно са приходима из области чије се припајање Србији очекивало плаћају јединственом сумом. Непокретна добра у поседу муслиманског становништва требало је, да се у складу са одредбама Хатишерифа, продају Србима по утврђеној цени у року од годину дана. Уколико

⁴⁵¹ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 10-12; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 208-210.

⁴⁵² Бранислав Недељковић, *н.д.*, 120; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 209.

⁴⁵³ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 13; Ćiro Truhelka, *н.д.*, 21-22.

⁴⁵⁴ Oya Gözel, *The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia*, Master Thesis, Middle East Technical University, 2007, 10.

⁴⁵⁵ Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*, Ankara 2006, 13-15.

⁴⁵⁶ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Sermet Matbaası. 1981, 51-52.

Турци нису желели да се одрекну у потпуности својих добара, били су у обавези да плаћају порез београдској благајни.⁴⁵⁷

Садржај Хатишерифа из 1830. године односио се само на решавање питања непокретних добара муслимана која су била у њиховом приватном власништву. Баштински односи нису били боље регулисани ни садржајем Хатишерифа из 1829. године.⁴⁵⁸ Друштвени, комунални, привредни и сакрални објекти који су лежали на вакуфској или некада општинској земљи нису били предмет расправе. Примера ради, само у Београду у XIX веку, било је једанаест муслиманских богомоља, о чијој се судбини није расправљало. О праву притежавања над комуналним и привредним објектима, такође нису регулисани односи, стога је већина ових објеката остала без довољних средстава за издржавање, те тиме склона пропадању.

Садржај Хатишерифа из 1830. године није препознао ни категорије земље које су биле у поседу Турака, нити оне на којој су лежала турска непокретна добра. Стога, није могуће бавити се проблемом имовинско-правних односа на систематичан начин, већ овај проблем сагледати само као масовну продају непокретних добара условљену одредбама Хатишерифа.⁴⁵⁹

Продаја имања од стране муслиманског становништва започела је непосредно пре и наставила се након објаве Хатишерифа. Миљана Тодоровић наводи да је „кнез Милош Обреновић упутио заповест Београђанима да не изнајмљују турске куће и дућане, већ да настоје да их откупе“.⁴⁶⁰ Кнез Милош и представници административног апарата Кнежевине Србије откупили су велики број непокретних добара у околини Београда још у прва три дана од обнародовања Хатишерифа.⁴⁶¹ Са друге стране, представници турских власти су настојали да одговоре становништво од продаје имања. Премда је кнез Милош дозволио да муслимани остану у вароши до пролећа услед лоших временских услова, Хусеин-паша „је саветовао Турке из Београда да се не селе, јер је Београд утврђен, па су они изузети из правила Хатишерифа о исељењу“.⁴⁶² Порта је послала писмо, које је приспело у Србију 2. фебруара 1831. године, наводећи да је у „Хатишерифу реч о продаји имања и исељењу турског становништва из села и паланака, не вароши и градова“.⁴⁶³ Миљана Тодоровић наводи да је „паша, према упутствима добијеним из Цариграда, забранио Турцима да предају Србима куће које су већ били продали, те да униште купопродајне уговоре, а да се цена и капара врати купцима“.⁴⁶⁴ Идеју коју је мухафиз имао на уму није било лако спровести у пракси, а посебно јер су многи већ потрошили добијени новац. Појединим варошанима који су учествовали у купопродаји муслиманских имања средства нису била исплаћена све до 1841. године.⁴⁶⁵ Управа града Београда је посредовала и молбом се обратила, 1841, мухафизи Ахмед Памил-паша и тражила да се Србима који су од Турака купили имања (куће и плацеве) на Калемегдану врати новац. Управа је у молби навела да су се Срби иселили у складу са пашином наредбом.⁴⁶⁶

Муслиманско становништво које, како се може закључити, није учествовало у политичким дешавањима није схватило озбиљно обавезу исељавања. Ни одредбе Хатишерифа нису биле сасвим познате и јасне муслиманима, а о истом сведочи и писмо Алексе Симића

⁴⁵⁷ Димитрије Матић, *Објасненије грађанског законика за Књажество српско*, Београд 1850; Irena Kolaj Ristanović, „О ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 211.

⁴⁵⁸ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 49; Irena Kolaj Ristanović, „О ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 211.

⁴⁵⁹ Детаљно о правним односима спахије и раје види: Миљана Тодоровић, *Татијски систем у XIX веку: отоманска заоставштина јужнословенским народима*, 25-31.

⁴⁶⁰ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 99-100; Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић (1827-1835)*, књ. 3, Београд 1992, 315.

⁴⁶¹ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 100; Лазар Комарчић, *Претци и потомци: историјске слике из постања данашње Србије*, Београд 1901, 168.

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 100.

⁴⁶⁴ Исто.

⁴⁶⁵ Исто.

⁴⁶⁶ ИАБ, УГБ, 1840, к. 11, Ф. II, 312.

кнезу Милошу од 1. августа 1831. године у коме му препричава свој разговор са мухафизом у вези са исељем муслимана из Кнежевине и обавештава га да је везир мишљења да се процес исељавања односи само на Лешничане и оне муслимане који живе у сеоским насељима.⁴⁶⁷

Миљана Тодоровић наводи да „је отпор спахија примени одредби Хатишерифа постојао не само у питањима исељења, већ и прихода које је требало да примају“.⁴⁶⁸ Спахије које су биле навикнуте на редовно убирање пореза нису могле да прихвате да ће од сада услови под којима ће убирати приход бити другачији, те су се припремали да крену пут Цариграда како би од централних власти тражиле решење својих проблема. Одредбама Хатишерифа из 1833. године утврђен је нови рок за исељење муслимана од пет година и решени су проблеми спахија утврђивањем износа данка. Кнежевина Србија је овим путем успела „да се ослободи до тада важећих земљишних односа, али питање непокретних добара муслимана која су била у њиховом приватном власништву није било решено“.⁴⁶⁹

Настојање муслиманског становништва да се што касније исели из Кнежевине Србије било је видљиво. Они који нису продали своја непокретна добра издавали су их у закуп. Извесни Живко Михаилович, писао је кнезу Милошу Обреновићу 6. јула 1834. године и жалио се јер Турци поседују баште изван шанца, од којих су поједине још пре десет година продали, а поједине „под кирију дали“. Исти не плаћају десетак за земљу коју изван шанца поседују. Уз писмо, Михаилович је послао попис башчи од Видин капије до Палилуле као прилог.⁴⁷⁰

1. Башча Мамут аге, коју је заградио Стоилко и долап направио и годишње плаћа 90 гроша
2. Башча Куле спахије, коју је Миленко заградио и долап направио и плаћа годишње 300 гроша
3. Башча Амет Брзака, коју је Димитрије заградио и плаћа годишње 85 гроша
4. Башча Ајдук Ибраима, заграда и долап његов који је дао под кирију Тодору и плаћа годишње 500 гроша
5. Башча Алај-бегова, коју је дао Тодору Вучковићу у наполице.

Према одредби фермана из 1833. године страни држављани нису смели имати у поседу непокретна добра, а исти је одговор добио и Енглец, Џон Ваде, који се обратио Исправништву 29. јула 1835. године, молећи да му се дозволи да купи кућу на Палилули. Након тога, Исправништво је наложило да се изврши попис свих непокретних добара које странци поседују јер је извесни Димитрије Лазаревић, аустријски поданик управо на Палилули купио кућу.⁴⁷¹

Представници турских власти су с нестрпљењем чекали упутства централне администрације. Из дописа Суда вароши Београда Совјету од 1. новембра 1835. године, могу се видети наредбе које је, у вези са продајом непокретних добара, добио Јусуф-паша. „Због многих неуредности које су причињене у призренију продавана турски кући и миљкова другоме народу, налаже се Јусуф-паши да забрани даљу продају кућа и миљкова.“⁴⁷²

У писму Исправништва кнезу Милошу и Совјету, од 17. новембра 1835, послатог преко Исмаил-аге, чиновника ђумрука, детаљно се наводе заповести које је примио Јусуф-паша. Наведено је следеће: „[...] ако би кои Турчин преко ове моје високе заповести усудио се ком другом народу продати, да га таки пред врата куће његове обесиш. Но, ако би кои Турчин имао две или више кућа и миљкова и нужно му буде од такви неко част продати, то да се прво кадији, па потом теби јави, а ти дужан да будеш с известијем твојим представленије мојој високој Порти учинити, на кое ћемо одговор получити, да таковоме по вредности и кућу, или други кои миљак из азне мое исплатитиш и закупљена ствар да остане мири-мал“.⁴⁷³

⁴⁶⁷ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 102-103; ДАС, КК-VII, 970.

⁴⁶⁸ *Исто*, 103.

⁴⁶⁹ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 104.

⁴⁷⁰ ДАС, КК VI, 445.

⁴⁷¹ ДАС, КК VIII, 509.

⁴⁷² Миљана Тодоровић, *н.д.*, 105.

⁴⁷³ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 649-650; Миљана Тодоровић, *н.д.*, 105.

Срби нису били мирни упркос масовној продаји имања која се одигравала у читавој Кнежевини.⁴⁷⁴

Примирителни суд вароши Београда дописом се обратио Управи вароши Београда, 6. марта 1842. поводом утврђивања граница вароши Београда, а због могућих парница између окружних сељака и овдашњих житеља, посебно „јер данас и Турци нападају као да је то некада њихово било, и да данас њиве, ливаде, винограде, баштине, ћаире и због својих добара с којима су своје фамилије одржавали, лишити нас желе.“ У допису је било наглашено да Турци желе да присвоје сву земљу и лише српско становништво права на земљиште. Срби су се прибојавали да ће стока која на тим ливадама пасе уништити земљу и да ће им бити онемогућено да се прехрањују. Тражено је да се, у складу са одредбама Хатишерифа, забрани муслиманима да поседују земљу.⁴⁷⁵

Ради унапређења продаје непокретности и спречавања неправилности при продавању муслиманског земљишта, Александар Карађорђевић је објавио Решење за откупљивање турских земаља од 16. децембра 1843. године у коме је наглашено да би муслиманско становништво које је настањено у Србији требало да продаје своју земљу путем српских судова и то најпре оним лицима која су се у међувремену на њој настанила. Ово Решење регулисало је и статус оних муслимана који више нису живели у Србији, а имали су своја непокретна добра на тлу Кнежевине. Њима је продаја непокретности била условљена продајом путем органа власти Кнежевине, а до Петровдана следеће 1844. године. Приликом утврђивања статуса земљишта, Решење је предвидело продају само земље која није била читлучка, дакле ону која је била у власништву продавца који је поседовао тапијски документ.⁴⁷⁶

Турска добра налазила су се у највећем броју на Дунавској падини. Није могуће утврдити укупан број непокретних добара у поседу Турака у вароши јер су многи након обнародовања Хатишерифа из 1830. своја добра продавали, а да о томе није остао писани траг, заправо нису издавани тапијски документи. Број непокретних добара у поседу Турака пре обнародовања Хатишерифа из 1830. такође није могуће утврдити, јер иста нису детаљно пописивана. У складу са расположивим изворима, можемо се ослонити само на планове града Београда у које су уцртане српске, јеврејске и турске куће. Тапијски документи, који су издавани након продаје непокретности, били би од изузетне важности за утврђивање власништва над земљиштем и објектима који су на њему лежали, те за идентификацију лица која су их продавала, врсту и величину добра.⁴⁷⁷

Управна власт Кнежевине наложила је да се ништа у вароши и изван вароши не сме градити без дозволе „надлежног инцинира“.⁴⁷⁸ На тај начин, муслимани су, привремено били спречени да се насељавају ван тврђаве и вароши.

Подсећајући се свог боравка у Београду 1843-1844. године Ендру Арчибалд Пејтон је записао да су имућни муслимани настојали да одрже свој статус у друштву продајући куће и дућане на оним местима у граду где је земљиште предвиђено за градњу било скупо.⁴⁷⁹

Српске власти су настојале да утврде тачан број непокретних добара која су у власништву Срба и Јевреја. Попечитељство внурених дела наложило је 18. децембра 1843.

⁴⁷⁴ ИАБ, Лични фонд Војислава Вељковића (1865-1931), к. 2, 7.5.6, хуџет на османском језику из 1835. године: Анто Вељковић, брат капетана Јована Вељковића је купио плац у Параћинском срезу од Мелике, Фатме и Мемиша из Београда за 200 гроша 1835. године према хришћанском календару.

ИАБ, Лични фонд Војислава Вељковића (1865-1931), к. 2, 7.5.7, хуџет на османском језику из 1834. године: Капетан Јован Вељковић купио је дућанско место у паланци Параћин 1834. године од Мазлум-аге за 1.250 гроша.⁴⁷⁴ Само породица Вељковић је купила неколико имања и дућанских места од Турака у периоду од 1830. до 1834. године.

⁴⁷⁵ ДАС, МУД-П, 1843, Деловодни протокол, 5931.

⁴⁷⁶ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 115-117.

⁴⁷⁷ ДАС, ДС, 1846, Р. 393, Списак имања која су купљена од адакалских Турака још 1834, а исплаћена су до 1839. године. На основу два тапијска документа, примера ради, установили смо да је Ибиш-ага из Параћина поседовао 48 дућана и 33 куће у Адакалеу.

⁴⁷⁸ ДАС, МУД-П, 1842, Ф. 2, Р. 88.

⁴⁷⁹ Ендру Арчибалд Рајс, *Србија-боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996, 48.

Управи града Београда да попише поменути домаћинства унутар и изван Шанца. Упутство је подразумевало обележавање српских кућа црвеном, а јеврејских белом бојом. Требало је обележити и све објекте у власништву државе на Палилули жутом и на Теразијама и у Савамали плавом бојом. Након тога Правитељство је планирало да наплаћује порез од грађана.⁴⁸⁰

Општинске власти су имале обичај да преузимају непокретна добра и преуређују их у општинске објекте. Да би то било спречено кнез Александар Карађорђевић је уз сагласје Државног савета донео Указ у коме се наводи да „свалки Србин право има свугди у Отечеству покретна и непокретна добра законитим начином прибављати, држати и по својој вољи уживати, живио он онде или не живио; нити која Општина има право икога отечственика зато из прибављања или држања његови добара искључити што он лично у истој Општини не живи.“⁴⁸¹ Несумњиво је да су српске власти, осим уређења вароши, имале за циљ да попишу домаћинства ради наплате пореза.

4.3.5.1. Стање и врста непокретних добара

Премда су предмет продаје и издавања у закуп била махом приватна добра у власништву Турака, поједина су се налазила на вакуфској земљи. Када је у питању вакуфска земља, све до 1836. године, сва вакуфска добра сматрана су својином српске државе. Те године, Државни савет основао је комисију, која је требало да попише вакуфска добра и утврди њихову вредност.⁴⁸² Хатишериф из 1838. године, утврдио је само одредбе претходних, а 1839. године је истицао Турцима рок од пет година за иселење.⁴⁸³

Уредбом од 27. јула 1839. године предвиђено је да сва непокретна добра муслимана која остану без власника припадну држави, вакуфска земља црквама, а 1. децембра исте године одлучено је да се десетак наплаћује од турске земље, све док не буде продата.⁴⁸⁴

Статус вакуфске земље је било неопходно утврдити јер је рок за иселење муслимана истекао 1839. године. Попечитељство финансија изнело је нови став и потврдило да је вакуфска земља у поседу џамија од којих се исте издржавају и да се посебно мора водити рачуна о вакуфској земљи у местима у којима је турско становништво бројно. Попечитељство финансија је узело на себе обавезу да реши овај проблем у договору са Портом. Закључено је да се вакуфска земља мора оставити џамијама на располагање све док се не прода, а средства од продате земље вратити џамијама и Турцима.⁴⁸⁵

Турска су добра након иселења Турака из вароши и давања истих у закуп изгубила пређашњи изглед, премда већ оронуо и од пространих кућа са баштама и дућанима, постала трошне грађевине „склоне паду“. Објекти у вароши, сем цркве и појединих џамија, били су од трошног материјала, често облепљени блатом. Међу њима су се нашле и бондрукаре, „изграђене од дрвених греда са простором попуњеним блатом или сламом“.⁴⁸⁶ Представници османских власти у Београду су слали извештаје о потреби обнављања објеката или изградњи нових.⁴⁸⁷ Када је извесни Недељко Делковић, терзија обновио два дућана која је унајмио, а који су се налазили на Бит пазару на миријској земљи одлучено је 4. маја 1854. да му се тај рад

⁴⁸⁰ ИАБ, УГБ, 1844, к. 30, Ф. II, 216.

⁴⁸¹ ИАБ, УГБ, 1844, к. 30, Ф. II, 289.

⁴⁸² Fikret Karčić, „Međunarodnopravno regulisanje vakufskih pitanja u jugoslovenskim zemljama“, u: *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, IX-X, Sarajevo 1983, 144.

⁴⁸³ Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 211.

⁴⁸⁴ Миљана Тодоровић, *н.д.*, 118; *Хронологијска и азбучна таблица свију зборника закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 2 фебруара 1835 до 24 јула 1877 почињући од зборника 1. до зборника 31-ог*, Београд 1877, 15; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 212.

⁴⁸⁵ ДАС, ДС, 1841, 371.

⁴⁸⁶ Михаило С. Петровић, *н.д.*, 24.

⁴⁸⁷ ВОА, I. ДН, 113.

плати.⁴⁸⁸ Српске власти су градиле објекте у непосредној близини утврђења, код ровова, што османске власти нису одобравале,⁴⁸⁹ али нису могле ни да забране.⁴⁹⁰ Османске власти нису биле задовољне ни изградњом кућа у вароши, али су у својим извештајима навеле да из „правних разлога не могу да је спрече“.⁴⁹¹ Када је Илија Милосављевић Коларац желео да гради објекте покрај Стамбол капије, српски капућехаја се обратио молбом централним властима 13. јула 1857. којом је тражио да се спречи мешање и интервенција Хусреф-паше.⁴⁹²

Бомбардовањем Београда стамбене зграде додатно су оштећене, а услед неодржавања и немаштине преосталих Турака који су у вароши живели никада нису обновљене у потпуности. Мухафиза Београда су тражили средства за обнову трошних објеката и пре бомбардовања Београда, али им се није излазило у сусрет. Хусреф-паша је тражио да се из ризнице издвоји за обнову болнице, међутим, у администрацији Царства није било воље.⁴⁹³ Истовремено, Хусреф-паша је тражио 30. новембра 1858. године да се издвоје средства за изградњу новог резиденцијалног конака у београдској тврђави, али је Министарство финансија одбило предлог Великог већа. Према процени немачког инжењера било је потребно уложити 48.000 гроша. Велико веће је установило да се може уложити 16.000 гроша како би се одмах почело са изградњом поменутог конака. Од стране Великог већа изабран је његова екселенција Ибрахим-паша да, по специјалном задатку дође у Србију и врати се, како би са Кабули ефендијом направио увид и доставио извештај о средствима потребним за изградњу конака. Чекала се одлука Министарства финансија.⁴⁹⁴

Грађани су се усељавали у празне куће и плацеве изван Шанца, па се Управа града жалила Министарству унутрашњих дела, 1841, које је наложило да се нико не сме насељавати, уколико нема тапију као доказ власништва над непокретношћу.⁴⁹⁵

Како би се право државе на сва добра која је одкупила или која јој као државна земља припадају утврдила и заштитила, кнез Михајло је 1842. године издао Указ Попечитељству финансија у коме се детаљно наводи статус појединих врста непокретних добара. Свако добро, покретно или непокретно, које је Попечитељство купило или откупило, уз присуство сведока, заведено касније у надлежне тефтере или потврђено тапијским документима, сматрало се да припада Попечитељству. Уколико се догоди да је поменуто добро, купљено на име неког другог лица или документи о купопродаји загубљени, Правитељство није губило право притежавања над истим јер се сматра да је од новца из касе Правитељства купљено. Попечитељство финансија било је задужено да прикупи све тапијске документе који су се тицали добара у власништву државе и нове тапије начини уколико се приликом куповине поткрала грешка.⁴⁹⁶

Истовремено, судски органи били су збуњени у чијем надлештву је било издавање тапија на продата непокретна добра. Иако је период од пет година, који је Хатишерифом из 1838. године био предвиђен за продају непокретности и иселење Турака из Кнежевине, истекао, судски органи су наложили да се проблем оверавања тапија стави под јурисдикцију надлежног окружног начелства у чијем атару се добро налази, јер, на пример, Суд вароши Београда, није могао да зна тачне податке о месту, величини поседа, границама поседа и власницима, уколико посед не припада Округу београдском.⁴⁹⁷

Наташа Мишковић наводи да су „Јевреји у време владавине кнеза Милоша уживали посебну заштиту, посебно трговци и занатлије“.⁴⁹⁸ Међутим, након његове абдикације, 1839.

⁴⁸⁸ ВОА, HR. MKT, 76/28.

⁴⁸⁹ ВОА, HR. MKT, 193/9.

⁴⁹⁰ ВОА, А. MKT. UM, 286/32; ВОА, HR. MKT, 210/94.

⁴⁹¹ ВОА, А. MKT. UM, 286/74.

⁴⁹² ВОА, А. DVN, 124/82.

⁴⁹³ ВОА, С. AS, 924/39977. Види *Прилог Д*.

⁴⁹⁴ ВОА, I. MVL, 408/17752.

⁴⁹⁵ ДАС, МУД-П, 1841, Деловодни протокол, 510.

⁴⁹⁶ ИАБ, УГБ, 1842, к. 16, 11.

⁴⁹⁷ ИАБ, УГБ, 1846, к. 54, 77.

⁴⁹⁸ Наташа Мишковић, *н.д.*, 182.

нашли су се на удару еснафа који су се бојали њихове конкуренције. „На иницијативу Еснафа, Управа града Београда је 1845. настојала да одузме Јеврејима право на поседовање земље уз право располагања једним стамбеним објектом по породици. Одлучено је да број јеврејских радњи у граду и вароши буде максимум десет. У време владавине уставобранитеља Јеврејима је забрањено настањивање на тлу Кнежевине Србије, 1846, те им је дозвољено насељавање само у унутрашњости београдске вароши: вароши у Шанцу. То је био једини део града и вароши у коме је било дозвољено Јеврејима да живе и раде. Кнежевина Србија је 1850. године затворила границе за јеврејске досељенике из области Османског царства.“⁴⁹⁹

Мишковић бележи да је Управа града Београда установила „да су 154 породице Јевреја имале сопствену кућу, а око 15 сопствене дућане. Породице које су живеље и плаћале кирију живеље су у јеврејским кућама и њихов број износио је 130.“⁵⁰⁰ На овај начин, Јеврејима је онемогућено да се усељавају у напуштене турске куће илегално, као што је то српско становништво, досељено из разних крајева Кнежевине, чинило. Међутим, Министарство просвете и црквених дела, доставило је Управи 1865. године две тапије на турском језику које су припадале Јеврејској општини на даљи поступак.⁵⁰¹ Из истог се закључује да су Јевреји куповали турска добра иако су током исте године сукоби Јевреја и Срба кулминирали због израженог незадовољства јеврејске заједнице којој је равноправност загарантована тек одредбама Берлинског конгреса 1878. године.

Кнез Александар Карађорђевић се обратио Министарству унутрашњих дела, 1847. поводом извештаја Стефана Стојановића, члана Совјета и Начелства Округа подрињског, а у вези са злоупотребама које се чине приликом куповине имања од Турака. Том приликом је нагласио да се издају лажне тапије у које грађани стављају своје податке, те да, уколико грађани не дају на увид своје оригиналне тапије одговараће пред органима власти.⁵⁰² Пољски путописац Роман Зморски, забележио је десет година касније, 1855-1856, боравећи у Београду, да су имућни Срби постепено потискивали муслимане из средишта београдске вароши према Дорћолу и Дунаву. У овом градском подручју живеље су сиромашни Срби, Јевреји и Турци.⁵⁰³

Године 1860, Управа града Београда подељена је на квартове, који су чинили одељења Управе и имали своје канцеларије и одређен број службеника. Квартови су били: варошки, дорћолски, палилулски, врачарски, теразијски и савамалски. Турске куће су биле сконцентрисане на Зереку у Варошком кварту у највећем броју.⁵⁰⁴

Савет земаљски доставио је априла месеца 1860. године Попечитељству унутрених дела допис у коме наводи да су се житељи Вишњице жалили Комисији Попечитељства финансија која прати дешавања у погледу промета непокретних добара и спор који је постојао између општине београдске и суседних сеоских атара, „како Турци у атару ору и сеју“. У допису се наводи да су Турци заузели скоро 40 дана ораће земље, а исти Турци сваке године све више и више земље заузимају. На основу овог дописа Попечитељство унутрених дела препоручило је Београдском начелству 22. јуна 1860. године да се преко кметова из Вишњице и других „сигурних лица“, „распита да ли заиста београдски Турци сеју, и који су то Турци именовани“. У складу са препоруком Попечитељства унутрених дела Управа града Београда је испитала стање на терену и забележила да муслимани поседују непокретна добра у вароши. Добра су била следећа:⁵⁰⁵

⁴⁹⁹ Наташа Мишковић, *н.д.*, 182-183; ДАС, МУД-П, 1846, Ф. 10, Р. 151.

⁵⁰⁰ Наташа Мишковић, *н.д.*, 184; ДАС, МУД-П, 1846, Ф. 11, Р. 20.

⁵⁰¹ ИАБ, УГБ, 1865, к. 906, 24.

⁵⁰² ДАС, МУД-П, 1847, Деловодни протокол, 3570.

⁵⁰³ Mirjana Roter-Blagojević, „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, u: *Limes: Identitet Beograda*, 1-2, Beograd 2012, 37-60; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 158.

⁵⁰⁴ Године 1860, Управа града Београда подељена је на квартове, који су чинили одељења Управе и имали своје канцеларије и одређен број службеника. Квартови су били: варошки, дорћолски, палилулски, врачарски, теразијски и савамалски.

⁵⁰⁵ ИАБ, УГБ, 1860, к. 485, Ф. X, 10.

1. Табак Ибрахим има један плац до Шанца, испод Видин капије од 12 хвати ширине и 9 хвати дужине. Овај плац је купио пре 8 година од Николе Чивије, бившег механције из Београда, а осим тога затворио је и присвојио пут који је водио према ћерамициницама. Исти је пре 6 година купио кућу Илије Циганина Табаковића, без плаца, до Шанца, испод Видин капије, под условом да с тог места уклони јапију. Овај плац има 12 хвати ширине и 8 хвати дужине. Осим тога, у допису се наводи, да је исти купио пре девет година један плац од Петра мумције, те засађен виноград од 10 хвати ширине и 10 хвати дужине, затим један виноград од Драгана налбанте од 12 хвати ширине и 9 хвати дужине, пре 10 година. Од Косте Мишића купио је пре 6 година, један плац од 10 хвати ширине и 16 хвати дужине. Сви ови плацеви су под Шанцем, ниже Видин капије, на јалији.
2. Београдски паша има на Дунаву један чаир од 300 хвати дужине и 350 хвати ширине. Овај плац се затекао као власништво мухафиза од давнина, али је касније он заузео и простор ниже Јалије, који је обухватао 200 хвати ширине и 150 хвати дужине.
3. Ибрахим Табаковић има на дунавској јалији ћерамициницу од 30 хвати дужине и 60 хвати ширине, с једном фуруном. Он је овај комад купио пре 10 година од Максима дугмеције за 65 гроша чаршијских. Поред ове, поседује другу ћерамициницу од 30 хвати ширине и 50 хвати дужине, за коју није познато како је добио. Поред има трећу ћерамициницу од 130 хвати дужине и 60 хвати ширине, коју је купио од Косте Убавкића за 200 гроша чаршијских. Има и четврту, поред осталих од 90 хвати дужине и 8 хвати ширине. Исту је самоиницијативно и бесправно заузео покојном Николи ћерамицији. Такође, имао је једну башту међу јалијом и Шанцем, испод Видин капије, коју је купио од Турчина Алише касапина за 150 гроша чаршијских, али није познато када.
4. Меха Малција поседује земљу од 20 дана орања.
5. Рашид-Бег поседује земљу од 10 дана орања.
6. Ибра писар поседује земљу од 10 дана орања.
7. Уса Бошњак поседује земљу од 8 дана орања.
8. Јусуф сарач поседује земљу од 5 дана орања.
9. Топци баша, рабација, земљу од 4 дана орања.
10. Алија Мемед, рабација Бошњак земљу од 5 дана орања.

„Сви ови простори“ (4-10) налазили се на Карабурми и простирали су се од циглане Ћосе Анђелка Алексића ка Лаудановом шанцу, а у посед Турака дошли су још 1836. године кад им их је поделио покојни Аци Брзак, исправитељ Суда београдског.⁵⁰⁶

Након бомбардовања Београда и исељавања Турака из вароши, њихова непокретна добра која су забележена као лична и друштвена својина (сакрални, привредни, друштвени и комунални објекти) остали су незаштићени. Управа града Београда није настојала да заштити добра од организованог уништавања и илегалног усељавања у исте. Поједина добра, урушена након бомбардовања, нису дочекала ни предају кључева града и срушила су се. Привредни објекти углавном су и даље коришћени у исте сврхе, а комунални узети „под кирију“.

Кварт дорћолски се жалио Управи града да се у празне турске куће усељавају Банаћани који долазе из Аустрије. У жалбеном писму је наведено да поједине од њих немају „ни врата, пенцера, фуруна, па ни једног парчета гвожђаног, патоса свуда и свега онога што се могло руком одвалити и однети могло, нема“.⁵⁰⁷ Такође се наводи да су „Банаћани поразтурали, поодносили и погорели све, као сиротиња која није кадра никада ни једно дрво купити за огрев“. Дешавало се да се поједине куће из темеља руше, па су „јабију ножћу носили и палили“. Ово одељење старало се како би путем дежурстава позорника и патролција спречило даље уништавање кућа, али није успевало да заустави недолично понашање грађана, посебно

⁵⁰⁶ ИАБ, УГБ, 1860, к. 485, Ф. X, 10.

⁵⁰⁷ ИАБ, УГБ, 1864, к. 738, Ф. V, 112.

јер је имало мало службеника. „Они који су у том делу вањани, бивали су понешто казњени, а неки су и Управитељству спровођени.“⁵⁰⁸

Хаотично стање које је владало у утврђивању броја, врсте, локације, стања, те промета турским непокретним добрима упорно је захтевало интервенцију управних органа власти и стално вршење пописа и утврђивања стања добара. Управа града Београда била је упозната са стањем турских добара што је потврдила министру финансија наводећи „да су сва непокретна добра Турака у вароши у лошем стању, те да у њима Турци не живе, посебно од периода бомбардовања када су се из вароши преселили у град“.⁵⁰⁹ Управа је настојала да донесе одлуку о даљој судбини поменутих добара. „Многа су опљачкана, ствари разношене, од бомбардовања до 1865. пропала су још више, а бакар са кућа се у одређено време прикупља и односи у Топчидер где се складишти у подрум једне куће Управе града Београда. Питање је, хоће ли се бакарни судови, који су раздељени за потребе војске, од исте одузети или ће им се оставити на коришћење. Такође, нађено је 26 комада бешлука и алтинлука и 17 комада новаца јачих монета, који су нађени код пљачкаша приликом бомбардовања. Истовремено, постоји одређена количина злата, која је смештена свуда по Дорћолу и која је „грабежу изложен“, иако је под надзором полиције. Из занатских дућана изношени су клинци и плоче за коње и распродавани, а поједини дати налбантима по наређењу тадашњег команданта вароши.“⁵¹⁰

Управа града Београда настојала је да обнови градске улице и објекте које је користила управна и судска власт. Грађани су слали молбе за калдрмисање улица које је претходно требало да прегледа надлежни инжењер. Није било довољно воље да се обнове објекти и улице које органима власти нису биле од значаја или у плану. За калдрмисање сокака који се протезао од Циганске мале па поред кафане Тодора Хермана према Стојанчевој чесми, примера ради, Управа града послала је допис Примирителном суду Општине београдске, којом је наложила да се становници сокака саслушају и да се одржи лицитација за обнову истог, а за остале улице да се консултује надлежни инжењер.⁵¹¹ За чишћење „прохода“ у турској кући која се налазила до Главне полиције, а у којој су били смештени робијаша, било је потребно 1.040 гроша чаршијских.⁵¹² Према предрачуна за извршење поправки на згради текије, где је било смештено одељење варошке полиције са материјалом и скелама било је потребно 972 гроша чаршијских, а требало је да обухвати кречење соба са замазивањем пукотина и фарбање прозора и врата; прање патоса; поправљање и утврђивање [штокова] и пуњење простора између дасака кучином; чишћење плеховних фуруна са цевима и намештање истих за огрев; поправљање и уметање 20 прозора и врата. Министарство грађевина издвојило је за „ову ствар“ 852 гроша чаршијских, а остатак је требало да „из кредита“ дода Управа града Београда, која је за овај посао ангажовала предузимача Ернеста Гаизлера.⁵¹³

4.3.5.2. Лична и вакуфска добра након бомбардовања Београда

Године 1862. Кнежевина Србија је и даље била вазална држава у оквиру Османског царства. Османска власт огледала се у постојању војних гарнизона у шест градских тврђава, турске полиције и локалне администрације Царства која је била надлежна над свим областима деловања муслиманског становништва.⁵¹⁴ Након бомбардовања Београда, успостављен је мир.

⁵⁰⁸ ИАБ, УГБ, 1864, к. 738, Ф. V, 112.

⁵⁰⁹ ИАБ, УГБ, 1866, к. 907, 43.

⁵¹⁰ ИАБ, УГБ, 1866, к. 907, 43.

⁵¹¹ ИАБ, УГБ, 1865, к. 906, 104.

⁵¹² ИАБ, УГБ, 1865, к. 906, 328.

⁵¹³ ИАБ, УГБ, 1865, к. 906, 93.

⁵¹⁴ Fikret Karčić, „Protokol konferencije u Kanlidži 1862.: pravno-historijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu“, *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije: zbornik radova sa naučnog simpozijuma*, Orašje 2012, 72; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 212.

У септембру 1862. године одржана је конференција у Канлици која је завршена утврђивањем Протокола који је чинило 12 чланова захваљујући заступању Срба од стране Француске и Русије. На основу садржаја Протокола требало је да се сруше тврђаве Соко и Ужице, а Porta је задржала војску у четири града: Београду, Фетисламу, Смедереву и Шапцу. Чланови 1. и 8. предвиђали су да се муслиманско становништво исели. Кнежевина Србија је требало да исплати Порти девет милиона гроша у име одштете за непокретна и покретна добра муслимана у Београду. Било је предвиђено да муслимани предају своја гробља Србима на старање, а Срби нису смели да оштећују и руше њихове сакралне објекте.⁵¹⁵

Најважнији чланови Протокола, који се тичу непокретних добара Турака, те вакуфских, јесу први, трећи и осми.

Члан 1: „Ради спречавања могућности сукоба који проистичу из измешаности српског и муслиманског становништва на истој локацији, Османска влада ће у целини, пренети власништво на српску владу, уз услов обештећења власника, све земље и куће у вароши Београд, које у садашње време припадају муслиманима Porta ће препустити под истим условима споменутој влади све зидине, шанчеве и објекте који чине стари бедем који одваја модерни од старог града, који сезове четврт, као и капије-савску, варошку, истанбулску и видинску. Ови шанчеви, зидине, капије и објекти биће уништени и срањени. Срби неће подићи ни један војни објект на том терену. Ове промене ранијег стања ствари имаће за последицу искључиво надлежност српских власти које ће се убудуће протезати на целу варош као и београдске четврти. Сва верска здања и мезареви која би муслиманско становништво оставило повлачећи се са места на којима су били на основу старинских права биће савесно поштовани“.

Члан 3: „Српска влада ће се побринути да надокнади, или натурално или новчано, све покретне ствари које су оставили муслимани у својим кућама или дућанима када су се повукли у тврђаву. Ако су, у време нереда који су се тада десили, поједини Срби претрпели губитке исте врсте делима муслимана, њима ће штету надокнадити османска влада.“

Члан 8: „Висока Porta предузеће тренутне мере у сагласности са српском владом да се сви муслимански становници који живе око пет утврђених тачака које она држи у поседу на основу уговора, и који су специфичани у претходним члановима, могу ослободити своје имовине и повући са српске територије што је могуће брже. Османски повереник послан у Београд, у циљу одлучивања овог и других питања која од раније стоје, окончаће свој посао у оквиру рока који ће одредити Мешовита цивилна комисија описана у члану 5. Подразумева се да нема ничег у ономе што претходи, а што би спречавало муслимане да због својих послова путују по унутрашњости Кнежевине, под условом да поштују законе земље.“⁵¹⁶

Управа града Београда извршила је 1863. године попис муслиманских непокретних добара која су поседовали пре бомбардовања Београда 1862. године. Видосава Николић наводи да су ова добра била у власништву ерлија, спахија и занатско-трговачког слоја муслимана. Највећи број добара чинили су стамбени објекти или мале куће у вароши које су припадале занатлијама (117). Ова табела искључује добра која су пописана, али чији власници нису били познати управним органима власти (укупно 15 добара).⁵¹⁷

⁵¹⁵ Safet Bandžović, „Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta (1804-1862.)“, *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije: zbornik radova sa naučnog simpozijuma*, Orašje 2012, 36; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 212-213.

⁵¹⁶ Fikret Karčić, „Protokol konferencije u Kanlidži 1862.: pravno-historijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu“, 76-77; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 213.

⁵¹⁷ Видосава Николић, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања Београда 1862. године“, 274-281.

редни број	име, презиме и занимање власника добра	врста добра	локација
1.	Алија спахија	башта са лозама	до Видин капије са доње стране
2.	Алија Баибек	плац са кућицом	до Анастасија Христодуловића
3.	Ашик Исмаила сестра, удовица	плац са кућицом	до бурунсуза
4.	Ашик Исмаил, бурунсуз	плац и кућица	до удовице, сестре Ашик Исмаила
5.	Ашик Исмаила родбина	Плац и кућица	До Алије Балабака
6.	Акман, балукција	Плац и кућица	До Исмаилове родбине
7.	Мурат, касапин	Плац и кућа	До Акмана, балукције
8.	Окалук, ескиција	Плац с кућицом	До Анастас Христодулове баште
9.	Ибрахим, балукција	Плац с кућицом	До Шанца и сокака
10.	Ашик Алија, папуција	Плац с кућицом	До Ибрахима, балукције
11.	/	Плац с кућицом	Иза Мамута, ескиције
12.	Мамут, ескиција	Плац с кућицом	До сокака
13.	Демир, телал	Плац с кућицом	До сокака
14.	Алија, спахија	Башта, плац и кућа	До Демира, телала
15.	Мехмет Ескија, балукција	Плац и кућица	До Алије, спахије
16.	Ахмет, балукција син Ескијин	Плац с кућицом	До Алије, спахије
17.	Ибрахим, рабаџија	Плац с кућицом	До Ахмета, балукције и ћошка сокака
18.	Алил, касапин	Плац с кућицом	До Ибрахима, рабаџије
19.	Ибрахим, ћечеџија	Плац, порушена кућа и дућани	До Алила, касапина
20.	Ибрахим Мемедовић, тутунџија	Плац с кућицом	Према Шанцу и Дунаву
21.	Шабан Мула Дауд, син Арнатиња	Плац с кућицом	До плаца непознатог власника
22.	Непозната удовица, папуџика	Плац с кућицом	До Шабана Дауда
23.	Лаз Ахмет	Плац с кућицом	До удовице, папуџике
24.	Ахмет Исламовић	Плац с кућицом	До Ибрахима Пупанца
25.	Ибрахим Пупанац, дунђер	Плац с кућицом	До гробља и плаца Мутима, кочијаша
26.	Мутим, спахија и кочијаш	Плац са две куће	До Ибрахима Пупанца
27.	Алија Дели Хусејин	Плац с кућом	До Шанца
28.	Топуз, сакаџија	Плац с кућицом	Шанац
29.	Ибрахим Пупанац	Плац с кућицом	Шанац
30.	Дели Мехмет, бурекџија	Плац	До текије
31.	Алија, берберин	Плац с кућом	До Дели Мехмета
32.	Непознати власници	Три плаца с кућама	
33.	Ибрахим Маџаревић	Плац с две куће	До Ејупа Мамутовића

34.	Удовица Махмута Ејуповића	Плац с кућом	До Ибрахима Маџаревића
35.	Хаџи Емир, касапин	Плац с кућом	До удовице Махмута Ејуповића
36.	Мурат, касапин	Плац, хамам и још један плац иза	До Хаџи Емира
37.	Мула Емин, балукџија	Плац с кућом	До Мурата, касапина
38.	Уско, кочијаш	Плац с кућом	До Мула Емина
39.	Топал Осман, тутунџија	Плац с кућом	До Уска, кочијаша
40.	Ћел Мемет, пиљар	Плац и кућа	До Топала Османа
42.	Мустафа Догрмаџија	Плац	До Ћел Мемета и текије
43.	Фатима, удовица, телалџија	Плац с кућом	До текије
44.	Ибрахим, бакал	Плац и кућа	Са сокака до Шанца
45.	Јунуз, папуџија	Плац и кућа	До Ибрахима, бакала
46.	Кариман, касапин	Плац и кућа	До Јунуза, папуџије
47.	Хаџи Ајша	Плац и кућа	До Карима, касапина
48.	Хатиџа, удовица	Плац и кућа	До Хаџи Ајше
49.	Мула Емин Тутара	Плац	До Хатиџе, удовице
50.	Мула Емин Тутара	Фуруна	До Хатиџе, удовице
51.	Арнауџин, казас	Плац и кућа	До Мула Емина
52.	Мехо, дуванџија	Плац и кућа	До Арнауџина, казаса
53.	Сулејман, папуџија	Плац и кућица	До Мехе, дуванџије
54.	Уста, Нишлија, сарач	Плац и кућица	До Сулејмана, папуџије
55.	Дула, касапин	2 плаца	До Усте, сарача
56.	Дула, касапин	Плац и кућа	До Усет Салије Саде
57.	Булбул ефенџија	Плац и кућа	До Дулета, касапина
58.	Даут ага, табак	Плац и кућа	До Булбул ефенџије
59.	Ибрахим, бакал	Плац и кућа	До даут аге
60.	Фатима, „с ума шедша“	Плац и кућа	Спрам Ибрахима, бакала
61.	Ибрахим, сарачбаша	Плац и кућа	Комшије су Срби са једне стране
62.	Али Чауш, балукџија	Плац и кућа	До Исмаил саде
63.	Усо, касапин	Плац и кућа	До Али Чауша, балукџије
64.	Тосун ага, берберин	Плац и кућа	До Усе, касапина
65.	Мустафа Башић, магаџија	Плац и кућа	До Тосуна, берберина
66.	Амет, балукџија	Плац и кућа	До Усе, касапина
67.	Уса, касапин	Плац	До Амета, балукџије
68.	Исмаил Сулемановић	Баштица	До Амета, балукџије
69.	Исмаил Сулемановић	Плац и кућа	До Сали спахије
70.	Салиј, спахија	Плац и кућа	До Исмаила Сулемановића
71.	Мула Емин	Плац и кућа	До Салије, спахије
72.	Табак Ибрахим	Два дућана	До Мула Емина
73.	Мула Емин	Плац	До Табака Ибрахима
74.	Мула Емин	Кафана	
75.	Мула Сулеман	Само дућанче	

76.	Шаћир, салеџија	Само дућанче	
77.	Мехмет ефендија, хоџа	Само дућанче	
78.	Мула Омер, бакал	Само дућанче	
79.	Мула Омер, бакал	Само дућанче	
80.	Мехмет гаваз	Само дућанче	
81.	Ибрахим Маџаревић	Два дућана и плац	
82.	Али, калфа	Настрешак	
83.	Уса, касапин	Настрешак	До Алија, калфе
84.	Мири мал	Плац са две магазе балукџијске	До Усе, касапина
85.	Мула Емин	1 магара и плац	До Мири мала
86.	Амет бег Ћеримовић	Магарае балукџијске, плац и механа	До Мула Емина
87.	Табак Ибрахим Арнаутин	Плац с механом и фуруном на ћошету	До Ахмет бега
88.	Зет Ахмета Ћеримовића	Плац с 2 кућице и 1 подрумом	Испод Ниче
89.	Али Бошњак, магараџија	Башта и кућа	
90.	Усо, касапин	Плац и 4 шупе	
91.	Табак Ибрахим	Башта и плац	
92.	Мехмет Сали, табак	Плац и кућа	
93.	Кариман, касапин	Башта с 3 кућице	
94.	Алнага Смедеревац	Плац с кућом	До Гушине баште у сокаку
95.	Арнаут, казас	Плац с кућом	У Ћоравом сокаку до али-аге
96.	Алиш, касапин	Плац с колибом	До Арнаута, казаса
97.	Дервиш Мамутов син	Плац с кућицом	До Алиша, касапина
98.	Јакуб, кафеџија	Плац с кућом	До Дервиша Мамута
99.	Ејуп казас Суфур	Плац с кућом	До Јакуба, кафеџије
100.	Баба Ахмет, балукџија	Плац с кућом	До Ејупа, казаса
101.	Ибрахим, дунђерин	Плац и 2 кућице	До Баба Ахмета
102.	Ахмет, казас	Плац и кућа	До Ибрахима, дунђерина
103.	Осман, араџија	Плац и кућица	Наспрам Ахмета, казаса
104.	Ибрахим, лулаџија	Плац и кућица	До Османа, араџије
105.	Непознати власник, Ибишев шурак	Плац и кућица	До Османа, араџије
106.	Ибиш, бакал	Плац и кућица	До Ибишевог шурака
107.	Мехмет Ејуп(овић), касапин	2 дућанчета и кафаница	До Ибиша, бакала
108.	Еминова пашиница	Плац и 2 кућице	До Мехмета Ејупа
109.	Ахмет Исмаиловић, кинџија	Плац, дућан и 2 кућице	На ћошку до Емин Тапи
110.	Алилче, салеџијски син	2 плаца и 3 куће	До Ахмета Исмаиловића
111.	Ахмет, берберин	1 дућан	Од Видин капије према Дорћолу

112.	Хусеин Дервиш	Плац са 2 дућана и куће	До Ахмета, берберина на ћошку до чесме
113.	Салија, фенерија и балукција	Плац и кућица	До Хусеина Дервиша
114.	Рашид ефендија, терџуман	Плац с 2 кућице	До сали ефендије
115.	Рашид ефендија, терџуман	Плац и кућа	До Цера Османа
116.	Скендер Мулазим	Плац и кућица	До Алилчета, салеџије
117.	Таир ефендија	Плац и кућа	До Скендер Мулазима
118.	Мула Ахмет, папуција	Плац и кућа	До Таир ефендије
119.	Ахмет, казас	1 празан плац	До Мула Сулејмана
120.	Мула Сулејман, магазија	1 празан плац	До Ахмета, казаса
121.	Мула Сулејман, магазија	Плац с кућом	До Ахмета, казаса
122.	Емин, налбант	Празан плац	До Мула Сулејмана
123.	Смајо, пиљар и удовица	Плац и кућица	До плаца непознате удовице
124.	Џеваир кадуна, удовица	Плац и кућица	У буцаку на савијутку до Смаје и удовице
125.	Шериф, дуванџија	Плац и кућа	У ћоравом сокаку до удовице
126.	Асан, налбант ⁵¹⁸	Башта са колибицом	До Шерифа, дуванџије
127.	Хасан бег Јајић	Плац	
128.	Јашар, ћатиб у београдском ђумруку	Плац	До Неџиба бега и Табак Ибрахима
129.	Хусејин Бајрактаревић	Плац и кућица	До Јашара, ћатиба
130.	Јашар, ћатиб у београдском ђумруку	Плац и кућа	До Хусејина Бајрактаревића
131.	Ћор Барије, сакаџије	Плац и кућа	До Јашара, ћатиба
132.	Латиф, берберин	Плац и кућица	До Ћор Барије
133.	Сестре Рашид бега	Плац и кућа	између Мула Емина и Хаџи Мамутове баште
134.	Хаџи Мамут Билаловић	Башта	До Мале чесме и сестара Рашид бега
135.	Мула Емин	Плац и кућа	До сестара Рашид бега
136.	Мустафа, каикџија	Плац и кућа	До Мула Емина
137.	Дуди Анут	Плац и кућица	До Мустафе, каикџије
138.	Алија Сарачбашић, балукџија	Плац и кућица	До Дуди Анута
139.	Салко, каикџија	Плац и кућица	Спрам Алије Сарачбашића
140.	Омер, каикџија	Плац и кућица	До Салка, каикџије
141.	Неџип бег Алајбеговић	Плац и кућа	До Омера, каикџије
142.	Неџип бег Алајбеговић	Башта	Поред плаца и куће
143.	Мехмет бег Хаџи Риџаловић	Плац и кућа	До Неџиба бега

⁵¹⁸ Завршава се круг објеката до Видин капије и наставља се истим сокаком с леве стране од сараф Костине баште ка малој чесми

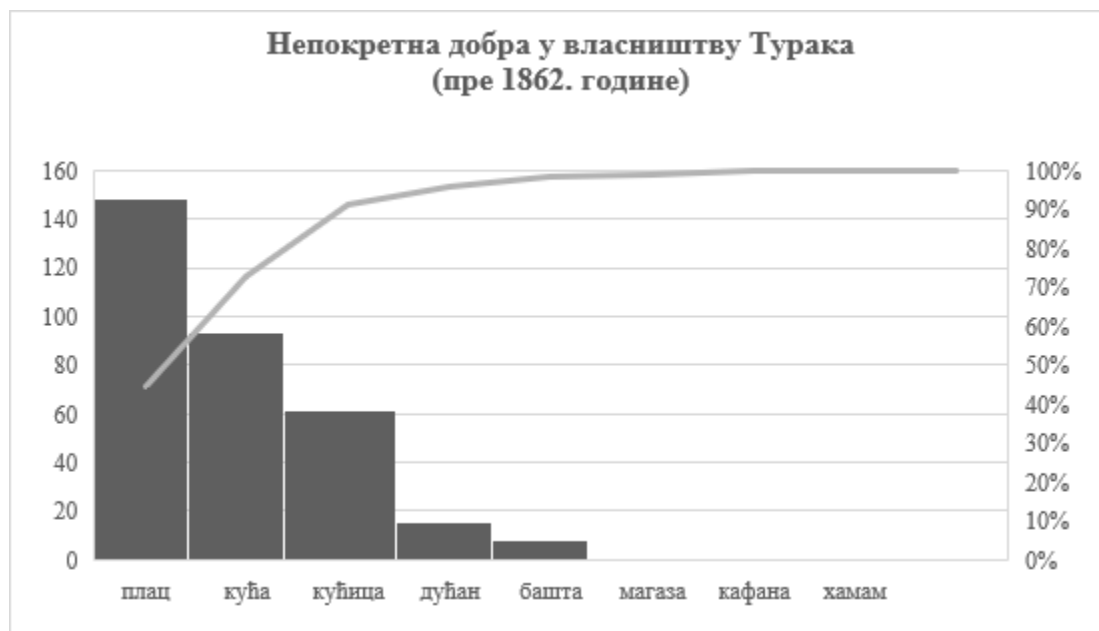
144.	Фатима Анута и синови	Плац и кућа	До Мехмета бега Рицаловића
145.	Синови Мустафе, казаса	Плац и кућа	На ћошку до Христодула и Фатиме Ануте
146.	Синови Ибрахима Х. Рицаловића	Плац и кућа	До баште Неџиб бега
147.	Хаџи Алија, магација	Плац и кућа	До синова Ибрахима Х. Рицаловића
148.	Синови Несибџе Усеин Арнаута	Плац и кућа	До Хаџи Алија, магације
149.	Уста Сали, сарач	Плац	
150.	Пембе Анута и муж, бичакчија	Плац и кућа	
151.	Сестрићи Етем бега Решид бега	Плац и кућа	
152.	Салко и браћа Нурединовић	Плац и кућа	
153.	Изет бег Асан бега Јаџића ⁵¹⁹	Плац и кућа	
154.	Ахмет бега Хаџи Рицаловића	Плац и кућа	Наспрам Јаџићеве баште и куће
155.	Жене Ахмете бега и њене сестре	Плац и кућа	До Ахмет бега
156.	Пуница Махмута Ејупа, касапина	Плац и кућа	До жене Ахмет бега
157.	Ахмет ага Шишка	Плац и кућа	До пунице Махмута Ејупа и ћошка
158.	Мурат, касапин	Плац и кућа и 2 мутвака	До Ахмет аге Шишке
159.	Ибрахим, дуванџија и млекаџија	Плац и кућица	До Мурата, касапина
160.	Ибро, дуванџија и браћа ⁵²⁰	Плац и кућица	До Ибрахима, дуванџије
161.	Топал Мехмет, казас	Плац и 2 куће	До баште Сарафа Косте
162.	Алија Мемед, мумџија	Башта	До Топал Мехмета
163.	Сали Бербер, Бошњак	Плац и кућица	До алије Мемеда
164.	Мустафа Бошњак, платнар	Плац и кућица	До Салије, бербера
165.	Асан, налбант	Плац и кућица	До Мустафе Бошњака, платнара
166.	Мустафа, бакал и браћа	Плац и кућица	До Асана, налбанта
167.	Шериф Дудија, удовица ⁵²¹	Плац и кућица	До Мустафе, бакала
168.	Шурак Емин бега Рашид бега	Плац и кућица	До Шериф Дудије
169.	Мутишага Нишлија	Магаза, плац и кућица	До шурака Емин бега Рашид бега
170.	Табак Ибрахим	Плац и 3 куће	До Мутиш аге и покрај Шанца

⁵¹⁹ Почине сокак према Чукурлији

⁵²⁰ Почине сокак од Чукур чесме до сараф Костине баште

⁵²¹ Сокак се наставља од Чукур чесме према Шанцу

Прегледнији увид у број и врсту непокретних добара која су била у поседу Турака пре 1862. године, пружа нам приказ односа броја добара према врсти приказан у виду графикана.

Графикон 2: непокретна добра Турака у Београду (пре 1862. године)

Управа града Београда је настојала да прикупи податке и о лицима која су поседовала непокретна добра на вакуфској земљи, те је Дописом министру просвете и црквених дела од 10. јуна 1862. доставила списак са назнаком да је исти састављен посредством Среског суда, али да се након објаве да се варошани који имају непокретна добра на вакуфској земљи јаве, нико није одазвао позиву.⁵²²

Управа града Београда обратила се дописом Министарству просвете и црквених дела 1862. године с намером да се утврди број лица која су се настанила на вакуфском земљишту и број и врста објеката који су на истој саграђени. У допису се, између осталог наводи, да када су турске земље Хатишерифом од 1833. прешле у „српске руке“, Турци нису више имали права да живе на вакуфској земљи након чега су почели са продајом непокретних добара на овој врсти земљишта. Ова продаја је заустављена и 14. јула 1833. је одлучено да се новац врати онима од којих је земља откупљена. Решењем од 5. децембра 1839. „све општинске земље“ су уступљене општинама на коришћење, земља која је била без сахибије остала је Управитељству на располагању, а вакуфска земља је уступљена цркви. Одлуком Попечитељства правосуђа од 17. новембра 1841. одлучено је да се у местима где су Турци још увек били настањени приход од вакуфске земље која је била без сахибије, пре свега исламских богомоља на њој, уступи цркви уколико је постојала сагласност од стране џамијских татора за исто. Из овог, а и дописа који ће уследити, с намером да се реши питање коришћења вакуфске земље је јасно да српски органи власти нису познавали природу вакуфског земљишта, те да нису разумели да исто нема сахибију већ само управитеља. Решавањем овог питања наставило се 1839. године када је Попечитељство правосуђа добило списак вакуфских земаља у Смедереву. Поменути списак од 18. децембра 1839. помиње вакуфску земљу без сахибије, а која би услед тога требало да припадне цркви. Књажевским решењем од 3. фебруара 1847. одлучено је да се црквама забрани продаја вакуфских добара. Садржај решења је представљао својеврсну прекретницу у управљању вакуфским земљиштем. Шабачка општина је молила Министарство просвете, преко шабачке капетаније, да се дозволи продаја вакуфске земље јер је то био заједнички став

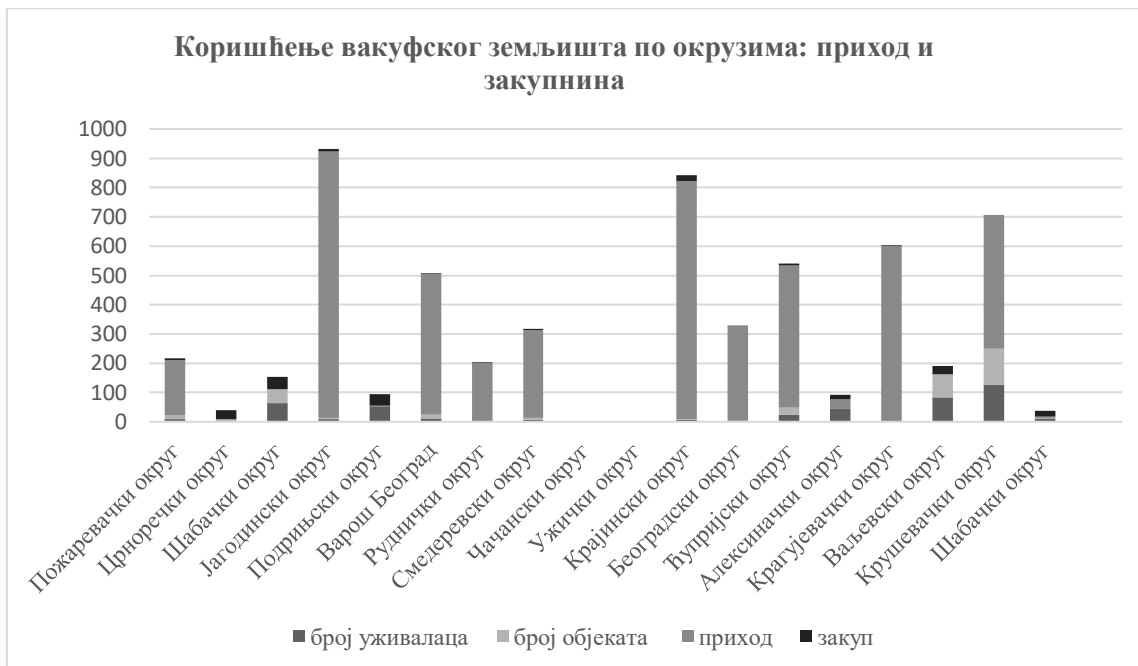
⁵²² ДАС, ДС, 1862-1867, Р. 186; Irena Kolaj Ristanović, „О установи вакуфа и вакуфским добрима у Кнежевини Србији 1830-1878: правно-историјски оквир“, 214-217.

свих општина. Општине су се залагале за продају вакуфског земљишта сматрајући да би се овим поступком остварила већа зарада. Истовремено, достављен је и списак пописаних добара на вакуфској земљи у Србији.⁵²³

Списак је обухватио земљу у 18 округа и дефинисао њену величину (јединица мере није назначена), број уживалаца који је користе, број објеката који се на истој налазе, годишњи приход од земље (претпостављамо у грошима) и висину могућег закупа. Забележено је да у Пожаревачком округу постоји девет уживалаца вакуфског земљишта. На истој се налазило укупно 12 објеката и годишње је приходовала 190 гроша, а могла би се дати у закуп за 4.800 гроша; у Црноречком округу су забележена два корисника вакуфске земље која поседује само четири објекта и годишње приходује 3.704 гроша, а могла би се издавати за 30.800 гроша; у Шабачком округу је пописано 64 лица која су се настанила на вакуфској земљи и 46 објеката на истој. Земља је приходовала 2.211 гроша и могла је да се издаје у закуп за 40.300 гроша; у Јагодинском округу је регистровано осам уживалаца вакуфске земље са шест објеката, која је приходовала 910 гроша, а могла је да се издаје у закуп за 8.700 гроша; Подрињски округ је пријавио 52 уживаоца вакуфског поседа који је годишње доносио приход од 2.728 гроша, а могао је да се издаје у закуп за 39.344 гроша; у београдској вароши је било 12 уживалаца вакуфског земљишта са 12 објеката, а годишњи приход од земље је био 481 грош. Предложено је да се издаје у закуп за 3.230 гроша; у Београдском округу су регистрована четири уживаоца земље, која је приходовала 322 гроша, а могла је да се издаје у закуп за 1.980 гроша; Руднички округ је пријавио да на том тлу постоји вакуфска земља која доноси приход од 202 гроша, а могла би да се издаје у закуп за 1.150 гроша; Смедеревски округ је пописао седам уживалаца вакуфске земље која је приходовала 300 гроша, а могла је да се издаје у закуп за 3.000 гроша; у Крајинском округу је евидентирано шест уживалаца ове врсте земље са два објекта на њој. Приход је достигао 815 гроша, а уколико би се издала у закуп могло је да се заради 19.200 гроша; Њупријски округ је поседовао вакуфску земљу са 23 објекта коју је уживало 25 лица. Земља је доносила приход од 487 гроша, а уколико би се издавала у закуп доносила би приход од 6.520 гроша; Алексиначки округ је доставио податак о 43 уживаоца вакуфске земље чији је приход био 32.917 гроша, а висина могуће закупнине 16.910 гроша; Ваљевски округ је регистровао вакуфско земљиште са 83 корисника и 80 објеката; у Крагујевачком округу су забележена само два корисника овог земљишта које је доносило приход од 600 гроша, а висина могуће закупнине би била 3.000 гроша; Крушевачки округ је имао 127 уживалаца вакуфског земљишта на коме се налазило четири објекта. Приход од овог земљишта је био 127 гроша, а да је издавана у закуп, приход би износио 457 гроша; Шабачки округ је поново евидентирао 10 уживалаца вакуфског земљишта са четири објекта на њему. Земљиште је доносило приход од 3.876 гроша, а да је издавано у закуп приход би износио 20.380 гроша; у Чачанском и Ужичком округу није евидентирано постојање вакуфског земљишта.⁵²⁴ Одлучили смо се да приложимо графикон који би приказао однос искоришћеног земљишта по окрузима, а у погледу броја уживалаца, оствареног прихода и могуће висине закупа.

⁵²³ ДАС, ДС, 1862-1867, Р. 186; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 214-217.

⁵²⁴ Исто.

Графикон 3: коришћење вакуфског земљишта по окрузима: приход и закупнина

Паралелно са настојањима градских управних власти да утврде број и локацију турских добара, апеловало се на грађане да не купују поједина добра од Турака.

Управа града писала је министру финансија да се у пољу иза Шанца и Видин капије налази једна утрина под називом „пашина ливада“, која је настала од дунавског корита, па кад се Дунав повукао, остала је утрина, која никада није обрађивана, само је коришћена за испашу. Општина града ову је земљу довела у ред и упозоравала је грађане да се не преваре и купе је од Турака, јер по називу могу схватити да је турско добро. Ова ливада добила је назив 1831. године, када је кнез Милош дозволио београдском паши да своје атове пушта у њу, ради испаше пролећне траве, а доказано је да је настала повлачењем реке Дунав.⁵²⁵

Министарство финансија наложило је Управи града Београда да изврши попис и утврди стање турских добара.⁵²⁶ За овај посао био је надлежан Тодор Бојовић, помоћник Министарства унутрашњих дела. Бојовић је наложио да Управа града Београда састави списак турских добара, која се налазе у три полицијска кварта: Савамалском, Варошком и Дорћолском. Приликом састављања спискова, требало је прво навести турска добра која су до сада била издавана у закуп по цени од 60 гроша чаршијских па навише, затим добра која су издавана по цени нижој од 60 гроша чаршијских, те добра од којих није могао да се прикупи никакав приход. Сваки списак је требало да садржи нумеру добра, име и презиме садашњег кирајџије, висину кирије, рубрику за кирију која би требало да се плаћа, услови под којима је добро узето под кирију и друго. Након сачињавања ових спискова, требало је у новинама обзнанити од када ће бити условна за издавање. Кирије је требало наплаћивати по утврђеним ценама, а да се уз наплаћену кирију издају и квите. Од три сачињена списка, један је требало дати Министарству финансија, други Управи града Београда и трећи Тодору Бојовићу ради евиденције.⁵²⁷

Турске породице у свом поседу имале су, према попису Општине београдске извршеном 1865. године, 353 куће, од чега је 114 било са више соба, 72 кућице, 232 дућана, 42

⁵²⁵ ИАБ, УГБ, 1864, к. 792, Ф. 38, 22.

⁵²⁶ Попис и стање турских добара саопштили смо на крају рада. Види *Прилог Ж*.

⁵²⁷ ИАБ, УГБ, 1866, к. 907, 11.

магазе, 16 фуруна и 83, углавном празних плацева.⁵²⁸ Уколико бисмо сабрали пописана непокретна добра Турака у вароши, њихов број износио би 912 добара.

Од укупног броја пописаних добара 40 је било у добром стању, 288 у средњем, 260 у рђавом, десет у врло рђавом и 13 у трошном стању.

Према стању непокретности Управа вароши Београда, утврдила је висину месечне надокнаде која би се наплаћивала од бесправно уселиених лица у периоду од Ђурђевдана 1865. до Митровдана 1866. године. Правни статус непокретности Управа вароши Београда није навела, међутим, из Списка пописаних добара можемо закључити да су ова добра већим делом остала у поседу Турака, а да су само за 30 непокретности у свом власништву добијали месечну надокнаду. Месечна надокнада коју су Турци добијали, у складу са стањем непокретности, углавном је одговарала оној, коју је према својој процени, навела као потенцијалну и сама Управа вароши.

Занимљиво је, да Управа вароши, није навела на основу ког критеријума је утврдила стање непокретних добара, осим оних која су била срушена у тренутку вршења процене.

4.3.5.3. Лицитација непокретних добара Турака у вароши

План Београда из 1863. године показује да су муслимани задржали власништво над плацевима око Стамбол капије и на Дунавској падини. Само исељавање муслиманског становништва се одвијало постепено, а најспорије из Вароши у Шанцу. Осим трансакција које су се вршиле између муслимана и Срба, извори наводе да је 1863. године у Београду постојао 1.241 објекат у власништву Срба и 1.118 објеката које су поседовали Турци. У 1.509 стамбених зграда настанили су се Срби и Јевреји, а понеке од поменутих су муслимани издали у закуп.⁵²⁹

Након исељавања Турака, њихова непокретна добра остала су да пропадају, а поједина је Управа града Београда дала у закуп. Турска добра у Београду која су дата у закуп на лицитацији током 1865. године:⁵³⁰

редни број	број списка	датум и место лицитације	име и презиме закупца	врста и локација непокретног добра	Износ	трајање закупа
1.	363	15. децембар 1865, Београд	Ђорђе Наумовић, терзија из Београда	велику башту са кућом код Сака чесме	1.470 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
2.	410	15. децембар 1865, Београд	Антоније Јовановић, дуванџија из Београда	кућу близу Чукур чесме	1.260 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
3.	446	15. децембар 1865, Београд	Јован Николић, шпекулант из Београда	двокатну кућа	1.057 гроша и 10 пара чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
4.	452	15. децембар 1865, Београд	Никола Димитријевић, бакалин из Београда	велику кућа и бакалницу код Чукур чесме	1.630 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

⁵²⁸ ИАБ, УГБ, 1865, к. 907, 5825.

⁵²⁹ Нада Ђурић, Рајко Веселиновић, *Београду XIX веку: каталог изложбе*, Београд 1967, 69-70.

⁵³⁰ ИАБ, УГБ, 1865, к. 907, 145.

5.	453	15. децембар 1865, Београд	Ђорђе Наумовић, терзија из Београда	три куће близу Чукур чесме	1.501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
6.	454	15. децембар 1865, Београд	Риста Трајковић, фурунција на Дорћолу из Београда	бивше турско добро у сокаку више Чукур чесме	2.125 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
7.	457	15. децембар 1865, Београд	Никола Миленковић, ћурчија из Београда	кућа и башту до Чукур чесме	1.710 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
8.	471	15. децембар 1865, Београд	Сава Шарчевић, бакалин из Београда	турско добро спрам џамије код Стамбол капије	2.207 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
9.	484	15. децембар 1865, Београд	Петар Крстић, фурунција из Београда	велика кућа	1.022 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
10.	487	15. децембар 1865, Београд	Петар Крстић, фурунција из Београда	кућа над фурунциницом испод главне полиције	2.740 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
11.	488	15. децембар 1865, Београд	Диомандије Јанковић, снајдер из Београда	кућа наспрам касарне	1.095 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
12.	490	15. децембар 1865, Београд	Стеван Петровић, пензионисани члан суда из Београда	Кућа	931 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
13.	491	15. децембар 1865, Београд	Ђорђе Вељковић, дуванџија из Београда	Кућа	966 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
14.	494	15. децембар 1865, Београд	Јеврем Симић, подпоручник. ст. Војске	две куће више Чукур чесме	1.500 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
15.	675	15. децембар 1865, Београд	Миле Јанковић, бакалин из Београда	три дућана и једна кућа на Зереку	3.701 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
16.	180	16. децембар 1865, Београд	Риста Деда, механџија из Београда	двокатна кућа са фурунциницом на Битпазару	1.030 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
17.	194	16. децембар 1865, Београд	Херман Унфер, стаклорезац из Београда	дућан са кућом „одозгоре“ на Зереку	901 грош	од Светог Атанасија до

						Митровдана 1866.
18.	195	16. децембар 1865, Београд	Нестор Стојановић, калупција из Београда	дућан са кућицом	621 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
19.	198	16. децембар 1865, Београд	Јован Христодуло, сабљар из Београда	два дућана на Дорћолу	470 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
20.	207	16. децембар 1865, Београд	Јован Панђело, бакалин из Београда	четири рибарска дућана на Дорћолу	3.300 гроша и 20 пара	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
21.	209	16. децембар 1865, Београд	Јован Панђело, трговац из Београда	две рибарске магазе на Дорћолу	3.342 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
22.	218	16. децембар 1865, Београд	Антон Кепел, баштован из Београда	зграда и башту	515 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
23.	229	16. децембар 1865, Београд	Димитрије Николић, баштован из Београда	велику кућа са баштом иза Синцир џамије	1.580 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
24.	257	16. децембар 1865, Београд	Милош С. Брка, жандармеријски мајор из Београда	кућа на Дорћолу	1.320 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
25.	298	16. децембар 1865, Београд	Живко Илић, тишлер из Београда	три дућана на Зереку	1.600 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
26.	301	16. децембар 1865, Београд	Јован Данчевић, дуванција из Београда	три дућана на Зереку	2.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
27.	302	16. децембар 1865, Београд	Степан Јовановић, терзија из Београда	три дућана на Зереку	2.201 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
28.	302	16. децембар 1865, Београд	Ђорђе Наумовић, терзија и Риста Деда, кафеџија из Београда	четири дућана и једну кућу на Зереку	2.015 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
29.	303	16. децембар 1865, Београд	Ђорђе Наумовић, терзија и Риста Деда, бакалин из Београда	три дућана на Зереку	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 186 6.

30.	307.	16. децембар 1865, Београд	Риста Павловић, бакалин из Београда	кућа са бакалницом на Дорћолу	2.000 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
31.	309	16. децембар 1865, Београд	Пандило Вуковић, арендатор касапнице из Београда	четири дућана код Синцир џамије	1.610 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
32.	315 и 319	16. децембар 1865, Београд	Јоца Филиповић, амамџија из Београда	амам звани „Шарени“ и кућа на Дорћолу	2.541 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
33.	325	16. децембар 1865, Београд	Ђорђе Наумовић, бакалин из Београда	кућа са бакалницом у сокаку Видин капије	1.531 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
34.	388	16. децембар 1865, Београд	Димитрије Ристић, баштован из Београда	баштованџиница на Јалији до Шанца	1.351 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
35.	389	16. децембар 1865, Београд	Петар Ристић, баштован из Београда	баштованџиница на Јалији	2.410 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
36.	393	16. децембар 1865, Београ39.д	Пандило Вуковић, касапин из Београда	башту са ливадам ниже Видин капије	3.600 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
37.	421	16. децембар 1865, Београд	Ђорђе Вишневић, економ из Београда	кућу са шталом до џамије ниже Стамбол капије	1.126 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
38.	199	17. децембар 1865, Београд	Спира Стратић, симиџија из Београда	три дућана са фурунџиницом до Синцирли џамије	1.140 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
39.	213	17. децембар, 1865, Београ44.д	Никола Павловић, дугмаџија из Београда	дућан на Дорћолу	405 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
40.	285	17. децембар, 1865, Београд	Стеван Радосављевић, кафеџија из Београда	„код „бомбардирана“ башту са лозама	1.525 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
41.	295	17.46. децембар, 1865, Београд	Ђорђе Ђоза, бакалин из Београда	бакалницу на Дорћолу ниже полиције	2.000 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
42.	296+	17. децембар,	Јован Панћела, трговац из Београда	кућа са дућанима на Зереку	2.431 грош чаршијски	од Светог Атанасија до

		1865, Београд49.д				Митровдана 1866.
43.	308	17. децембар, 1865, Београд	Максим Трифковић, дугмаџија	дућан преко пута Синџирли џамије	405 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
44.	310	17.51. децембар, 1865, Београд	Ђорђе Ђоза, бакалин из Београда	дућан на „ћошету“ преко пута дамшир „ниже Дорћола“	606 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
45.	381	17. децембар, 1865, Београд54.д	Риста Ђорђевић, терзија из Београда	кућа према Чукур чесми, бившег власника Јаића, Турчина	521 грош чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
46.	411	17. децембар, 1865, Београд	Таса Ђорђевић, надзиратељ телеграфа из Београда	велику кућу до Чукур чесме	1.026 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана186 6.
47.	449	17. децембар, 1865, Београд	Стојко Масларовић, дуванџија из Београда	кућа повише Чукур чесме	868 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
48.	468	17. децембар, 1865, Београд	Раша Петковић, дуванџија из Београда	кућа више текије	650 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
49.	510	17. децембар, 1865, Београд	Аврам М. Де Мајо, трговац из Београда	дућан на Зереку	401 грош	од Светог Атанасија до Митровдана186 6.
50.	671	17. децембар, 1865, Београд	Лука Петровић, шнајдер	три дућана са кућом на Зереку	1.000 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
51.	673	17. децембар, 1865, Београд	Димитрије Петровић, ашџија из Београда	ашџиница на Зереку	805 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
52.	425	18. децембар 1865, Београд	Алекса Ђорђевић, кочијаш, Лазар Јанковић, шпекулант, Панта Димитријевић, бакалин и Таса Ђорђевић, служитељ у телеграфу из Београда ; Гога Михилова има право да у кући станује као и до сада	кућа до шанца испод џамије близу Стамбол капије	1.500 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

			без обавезе плаћања кирије			
53.	487	18. децембар 1865, Београд	Таса Костић, јорганџија из Београда	две куће у авлији	1.212 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
54.	19	20. децембар 1865, Београд	Ђорђе Сабав, чизмар и Јован Траичевић, бакалин из Београда	по један дућан на Битпазару	90 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
55.	35 и 36	20. децембар 1865, Београд	Арон Нисим, симиџија из Београда	два мала дућана и фурунџиница	90 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
56.	37	20. децембар 1865, Београд	Стојан Ивковић, бакалин из Београда	два дућана на Битпазару	75 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
57.	103	20. децембар 1865, Београд	Јован Панћели, бакалин из Београда	Шупу и шталу на Јалији	270 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
58.	462	20. децембар 1865, Београд	Таса Радовановић, жандармеријски добошар	две куће ниже Чукур чесме	570 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
59.	667	20. децембар 1865, Београд	Коста Васиљевић, кујунџија из Београда	дућан на Зереку	120 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
60.	667	20. децембар 1865, Београд	Радован Костић, кујунџија из Београда	дућан на Зереку	120 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
61.	667	20. децембар 1865, Београд	Ђока Јовановић, чизмар из Београда	дућан на Зереку	120 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
62.	429	21. децембар 1865, Београд	Илија Филиповић, сапунџија из Београда	двокатна кућа са дућанима до Стамбол капије	18.401 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
63.	430	21. децембар 1865, Београд	Никола Милетић, опанчар из Београда	кућа са три дућанчића до Стамбол капије у Варошком кварту	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
64.	431	21. децембар 1865, Београд	Гавра Колонић, кочијаш из Београда	кућа наспрам Стамбол капије	2.004 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

65.	668	21. децембар 1865, Београд	Сава Јовановић, бојација из Београда	два дућана на Зереку	360 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
66.	440	21. децембар 1865, Београд	Никола Вуловић, чиновник Главне контроле	Кућа	2.370 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
67.	444	21. децембар 1865, Београд	Јанко Константиновић, терзија из Београда	Кућа	705 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
68.	478	21. децембар 1865, Београд	Никола Мандрино, трговац	два дућана у чаршији Стамбол капије преко пута Томе Лека, трговца у Варошком кварту	2.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
69.	478	21. децембар 1865, Београд	Риста Петровић, телал из Београда	дућан у чаршији преко пута Томе Лека, трговца идући ка Стамбол капији	1.201 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
70.	478	21. децембар 1865, Београд	Вељко С. Николић, бакалин из Београда	дућан у чаршији Стамбол капије преко пута Томе Лека, трговца у Варошком кварту	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
71.	478	21. децембар 1865, Београд	Јован Никетић Тополац, терзија из Београда	дућан у чаршији Стамбол капије преко пута Томе Лека, трговца у Варошком кварту	1.224 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
72.	478	21. децембар 1865, Београд	Мића Ристић, кафеџија из Београда	Кафана у чаршији Стамбол капије преко пута дућана Томе Лека, трговца	2.108 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
73.	478	21. децембар 1865, Београд	Петар Несторовић	Дућан у чаршији Стамбол капије преко пута дућана Томе Лека, трговца	1.207 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
74.	511	21. децембар 1865, Београд	Милан Јанковић, бакалин из Београда	два дућана и кафану на Зереку	3.001 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
75.	517	21. децембар 1865, Београд	Ђорђе Цветковић, сајџија из Београда	Кућа	9.012 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

76.	518	21. децембар 1865, Београд	Глигорије Барутлић, клонфер и Тодор Боновић, дуванција из Београда	два дућана на Зереку у Варошком кварту	1.271 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
77.	519	21. децембар 1865, Београд	Петар Миливојевић, сарач из Београда	дућан са две собе у главној чаршији	1.521 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
78.	519	21. децембар 1865, Београд	Ахиел Б. Русо, трговац из Београда	дућан у главној чаршији више Зерека у Варошком кварту	3.021 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
79.	519	21. децембар 1865, Београд	Милован Ј. Обрадовић, терзија	дућан ниже куће г. Гарашанина у Варошком кварту	2.110 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
80.	519	21. децембар 1865, Београд	Исак Синај, тенечеција	дућан ниже куће г. Гарашанина у Варошком кварту	1.003 гроша чаршијска	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
81.	520	21. децембар 1865, Београд	Сава Јовановић, шмит	дућан близу Стамбол капије у Варошком кварту	901 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
82.	524	21. децембар 1865, Београд	Јеврем Живковић, спунција из Београда	кућа са шупом у Варошком кварту	2.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
83.	536	21. децембар 1865, Београд	Андрија Андрић, асџија из Београда	велика кућа близу шанца у Варошком кварту	1.201 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
84.	538	21. децембар 1865, Београд	Милош Радовановић, абација и Коста Стоиљковић, разноситељ пива из Београда	кућа до шанца у Варошком кварту	2.020 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
85.	546	21. децембар 1865, Београд	Павле Г. Вуковић, трговац	кућа код Делијске чесме у Варошком кварту	1.401 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
86.	547	21. децембар 1865, Београд	Ђока Протић, трговац из Београда	кућа у сокаку близу механе Михајла Ристића у Варошком кварту	1.513 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
87.	548	21. децембар 1865, Београд	Јован П. Ђорђевић, дуванција из Београда	кућа близу Делијске чесме	701 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

88.	549	21. децембар 1865, Београд	Никола Папа Милоје, кочијаш из Београда	кућа у шанцу	670 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
89.	551	21. децембар 1865, Београд	Михајло Димитријевић, бакалин	башта са шталом	723 гроша чаршијска	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
90.	554	21. децембар 1865, Београд	Живко Михаиловић	кућа и дућан у сокаку од Стамбол капије ка Великој пијаци у Варошком кварту	1.051 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
91.	562	21. децембар 1865, Београд	Ђока Радосављевић, тишлер из Београда	кућа спрам џамије у Варошком кварту	2.710 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
92.	565	21. децембар 1865, Београд	Јован Димовић, писар	кућа у сокаку према Шанцу у Варошком кварту	1.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
93.	569	21. децембар 1865, Београд	Антоније Ђуричанин, костгебер из Београда, аустријски поданик	кућа у Шанцу код Суве чесме	710 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
94.	581	21. децембар 1865, Београд	Пека П. Наско, бакалин	кућа близу џамије више турског хана у Варошком кварту	1.210 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
95.	582	21. децембар 1865, Београд	Милан Миленковић, колџија у Ђумруку	кућа у сокаку Делијске чесме	1.070 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
96.	583	21. децембар 1865, Београд	Илија Н. Бока, бакалин	кућа близу Делијске чесме у Варошком кварту	1.561 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
97.	584	21. децембар 1865, Београд	Марко Николић, ашчија	дућан близу Делијске чесме у Варошком кварту	601 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
98.	585	21. децембар 1865, Београд	Риста Стојановић, лебар из Београда	фурунциница са три дућана код Делијске чесме	3.760 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
99.	586	21. децембар 1865, Београд	Коста Тодоровић, маханџија	турски хан на Великој пијаци	20.031 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

100.	588	21. децембар 1865, Београд	Никола Вујковић	кућа у сокаку према Делијској чесми близу цамије	1.266 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
101.	588	21. децембар 1865, Београд	Никола Вујковић, дуваница из Београда	два дућана у чаршији код турског хана	3.700 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
102.	590	21. децембар 1865, Београд	чајнице и руски поданици	два дућана до Ресавчеве куће у Варошком кварту	2.210 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
103.	593	21. децембар 1865, Београд	Милосав Дукић, сарач	два дућана и кућа у чаршији Стамбол капије у Варошком кварту	3.351 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
104.	596	21. децембар 1865, Београд	Томанија, супруга почившег Милића Петровића, терзија из Београда	дућан до Стамбол капије у Варошком кварту	3.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
105.	596	21. децембар 1865, Београд	Јанко Константиновић, терзија из Београда	дућан у чаршији Стамбол капије у Варошком кварту	1.506 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
106.	596	21. децембар 1865, Београд	Димитрије Анђелковић, бакалин из Београда	дућан у чаршији Стамбол капије	1.610 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
107.	596	21. децембар 1865, Београд	Коста Ивковић, трговац	дућан у чаршији Стамбол капије у Варошком кварту	2.230 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
108.	596	21. децембар 1865, Београд	Јеврем Панић, трговац из Београда	дућан у чаршији Стамбол капије	2.025 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
109.	596	21. децембар 1865, Београд	Илија Ђорђевић Бајатовић, терзија	дућан у чаршији Стамбол капије у Варошком кварту	1.401 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
110.	601	21. децембар 1865, Београд	Ставра Ђорђевић, ашчија из Београда	дућан и кућа код Делијске чесме	1.521 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
111.	601	21. децембар 1865, Београд	Панта Димитријевић, бакалин	дућан код Делијске чесме у Варошком кварту	1.201 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
112.	601	21. децембар 1865, Београд	Ђорђе Пашан, ликерција	два дућана близу Делијске чесме у Варошком кварту	2.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до

						Митровдана 1866.
113.	601	21. децембар 1865, Београд	Јован Христић, бакалин	дућан код Делијске чесме у Варошком кварту	1.450 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
114.	603	21. децембар 1865, Београд	Трифун Ђорђевић, лебцедер	кућа до Предићеве куће у Варошком кварту	1.020 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
115.	604	21. децембар 1865, Београд	Настас Димитријевић, касапин из Београда	кућа наспрам куће г. Предића у Варошком кварту	901 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
116.	613	21. децембар 1865, Београд	Менахаим Б. Ефраим, Јевреј, тенећерија из Београда	дућан у чаршији близу Димитрија Пуливање	1.403 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
117.	613	21. децембар 1865, Београд	Димитрије С. Николић, бакалин	дућан наспрам Пуливање кафана у главној чаршији у Варошком кварту	2.411 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
118.	613	21. децембар 1865, Београд	Ђура Димитријевић, берберин	дућан у сокаку од чаршије према Делијској чесми у Варошком кварту	351 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
119.	613	21. децембар 1865, Београд	Ђорђе Аврамовић, чизмар	дућан у сокаку од чаршије према Делијској чесми у Варошком кварту	351 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
120.	613	21. децембар 1865, Београд	Јанаћ Сотировић, ткач из Београда	дућан у сокаку од чаршије према Делијској чесми	361 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
121.	613	21. децембар 1865, Београд	Аврам Шемал Де Мајо, Јевреј, тенећерија из Београда	дућан у главној чаршији близу Крстине механе	500 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
122.	614	21. децембар 1865, Београд	Константин Русидес, трговац из Београда	дућан у главној чаршији у Варошком кварту	7.000 гроша и 20 пара чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
123.	614	21. децембар 1865, Београд	Љубомир Симић, терзија	дућан близу Поливање кафана у Варошком кварту	1.511 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
124.	614	21. децембар 1865, Београд	Јован Анђелковић, ћурчија	кућа и дућан у главној чаршији у Варошком кварту	1.701 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

125.	614	21. децембар 1865, Београд	Милош Карастојановић и зетови, трговци из Београда	дућан у главној чаршији у Варошком кварту	6.021 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
126.	614	21. децембар 1865, Београд	Милован Божић, трговац	дућан у главној чаршији у Варошком кварту	5.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
127.	614	21. децембар 1865, Београд	Живко Р. Младеновић, трговац из Београда	дућан са кућом у главној чаршији у Варошком кварту	7.081 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
128.	615	21. децембар 1865, Београд	Јозеф Клајн, сајција	кућа са два дућана на великој пијаци у Варошком кварту	3.250 гроша	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
129.	616	21. децембар 1865, Београд	Моша Калдерон, трговац из Београда	два дућана са кућом у главној чаршији у Варошком кварту	6.000 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
130.	634	21. децембар 1865, Београд	Јоца Штерић	кућа и кафана близу Сава капије у Варошком кварту	8.010 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
131.	640	21. децембар 1865, Београд	Јоца Штерић	кућа са више одељења и кафана код Сава капије у Варошком кварту	13.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
132.	661	21. децембар 1865, Београд	Коста Анастасијевић и Тома Штерић, терзије	кућа близу „Барјак цамије“ у Варошком кварту	811 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
133.	666	21. децембар 1865, Београд	Јања Анђелковић	кућа и фуруна близу „Барјак цамије“ у Варошком кварту	3.601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
134.	679	21. децембар 1865, Београд	Аврам Шемајо Де Мајо, клонфер	дућан на Зереку у Варошком кварту	451 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
135.	679	21. децембар 1865, Београд	Василије Ристић, млекација	дућан на Зереку у Варошком кварту	901 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
136.	680	21. децембар 1865, Београд	Таса Костић, јорганција	дућан ниже Зерека у Варошком кварту	1.351 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
137.	681	21. децембар 1865, Београд	Соломон Аврам, Јевреј, трговац из Београда	дућан више Зерека у Варошком кварту	2.301 грош чаршијски	од Светог Атанасија до

						Митровдана 1866.
138.	682	21. децембар 1865, Београд	Штерија Николић, памуклијаш из Београда	дућан на Зереку у Варошком кварту	1.251 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
139.	682	21. децембар 1865, Београд	Дума Ђ. Јанић, бакалин из Београда	дућан на Зереку у Варошком кварту	2.701 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
140.	682	21. децембар 1865, Београд	Никола Констандиновић, ћурчија	два дућана на Зереку у Варошком кварту	1.230 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
141.	685	21. децембар 1865, Београд	Моша А. Озер, Јевреј, трговац	дућан на Зереку у Варошком кварту	3.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866. ⁵³¹
142.	437	22. децембар 1865, Београд	Павле Зорић, ковач из Београда	кућа код џамије ниже Стамбол капије`	651 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
143.	451	22. децембар 1865, Београд	Антоније Костић, кутиција из Београда	дућан на Зереку	451 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
144.	481	22. децембар 1865, Београд	Владимир Богдановић, кафеџија из Београда	кућа у Варошком кварту близу г. Стаменке	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
145.	482	22. децембар 1865, Београд	Павле Суботић, шнајдер из Београда	две куће ка Чукур чесми	811 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
146.	483	22. децембар 1865, Београд	Павле Ђорђевић, шустер из Београда	кућа у сокаку ка Чукур чесми у Варошком кварту	603 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
147.	512	22. децембар 1865, Београд	Васа Константиновић, памуклијаш из Београда	дућан на Зереку	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
148.	512	22. децембар 1865, Београд	Васил Димитријевић, терзија из Београда	дућан на Зереку	450 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

⁵³¹ Архивски предмет у коме су садржани подаци о лицитацији турских кућа и дућана је делимично оштећен, па је лицитација куће под бројем 685 забележена из књиге Бранка Перуничича, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970, 668.

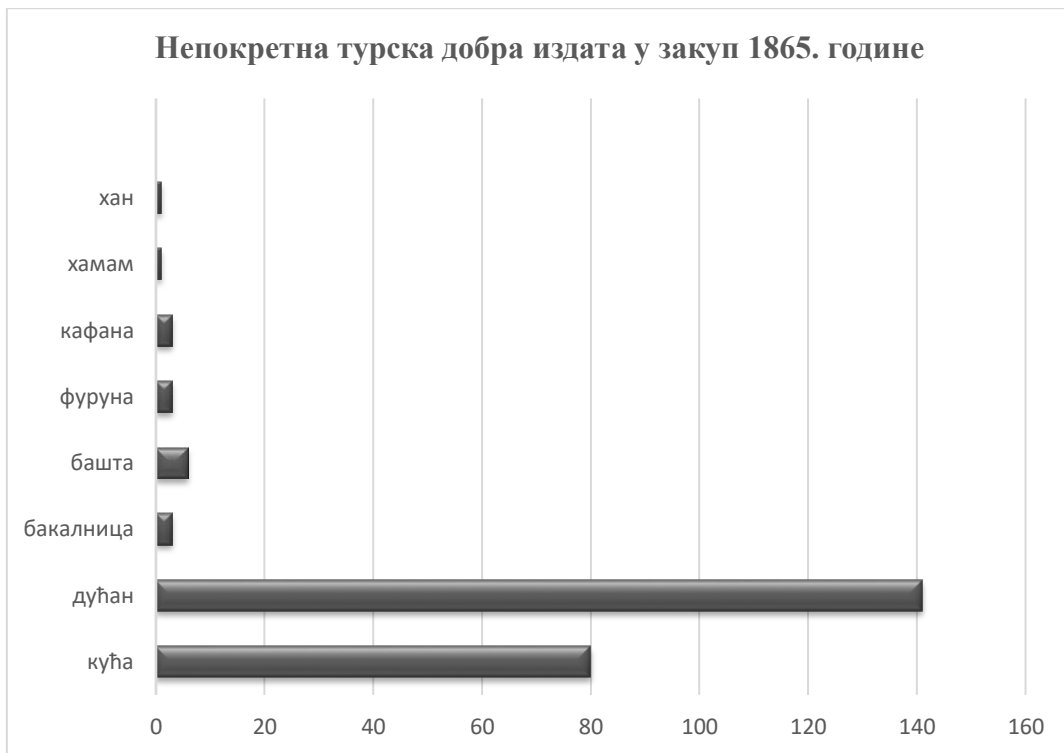
149.	512	22. децембар 1865, Београд	Милан Јанковић	дућан на Зереку у Варошком кварту	451 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
150.	513	22. децембар 1865, Београд	Никола Ђурић, терзија из Београда	дућан на Зереку	501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
151.	514	22. децембар 1865, Београд	Тодор Јовановић, памуклијаш из Београда	дућан на Зереку у Варошком кварту	451 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
152.	514	22. децембар 1865, Београд	Матија Станимировић, настојник г. Јована Гавриловића, саветника	дућан на Зереку	500 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
153.	514	22. децембар 1865, Београд	Јован Костић, јорганџија из Београда	дућан на Зереку	501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
154.	515	22. децембар 1865, Београд	Никола Ђорђевић, памуклијаш	дућан на Зереку у Варошком кварту	501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
155.	515	22. децембар 1865, Београд	Христодул папа Коста, терзија из Београда	дућан на Зереку у Варошком кварту	501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
156.	521	22. децембар 1865, Београд	Сава Савић, колар из Београда	дућан до Стамбол капије	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
157.	521	22. децембар 1865, Београд	Тодор Владисављевић, налбантин из Београда	дућан до Стамбол капије	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
158.	521	22. децембар 1865, Београд	Јован Марковић, налбантин из Београда	налбантијски дућан до Стамбол капије	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
159.	553	22. децембар 1865, Београд	Љубомир Велички, шустер	кућа и дућан у Варошком кварту и близу Ресавца куће у соаку ⁵³²	1.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
160.	560	22. децембар 1865, Београд	Савка Петра Шилковића	две куће у соаку више Ресавчеве куће у Варошком кварту	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

168.⁵³² У оригиналу: Љубомир Велички, шустер, кућу и дућан у Варошком кварту близу Ресавца куће у соаку

161.	563	22. децембар 1865, Београд	Коста Анастасијевић, памуклијаш из Београда	две куће близу Ђоке тишлера у Варошком кварту	1.501 грош варошки	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
162.	564	22. децембар 1865, Београд	Никола Угриновић, слуга Куманудин	кућа у сокаку више Ђоке тишлера	601 грош варошки	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
163.	572	22. децембар 1865, Београд	Селак Јовановић, шнајдер	кућа близу Суве теразијеу Варошком кварту	701 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
164.	576	22. децембар 1865, Београд	Ђорђе Ристић, млекација из Београда	две куће до Стамбол капије	701 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
165.	587	22. децембар 1865, Београд	Тодор Јовановић, ашчија	девет дућана под цамијом више пијаце у Варошком кварту	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
166.	592	22. децембар 1865, Београд	Стеван Тодоровић, трговац	дућан у чаршији Стамбол капије у Варошком кварту	1.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
167.	592	22. децембар 1865, Београд	Јованча Ђорђевић, терзија из Београда	дућан у чаршији Стамбол капије	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
168.	596	22. децембар 1865, Београд	Ђорђе Ристић, млекација из Београда	дућан близу Стамбол капије	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
169.	596	22. децембар 1865, Београд	Цветко Николић, ашчија из Београда	кафана и ашченица на горњем боју куће до Стамбол капије	801 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
170.	596	22. децембар 1865, Београд	Трајко Ђорђевић, сатчија из Београда	дућан близу Стамбол капије	501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
171.	596	22. децембар 1865, Београд	Алекса Николић, колар из Београда	дућан до Стамбол капије	451 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
172.	596	22. децембар 1865, Београд	Никола Цветковић, пиљар у име Гавре Ђурића, колара из Београда	дућан до Стамбол капије	451 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
173.	596	22. децембар 1865, Београд	Димитрије радовановић, налбантин	дућан до Стамбол капије у Варошком кварту	451 грош чаршијски	од Светог Атанасија до

						Митровдана 1866.
174.	596	22. децембар 1865, Београд	Никола Димитријевић, бакалин	дућан близу Стамбол капије у Варошком кварту	701 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
175.	596	22. децембар 1865, Београд	Антоније Гојковић, пинтер	два дућана близу Стамбол капије у Варошком кварту	541 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
176.	597	22. децембар 1865, Београд	Марко Зисић, бакалин из Београда	дућан према Делијској чесми	1.001 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
177.	601	22. децембар 1865, Београд	Јован Ђорђевић, терзија	кућа близу Делијске чесме у Варошком кварту	1.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
178.	601	22. децембар 1865, Београд	Јован М. Божић, трговац	дућан до Делијске чесме у Варошком кварту	651 грош	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
179.	608	22. децембар 1865, Београд	Сима Митровић, служитељ Правитељствене типографије	кућа близу доктора Анђелковића у Шанцу у Варошком кварту	501 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
180.	609	22. децембар 1865, Београд	Милан Тешић	кућа близу Шанца у Варошком кварту	601 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
181.	646	22. децембар 1865, Београд	Риста Симић, амамџија из Београда	велика кућа близу Калемегдана	1.101 грош чаршијски	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.
182.	647	22. децембар 1865, Београд	Јања Јуришић, шпекулант из Београда	кућа до „Барјак џамије“	1.013 гроша чаршијских	од Светог Атанасија до Митровдана 1866.

Како бисмо лакше пратили однос закупљених турских добара према врсти приложили смо бројчани однос добара путем графикана.

Графикон 4: непокретна добра Турака издата у закуп путем лицитације

5. Друштвени живот

Друштвени живот муслимана у београдској вароши наликовао је животу који су водиле и остале конфесионалне заједнице у граду. Настањени у муслиманским махалама, настојали су да школују своју децу у складу са традиционалним исламским образовањем, исповедају своју веру, окупљају се око џамијских објеката, венчавају се и живе брачним животом у складу са шеријатом, учествују у привредном животу града, чији су носиоци некада били, те своје проблеме решавају пред управним и судским органима Кнежевине Србије. Друштвени живот муслимана не може се посматрати изоловано у односу на друге верске заједнице, али се, према нашем мишљењу, може посматрати кроз призму прописа исламског закона који га је обликовао и на својеврсан начин обогатио. То се посебно осећа у заоставштини муслимана на османском и арапском језику која је похрањена у виду разноврсних књижевних дела и рукописа различите провенијенције. Ипак су различите инскрипције и књижевног садржаја красиле њихове споменике, те и оне из области меморијалне културе.

5.1. Рођење детета и сунет

Приликом вршења пописа од стране османских власти жене и деца нису пописивани. Због тога је често веома тешко утврдити демографску слику становништва.

Мустафа Мулалић је о томе записао: „Кад сам се родио, то ни данас не знам, јер се о муслиманском подмладку није водило рачуна, нико није водио ма какву било матицу живих или умрлих. Могао се рађати и умирати ко је хтео и како је хтео, ако се рађао Бог му је унапред одређивао нафаку, ако је умирао није му била потребна било каква успомена.“ Како даље наводи, „бебе су се полагале у шкрипаву бешику (колевку) напуњену баровитим сеном, искићену разним огледалцима и записима против урока“.⁵³³

⁵³³ Мустафа А. Мулалић, *Оријент на Западу: савремени културни и социјални проблеми муслимана Југословена*, Београд 1936, 88.

Након рођења детета, новорођенчету се даје име, што је код муслимана важан тренутак условљен традицијом. У XIX веку имена су се давала са (не)разумевањем значења самог имена имајући у виду да највећи број имена потиче из арапског језика. Иако су преци муслимана у Србији махом примили ислам од Турака Османлија, били су различитог етничког порекла, што је имало утицај на њихове обичаје и ритуале које су примењивали приликом рођења детета.

Избор имена био је условљен и уверењем и жељом да ће исто одредити „животни пут“ оног који га носи. Муслиманска имена која су имала и имају симбилично значење су: „Алија (узвишен, велик, моћан), Бехица (лепа, красна), Фехим (оштроуман, бистар), Мухамед (много хваљен) и друга. Деци су надевана и имена у односу на период када су се родила: Рамадан (рођен током месеца Рамазана), Сафер (рођен током месеца Сафера), Шабан (рођен током месеца Шабана), Бајрам (рођен током верског празника Бајрама), Рабија или Бехара (женско дете рођено током пролећа), те друга имена. Мотиви из природе су такође честа инспирација за давање имена па се тако често среће име Ђула (ружа), Рејхан (босиљак) и друга“.⁵³⁴

У Турака није био обичај да се детету одмах да име већ тек након што би испољило неке карактеристике или особине. До тог времена, дете би носило „пупчано име“ (тур. *göbek adı*). Овај се обичај задржао до данас.⁵³⁵

Мулалић о животу муслимана даље пише: „[...] Може се наћи многа сличност у животу сваког муслимана. Рађање, школовање, рад, увесељавање, женидба, пороци, сифилис, алкохолизам, умирање, све, све на исти калуп је код муслимана подешено. Све суморно, пуно меланхолије, ни у чему ведрине, као да се овај свет погрешно родио у овом веку, као да је његов век већ одавно прошао [...].“⁵³⁶

Веома распрострањен обичај међу муслиманима било је ношење новорођенчета кроз махале и сокаке при чему би се дете даривало. Новорођену бебу би тада умотали „у кумашли јорган, у који би се уз дете умотала и једна кожна торбица са малим Кур'аном“. Бебу која је била умотана у јорган и покривена црвеним свиленим шалом, девојка би носила кроз сокаке, а иза њих су, према обичају, ишле мајка детета умотана у ферецу, и баба, која је сем фереце носила и белу хавлију. Традиција је налагала да им се придружи и девојчица из комшилука која би носила корпу са даровима: погачом, халвом, поморанцама, златним јаглуцима, шекерлемама, миришљавим сапунима, „комадима свиленог платна за кошуље и шарене басме за женске хаљине, блузе и антерије, те неколико палти дувана“.⁵³⁷

Обрезавање дечака био је обичај условљен религијским наслеђем, културом и традицијом. У пракси је било најбоље ову интервенцију извршити између прве и шесте године живота детета, а пре него што дете напуни десет. Тренутак када ће се дечак подвргнути интервенцији сунета најчешће зависи од имовинских могућности родитеља. Током трајања ове церемоније обичај је „да дечак седи у крилу мушке особе, која је близак пријатељ породици или рођак, а приликом обреда сунећења организује се велика свечаност и читају се молитве“.⁵³⁸

Српски великодостојници позивани су на прославе које су београдски муслимани организовали у част сунећења својих синова. Кнез Милош и кнез Михаило Обреновић, настојали су да гаје добре односе са турским везирима, те су се овим позивима и одазивали. Без обзира што се положај Турака мењао, у складу са борбом Срба за независност, још од кнеза Милоша Обреновића, српски су великодостојници били позивани на приватне забаве и славља која су организовали београдски мухафиза, посебно. Забележено је да је кнез Милош тражио

⁵³⁴ Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1990, 38-39; Ahmed Handžić, „Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini, *Narodna uzdanica*, Kalendar za god. 1938, Sarajevo 1938; Aykut, Kseniya, „Türkçe'nin Sırp Dilinde Kullanılan Soyadları Üzerindeki Etkisi“, *Uluslararası Balkan Dilleri Üzerine Etkisi Sempozyumu*, 29 Mayıs 2009-Üsküp, Üsküp, 2010, 83-93.

⁵³⁵ Ksenija Aykut, *n.d.*, 96.

⁵³⁶ Мустафа А. Мулалић, *n.d.*, 105.

⁵³⁷ Исто, 91.

⁵³⁸ Ksenija Aykut, *n.d.*, 104-105.

1.000 дуката у име даривања од Попечитељства финансија поводом венчања старијег сина Јусуф-паше и сунећења његова два млађа сина.⁵³⁹

У муслиманском друштву постоји уверење да када се дечак сунети мора да узвикне „Понеси кћери на Ђердан!“, јер уколико не узвикне „неће се срећно оженити“.⁵⁴⁰

5.2. Школовање београдских муслимана

У Кур'ану, те причама из живота и дела Посланика Мухамеда: хадису постоје садржаји у којима се истиче значај образовања за заједницу муслимана. У првом периоду ширења нове религије постојала је својевсна просветитељска делатност којом су се верници упознавали са постулатима нове религије. На овај начин су се постепено формирали мектеби, те медресе у којима се настојало да се верници упознају са садржајима Кур'ана, те начинима исповедања вере. Османлије су по угледу на Турке Селџуке подизале џамије, мектебе и медресе како би одговорили на потребе верника.⁵⁴¹

5.2.1. Мектеби

Током владавине династије Абасида отворани су мектеби и називани су кутаб (тур. *küttâb*) док су код Турака Караханида, Селџука и Османлија носили назив сибјан мектеб (тур. *sıbyan mekteb*). У Османском царству носили су различите називе: *darutali*, *muallimhân*, *mahalle mekteb*, *taş mekteb*, *mekteb-i ibtidaiyye*. Мектеби на простору Балкана које су похађали муслимани махом су се звали сибјан мектеб или мектеби ибтидаије. Сви поменути називи односили су се на образовне установе које су похађала деца узраста од пет до десет година. Ове установе имале су за циљ упознавање деце са основним одликама религије чијој заједници припадају. Како би се задовољиле основне потребе за образовањем деце отворани су најпре мектеби на нивоу једне махале (тур. *mahalle mektebi*), а оснивачи мектеба били су имућни поданици Царства, те и сам султан.⁵⁴²

Премда се основно образовање стицало у мектебима у градским и сеоским насељима, не може се рећи да је наставни програм био уједначаен. Програм је зависио од воље учитеља. У градским насељима повремено би се настава одвијала у просторијама при џамијском објекту намењеном за потребе образовања деце, а у сеоским искључиво у џамијама. Мектеби су чували традицију исламског начина образовања и вековима нису мењали програм, а било је обавезно научити арапско писмо како би се обезбедило правилно читање Кур'ана, али и писање. Настава је трајала током целе године, а „није било распоређивања деце по узрасту и нивоима наставе нити се знало када ко долази или одлази“.⁵⁴³

Најпре су деца полазила у школу са навршених пет година, а затим је, 1846. године, донета Уредба на основу које су деца полазила у школу са навршене четири године, а уколико до шесте године живота не би била уписана у мектеб, родитељи би бивали кажњени. Уредбом о образовању из 1868. године регулисано је питање узраста деце која се уписују у мектеб и установљена обавеза да се деца са навршених шест година уписују у мектеб. Био је обичај да

⁵³⁹ ДАС, ЗМП, 7146.

⁵⁴⁰ Мустафа А. Мулалић, *н.д.*, 105.

⁵⁴¹ Радмила Тричковић, „Исламске школе у нашим земљама“, *Историја школе и образовање код Срба*, Београд 1974, 241.

⁵⁴² Детаљно о мектебима и медресама и њиховим упосленицима у оквиру вакуфа Османског царства у: Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији 1878-1882: прилог проучавању османске баштине*, Београд, 2020, 36-42; Абдуселам И. Балагија, *Улога вакуфа у верском и световном просвећивању наших муслимана*, Београд 1933, 65-66.

⁵⁴³ Абдуселам И. Балагија, *Улога вакуфа у верском и световном просвећивању наших муслимана*, Београд 1933, 65-66.

дете приликом поласка у школу попну на коња или у кочије и да га свечано обученог одведу у школу. Током вожње певале би се илахије и читала би се молитва.⁵⁴⁴

5.2.1.1. Службеници у мектебу

Муалим (тур. *muallim*)

Муалим је лице које ученике у медреси подучава основним догмама ислама, читању Кур'ана уз претходно савладавање арапског алфабета. Муалими су били обавезни да заврше медресу и неко време процеду у својству имама џамије или мујезина. У женским мектебима учитељи су биле жене које су добро читале Кур'ан, а децу су подучавале углавном правилном читању Кур'анских сура. За обављање учитељске дужности било је потребно добити дозволу (тур. *izin, berat-i şerif*). Кадија је према устаљеној пракси слао свој извештај о кандидату за муалима, те би се чекала дозвола централне администрације царства или берат. Дешавало се муалими, након постављања на дужност, читав живот проведу подучавајући децу у једном истом месту. Плата учитеља кретала се од једне до шест акчи дневно, а уколико не би били у могућности да обављају дужност на њихово место долазили би привремено учитељи уз обавезу полагања стручног испита.⁵⁴⁵

Калфа (тур. *kalfa/halife*)

Калфа је био запослен у мектебу као муалимов сарадник или помоћник. Задаци које је обављао калфа били су разноврсни: од тешких физичких послова до припреме деце за полазак у први разред. Плата калфе износила је једну до две акче дневно.

Мутевелија (тур. *mütevelli*)

Многи су мектеби подизани у склопу вакуфа. У складу са „речима Посланика Мухамеда цитираним у већини вакуфских повеља, да човек може оставити вечни траг на овом свету уколико учини милосрдно дело трајне вредности, остави за собом ваљано потомство или наук, којим ће се други користити, представници виших друштвених слојева муслимана, поред стварања породица, подизали су џамије, мостове, ханове, чесме и истовремено оснивали школе и библиотеке“.⁵⁴⁶ Мутевелија је имао највећу одговорност у вакуфу заузимајући истовремено и функцију управитеља вакуфа. Његова плата кретала се од једне до три акче дневно.

Назир (тур. *nazır*)

Назир је представљао помоћно особље, те је самим тим помагао мутевелији у обављању свих послова у вакуфу. У складу са тим, надзирао је и рад мектеба. Плата назира кретала се од једне до једне ипо акче дневно. Према познатим историјским изворима, вакуфске школске установе на тлу бивше Југославије осниване су истовремено кад и прве исламске задужбине.

Највећи град у Србији, Београд, одликовао се највећим бројем мектеба и медреса. Њихово отварање омогућили су задужбинари у периоду након београдског мира. Али-пашина џамија имала је мектеб који је опстао и током XIX века као и Бајракли џамија, а ове школе радиле су при Кизлар-агиној и Бајрам-беговој џамији.⁵⁴⁷ Наставна пракса у београдским мектебима одвијала се као и у свим исламским градовима: при џамији. Ученици су често седели на асурама, ћилимима или јастуцима које су доносили од куће нагнути над рахлу читајући Кур'ан или су слушали имама који им је читао Кур'ан, а они истовремено пратили. У

⁵⁴⁴ Ünal Taşkın, „Klasik Dönem Osmanlı Eğitimi Kurumları“, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3, Bahar, İstanbul 2008, 346.

⁵⁴⁵ Исто, 348.

⁵⁴⁶ Ljiljana Čolić, „Uloga vakufa u širenju islamske kulture i obrazovanja“, *Orientalistika 70: zbornik radova*, Beograd 1997, 87.

⁵⁴⁷ Радмила Тричковић, „Варош после 1740. године“, *Историја Београда*, књ. 1, ур. Васа Чубриловић, Београд 1974, 671.

појединим мектебима настава би се одвијала на турском језику осим што би се Кур'ан читао на арапском, а у појединим би оба језика била истовремено заступљена.

5.2.2. Медресе

Медресе су средње муслиманске школе које су пружале или пружају образовање ученицима и подразумевају изучавање предмета из исламске теологије и општеобразовних предмета. Није познато у ком периоду и у ком месту је изграђена прва медреса, али се сматра да су у Турака подигнуте прва у Хорасану и Туркистану на местима старих будистичких храмова (тур. *vihara*).⁵⁴⁸ У време владавине Турака Селџука, а посебно Османлија медресе су се развијале и градиле и независно од џамијских објеката. Основно и средњошколско образовање је уживало подршку централних власти, те је изградња мектеба и медреса као независних објеката допринела и популаризацији значаја образовања. Орхан Гази је саградио прву медресу у Изнику (тур. *İznik Orhaniyesi*). Према је ова школа настала из некадашњег манастирског здања називана је и манастирска медреса (тур. *Manastir Medresesi*). Након пада Цариграда под власт Османлија, 1453, у време владавине султана Мехмеда II Освајача, забележено је да је осам црквених здања претворено у медресе. Овај подухват султана резултирао је изградњом већег броја медреса, те се настојало да се установи и њихово устројство рада. У периоду владавине султана Сулејмана Законодавца саграђен је велики број образовних институција, па и медреса. Исте су грађене из средстава добротвора, али и оних које је одвајала централна администрација. Тада је основана медреса при џамији Сулејманији (тур. *Süleymaniye Medresesi*) и медреса у којој би се образовали лекари ради решавања права војника на здравствену заштиту (тур. *Tip Medresesi*). Током своје владавине султан је успоставио и систем степеновања мудериса.⁵⁴⁹ Медресе су вековима примењивале исти начин рада у складу са претходно утврђеним устројством и организацијом. Петком се ишло на џума намаз, а ученици су били у обавези да врше пет молитви дневно. Предмети који су изучавани припадали су домену исламске теологије, а часове логике и исламског права су похађали само најталентованији ученици. Уџбеници који су коришћени су писани на турском и арапском језику, а настава је имплементирана искључиво на турском језику.⁵⁵⁰

5.2.2.1. Службеници у медреси

Евлија Челебија бележи осам медреса у Београду. Наводи да су медресе при Имарет и Бајрам-беговој џамији „биле на гласу“. У његовим белешкама наилазимо на податак да у медресама није изучаван кирает, али да хадис јесте.⁵⁵¹

Мудерис (тур. *müderris*)

Мудерис је био наставник у медреси и захтевало се да буде веома образован и побожан. Исто је подразумевало изузетно знање исламске теологије и права уз изванредно знање арапског и турског језика. Својом побожношћу давао би пример ученицима.

Устројство медреса и услови запошљавања наставника који су успостављени у време султана Мехмеда II омогућавали дипломираним ученицима медреса *Dâhil*, *Hârîç*, *Süleymaniye* и *Sahn-ı Seman* да добију иџазетнаму наставника односно мудериса. Мудерис је након добијања дипломе морао да прође кроз два нивоа током свог службовања: најпре је радио као помоћник (тур. *muîd*), а затим као мулазим (тур. *mülazım*). Уколико у свом раду није имао прилику да буде помоћник учитеља падишахове или деце шејхулислама морао је имати статус

⁵⁴⁸ Ünal Taşkın, *n.d.*, 350-351.

⁵⁴⁹ Исто, 352-354. Најпознатије врсте медреса биле су: *İbtida-i Hârîç*, *Hareket-i Hârîç*, *İbtida-i Dâhil*, *Hareket-i Dâhil*, *Musıla-ı -Sahn*, *Sahn-ı Seman*, *İbtida-i Altmışlı*, *Hareket-i Altmışlı*, *Musıla-ı Süleymaniye*, *Hamise-ı Süleymaniye*, *Süleymaniye Dârülhadîs*.

⁵⁵⁰ Абдуселам И. Балагија, *n.d.*, 65-66.

⁵⁵¹ Evlija Čelebija, *n.d.*, 85.

мулазима да би касније постао мудерис. Многи су дуго чекали право намештење у статусу мулазима. Овај период чекања звао се нобет (тур. *nöbet*). Историчар Унал Ташкин наводи да је овај период могао трајати и до седам година.⁵⁵²

Мудериси кадиаскера имали су више могућности за запошљавање, те им је пружена прилика да постану кадијски службеници уколико положе разлику у обавезним испитима. Занимљиво је да су мудериси који су конкурисали за намештење у појединим школама током XVII и XVIII века полагали јавно испит пред верницима испред Аја Софије, Зејрек и Вефа цамије у Цариграду.

Муид (тур. *muîd*)

Муиди су били својеврсни асистенти мудериса. Њихова обавеза била је да провежбају градиво које је мудерис предавао ученицима.

Шејх (тур. *şeyh*)

Учитељи хадиса у медресама биле су особе које су додатно ученике училе читању и поимању садржаја хадиса у медресама за учење хадиса (тур. *Darülhadis*) или учитељи који су у медресама за учење Кур'ана (тур. *Darülkurralarda*) децу подучавали читању Кур'ана.⁵⁵³

У медресама је предавања из живота Посланика Мухамеда, дакле хадис, предавао мудерис. Остале предмете који су увођени развојем медреса, посебно из области шеријатског права, могле су предавати и по позиву муфтије.

5.2.2.2. Медресе у Београду

Медреса у вакуфу Мехмед-паше Јахјапашића

Сматра се да је ова школа подигнута у истоименом вакуфу, после подизања цамије у њему, а који је овај назив имао све до 1549. године. Премда је била у висока школа, за Београд се може рећи да је био градско насеље Румелије са школом „од 30 акчи“.⁵⁵⁴ У документима из XVI века се јавља по називом медреса Арслан-бега (сина Мехмед-паше Јахјапашића).⁵⁵⁵

Београдски муфтија је био запослен и као професор у овој школи, а надокнада за његов рад била је готово иста као оних професора ангажованих на најугледнијим медресама у Истанбулу. Медресе у Београду су се истицале као места окупљања београдских муслимана-учењака који су у њој стварали своја дела и преписивали Кур'ан. Александар Фотић сматра да је већина ових дела настала управо у медреси, те као најпознатије истиче дело *Велика светска историја* које је преписао Мунири Белгради у XVII веку.⁵⁵⁶

Бајрам-бегова медреса

Сматра се да је Бајрам-бегова медреса саграђена након оснивања задужбине Бајрам-бега и из средстава његовог вакуфа око 1560. године. У недостатку извора, може се закључити да је имплементирала наставу по угледу на остале медресе у граду.⁵⁵⁷

Ћуприлићева медреса

Ћуприлићева медреса је била подигнута из средстава вакуфа Ахмед-паше Ћуприлића у периоду између 1661. и 1676. године. Поседовала је 20 просторија које су биле намењене одржавању наставе у медреси, те ученицима који су изучавали теџвид и кирает. Забележено је

⁵⁵² Ünal Taşkın, *n.d.*, 354-355.

⁵⁵³ Исто, 357.

⁵⁵⁴ Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића“, 52.

⁵⁵⁵ Divna Đurić-Zamolo, *Begrad kao orijentalna varoš pod Turcima*, 108.

⁵⁵⁶ Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића“, 5.

⁵⁵⁷ Divna Đurić-Zamolo, *Begrad kao orijentalna varoš pod Turcima*, 107.

да је школа располагала са професором и тројицом халифа, али и имамом чија је дужност била да да пример ученицима обављањем свих пет молитви дневно.⁵⁵⁸ Интернат је располагао просторијама за 14 ђака од којих је сваки добијао посебну собу на коришћење и право на помоћ. Премда је имала и два запослена који су палили кандила, једног за унутрашњи и другог за спољни простор, Шабановић је закључио да је ова школа била „величанствено здање“.⁵⁵⁹

Архитектонске одлике ове школе биле су у складу са исламском архитектуром која је карактерисала медресе на Балкану. Медресу је красило „унутрашње двориште са тремовима из којих се посебно улазило у сваку од двадесет просторија засведених куполама покривеним оловом са високим димњацима за камин сваке собе“.⁵⁶⁰

Медресе које смо овде поменули биле су просторно највеће у граду. Сматра се да су све радиле до почетка XVII века.

5.2.3. Значај верског образовања у традицији муслимана

Ученици који су похађали мектебе или медресе називани су талиби (тур. *talebe/talib-i ilm/danişmend/suhte/müstaid*). Међу овим називима за ученике постојала је разлика. Термин *сухта* је коришћен за ученике који су били у првом ступњу школовања, а *данишменд* је био термин који се употребљавао за ученике који су завршили први степен школовања.⁵⁶¹

У мектебима се настава одвијала у различитим просторијама, а понајвише у молитвеном делу џамије. У медресама се настава одвијала у преподневним часовима и након молитве икиндије. У време распуста или месеца Рамазана поједини имама и ваизи су били помоћно особље медресе јер су настојали да ученицима буду на располагању. У Османском царству је образовање у мектебима и медресама било бесплатно. У медреси Сулејманији су ученици добијали две акче дневно помоћи. Ученицима који су били лошег имовног стања или потицали из сеоских и сиромашних средина била је обезбеђена храна, одећа и чак су се њиховим породицама слала дрва за огрев током зиме.⁵⁶²

С обзиром да се у мектебима и медресама стицало пре свега верско образовање, највише школа било је оснивано при џамијама. Џамије су биле центар верског и образовног система, те су верници у њима и учили. Осим у џамијама, деца су стицала образовање при текијама, у библиотекама, код куће или директно од имама. Наиме, богатије породице ангажовале би приватно учитеља који би подучавао њихово дете или децу пре свега читању Кур'ана и правилном обављању молитве. Познавање арапског језика, а посебно умеће правилног читања Кур'ана била је чак и ствар престижа.⁵⁶³

Мустафа Мулалић наводи како је његов стриц упорно инсистирао да му отац „прибави једног хоџу, који ће га код куће, поред редовног мектебског дерса подучавати Кур'ану, како би за неко време научио цео Кур'ан напамет и како би једног дана био произведен у хафиза. Ко напамет научи Кур'ан и стекне академску титулу хафиза, ступа у прве друштвене редове. Има пуно право да око феса омота белу ахмедију, да предводи молитву, да опрема мртваце, да венчава и разводи, да пише записе за здравље и срећу својих џематлија, да егленише у кафи и да га сви слушају и пред њим устају. Тај срећни човек који савлада и под нокат стави толико знање, опште је поштовано лице, које се позива на радост и жалост и увек му се оставља место у врх собе, у шилтету и прочељу софре. Има право да буде имам, да добије џамију, да предводи молитву и да отвори свој мектеб.“⁵⁶⁴

⁵⁵⁸ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, *Годишњак града Београда*, XVII, Београд 1970, 30.

⁵⁵⁹ Исто.

⁵⁶⁰ Đivna Đurić-Zamolo, *Begrad kao orijentalna varoš pod Turcima*, 107-108.

⁵⁶¹ Ūnal Taşkın, *op. cit.*, 349.

⁵⁶² Исто, 359.

⁵⁶³ Извори сведоче да се традиција стицања образовања код куће у муслимана на простору бивше Југославије задржала све до почетка Другог светског рата.

⁵⁶⁴ Мустафа А. Мулалић, *н.д.*, 94.

5.3. Жива реч: сведочанство културног идентитета

Уколико бисмо у основи посматрали област имагологије „која се бави анализом и интерпретацијом конфесионалног идентитета у књижевности“, била би нам ближа „слика другог“, тачније појединца и однос дела из књижевности према култури у којој је настало.⁵⁶⁵ Према нашем мишљењу не постоји књижевно дело нити приручник који није у вези са „посредовањем између света и текста, Другог и себе“⁵⁶⁶, путника или савременика догађаја. Жива реч прожима се кроз све облике идентитета и као таква оставља неизбрисив траг о вредностима друштва која кроз њу трају. Стога се културни идентитет једне заједнице, у овом случају муслимана, не огледа само кроз непокретну културну баштину, већ и покретну. Стваралаштво које су за собом оставили сведочи о својеврсном књижевном наслеђу, али и о утицају исламске културе и традиције на преношење знања из претходних генерација, посебно уколико имамо у виду теолошка дела.

О културном идентитету муслимана сведочили су и други пишући о њима и учећи њихов језик.

5.3.1. Утисци о Турцима (пример рукописа Владимира Јовановића)

Импресије о Турцима Османлијама прожимају се кроз различиту литературу и представљају, чини нам се, почетну тачку у осветљавању и бољем разумевању различитих епоха у којима се османски Турчин помиње. Иако су утисци дипломатских представника, представника власти, војсковођа, те путописаца на себи својствен начин описивали османског Турчина, те читаву атмосферу једне епохе чинили занимљивијом својим личним запажањима, исти нису били засновани на литератури која се бави генеалогским истраживањима, историјом и културом Турака Османлија већ на личним доживљајима стеченим у непосредном контакту. Импресије које су савременици догађаја бележили имале су различите аспекте опсервације догађаја и на основу тога различите поруке.

Радозналост која се јавила, а у вези са друштвеним поретком у Османском царству и појединцем у њему, почиње његовим освајањем Европе, а у Срба се први радови ове тематике јављају у XIX веку. Жива реч о Турцима на српском језику богата је колоритним сликама и корисна и данас истраживачима и научним радницима. Међутим, нама је приступ овој проблематици, који је имао Владимир Јовановић⁵⁶⁷ пишући о Турцима, од посебног значаја јер је заснован на коришћењу стручне литературе, а не на личним импресијама.

Владимир Јовановић је за собом оставио бројне студије и чланке у којима је анализирао српско друштво у другој половини XIX века. Његово капитално дело, за које је Гејл Стоукс написала да представља „својеврсну друштвену енциклопедију“ представља *Политички речник*.⁵⁶⁸ Рукопис Владимира Јовановића према структури, садржају и намени посве је

⁵⁶⁵ Željko Milanović, *Književnost i identitet: između potčinjenosti i slobode*, Beograd 2019, 11.

⁵⁶⁶ Исто, 218.

⁵⁶⁷ Владимир Јовановић (Шабац 1833- Београд 1922) је рођен у Шапцу у многобројној породици. Након завршене основне школе, дошао је у Београд да студира на Лицеју, 1848. године. Образовао се под утицајем свог рођака Димитрија Матића, дипломираног праника, који се бавио адвокатуром, а био је либерал. Од 1854. године студирао је агрономију у Алтенбургу, а касније у Немачкој. Вратио се у Београд 1856. године. По повратку је постао начелник државне огледне економије на Топчидеру. Повезао се младим људим који су представљали центар будуће Либералне странке у периоду после Светоандрејске скупштине 1858. На место секретара Одбора Светоандрејске скупштине је изабран 1859, а убрзо и смењен. До 1860. године је провео време у емиграцији. Током бомбардовања Београда био је у Лондону настојећи да енглеске политичаре приволи да подрже Србију у њеној борби за независност. Из истог разлога је боравио и у Француској током 1870. године. Био је непоколебљиви либерал, гајио је материјалистички поглед на свет и веру у свеопшти напредак друштва. Преминуо је у Београду 1922. године. *Српски биографски речник*, том 4, И-Ка, Београд 2009, 469-470; Boris, Milosavljević, „Vladimir Jovanović. Filozofija, Nauka, Politika“, *Theoria*, Beograd 2016; Ljubinko Milosavljević, „Vladimir Jovanović on the transformation of Serbian Society in his „Memories““, *Facta Universitatis*, Niš 2010.

⁵⁶⁸ ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (1833-1922). Јовановић је прво издање свог *Политичког речника* објавио најпре 1870. године у издању Уједињене омладине српске, те друго 1872. и 1873. године у издању Српског

другачији од рукописа његових савременика. Користећи стручну литературу у припреми *Политичког речника* настојао је да своја запажања учини што објективнијим.

Иако је живео и радио у другој половини XIX века и настојао у више наврата боравећи у иностранству да политичку елиту у Француској и Енглеској детаљније упути у борбу Срба за независност и придобије подршку, о Турцима и Османском царству писао је веома објективно. Наиме, на више од 50 страница његовог рукописа, Јовановић је писао о етничком пореклу Турака наводећи називе турских племена, описујући прилике при настанку Османског царства и реконструишући историјски развој Царства.

На самом почетку свог рукописа у оквиру одреднице „Турска“ забележио је податке о геополитичком положају Османског царства, друштвено-политичком уређењу, свим султанима који су царством владали, ратовима које је Царство водило, привредно-економским односима, те османском турском језику и књижевности.

Ми смо се одлучили да овим путем наведемо онај део рукописа који садржи елементе који културу једног народа чине јединственом и идентитетски препознатљивом-територија коју заузима, језик којим пише и говори и књижевност коју ствара.

О настанку Османске државе и пореклу назива Јовановић бележи: „Год 1301. може се сматрати као година постанка Отоманске царевине. Те године Осман, који ускоро пре тога беше наследио свог оца, почео је да кује новце и наредио да се чате у његово име јавне молитве (кутба) за владајућег монарха; а то беху две прерогативе независног суверена на Истоку. Око тог времена и његови поданици почели су, да се називају, Османлије, или „Османити“.“ Историји настанка Османске државе посветио је неколико страница и исцрпно износио податке о историји беглука.

Премда нас посебно интересује његово поимање Османске државе у XIX веку можемо закључити да се Јовановић држао само енциклопедијских података, те да лична запажања није износио. „Турска или Отоманска царевина (Османли вилајет) обухвата велика земљишта у јужно-источној Европи, западној Азији и северној Африци, поглавито око источних делова Средоземног мора и дуж обе стране Црвеног мора, западно примирје Персијског залива и јужне и западне обале Црног мора. Ова земљишта сачињавају скуп области и држава, од којих неке су под непосредном управом султана, неке уживају политичну аутономију, а неке су у ствари независне, било да су под управом страних сила, било да њима владају наследни васали, или владари који данак плаћају. Данашња просторија турске царевине шири се 1,692,520 кв. м. (ингл.), а броји око 42,346,000 становника“⁵⁶⁹, навео је.

Владимир Јовановић није много писао о милетском систему, те друштвено-политичком положају који су Турци уживали као припадници уме већ под одредницом „Турци“ наводи: „Називу „Турци“ није се никад јасно и одређено одредила употреба од времена византијских писаца до данас. Византијски писци као и Арапи употребљују га у смислу збирном какав има и назив: Скити или Хуни. (Константин Порфирогенитус назива Мацаре Турци, за разлику од правих турских Печенега.) У данашње време назив Турци ограничава се на османлијске Турке, ма да ови сами неће да се називају Турци, пошто су, као што они мисле, постали прожмани арапско-персијском културом, па су тиме престали бити Турци.“⁵⁷⁰ На сличан начин овај проблем доживљава и турски књижевник Омер Сејфетин. Како наводи Мирјана Маринковић, турски књижевник се у својој приповеци *Bevaz Lale* дотиче своје омиљене теме: одсуства свести у Османлија о свом националном идентитету. Сејфетин љутитим тоном упозорава: „Погледајте Турке! Глупост тих типова је толика да нису остали само на томе да не прихвате основе етнографије. Они не верују да на свету постоји нешто као што су 'род и нација'. Они чак жестоко поричу сопствени национализам [...] Због тог одсуства националности, Турци који

ученог друштва до слова Ћ. Необјављен садржај његовог рукописа, те одреднице „Турска“ и „Турци“ представљају до сада некористићену и необјављену архивску грађу и послужиле су нам као неисцпан извор у нашој намери да прикажемо и другачији приступ доживљају и описивању Турака Османлија.

⁵⁶⁹ ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (1833-1922)

⁵⁷⁰ ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (1833-1922)

су остали без књижевности, уметности, цивилизације, без моћи, породице и традиције, наравно не могу да појме најједноставније чињенице“.⁵⁷¹

Бавећи се питањем порекла и места турског језика у општој лингвистици Владимир Јовановић је забележио: „Турски језик, али по некима турско-татарски, јесте грана уралско-алтајског стабла. Он обухвата више наречија, која се јако разликују по речнику, а мање и по граматички.“⁵⁷²

Изучавање турског језика ставља у први план наводећи да је Абел Ремизат⁵⁷³ 1820. године препознао само четири „наречија и то уигурианско, јагатајско, татарско и османлијско“. Березин⁵⁷⁴ је 1848. године објавио студију у којој је навео деветнаест језика из породице турског: „1) Јагатајска наречија (уигурско, команско, јагатајско, узбегитанско, туркманијско, казанијско литерално); 2) Татарска нар. (киргизијско, башкирско, ногајско, кумијско, карачајско, Кара-Калпакијско, мешчериакијско и сибирско.); 3) Туркиска наречија (дербендијско, адарбајцанијско, кримијско, анатолско и румилијско)“.⁵⁷⁵

Као најзначајнију, пак, истиче Радлову⁵⁷⁶ студију из 1882. године у којој Радлов предлаже следеће решење у складу са фонетским одликама језика: „1) Источна наречија (алтајско, барабаско, лебедско, тубаско, абоканско, киаришко, сојонско, карагаско и уигурско); 2) Западна наречија (киргиско, иртишко, башкирско и волганско нар. са небројеним гранама); 3) централно-азијска наречија (таранцијско, јагитајско, и т.д.); и 4) јужна наречија (туркманијско, азарбајцанијско, кавкаско, анатолско, кримијско, и османлијско).“⁵⁷⁷

О језику Турака Османлија Јовановић је забележио да је језик „врло богат у књижевним споменицима, да има врло много арапских и персијских речи, граматичких облика, па и целих реченица и поплављен је персијским реторичним правилима тако, да није могао произвести народну књижевност. Изузев неколике приче и новеле, књижевност је остала страни производ, неразумљив народу за који се претпоставља да говори тим језиком.“

О азбуци наводи да се „арапска азбука употребљује у опште.“⁵⁷⁸

Иако садржај рукописа Владимира Јовановића захтева анализу, не може му се оспорити намера да одредницу о којој је писао утемељи на до тада израђеним научним студијама о историји, језику и књижевности Турака.

⁵⁷¹ Mirjana O. Marinković, „Omer Sejfetin i Balkan“, 456-457.

⁵⁷² ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (1833-1922)

⁵⁷³ Абел Рамизат (1788-1832) (*Jean-Pierre Abel Rámusat*) је био француски синолог. Занимљиво је да је звање доктора наука стекао из области медицинских наука 1813. након чега се заинтересовао за кинеску медицину. Захваљујући његовом преданом раду на париском универзитету је за њега отворена Катедра за кинески језик, 1814. Бавио се и проучавањем алтајске групе језика. Види: David B. Honey, „Incense at the Altar: Pioneering Sinologists and the Development of Classical Chinese Philology“, *American Oriental Series*, 86, Connecticut 2001, 26-28.

⁵⁷⁴ Илја Николајевич Березин (1818-1896) (*Ильѣ Николаѣвич Берѣзин*) је био истакнути руски оријенталиста и ауторитет у проучавању културе, језика и историје Турске, Монголије и Ирана. Радио је као професор на Универзитету у Санкт Петербургу. Међу његова најзначајнија дела убрајају се дела написана на руском језику, премда је писао и на француском. Најпознатија су: *Библиотека восточных историков 1850—1851* (објављено 1854. у два тома) и *Путешествия по Востоку 1849—1852* (објављено 1883. у два тома). Види: А.А Непомнящий, „К ВОПРОСУ О РОЛИ РОССИЙСКОЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В ИЗУЧЕНИИ КРЫМА В XIX ВЕКЕ“ (<http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/91302/19-Nepomnyashyy.pdf?sequence=1>) 05.10.2020.

⁵⁷⁵ ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (1833-1922)

⁵⁷⁶ Василиј Васильевич Радлов или Friedrich Wilhelm Radloff (1837-1918) је био оснивач студија туркологије у Русији. Његове студије су биле усмерене на истраживања дијалеката турског језика. Најпознатије студије које су послужиле бројним научним радницима у проучавању туркијских наречја биле су: *Aus Sibirien*, објављена у Лајпцигу 1883, *Band I-II* објављена 1893, те *Band I-II* објављена 1894. године. Види: Flera Sagitova Sayfulina, Irina Sovetovna Karabulatova, „European studies of Barabin Tatar folklore: the role of investigations of the German scientists V.V. Radlov“, *Life Science Journal*, 2014 (http://www.lifesciencesite.com/lj/life1109s/021_25131life1109s14_116_119.pdf) 05.10.2020.

⁵⁷⁷ ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (1833-1922)

⁵⁷⁸ Исто.

5.3.2. Јован Илић: представник поезије Оријента

Турски утицај се у српској књижевности друге половине XIX века пре свега огледа у поезији Јована Илића (1823-1901)⁵⁷⁹, чија се дела не уклапају у развојни пут српског песништва XIX века. Његова поезија одише слављењем љубави према људима и животу и радошћу. Најзанимљивије у његовим песмама јесу његови описи муслимана и њихових обичаја који су засновани на традицији и култури. Уколико би се ова поезија тематски сврставала, могли бисмо је сврстати у опус народне поезије. Иван Шоп сматра да је „оријентализам главна одлика његовог стваралаштва“.⁵⁸⁰ Ово становиште не веже се само за велики број турцизама који красе стихове Илићевих песама, већ и за настојање да истакне мотиве коришћене и у турској народној поезији у својим песмама. Како наводи Славољуб Ђинђић, „корене Илићевог оријентализма не треба тражити у утицајима босанске севдалинке на српско песништво већ у његовој биографији. Највећи део свог живота Илић је провео управо у Београду „играјући се са Турчињима око београдског града“.⁵⁸¹ У време његовог детињства „Београд је још увек био полуоријентална варош са кућама увученим у баште и османлуке, са уским и кривудаџим улицама у којима су се мешале српске, цинцарске и турске породице.“⁵⁸² То је био Београд у коме су се певале „турске песме пуне страсти и сете и које су се с вечери певале у турским баштама“; Београд у коме „се чуо мујезинов глас који је о смирају дана позивао вернике на акшам“.⁵⁸³ Ђинђић додаје, да „када је последња турска стража напустила Београд нигде радије није ишао у походе муслиман као Илићима код којих је увек било наклоности за Исток и источњачки начин живота, па и за ислам, религију и културу [...], те да је на његовој свадби било Турака који су остали задивљени лепотом младе бацали новце на платно.“⁵⁸⁴ Премда се дружио са Турцима према њима се није односио као према освајачима већ као човек „њима раван“. Оријентални садржаји и обиље турцизама у Илићевим песмама сведоче о посебној атмосфери која је владала у Београду услед мешања различитих култура. И сам Илић је уживао у турском народном мелосу и поезији.⁵⁸⁵ Илићу је било сасвим природно да о Турцима пише: о рађању, исповедању вере, војевању, љубавима, страстима, ашиковању и сасвим суптилно о њиховом пропадању. О ашиковању сведочи и одломак из песме *Бисмиллах*. Наиме, главни лик песме, Биллах ашикује са дилбер Едом, али пошто није имао папуче које би јој дао на дар, она га отера. Он се повукао у једну башту и опијајући се певао:⁵⁸⁶

„[...] Ах ханум џанум,
Погледај џанум !

⁵⁷⁹ Јован Илић се родио се 1823. године у Реснику крај Београда. Потиче из угледне породице, отац му се бавио трговином воском. Након самоубиства оца променио је презиме у Илић по очуху Илији. Основно образовање је стекао у Београду, средње у Крагујевцу, а на Лицеју провео време од 1842. до 1844. Истеран је из лицеја због учешћа у завери против Цветка Рајовића. Није успео да оконча ни студије права и филозофије. У Државном савету и у Српским новинама је био запослен неко време, као практикант и коректор. Предавао је као професор у гимназијама у Неготину и Шапцу да би 1858. године био премештен у Београд. Био је политички активан и настојао је да пропагирањем Обреновића порода именован је и за члана Касационог суда. Последње радно место у државној служби било је место државног саветника од 1873. до 1882. када је пензионисан. Још 1843. године је почео да пише песме, а његово песништво било је проткано мотивима Оријента, те је као такво било веома блиско народу и популарно. Као следбеник Вука Стефановића Караџића написао је филолошку расправу *Српска писменица* новим правописом. Имао је седморо деце од којих су његова три сина: Драгутин, Војислав и Жарко постали писци. Преминуо је у Београду 1901. године. *Српски биографски речник*, том 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 139-141.

⁵⁸⁰ Ivan Šop, *Istok u srpskoj književnosti*, Beograd 1982, 33.

⁵⁸¹ Славољуб Ђинђић, „Оријентализам у поезији Јована Илића“, *Упоредна истраживања*, I, Београд 1976, 550.

⁵⁸² *Исти*, 550.

⁵⁸³ *Исти*, 550.

⁵⁸⁴ *Исти*, 550.

⁵⁸⁵ Miryana Marinković, „Modern Sırp Edebiyatında Olumlu Türk İmajı“, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 24, 2018, 311.

⁵⁸⁶ Песма *Дервишбаба* објављена је у збирци песама *Песме* 1858. године. *Јован Илић: целокупна дела*, пр. Јаша М. Продановић, 181-182.

Погледај на ме, бенум џанум
Мој дилбер ханум !
Ах, Биллах дефтердар
Папуча, вар ми, вар ?
Калифа седам чок
Папуча јок ! [...]"

О свом особеном поимању муслиманског становништва, те посебно турске војске сликовито пише у својој песми *Силно Туре* из које достављамо одломак:⁵⁸⁷

„Силно Туре коња јаше,
Златна му се чалма вије
Мора да је синак паше,
Јали каква серхатлије;
О бедри му сабља звечи,
А од рахта гора јечи !

На њему се токе сјају,
И оружје св'јетло блиста,
А очи му стријељају
Ка громовна муња иста:
Хамајлија сја о врату,
А долама сва у злату ! [...]"

За живота је објавио неколико збирки песама: *Песме*, 1854; *Песме*, 1858; *Пастури*, 1868; *Дахуре*, 1891; *Песме*, 1894.⁵⁸⁸ О Турцима је лепо писао и у својој новели *Хане дан*: „Не бива никада да се Турчин оглуши на беду ма каквог инсана; а догодило се то, онда знајте да то није Турчин већ потурчени Грк, Јерменин, Цинцарин или друга која нација само Турчин не. Ко хоће да схвати какао се прави добра машина, ко тражи научне спреме, нека иде на Запад. Али ко тежи за срцем и душом, ко хоће оно васпитања које човека прави човеком нека се махне Запада, његово је место на Истоку, под скутима племенитог Хане дана, чија ме слика загрева и заноси лепшим осећајима бујнога Истока чије врлине Запад неће никада схватити.“⁵⁸⁹

5.3.3. Писана заоставштина београдских муслимана на османском и арапском језику

Муслиманско становништво које се населило и настанило у Београду и околини одмах након пада Београда под турску власт оставило је за собом обимну рукописну грађу на османском, арапском и персијском језику. Рукописна баштина на османском и арапском језику није била само приручна, наиме она која је служила свакодневном обављању дужности османске администрације, већ и литерарна. Представници извршне власти у провинцијама царства су се служили у свакодневном раду зборницима кануннама, те разноврсним и бројним списима централне администрације царства (ферман, берат). У кореспонденцији са представницима судских власти користили су се и зборницима фетви, те враћали изворима

⁵⁸⁷ Песма *Силно Туре* је објављена у збирци песама *Песме* 1854. године. *Исто*, 86-87.

⁵⁸⁸ *Јован Илић: сабрана дела*, пр. Јаша М. Продановић, Београд 1929, 527.

⁵⁸⁹ Радош Љушић, „Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији“, *Србија 19. века*, књ. 2, Београд 1998, 82.

шеријатског права (Кур'ан, збирке хадиса, Ицма-ул-умет⁵⁹⁰ и Кијас⁵⁹¹). Представници високообразованих људи на пољу познавања ислама и муфтије широм царства користиле су осим Кур'ана и хадиса различиту литературу из области исламског права и теологије. Међу образованим слојем муслимана истакли су се и песници и приповедачи, приређивачи својеврсних географских и историјских дела, те хроничари. Стога није могуће не поменути ствараоце који су живели у Београду и за собом оставили писан траг, иако о њима нема пуно података, у периоду пре друге половине XIX века.

О богатству османске баштине коју чини рукописна заоставштина сведочи, примера ради, и Збирка оријенталних рукописа Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“⁵⁹² која садржи укупно 633 књиге на турском, арапском и персијском језику. Рукописи су настали на територији читаве бивше Југославије, а најстарији рукопис је из 1206. године. Рукописи се тичу питања из филологије, историје, филозофије, исламске теологије и права. Осим ових рукописа, који не представљају акта централне и локалне администрације Османског царства, сачуван је и Зборник фетви и похрањен у Историјском архиву Београда.

5.3.3.1. Поезија и проза

Вардар Јеницели Хајрети (Vardar Yeniceleli Hayretti)

Први међу песницима и приповедачима међу Османлијама које су непосредно након пада Београда под турску власт 1521. године писали о Београду био је Вардар Јеницели Хајрети.⁵⁹³ Сматра се да је по занимању био спахија. Како навод Ашик Челеби, када је Хајретин послао касиду Мактул Ибрахим-паши, великом везиру султана Сулејмана Законодавца, везир је желео да сазна нешто више о песнику. Како се распитивао код његовог земљака Хајали беја, из љубоморе и зависти, није похвалио Хајретија, те је он од великог везира добио на поклон само мали тимар. Разочаран, напустио је Истанбул и преселио се у Румелију где је преминуо 1534. године. Његова најпознатија песма је „Belgrad Şehr-engizi“.

Његову поему помиње Агах Сири Левенд у свом делу *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*. Сматра се да је написана непосредно након освајања Београда од стране Турака Османлија, 1524. године. Поема садржи 61 бејт или стих. Након што је утврђено да је песник није у потпуности завршио још три стиха додао је његов брат Јусуф Синећак, који је писао под псеудонимом Ашик Челеби. Хајрети је ову поему започео својеврсним обраћањем Богу, тачније описом својих осећања. Осећај самоће и туђина у Београду није замаглио његову опијеност лепотом Београда. „У исказивању емоција према Богу огледа се лепота ове илахије⁵⁹⁴. Траживши од Бога да га спаси тескобе душе, да му отвори срце и пробуди га како би уживао у благодетима света, те љубав Божју, указао је на пролазност овоземаљског света и исказао своју жељу да се са смрћу сусретне и пре него дође време. Пишући о Београду, премда се још ни са ким није дружио, истакао је чистоћу његових улица и племенитост народа који су му прилазили и обраћали му се лепим речима, а међу Београђанима је било и оних „који су осетили укус света“.⁵⁹⁵ Ипак, Хајретијева поема не садржи описе београдских улица и

⁵⁹⁰ Појам *ицма ел умет* означава сагласно решење исламских научника о неком верском или правном питању. Право на давање мишљења признавало се у почетку једино Посланиковим друговима, што се касније пренело и на њихове ученике, а затим на све исламске научнике на основу хадиса, који каже: „Научници су наследници божјих посланика“. Види: Mehmed Begović, *Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Beograd 1936, 5-15:

⁵⁹¹ Кијас подразумева она решења која су на основу аналогije извели исламски правници из постојећих правних прописа. Овај поступак у пракси има велики значај, посебно за судије и остале функционере који су за задатак имали примену шеријатских права у пракси. Исто, 5-15.

⁵⁹² Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (=УБСМ), Збирка оријенталних рукописа.

⁵⁹³ Nazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 193.

⁵⁹⁴ Термин *илахија* (тур. *ilâhi*) се односи на песме које су певане и певају се у славу бога. Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. II, 51.

⁵⁹⁵ Nazim Šabanović, *n.d.*, 193.

квартира, дућана и пијаца, те слика из свакодневног живота. Стога нам садржај ове поеме не пружа пуно података од важности за истраживања из области историје, социологије, историје архитектуре и уметности, урбанизације градова, те непосредног ширења оријенталне културе у граду.⁵⁹⁶

Ахмет Неџиб беј (Ahmet Necib bey)

Неџиб беј је живео у Београду у XIX веку . Познато је да је припадао вишем слоју османског друштва и заједнице муслимана у Београду, али је као писац песама остао непознат. Поема о Београду (*Destan-ı Belgrad*) која је похрањена у фонду Јована Н. Томића⁵⁹⁷ чува се у Архиву Српске академије наука и уметности. Заоставштина Јована Н. Томића садржи одређен број списа на османском језику из периода XIX века. Међу њима нашла се и поема *Destan-ı Belgrad* коју је објавила у интегралном виду Мирјана Маринковић. Поема се састоји од 63 стиха и детаљно описује изглед београдске тврђаве, реке Саву и Дунав, београдске квартове и свакодневни живот људи у вароши.⁵⁹⁸

Овом приликом бисмо саопштили одломак из поеме о београдској вароши и превод на српски језик, а транслитерацију оригиналног текста дала је Мирјана Маринковић, као што смо претходно поменули.⁵⁹⁹

„[...] Чини ми се да се струк муслимана повио
Посматрао сам Београд који је постао издајник

Када стигнеш у варош (ту је) српски ејалет
Спознајући себе гледај привиђење

Уколико изађеш погледај Београд који је изнад
Посматрао сам други свет Срба

Здања која су подигли једно уз друго
Недеља прође у њима на хиљаде глава

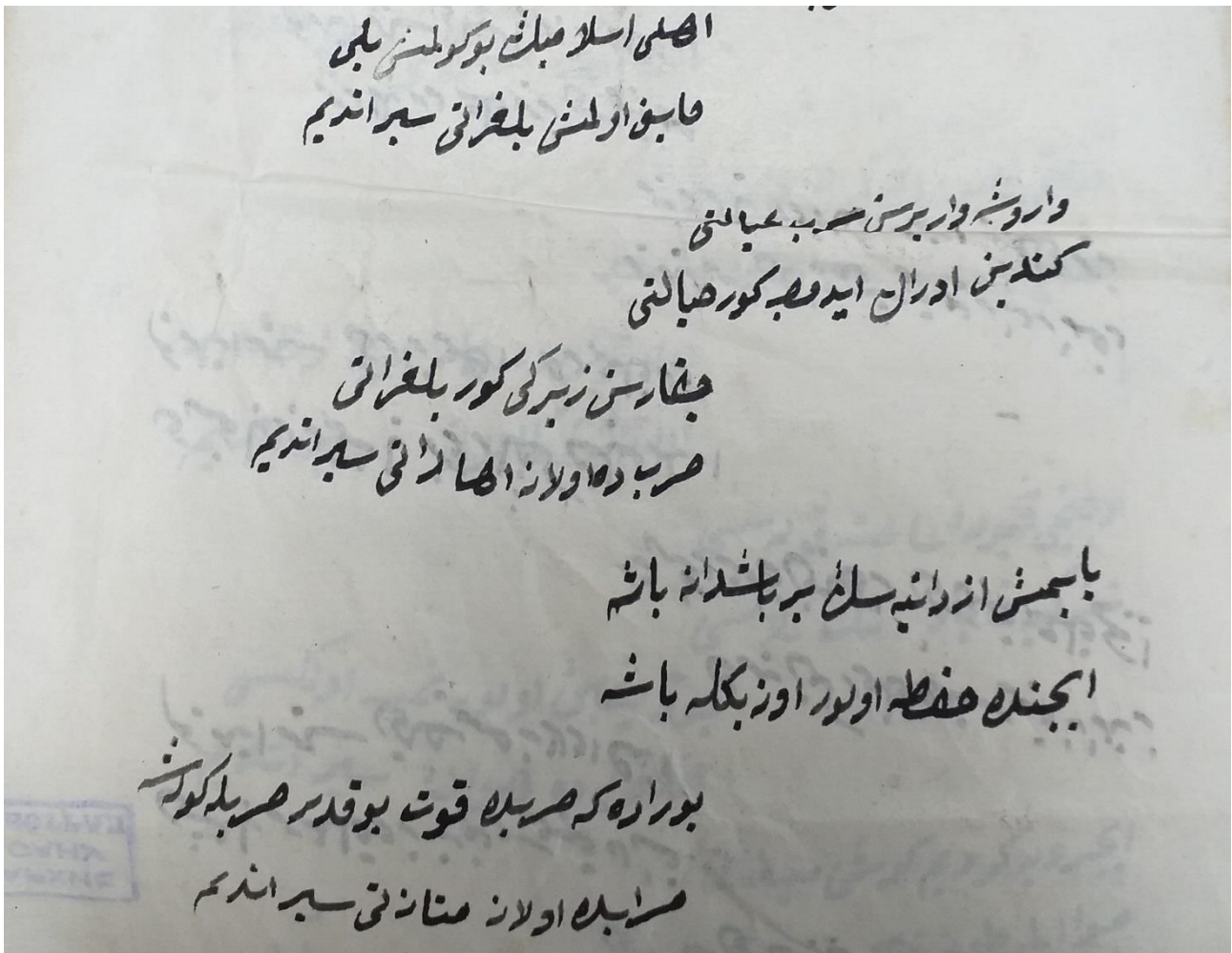
У разговору са Србима (схватих) да нема моћи у овдашњих Срба
Посматрао сам њихову издржљивост у вину [...]“

⁵⁹⁶ Mehmed Çavuşoğlu, *Hayretinin Belgrad Şehr-engizi*, İstanbul 1974.

⁵⁹⁷ Историчар и писац Јован Н. Томић је препознао значај османских извора, те их је сакупио. У његовој заоставштини нашло се неколико списа на османском језику који такође представљају заоставштину Неџиба беја.

⁵⁹⁸ Mirjana Marinković, „Anonim Bir Osmanlı Dönemi Şairinin Yapıtı: *Destan-ı Belgrad*”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 30 Eylül-04 Ekim, İstanbul 2013, s. 309-323; АСАНУ, 14509, VIII-Д-108.

⁵⁹⁹ Исто.

Шехријар Белгради (Şehriyâr Begrâdî)

Шехријар је био песник који је живео у Београду у XVIII веку. Није познато његово место рођења нити смрти. О њему је сачувано мало података, а Хазим Шабановић наводи да „потиче из богохрањивог Београда, попршта светог рата и да је словио као беспримеран учењак међу учењацима свог времена“.⁶⁰⁰ Коментар Кур'ана којим се прославио је завршио 1748. године.⁶⁰¹

Акиф Мехмед Белгради (Akif Mehmed Belgrâdî)

Акиф Мехмед се родио у Београду крајем XVII века. Свој живот и рад посветио је истраживањима из области медицине, а школовао се у Цариграду. Приликом ступања на престо новог султана 1730. године добио је статус мудериса. Неколико година касније, 1737, ступио је у службу у Хариџ медреси и постао лекар војне болнице. Сматран је изузетним познаваоцем медицине, а Шабановић наводи да је био и песник. Дела његовог песничког опуса нису позната, али се „сматра да представљају одраз истанчаног песничког стила“.⁶⁰² Преминуо је у Београду 1761. године.⁶⁰³

Кадидја Мухтерем Белгради (Kadı Muhterrem Belgrâdî)

⁶⁰⁰ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 462.

⁶⁰¹ Исто, 462.

⁶⁰² Исто, 482.

⁶⁰³ Исто, 482.

О Мухтерему Београђанину се зна да је живео у XVII веку и по занимању био кадија. Јозеф фон Хамер даје превод његове поеме која је написана у дистиху.

Агахи Деде Јашар Белгради (Agâhı Dede Yaşar Belgrâdî)

Овај песник је живео и радио у Београду у првој половини XIX века. Подаци о његовом пореклу потичу из његове збирке песама у којој је записана година 1859. и у којој сам каже да се родио и живео у Београду. Ову збирку песама завештао је дервишкој текији бекташија у Киршехиру.⁶⁰⁴ Није нимало чудно да су дервиши писали поезију. Живећи заједно са народом, настојали су да прошире свој утицај управо пишући на народном језику. Поезија коју су стварали дервиши називала се и текијском поезијом, а имала је за циљ да прошири дух исламске религије на становништво које није било веома образовано. Песме које су певали, илахије, су биле подложне изменама, а у складу са тим сваки дервиш је могао да их обогатује према сопственом избору.⁶⁰⁵

Ибрахим Зикри (İbrahim Zikrî)

Ибрахим Зикри је рођен у Ужицу 1795. године. У Београду се настанио након што је завршио школовање у Сарајеву и придружио се дервишима халветијског реда. Његов псеудоним је био Кучук-ага. Писао је у стиху и прози. Познато је да је написао песму о рођењу Посланика Мухамеда и диван. Претпоставља се да је свој диван написао 1817. године јер је тај датум написао на првој страници рукописа изразивши га фразом. Ова збирка песама обухвата 15 песама у газелу⁶⁰⁶, две касиде⁶⁰⁷, песме о дувану и опијуму, хронограм о оправци ужичке тврђаве, песму о куги из 1815. године, питање зворничком муфтији Мустафи Мухиби ефендији и друге.⁶⁰⁸

Есфина (Esfina)

У Универзитетској библиотеци Светозар Марковић похрањени су списи у оквиру Збирке оријенталних рукописа под називом *Есфина*⁶⁰⁹. Рукописи који су похрањени не припадају истом ствараоцу, што се лако може утврдити непосредним увидом у садржај, али су део корпуса који датира из 1821/1822. године. Занимљиво је да овај рукопис припада врсти рукописне грађе *ђонк*. Под појмом *ђонк* се сматра нотес за белешке који је џепног формата. Скуп разноврсних садржаја уписаних у бележницу називан је *меџмуа* и веома подсећа на *ђонк*. Један од визуелних карактеристика који разликује *ђонк* од *меџмуе* јесте облик бележнице и начин на који се отвара, дакле дугуљасти облик и уздужно отварање навише.⁶¹⁰ Представљају део богатог наслеђа турске народне књижевности. Рукописи збирке *Есфина* нису лечени, видно су оштећени, али су дигитално обрађени. Иако о овој непознатој уметници/уметнику

⁶⁰⁴ Исто, 628.

⁶⁰⁵ Илахије су писане у строфама од седам стихова у форми кошма или газел. Marija Đukanović, *Kroz tursku narodnu poeziju*, Beograd 1969, 18.

⁶⁰⁶ Газел припада форми диванске турске поезије, а поседује одлике персијског песничког стваралаштва. Иако је ова форма настала у арапској књижевности и чини је од пет до 15 дистиха или бејтова, чија је рима карактеристична по шеми *aa ба ца да*, одомаћила се у османској поезији. Дистиси у песми су готово независни. Mirjana Marinković, *Stara turska književnost*, Beograd 2012, 65.

⁶⁰⁷ Касида припада форми диванске турске поезије. Њен настанак се везује за арапску поезију класичног доба. Поседује 30 и више бејтова који се римују по шеми *aa ба ца*. Сам назив нас упућује да је реч о песми написаној са циљем: похвалници, сатиричној песми или тужбалици. Исто, 66.

⁶⁰⁸ Nazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 573.

⁶⁰⁹ УБСМ, ЗОР, Есфина.

⁶¹⁰ Hamdi Hasan, „Dosadašnja proučavanja turskih međmua i njihovo značenje za proučavanje naše istorije i istorije turske narodne književnosti kod nas i uopšte“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39, Sarajevo 1990, 183.

нисмо успели да сазнамо више података, достављамо транслитерацију и превод љубавне поеме *Самац*⁶¹¹:

Транслитерација:

Müfred

Aşık olan muhabbet eder hubuyla
Zira muhabbet hub olur mahbubiyle

Müfred

Mubarek Cuma gecesi
Kalmasın yavrum yalnız

Müfred

Cereyanda bulmak istersen saadet
Seher-i tiz olmak olsun adet

Müfred

Dün gece rüyamda gördüm hakk bana vermişini
Gafil olma sevdiğim⁶¹² ahir hakk çarem ben seni

Müfred

Duran edelim zevk ve safa böyle bir olmaz
Dilber çok olursam sancılın ah fam olmak⁶¹³

Превод:

„Самац

Заљубљени ћаска са својом љубављу
Уз вољеног ћаскање постаје љубав

Самац

Свете цума вечери
Мило моје нек само не остане

Самац

Уколико желиш да се у томе нађеш
Нека ти зора нестрпљења постане навика

Уснио сам ноћас да си ми дала за право
Не премишљај се, мој излаз биће да затражим право да те волим

⁶¹¹ Задња два стиха ове поеме се не виде јер рукопис није лечен и додатно је оштећен лепљивом траком.

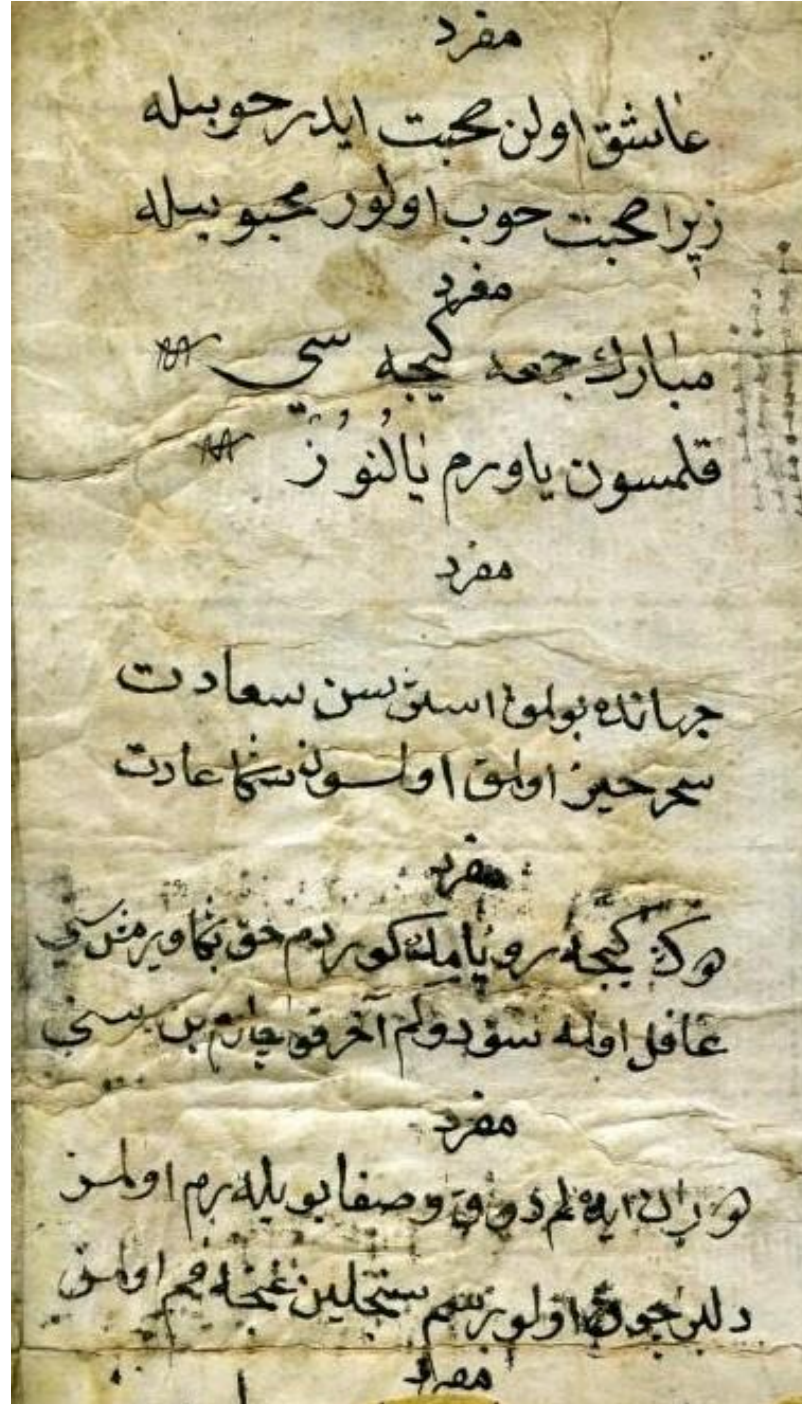
⁶¹² У оригиналу пише *sevdukim*.

⁶¹³ Требало би да пише: *Sancılı ah famın olmak*.

Самац

Постојимо мало, разонода не могу да будем
Уколико постанем (као) многи младићи твој бол постаће усне које уздишу““

Оригинал:

У истој збирци је похрањена и туркија (тур. *türkü*)⁶¹⁴ која садржи стихове најпознатије песме ове врсте: *Туркменска девојка* (тур. *Türkmen Kızı*). Није необично да се у једној туркији нађу садржаји неколико туркија јер ове су песме део народне књижевности која се преносила усмено са генерације на генерацију. Највећи број туркија одликују лирски елементи и осећања попут љубави, чежње, патње, радости и бола. Туркије ове врсте су понекад имале облик дијалога, а није необично да се у туркијама које певају о љубави осећа и приврженост турског народа природи. Премда је турски народ био номадског порекла, посветио је велики број песама и ратништву. Туркије које су написане у форми тужбалице садрже дијалог или стихове поједица који пати јер одлази у смрт.⁶¹⁵ Припадале су турској народној поезији и стога су се певале уз саз, а њихови извођачи називани су сазшаири (тур. *sazşair*). Народни певачи, који су називани ашици (тур. *aşik*) имали су за задатак да усмено преносе богато песничко наслеђе које је остало део усменог песништва. Веома је занимљиво да су туркије биле популарне на простору Балкана и да су се често преписивале. Већина туркија се називала исто: туркија. Такву представља и препис веома познате туркије која се певала на простору Балкана, а посебно на простору Босне и Херцеговине. Премда су муслимани Балкана делили богато књижевно наслеђе, претпостављамо да се певала и на простору Београда. О овој и неколико варијанти песме писао је Салахадин Беки у свом раду који се бави сличношћу босанских и анадолских туркија.⁶¹⁶ Исту, која је похрањена под називом *Туркија*⁶¹⁷ достављамо у транслитерацији и преводу:

Транслитерација:

Türkü

Evlerinin önü kaya
Kayadan bakalar aya

Ahırdaki doru taya
Bin gidelim güzel oğlan

Kolum yastık saçım yorgan
Ben sararım seni oğlan

Bugün işe daldım⁶¹⁸
Emlik ektim arpa saçtım

Öküzümü çifte koştum
Ben gidemem Türkmen kızı

Öküzünü kurtlar yesin
Tohumunu kuşlar saçsın

⁶¹⁴ Туркија песма која припада турској народној поезији, а карактерише је разноврсност тема кроз које се може сагледати лични, породични, те целокупан друштвени живот турског народа. Писана је у форми *кошма*, која се састоји од строфа од по четири стиха са крајњом римом која се понавља два пута у првој строфи. Међутим, ова се врста песме певала и у различитим облицима форме кошма. Истовремено, поједине туркије певане су и у форми *мани* коју чини четворостих од седам слогова. Рима форме *мани* је веома препознатљива, а остварује се по шеми *ааба*. Види: Marija Đukanović, *n.d.*, Beograd 1969, 10; 14.

⁶¹⁵ Marija Đukanović, *n.d.*, 10-12.

⁶¹⁶ Salahaddin Bekki, „Saraybosna ve Anadolu'daki Bazı Türkülerin Benzerlikleri Üzerine“, *TÜBAR*, XXVIII, Güz 2010, 103-104.

⁶¹⁷ УБСМ, Збирка оријенталних рукописа, Есфина.

⁶¹⁸ Салахадин Беки је доставио нешто другачији препис: *Bugün işüme daldum, Memlekete arpa saçtım, Öküzümü çifte koştum, Ben cidemet Türkmen kızı* [...]. Salahaddin Bekki, *n.d.*, 103-104.

Harmandaki doru taya
Bin gidelim güzel oğlan

Atımında nalı yoktur
Sırtındaki kılı yoktur

Bir gecelik yemim yoktur
Ben gidemem Türkmen kızı

Kaftanımı kul edelim
Bile zevci nal yapalım

Beş gecelik yem bulurum
Bin gidelim güzel oğlan

Arif duyar Zarif tutar
Peşimizde atlı koşar

Ananım duyar babam tutmaz
Peşimizde atlı koşmaz

Ardımızda beş yüz atlı
Başındadır beyaz bezi

Başımında beyaz bez ise
Sen seyreyle ben varayım

Превод:

„Пред кућом је стена
Са стене види се месец

У штали је смеђе ждребе
Пењи се, кренимо лепи момче

Рука ми је јастук, а коса покривач
Загрићу те лепи момче

Данас сам се предала послу
Посејала сам земљу, посејала сам јечам

Упрего сам пар волова
Не могу да идем Туркменко девојко

Нека ти вукови поједу вола⁶¹⁹
Нека ти семе распу птице

Учинимо робом мој огртач

⁶¹⁹ Марија Ђукановић је стихове превела у виду дијалога момка и девојке. Момак: „Упрего сам пар волова и земљу сам засејао [...]“. Девојка: „Вуци волове изјели, семе птице покљуцале [...]“. Marija Đukanović, *n.d.*, 11.

Направимо пар потковица

Наћи ћу сточну храну за пет ноћи
Пењи се, кренимо лепо момче

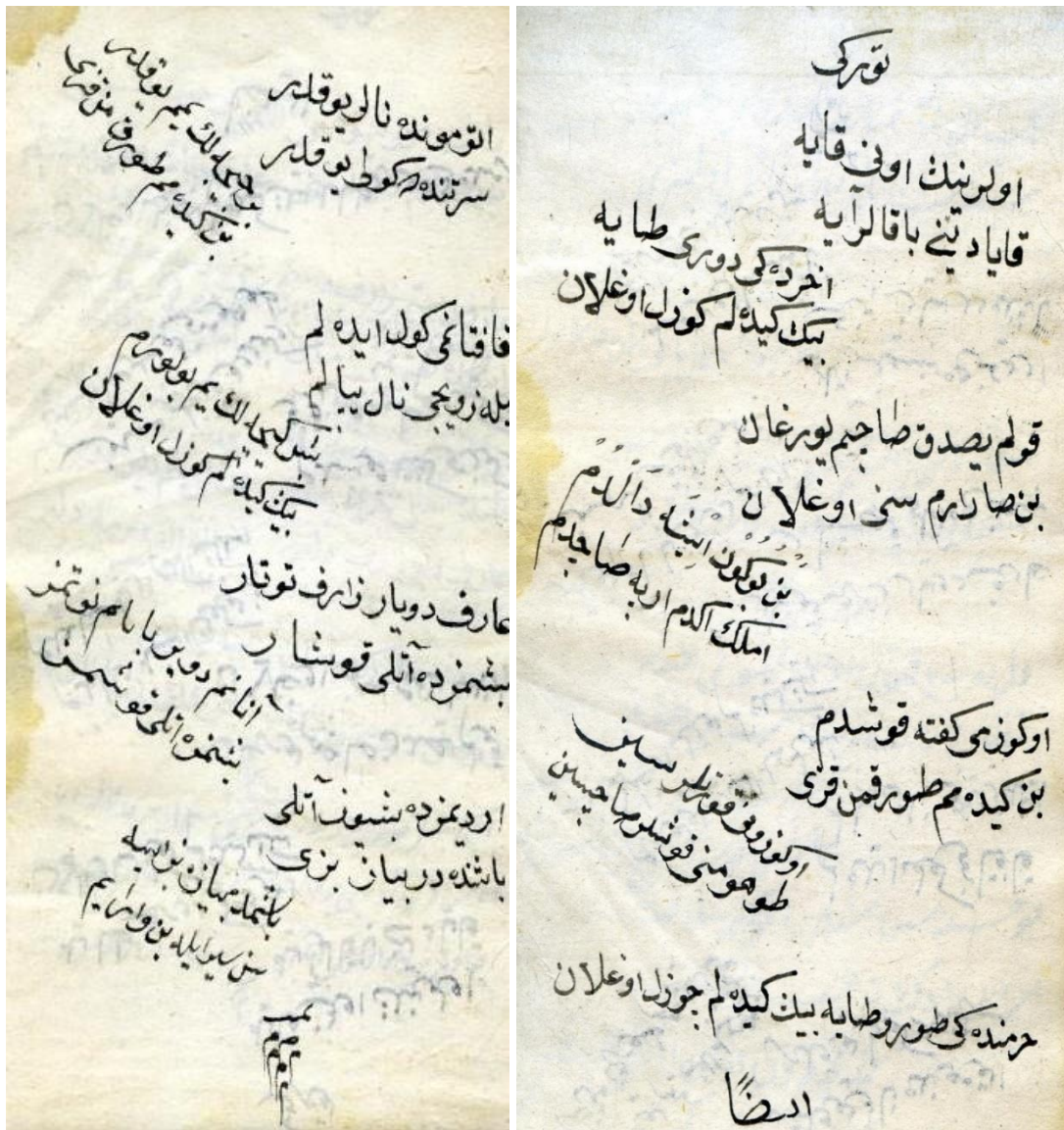
Чуће Ариф, задржаће нас Зариф
За нама ће јурити коњаник

И да сазна моја мајка, мој отац нас неће задржати
За нама неће моћи да јури коњаник

За нама пет стотина коњаника
Бело платно им на главама

Да је бело платно на мојој глави
Чим погледаш ја стижем“

Оригинал:

5.3.3.2. Хронике, историјска и географска дела

Мунири Белгради (Muniri Belgrâdî)

О животу и раду овог ствараоца зна се веома мало. Његов савременик, Катиб Челеби (Истанбул 1609-Истанбул 1657) (Kâtib Çelebi), османски енциклопедист, географ и историчар је забележио неколико података о њему у свом делу *Fezleketü 'l-akvâli 'l-ahyâr fi 'ilmi 't-târîh ve 'l-ahbâr*⁶²⁰ који су касније цитирани, а не сматрају се поузданим. Наиме, Челеби је записао да је право име Мунирија Белградија Нурулах, али се овај податак не може сматрати поузданим јер је утврђено да је његово право име Ибрахим, те да је рођен у Босни у другој половини XV века. Сматра се да му се отац звао Скендер или Александар (тур. *İbrahim ibn İskender*). Катиб Челебија наводи да је основно образовање из области исламских наука стекао у Босни. Даље школовање наставио је у Истанбулу, али се са сигурношћу не зна где, „али је сасвим извесно да је завршио највише школе у Цариграду“.⁶²¹

Свој живот и рад провео је у Београду на положају професора у медреси вакуфа Мехмед-паше Јахјапашића и муфтије. Радио је и као ваиз. Евлија Челебија је забележио да је сахрањен у Имарет џамији која је припада истом вакуфу 1616. године. О години његове смрти се полемисало у научној јавности јер је у једном његовом делу као година завршетка истог записана 1635. што не значи да ју је Мунири уписао. Када је Евлија Челебија боравио у Београду, 1660. године, забележио је многе податке, али о Мунирију није много записао. Хазим Шабановић сматра да је Мунири у то време био позната личност о којој није требало много да се пише.⁶²²

Мунири је за живота написао разноврсна дела, како по својој тематици тако и по садржају. Иста се могу сврстати у различите научне области. Најпознатије Муниријево дело је свакако *Седам климатских појасева* (тур. *Sab 'iyuât / Al-Akâlim As-sab 'iyua*) у којем се бави анализом климатских појасева на планети Земљи и сматра да их постоји седам. Ово дело, које припада области географије, било је веома запажено у XVII веку. Настањен у Београду, био је једини приређивач ове врсте научног дела на овом тлу.

Његова расправа *Стазе правог пута* (тур. *Subul al-Hûda*) представља приручник о обављању ритуалног прања и вршења намаза у муслимана. Написано је на османском језику како би олакшало коришћење верницима који не знају арапски језик. Ово дело похрањено је у Гази Хусрев-беговој библиотеци.⁶²³ Овом приликом саопштавамо превод самог почетка штампане верзије транскрибованог рукописа која нам је била доступна:

„Хвала богу за то што нам је прочистио наша срца тевхидом⁶²⁴ и ибадетом⁶²⁵ [...] након моје браће и мојих пријатеља ово поглавље понизно почињем (почевши) [...] назив ове књиге је Пут бога и заповедам [...]“⁶²⁶

⁶²⁰ Дело које представља историју Османског царства која покрива период од 1592. до 1654. чији је први том објављен 1642. године. Садржи податке о историји 150 држава и 1.500 владара, а написано је на арапском језику. У четири поглавља приређивач је дао податке о периоду Посланика Мухамеда и четири халифе, владарима из предисламског периода (династији Сасанида, грчкој, римској и египатској цивилизацији, индијској, кинеској, турској историји), владарима у Средњој Азији након ширења и примања Ислама и Османлијама (од султана Орхана Газија (1324-1362) до султана Ибрахима (1640-1648)).

⁶²¹ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 195.

⁶²² Исто, 197.

⁶²³ *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian & Bosnian Manuscripts in the Gazi Husrev Bey Library Sarajevo*, v. XIV, ed. Osman Lavić, Sarajevo 2005, 125.

⁶²⁴ Термин *тевхид* представља веровање у божје јединство, једнобоштво и идентификацију са божанством. Види: Teufik Muftić, *n.d.*, 1619.

⁶²⁵ Термин *ибадет* преводи се у значењу молитва, служба божија, богослужење. Термин *ибадет* (тур. *ibadet*), у: Mirjana Teodosijević, *Türkçe-Sırpça Sözlük*, 485.

⁶²⁶ *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian & Bosnian Manuscripts in the Gazi Husrev Bey Library Sarajevo*, v. XIV, ed. Osman Lavić, Sarajevo 2005, 125.

أوكه: حمد شول الله ايچون د ركه توحيد و عبادات نوريله كوكللرمزى منور قلدى... وبعد
اخوانم واحبابم وقتاكه بو حقيره اقدام ايوب... وبو كتابك ادني سبل الهدى ويردمكه...

Генеалогска истраживања која је Мунири спровео у успостављању родослова шејхова појединих текија из Анадолије и Румелије који су живели све до 1617. године резултирала су настанком његовог дела *Родослов божијих угодника и биографије побожних* (тур. *Silsilat al-mukarrabin ve menâkib al-muttakin*). Ово дело чини генеалогска дервишких редова и биографије 121 шејха. Имајући у виду да југословенска османистика није посветила много пажње истраживањима која се тичу дервишких редова, организационе структуре и устројства, те ритуала које су обаљали, можемо закључити да је Мунири дао изузетан допринос изучавању ове проблематике.⁶²⁷

Иако није познато где је завршио школовање на основу кога је обављао посао мудериса и ваиза, његово образовање и интересовање за теме из области шеријата посебно долази до изражаја у његовом делу које се бави проблематиком примењивања прописа исламског закона у еснафским организацијама. У својој студији *Минимум за зекат и правила привређивања* (тур. *Nesbu-l-intisâb ve edebu-l-iktisab*), Мунири је дао информативне податке о различитим еснафским организацијама. Разматрао је њихов рад у складу са сунитским исламом не залагајући се за елементе шиитског ислама у пословању еснафских организација. Дело је од изузетног значаја за проучавање привредних односа у Османском царству посебно оних који су се одвијали у балканским провинцијама, а у складу са правилима пословања еснафа.

Рашид-бег (Raşid beğ)

Рашид-бег је био пореклом из Босне и припадао је вишем слоју османског друштва. Отац му је био Али заим-заде Сејид Мустафа-бег, смедеревски алајбег.⁶²⁸ Живео у Београду у софистицираном стамбеном објекту који се налазио наспрам Чукур чесме. Његов дом је био простран конак са двориштем, а поседовао је и башту и рибњак. Приликом немира у Београду, 1862, Рашид-беј се на наговор пријатеља повукао у град не поневши готово ништа са собом. Како су се српске власти старале да после изношења покретне имовине из турских кућа исте врате или надокнаде штету, сазнало се да је Рашид-бег похранио велики број књига на српском и турском језику у својој библиотеци.⁶²⁹ Био је изузетно писмен и бавио се радо израдом карата. Занимљиво је да је волео да се носи „европски и по стамболском начину“⁶³⁰, а сматра се да је био од угледних Турака, Београђана и веома близак османској власти. Није непознато да је био противник српских националних идеја и борбе српског народа за независност. Јавно је истицао своју нетрпељивост према породици Обреновић, а хвалио се јавно „да ће Београд са земљом сравнити, а Србе у њему под мач метнути“.⁶³¹ Службовао је на различитим функцијама: на позицији финансијског саветника, рачуновође, пратиоца угледника и члана меџлиса. Напустио је Београд 1867. или 1868. године, те службовао у Босни, Херцеговини, Солуну и Истанбулу. Пензионисао се 1876. године и преминуо 1882/1883. године.⁶³²

Дело *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији* засигурно је „најпознатије и најјутентичније дело у коме је један Турчин оставио сведочанство о догађајима који су обележили историју Србије у XIX веку“. Иако садржи поједине, нетачне податке на основу

⁶²⁷ Изузетак представља монографија Љиљане Чолић *Derviški redovi muslimanski: tekije u Skoplju* објављена у Београду 1995. године.

⁶²⁸ Atilla AYTEKIN, "Belgradî Raşid and his *Vaka-i Hayret-nüma*: a Local Muslim Perspective on Dual Administration in Belgrade During Serbian Authonomy", *Belgrade 1521-1867*, Belgrade 2018, 317.

⁶²⁹ *Рашид-беја: историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, пр. Димитрије Чохаџић, Београд 2010, 12-13.

⁶³⁰ *Исто*, 13.

⁶³¹ *Исто*, 13-15.

⁶³² Atilla AYTEKIN, *n.d.*, 317.

садржаја истог може се схватити да је однос муслимана и Срба одувек био сложен. Рашид-бег је обрадио друштвено-политичке односе у Србији од 1802. до 1861. године.⁶³³ Истовремено, његово дело је јединствено јер је написано по први пут из угла једног муслимана. Рашид бегова *Историја* штампана је најпре у Цариграду 1874. године под насловом *Tarih-i Vak'a-i Hayret-nüma-i Belgrad ve Sırbistan*, те 1894. године у Београду у преводу Димитрија Чохаџића.⁶³⁴ На значај овог дела више пута је указивано у нашој научној јавности, а посебно је занимљиво јер је Рашид-бег био сведок израстања српске националне државе и пропадања Османског царства. Значај његовог дела можда понајвише објашњава чињеница да се ово дело, иако није подељено у тематске целине, састоји од четири главне о којима Рашид-бег расправља. Једна од њих била би разумевање Источног питања, а посебно у односу на „српско питање“ и улогу Русије у решавању истог. Његово интересовање и разматрање односа међу српским представницима власти је веома упечатљиво и извесно од важности за Рашида- бегу. Трећа тема која би се могла издвојити јесте његов боравак у Босни и поимање политике босанских паша. Најзанимљива и најдубља за разумевање комплексности двојне турско-српске власти јесте његова интерпретација турско-српских односа у београдској вароши.⁶³⁵

Ибрахим Мансур ефендија (İbrahim Mansur efendi)

Ибрахим Мансур ефендија је био пореклом Француз. Услед свог духа пустолова обрео се током 1813. и 1814. године у Босни и Београду.

5.3.3.3. Исламско-правна и теолошка дела

Зборник фетви

Зборник фетви који бисмо поменули похрањен је у Историјском архиву Београда.⁶³⁶ Сматра се да је припадао Мустафи Челебији, сину Малог Хусеина чије се име у књизи често помиње.⁶³⁷ Није датиран јер исписане фетве не садрже датум. Зборник фетви је конципиран у складу са устаљеним начином писања фетви у виду питања и одговора: разговора Амра и Зејида. Започиње устаљеном молитвом богу, а садржи податке који су се тицали свакодневног живота муслимана попут проблема у вези са испашом стоке на површинама чији правни статус није регулисан, давања новца у позајмицу, брачних односа и другог.⁶³⁸

У исламском свету, у различитим периодима, прикупљање фетви које су издали учени људи у виду зборника постала је традиција. Зборници фетви у Османлија почели су се јављати у овом облику, дакле као скуп правних мисли, тек од XVI века. Несумњиво, најпознатији зборник фетви јесу фетве Ебу Сууда.⁶³⁹ Ова збирка, под називом *Fetava-ı Ebussuud*, могао се наћи у различитим библиотекама посебно у Истанбулу.⁶⁴⁰ Током XVII и XVIII века зборници фетви уско су били повезани са радом шејхулислама па су тако познати зборници

⁶³³ Мирјана Маринковић, „Србија прве половине XIX века у *Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији* Рашида Београђанина и *Мемоару* Ибрахима Мансур ефендије“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 61-62, Нови Сад, 2000, 186.

⁶³⁴ *Рашид-беја, Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, пр. Д. Чохаџић, Споменик СКА, Београд 1894.

⁶³⁵ Детаљно у: Војана D. Savić, *Could Have, Would Have, Should Have: Belgradi Raşid and the Rhetoric of Disillusionment and Resentment in his History of Strange Events*, Master Thesis, CEU, Budapest 2011; Atilla Aytekin, *op. cit.*, 315-326.

⁶³⁶ ИАБ, Остале збирке (=ОЗ), к. 5/IX, 6.

⁶³⁷ Мирјана Маринковић, „О књизи фетви“, *Векови Београда /XVI-XX век/: каталог изложбене поставке*, Београд 2003, 12.

⁶³⁸ Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, *Pravni zapisi*, IX, br. 1, Beograd 2018, 136-138.

⁶³⁹ Seda Örsten, „Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları“, *Türk Hukuki Tarihi Araştırmaları*, s. 4, Istanbul 2007, 29-40.

⁶⁴⁰ Више о Ебусууду: Nihal Atsız, *Istanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuud Bibliyografyası*, Istanbul 1967.

Минкаризаде Јахја ефендије под називом *Fetava-yı Ataullah*, те Мехмед Емин ефендије из Анкаре *Fetava-yı Ankaravî*.⁶⁴¹

Фетве настале у доба Османског царства, објављиване су у малом броју у критичком облику, заправо превођене на латиницу или западне језике, а може се рећи да је систематско истраживање ове области исламског закона успостављеног у Царству још увек у зачетку.⁶⁴²

Зборници фетви и фетве као појединачни документи, често су остајали недатирани, а уколико садрже датум, без тумачења, те као такви неискоришћен извор за проучавање културолошких и социолошких промена у исламском друштву, опет у оквирима правних прописа које садрже. Ипак, веома је важно њихово прикупљање, чување у адекватним, законом регулисаним условима, обрађивање и публиковање јер тиме садржаји списа постају информација од значаја.⁶⁴³ Зборник фетви је у складу са Законом о културним добрима Републике Србије категорисан као архивска грађа од изузетног значаја.⁶⁴⁴ Овом шриликом доставили смо транскрипцију и превод две фетве, јер не садрже датум и место објављивања, те можемо само наслућивати да се њоме користио кадија у Београду.⁶⁴⁵

Транскрипција:

كتاب الاجرة

مسئله برقعله اهالييسى زيد برسنه بزه امامت وتعليم ووعظ ونعمت ايله سكا
شوقدر اقچه ويره لم ديوب زيد دحي خدمت مزكوري اوائلنه مبلغ
مرفومي اهاليدن المغه قارر اولور مي الجواب اولور

⁶⁴¹ Исто, 31.

⁶⁴² Више о критичком објављивању фетви у: Şükrü Özen, „Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü“, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, с. 3, с. 5, Istanbul 2005, 250-251.

⁶⁴³ У научној јавности није познато да је на територији бивше Југославије неко урадио критички приказ зборника фетви док је Фехим Бајрактаревић у свом раду *Садржина турских докумената Манастира Св. Тројице код Пљеваља* представио поједине. Мехмед Хаџић је објавио факсимиле и превод шест фетви у раду *Неколико фетви наших муфтија из турске добе*, а фетве су узгредно помињане и у текстовима који су се бавили изградњом и карактеристикама шеријатског правног система. У свом чланку *Питање муфтија*, Мехмед Хаџић је изнео неке елементе важне за разумевање карактера фетви. Са објашњењем одговарајуће терминологије и појма фетве, нешто потпунији рад представља *Исламска вјерска организација*, Абдурахмана Адила Чокића. Четири фетве Хасана Кафије Прушчака, објављене су у *Аналима Гази Хусрев бегове библиотеке*, а Осман Левић је дао и податке о Прушчаку, осврћући се на његов лични живот и рад. Фетве су представљене према свим правилима објављивања. Хисторијски архив Сарајева објавио је каталог арапских, турских, персијских и босанских рукописа који су похрањени у архиву у два тома. Представљена је фетва из Збирке фетви на арапском језику коју је написао Расул бин Салих ал-Аудини на налог султана Сулејмана Законодавца. Збирке фетви на османском језику, бројније су, те је из сваке представљена прва и последња фетва. Каталог дакле броји Збирку фетви Кемал-паше Задеа, Абдулаха ал-Ускубија, Сајида Мухамеда Риде, шејхулислама Јахја ефендије Минкари Задеа, а најзанимљивије је поменути Збирку закона о земљишним поседима из времена султана Сулејмана Законодавца и осталих султана. Збирка је настала на основу фетви шејхулислама. Каталог детаљно описује физичко стање, изглед, димензије збирке, те изглед рукописа и украса у тексту, а даје и информације о приређивачу збирке, пореклу или функцији коју је објављао у време настанка рукописа. Фетве су представљене у транслитерацији оригинала, међутим, превод је изостао. Детаљан попис тема из чије области су издате фетве, дао је Исмет Бушатлић, представљајући збирку фетви благајског муфтије Мустафе Ћишића. Муфтија је сакупио фетве у зборник, а издале су их муфтије из Мостара, Благаја, Сарајева, Љубиња, Пљеваља, Фоче, Травника и Бања Луке, на чију се биографију осврнуо и приложио исцрпне податке. Фетве нису представљене. Види: Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, *Pravni zapisi*, IX, br. 1, Beograd 2018, 136-138; Љиљана Чолић, „Поче ци османистике у Србији-афирмација и/или популаризација“, *Нуп*, XL, Културни центар Ирана Београд, 2004; Mehmed Hadžić, „Nekoliko fetvi naših muftija iz turske dobe“, *Kalendar Gajret*, Sarajevo, 1939, 206-217; Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo, 2011, 37; O. Nakičević, *Hasan Kafija Pruščak: Pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977; Osman Lević, „Fetve Hasana Kafije Pruščaka“, *Anali GHB*, XXXVI, Sarajevo 2015, 49-60; Ismet Bušatlić, „Blagajski muftija Mustafa Čišić i njegov kodeks Fatāwā Mağmū’ası“, *Anali GHB*, XXIII-XXIV, Sarajevo 2005, 93-116.

⁶⁴⁴ Закон о културним добрима Републике Србије, *Службени гласник* 71/94, глава I, чл. 2.

⁶⁴⁵ ИАБ, ОЗ, к. 5/IX, 6.

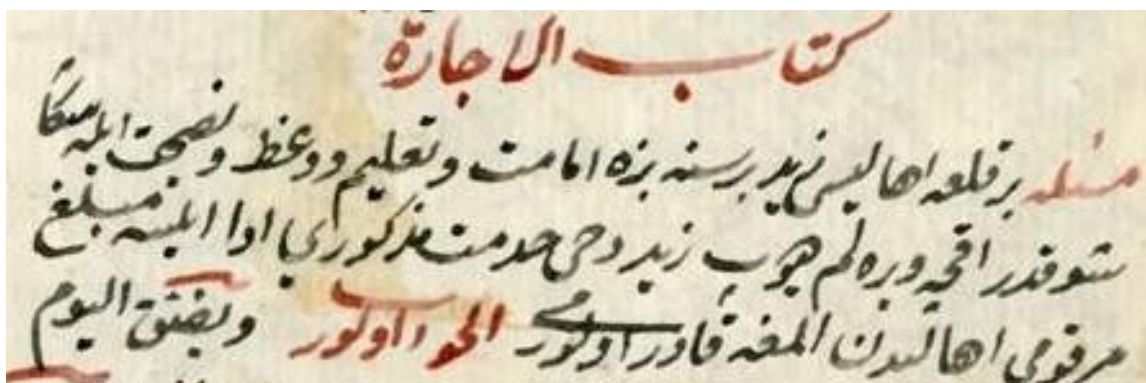
Превод:

Књига о користи

[Питање] Уколико нас Зејд у околини тврђаве годину дана учи имамској дужности, подучавању, проповеди и добротинству има ли Зејд право да одлучи хоће ли примити новац када га упитају *Јел би требало да ти се плати у име захвалности?*

[Одговор]: Има.

Оригинал:

Транскрипција:

[...] زيد نماز قلاړكن سجدهده اياقلاړنيك

قبلهيه قرشوو وضع اتميووب ... قدمنى ير اوزرينه وضع ايسه نمازى جايز اولورمى
الجواب اولماز

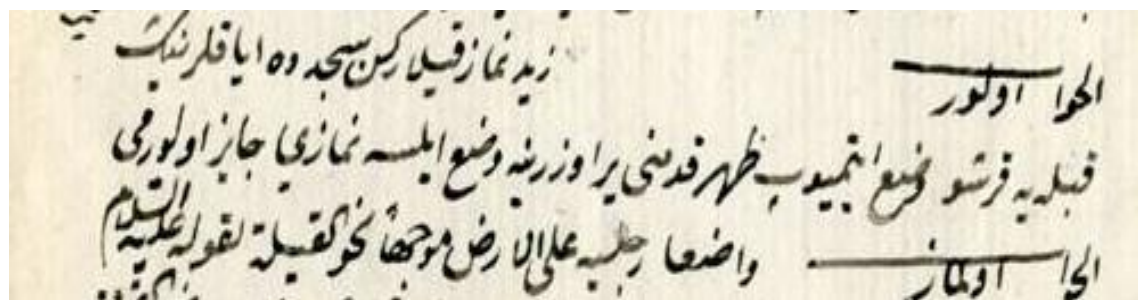
Превод:

[Питање]

Уколико Зејд клања намаз на сецади и није окренут према Кибли, а стопала су му окренута, може ли да клања?

[Одговор]: Не може.

Оригинал:

Документи на османском језику похрањени у институцијама културе на тлу бивше Југославије, бројни су, углавном каталожки обрађени, дакле датирани и преведени у виду

регеста, док су поједине институције начиниле корак напред обрадивши документе у дигиталном виду, чиме су их заштитиле од пропадања.⁶⁴⁶

5.3.3.4. Традиција преписивања Кур'ана

Према исламском учењу, „Кур'ан је последња и универзална Божија објава, објављена и обзнањена свим људима преко посланика Мухамеда у току 23 године у Меки и Медини“.⁶⁴⁷ Етимолошко значење речи Кур'ан јесте „оно што је за читање“, а често се назива *китаб* у значењу „књига“ или *мусхаф* у значењу „укоричена књига“.⁶⁴⁸

Савремена истраживачка истраживања историје Кур'ана потврђују да за време живота Посланика Мухамеда није било коначне верзије Кур'ана. Писари су тада записивали садржаје који су пренети Мухамеду на глиненим плочицама, палмином лишћу, те камиљој кожи.⁶⁴⁹ Садржај Кур'ана је памћен и усмено преношен, а затим је након прве верзије коју је саставио Зајд бин Табит, Мухамедов писар, настала коначна на основу мишљења комисије, која је основана према наређењу трећег халифе Османа, око 647. године, у којој се нашао и први састављач Кур'ана. Чланови комисије, коју су чинила четири писара, направили су четири копије рукописа и послали их у Меку, Басру, Куфу и Дамаск. Након Османове кодификације рукописа, почела је да се развија традиција преписивања Кур'ана. На тај начин се Кур'ан преписивао и међу муслиманима Османског царства. У Збирци оријенталних рукописа Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ похрањени су преписи Кур'ана, а ми смо у прилогу приложили две странице преписа који је урадио извесни Хусејин Демирџи 1840/1841. године.⁶⁵⁰

5.3.3.5. Жива реч на турском језику у администрацији српских власти

Мухафиз Београда је са српским властима разговарао путем писама или усмено. Изузетно важну улогу у свакодневној кореспонденцији мухафиза са српским властима имао је терџуман. Терџуман је некада била особа која је на трговима на месту званом терџумандар читала молитве и на тај начин обављала чин извињавања (тур. *özürdar*). Временом је обавеза терџумана постало превођење, чиме је његова улога у односима међу ауторитативним странама постала веома значајна, чиме је институција терџумана била обавезна у свим канцеларијама широм Царства.⁶⁵¹ Османлије су правиле приручнике за писаре и терџумане како би се боље сналазили у свом послу. Такав је сачуван и у Историјском архиву Београда, а потиче из 1760. године.⁶⁵² Ова рукописна књига која је писана црвеним и црним мастилом садржи 39 страна и припада књижевној врсти *Китабулинса* или Инса дефтери. Садржи примере молби, жалби, потврда и служила је као пример састављању истих.⁶⁵³

Развој културног идентитета једног народа зависи и од непосредне интеракције истог са другим народима, али и од интересовања других да боље упознају и спознају језик, религију и традицију народа са којим живе. Османски језик прошао је неколико фаза у свом развоју који су пратили и они који су га учили ради лакшег споразумевања. У изворима и литератури наилазимо на податке да су често виђенији људи у Срба у XIX веку познавали или говорили турски језик. Како наводи Мирјана Теодосијевић, „често самоуки, најчешће су потицали из средина у којима је муслиманско становништво било бројније, те су га природно слушали и

⁶⁴⁶ Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskome jeziku: opšti pregled“, *Pravni zapisi*, Beograd 2018, 127-140.

⁶⁴⁷ Enver Ujkanović, „Mićo Ljubibratić, prvi prevodilac Kur'ana na našem govornom području“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXVIII, 3, Београд 2020, 556.

⁶⁴⁸ Исто, 557.

⁶⁴⁹ Исто, 558-559.

⁶⁵⁰ УБСМ, Збирка оријенталних рукописа, Кур'ан (препис 1840.). Види *Прилог Ђ*.

⁶⁵¹ Термин *терџуман*, у: „ترجمان“, у: Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, с. III, 459.

⁶⁵² ИАБ, ОЗ, к. 5/IX, 5.

⁶⁵³ Мирјана Маринковић, „Приручник за писаре“, *Векови Београда /XVI-XX век/: каталог изложбене поставке*, Београд 2003, 10..

учили од најранијег детињства или су га учили касније из ентузијазма или потребе посла којим су се бавили“. О терџуманима и писарима у српском администрацији је детаљно писала Мирјана Теодосијевић и навела све „познаваоце турског језика у Срба“. ⁶⁵⁴

Уколико имамо у виду да је у периоду Првог српског устанка кореспонденција са османским властима била најфреквентнија, ваљало би поменути преводиоца војда Карађорђа, Петра Ичка, Цинцара, родом из Катранице у Македонији који је турски језик научио служећи у Берлину као преводилац немачког језика код Али Азиз ефендије, турског посланика. Карађорђе је Петру Ичку поверио преговоре са Турцима, а више пута га је слао у Цариград да преговара са представницима Порте и коначно рад Петра Ичка остао је забележен након што је 1806. године склопљен мир који је добио назив „Ичков мир“. ⁶⁵⁵

Карађорђев секретар и терџуман турског језика био је Наум Крнар (Воскопоја 1780-Радовањски луг 1817) који се бавио трговином, а пореклом је био такође Цинцар. Похађао је грчку школу и стекао солидно образовање. Трговао је крзном и кожом. После слома Првог српског устанка прешао је у Земун, те у Нови Сад, а скрасио се у Хотину у Русији. У Хотину је, заједно са Карађорђем боравио до 1817. године. Након повратка у Србију, убијен је заједно са Карађорђем у Радовањском лугу 1817. године. ⁶⁵⁶

У периоду Првог српског устанка издвојио се и Јанко Катић (Рогача ? –Крњић 1806) који је имао прилику да учи турски језик посећујући своју сестру која је била у браку са Османлијом, Омер агом, који ју је отео. Био је један од хајдука у Карађорђевој чети, а након што се заљубио у сестру Омер аге, Емиру, побегао је пред осветом. У борбама против паше Видина Османа Пазваноглуа је учествовао као војник буљубаша Хаци Мустафа-паше. После убиства Мустафа-паше, 1801, и самовлашћа дахија, био је један од оних који су подигли устанак. Учествовао је у борбама на Руднику, Врбици, у Јагодини, Ропчеву, Лештанима, Шапцу, Куличу, Иванковцу и другим местима. Као изасланик устаника био је задужен за плаћање пореза Царству. Формирање Суда београдске нахије и школе у Рогачи издејствовано је његовом заслугом. ⁶⁵⁷

Војвода Петар Николајевић Молер (Бабина Лука, Ваљевска нахија ?-Београд 1816) је био у својству „главног надзиратеља“ у Народној канцеларији. Борио се око Сокола и Лознице као војвода. У одбрани Лознице, 1813, истакао се храброшћу приликом надирања Османлија. Једно време је провео у Срему, а приликом избијања Другог српског устанка, на иницијативу кнеза Милоша се вратио у Србију. Убрзо је постао његов противник у настојању да сузбије његову власт. Под оптужбом да злоупотребљава новац народа, предат је на батињање, а затим Марашли Али-паши који је наредио његово погубљење 1816. године. ⁶⁵⁸

Мирјана Теодосијевић наводи да је Анта Протић (Смедерево 1787-Смедерево 1854), „син смедеревског проте на српски језик превео садржај Петар Ичковог мира који је прочитан у Смедереву 03. августа 1806. године“. Док је био запослен у Кнежевој канцеларији као писар, учествовао је у дипломатским разговорима кнеза Милоша Обреновића и Марашли Али-паше. Написао је „жалбу српског народа“ у којој је навео све зулуме које су Османлије учиниле Србима у периоду од 1813. до 1815. године. Сматра се да је „учествовао у њеном превођењу што сведочи да је Анта Протић читао, говорио и можда писао османски турски језик. Кнез Милош га је често слао у Адакале и Видин како би сазнао шта Турци смерају у Србији“. ⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ Mirjana Teodosijević, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, *Orientalistika 70: zbornik radova*, Beograd 1997, 53-74.

⁶⁵⁵ Исто.

⁶⁵⁶ *Српски биографски речник*, књ.5, Кв-Мао, Нови Сад 2011, 361; Mirjana Teodosijević, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, 53-74;

⁶⁵⁷ *Српски биографски речник*, књ.4, И-Ка, Нови Сад 2009, 900-901; Mirjana Teodosijević, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, 53-74.

⁶⁵⁸ *Српски биографски речник*, књ.7, Мл-Пан, Нови Сад 2018, 393; Mirjana Teodosijević, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, 53-74.

⁶⁵⁹ Mirjana Teodosijević, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, 53-74.

Иако су познаваоци турског језика служили кнезу Милошу у разговорима и преговорима са Турцима, попут првог секретара, тумача и хазинедара Димитрија Ђорђевића (Македонија 1782-Јагодина 1837) који је са кнезом одлазио у посету Марашли Али-паши, кнезу су били потребни тумачи са станом службом. У Србију је Димитрије Ђорђевић дошао 1804. и придружио се рудничком војводи Милану Обреновићу. Као ћата, терцуман и ризничар радио је код кнеза Милоша Обреновића од 1806, а током 1815. учествовао је у преговорима кнеза Милоша са Марашли Али-пашом и везиром Румелије Хуршид-пашом. После потписивања споразума у Белици добио је задужење да као посредник предаје порез мухафизу Београда. Био је и кнез јагодинске нахије, али и члан делегације која је са Портом уговарала повластице за српски народ. Провео је дуго година у заточеништву након избијања грчког устанка. Од тамновања се разболео, повукао из јавног живота и доживео додељивање пензије 1835. године.⁶⁶⁰

Ђорђе Евангелидис (?- 1822) је је био запослен у Народној канцеларији у својству преводиоца, а обављао је и замену Ђорђа Поповића Ђелеша. Ђелеш је говорио турски, грчки, те албански језик и посредовао у кореспонденцији кнеза Милоша са Турцима.⁶⁶¹

Незаобилазно је поменути Алексу Симића (Бољевци, Срем 1800-Београд 1872) који је био један од најпознатијих упосленика Књажеве канцеларије. Симић је 1819. године започео свој рад као ћата, а 1824. године је изабран у базерђанбашу.⁶⁶² Представници турских власти су имали свог представника који је служио надгледању трговачког слоја, а Симић је био задужен је добио обавезу да посматра рад српских трговаца. Кнез Милош је сматрао да је он одличан избор за ову функцију јер је добро познавао трговачке послове. Исказао се као један од најоданијих и раду најпосвећених службеника.⁶⁶³ Према одређеним подацима превео је Хатишериф из 1829. године иако је превод већ постојао. Био је постављен на место конзула Ђумрука у Београду све док није напустио Београд 1833. и настанио се у Крушевцу. Страни представници који су у овом периоду боравили у Београду или га посећивали говорили су да су браћа Симић „најистакнутије личности блиске кнезу Милошу“.⁶⁶⁴ На месту српског представника у Цариграду био је од 1842. до 1843. године. Након што се вратио у Кнежевину обављао је дужност министара у Министарству унутрашњих дела, Министарству спољних послова и Министарства правде. Функцију државног службеника завршио је у својству члана Совјета. Владо је грчим, турским и немачким језиком.⁶⁶⁵

Свита београдског мухафиза се у XIX веку знатно смањила, па током 1841. године није имао свог терцумана. Након затварања Књажеве канцеларије 1839. године, потреба за сталним преводиоцем није била умањена, већ се преводилац морао додатно ангажовати при Министарству иностраних дела. У то време при Министарству иностраних дела службовао је Ђорђе Божиновић (?-после 1847), а касније Илија Бахтер. Божиновић је службовао као терцуман у београдском ђумруку до 1842. године. Током његовог службовања први пут је покренуто питање постављања сталног терцумана.

Током 1841. године, београдски мухафиз засигурно није имао свог преводиоца, јер се у писму Попечитељству иностраних дела од 11. рамазана 1257. године жалио да писма која су му неколико месеци стизала на српском језику, није имао ко да му преведе и замолио да му се убудуће пише на турском. То се догодило у периоду док је званични преводилац Попечитељства иностраних дела, Ђорђе Божиновић, одсуствовао са посла четири месеца због болести.⁶⁶⁶ Државни савет је примио допис Министарства иностраних дела, у коме се износи нужна потреба за запошљавањем још једног терцумана, с обзиром да Ђорђе Божиновић не

⁶⁶⁰ *Српски биографски речник*, књ.3, Д-3, Нови Сад, 2007, 533; Mirjana Teodosijević, „Poznavaoци turskog jezika kod Srba“, 53-74.

⁶⁶¹ Mirjana Teodosijević, „Poznavaoци turskog jezika kod Srba“, 53-74.

⁶⁶² *Исто*.

⁶⁶³ Ана Столић, *Ђорђе Симић: последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 13.

⁶⁶⁴ Ана Столић, *н.д.*, 16.

⁶⁶⁵ Свеобухватно о овој теми у: Mirjana Teodosijević, „Poznavaoци turskog jezika kod Srba“, Beograd 1997, 53-74.

⁶⁶⁶ ДАС, ДС, 1841, 370.

може сам да постигне да преведе сву преписку вођену између српских и турских власти, због чега би се односи могли трајно нарушити. Министарство се ангажовало додатно, како би решило овај проблем и у Бечу пронашло, извесног Илију Бахтера, који је „вичн ове послове обављати“. Како би Државни савет разумео боље проблем у коме се налази Министарство иностраних дела, достављен је Савету списак од 14 тачака, којима се детаљно објашњавају обавезе терџумана. Постојање образованог терџумана од изузетне је важности био за однос српске и турске власти због чега списак обавеза наводимо у препису⁶⁶⁷:

1. *Преводити са турског на српски све фермане који се од Порте из Цариграда на име Свешвињег књаза именују;*
2. *Преводити писма која свешвињни књаз добија од везира;*
3. *Преводити писма која свешвињни књаз добија од министра иностраних дела турског и других великана турских из Цариграда;*
4. *Преводити копије турске, које капућехаја са свим писмима из Цариграда спроводи;*
5. *Преводити трактате нове, особито Коморске и са овим скопчане тарифе које Порта са страним силама закључује и који се званично саветодавном кадру непосредно саопштавају или посредством мухафиза београдског;*
6. *Преводити са српског на турски представљенија која се чине Блистателној Порти противна каквом изашавишем ферману. Оваква представљенија морају бити, као што је познато, и простране изношена и разграната, а морају се тако деликатна употребити како ће се истина казати, права народна бранити, а при томе Блистателној Порти дужностно давати имајуће поштовање. Да оваква акта преводити изискује вештину и окретност, високославни Совјет лако ће увидети и признати;*
7. *Преводити писма за великог везира од кадра Совјета;*
8. *Преводити или сачињавати писма кад књаз пише министру иностраних дела у Цариград или пом потреби другима у Цариграду налазећих се министара или риџала;*
9. *Кореспонденцију водити са мухафизом београдским.. И од сад наша кореспонденција учинити мора све док се наставе захтеви за продавање турских непокретности која су се по правилима Хатишерифа још пре две године продати морала, а продана нису;*
10. *Кореспонденцију водити са околним, око Србије, пашама и забитима турским као и са валијама босанским, мухафизом видинским, пашама нишавским, лесковачким, пиротским, пријепољским, нововарошким...сва ова кореспонденција спада у дужност ћатибу турском да ради;*
11. *Да преводи писма кад од пограничних забита добије Начелство окружја крушевачког, алексиначког, алексиначког и гургусовачког, који немајући ко ће им писма прочитати шаљу таква ПИД да им се преведу и после преведена натраг врате;*
12. *Попечитељство правосућа шаље често тапије турске која се од тражећих страна пред суд српски износе будући да пред судовима исте нико читати не зна, треба да се од турског ћатиба преведу, или ако су од протоколисте Апелационог суда и писара турског преведена повере и реченом Попечитељству преводи заједно са турским оригиналима припојеним, а потрефило се да је ћатиб Божиновић морао пред суд излазити и заједно са Петровићем преводити тапија проверавати;*
13. *Тако исто и јединствена лица, Срби и сами Турци, своје тапије, сенете и друге документе доносе да им се преводити;*
14. *Налазе се у архиви Књажеске канцеларије многа турска акта која онако непреведено леже, и ова акта је нужно превести и после у регистар ставити. Тако се међу турским актима која прибрана и преведена нису, налази и ферман Блистателне Порте којим се уверава народ српски да у Србији Бошњак и Арнаути не могу никад бити ван гарнизона градова;*

⁶⁶⁷ ДАС, ДС, 1841, 370.

У складу са наведеним, Министарство иностраних дела, сматрало је, да би требало требало запослити неког ко је, не само „турски језик по правилима граматичким изучио, већ неког образованијег ко познаје и књижевност.“ Државни савет је, на крају, одобрио да се издвоји 750 талира годишње за још једног терцумана турског језика.⁶⁶⁸

Током 1843. године Ђорђе Божиновић је предводио групу завереника која је требало да изврши атентат на уставобранитељске представнике. Премда је припрема завере откривена, ухапшен је и осуђен. Током исте године обрео се међу завереницима против династије Обреновић, те је осуђен на смрт, али му је иста казна замењена трогодишњом робијом. Са Томом Вучићем Перишићем се састајао током 1847. године ради организовања још једне завере. Време његове смрти није познато.⁶⁶⁹

Аврам Петронијевић (Текија 1771-Истанбул 1852) је био познат по знању турског језика, али и тумачењу са грчког, влашког, италијанског и француског. Изабран је за секретара након што је ступио у канцеларију кнеза Милоша, а М.Ђ. Милићевић бележи да је већ 1828. године био унапређен у ђехају. Као изасланик кнеза Милоша више пута је слат у Цариград, а приликом његове посете Цариграду 1829. у депутацији се нашао и Ђорђе Протић (Бела Црква 1739-Београд 1857). Протић је био познавалац немачког, грчког и турског језика. Након што је 1819. године изабран за писара био је у прилици да буде члан бројних делегација које су биле послате у Цариград. У време владавине кнеза Милоша имао је прилику да напредује у служби и 1839. је изабран на функцију министра унутрашњих дела, а за време владавине кнеза Михаила је добио ингеренције над Министарством иностраних дела, 1841. године.⁶⁷⁰

5.3.3.6. Туркологија у Кнежевини Србији у XIX веку

„Наша историјска наука“ је период владавине Османског царства обрађивала „једнострано“ и често без научне објективности што је било у складу са друштвено-политичком оријентацијом све до прве половине XX века.⁶⁷¹

Љиљана Чолић наводи да „турски извори бивају запажени након што је о њима говорио Вук Стефановић Караџић указујући на непознавање језика на којем су написана документа, а чији су садржаји основ спознаје о дугогодишњем владању Османлија“.⁶⁷² Није непознато да Вукови речници обилују турцизмима, како онај први објављен 1818. године, тако и други из 1852. године.⁶⁷³

Могло би се рећи да су већем интересовању за обимну документарну грађу на османском језику дали управо ентузијастички који су током првих деценија XX века допринели развоју студија османског језика и оријенталних студија. Међу њима су се нашли и многи признати стручњаци. Највећи допринос зачетку туркологије на територији Кнежевине Србије дали су први приређивачи лексикографских приручника. Међу њима се истакао Јеремија О. Караџић, који је приредио први речник турског језика.

Први речник објављен је у Београду 1855. године под називом *Турско-Србски речник са разговорима*. Овај речник написан је на ћирилици, а речи чије је тумачење Караџић дао су поређане по азбучном реду. Наиме, овај речник није писан турским језиком. Садржи 96 страница од чега су на 44 стране појашњене речи турског порекла, а остало чине примери реченица из свакодневног живота такође исписаних ћирилицом. Примерак овог речника похрањен је у библиотеци Матице Српске, дигитално је обрађен и заштићен је Законом о

⁶⁶⁸ ДАС, ДС, 1841, 370.

⁶⁶⁹ *Српски биографски речник*, књ.1, А-Б, Нови Сад 2004, 649.

⁶⁷⁰ Mirjana Teodosijević, „Poznavaoци turskog jezika kod Srba“, *Orijentalistika 70: zbornik radova*, Београд 1997, 53-74.

⁶⁷¹ Ljubinka Rajković, *Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata*, Београд 1968, 7; Ирена Колај Ристановић, „Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије 1857-1950.“, *Архив*, Београд 2014, 154.

⁶⁷² Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 16-25.

⁶⁷³ Асим Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд 1987, 7-8; Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник 1818*, Београд 1964; Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем рјечима*, Беч 1852.

културним добрима.⁶⁷⁴ Неколико година касније Илија К. Анђелковић, који је штампао књиге објавио је у Земуну 1861. године приручник *Разговори српски, немачки, грчки, турски, француски и италијански*.⁶⁷⁵

Сви наведени речници штампани су на ћирилици јер, како наводи Алекса Ј. Поповић „на жалост турских слова ни у једној штампарији српске престонице нема, а господа штампари у турској царевини врло велику цену захтевали су, цену преслану...“⁶⁷⁶

Први турски историјски извор који је објављен на српском језику у *Гласнику Друштва српске словесности* објавио је Панта Гавриловић 1857. године. Овај извор је заправо султански акт који је издат 1855. године цариградском патријарху Кирилу.⁶⁷⁷

5.4. Исповедање вере београдских муслимана

Исповедање вере београдских муслимана одвијало се путем обављања свакодневне молитве, подизања исламских богомоља, задужбинских установа: вакуфа и чињење богоугодних дела.

5.4.1. Муслиманске богомоље: џамије и месциди

Реч *џамија* потиче из арапског језика у значењу *џамија, мошеја*.⁶⁷⁸ *Речник српскога језика* термин *џамија* дефинише као муслиманску богомољу,⁶⁷⁹ док Абдулах Шкаљић у својој студији о турцизмима у српскохрватском језику наводи да је „џамија реч арапског порекла у значењу муслиманска богомоља са једним или више минарета, док се богомоља која нема минарета назива месцид“.⁶⁸⁰ Хазим Шабановић у свом раду *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године* наводи да се „богомоља без минарета назива бука“.⁶⁸¹

Енвер Ујкановић је дефинисао термин *џамија* као „део исламске терминологије у значењу божији храм и училиште муслимана, богомољу у којој се обављају заједничке молитве и подучава се вери исламу“.⁶⁸² Хазим Шабановић, истовремено, дефинише џамију „као већу богомољу у којој се обавља обавезна заједничка молитва петком и оба бајрама са хутбом, пригодном беседом у којој се редовно спомињало име владајућег султана; месцид дефинише као богомољу у којима се нису обављале молитве чији саставни део чине хутбе“.⁶⁸³

Имајући у виду да је обављање молитве у исламу обавеза верника и да се иста обавља колективно, сматра се да је имала пресудан утицај на изградњу сакралних објеката у муслимана.⁶⁸⁴ Џамијски комплекс представља централно место на ком су се окупљали становници једне махале и на ком су доносили одлуке од значаја за заједницу. Сваки месцид је упошљавао имама и мујезина, а само поједине џамије су имале и хатиба. Џамије које су биле просторно веће и окупљале више верника упошљавале су петком помоћника мујезина, неколико девирхана, муарифа који је имао задатак да приликом џума намаза помиње вакифа, мунацију чија је обавеза била да објави џуму, шејха који је је умео да чита Кур'ан на десет

⁶⁷⁴ Јеремија О. Караџић, *Турско-Србски речник са разговорима*, Београд 1855.

⁶⁷⁵ Миљана Теодосијевић, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, 63.

⁶⁷⁶ Миљана Теодосијевић, „Poznavaoci turskog jezika kod Srba“, *Orijentalistika 70: zbornik radova*, 53-74.

⁶⁷⁷ Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 16.

⁶⁷⁸ Термин *џамија* потиче из арапског језика и преводи се у значењу џамија, свеобухватан или заједнички. Термин *џамија* (ар. جامع), у: Теуфик Муџић, *n.d.*, 236.

⁶⁷⁹ Милица Вујанић, Даринка Гортан-Премк, „џамија“, *Речник српскога језика*, Нови Сад 2007, 1525.

⁶⁸⁰ Abdulah Škaljić, „džamija“, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, 232.

⁶⁸¹ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, 27-28; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 146-147.

⁶⁸² Enver Ujkanović, *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Novi Pazar 2011, 101.

⁶⁸³ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, 27-28.

⁶⁸⁴ Марија Коџић, *n.d.*, 44.

дијалеката арапског језика, послужитеља џамијског комплекса, те службеника који води бригу о његовом одржавању.⁶⁸⁵

5.4.1.1. Изградња џамија као предуслов за насељавање муслимана

У основној идеји политике коју је спроводила централна администрација Османског царства приликом процеса насељавања одређених области непосредно након освајања било је претварање постојећих сакралних објеката хришћана у џамије или изградњи нових. Ова пракса се усталила још од периода наглог ширења ислама, упркос што је Посланик Мухамед 624. године издао повелу свештеницима манастира Свете Катарине на Синају којом је желео да забрани претварање хришћанских богомоља у исламске услед ширења ислама и повећања броја верника.⁶⁸⁶ Арабљани су били склони претварању цркава у џамије у градским насељима некадашњих византијских провинција. Приликом освајања Балкана од стране Турака Османлија, Османлије су у складу са шеријатским правом и тимарским системом одређивања категорија земље, сву оружјем освојену земљу сматрали својином, те су и добра која су се на њој налазила сматрали својим власништвом с правом располагања истим.⁶⁸⁷

По заузимању Браничева, 1458, први субаша Али-бег Михалоглу, претворио је манастир Горњак на реци Млави у центар своје управне власти.⁶⁸⁸ Манастири Поморавља, попут манастира Ресава, били су претворени у објекте за смештај турске војске и администрације. Ови објекти су се аутоматски користили и за потребе молитве.⁶⁸⁹ Веома су често носиоци османских власти користили делове порушених хришћанских богомоља као материјал за изградњу џамија, молитвених простора и осталих објеката различите намене. Марк Антонио Пигафета је забележио да је Мехмед-паша Соколовић, 1567. године у Београду, у име изградње каравансараја и безистана, наредио да се поруше три цркве и једна синагога.⁶⁹⁰ Хроничар Мехмед-паше Соколовића, Феридун-бег, је оставио као податак своју белешку о претварању „доње цркве у џамију“ приликом уласка османске војске у Београд, 1521. године.⁶⁹¹ Наиме, о овој теми понајвише података износи Евлија Челебија у свом *Путонису*.

Нимало није чудно што су Османлије настојале да саграде велики број сакралних објеката. Џамије су одиграле веома важну улогу у насељавању новоосвојених области: верску, социјалну, образовну и друштвено-економску. Џамије су биле центри око којих су се формирале прве стамбене четврти. Градску четврт: махалу је чинила заједница одређеног броја становника исламске вероисповести, а њене улице биле су повезане са центром стамбене четврти у ком се углавном налазио џамијски објекат.⁶⁹² Муслиманске богомоље нису биле само места одржавања верских служби већ и центри стицања образовања, одржавања телесне чистоће и исхране сиротиње. У џамијама су отворане прве школе и библиотеке, а око џамије су се развијале и чаршије, те нас то наводи на закључак да је џамијски објекат условљавао развоје читаве једне четврти. Уколико се богомоља налазила у привредном делу вароши, представљала је стедиште окупљања занатлија и трговаца и непосредно утицала на друштвено-економски развој четврти. Уз њу би се изградили занатски и трговачки дућани, ханови, хамама, те болница. Сви ови објекти, уз џамију, служили су учесницима у привредном

⁶⁸⁵ Радмила Тричковић, „Исламска просвета и култура: џамије и месциди“, *Историја Београда*, књ.1, ур. Васа Чубриловић, 665-666; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 146-147.

⁶⁸⁶ Осман Нури Хацић, *Мухамед и Коран*, Београд 1931, 116.

⁶⁸⁷ Види: Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 148.

⁶⁸⁸ Душанка Бојанић-Лукач, „Неготинска Крајина у време турске владавине на основу извора из XV и XVI века“, *Гласник Етнографског музеја*, XXXI-XXXII, Београд 1969, 79.

⁶⁸⁹ Branislav Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 109.

⁶⁹⁰ Андреј Андрејевић, „Претварање цркава у џамије“, *Зборник за ликовне уметности*, 12, Београд 1976, 104-105.

⁶⁹¹ Исто, 105.

⁶⁹² Özlem Bektaş Öztaşkın, *op. cit.*, 69; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 147.

животу града.⁶⁹³ Уколико имамо наведено у виду можемо закључити да је џамијски објект диктирао развој вароши.

У сеоским насељима није долазило до значајних промена након освајања. Сеоско становништво би наставило да обавља своје послове, а централној администрацији царства било би видљиво само приликом прикупљања пореза. Изградња муслиманских богомоља у сеоским насељима у већем обиму забележена је тек у XIX и XX веку. Дешавало се да становници одређеног села изграде џамију о свом трошку како би задовољили своје потребе, а власти их након тога ослободе плаћања дажбина. О овој појави сведоче и османски дефтери. Уколико бисмо на овај начин посматрали изградњу џамија, могли бисмо закључити да насељавање муслимана није било увек плански спровођено од стране османских власти.⁶⁹⁴

Положај џамија изграђених у насељима која су носила статус *кале* и оних које су подигнуте у насељима која су носила статус вароши био је различит. Муслиманске богомоље подигнуте у тврђави биле су намењене аскерима, док су оне изграђене у вароши биле намењене муслиманском становништву које живи ван утврђења. Сакрални објекти који су носили име султана или подигнути из средстава централних власти били су заправо муслиманске богомоље намењене војсци и првим заједницама насељених муслимана. Као такве, уживале су повлашћен положај у односу на богомоље подигнуте у склопу вакуфа. Претварање цркава у џамије, изградња месцида или њихова трансформација у џамије представљала је први корак у оријентализацији освојених градова.⁶⁹⁵

Извор средстава која су издвајана за издржавање џамија у Османском царству у периоду од XIV до XV века, тешко је утврдити, али је током XVI века уведена одређена пракса, која се одржала вековима. Средства за издржавање џамија издвајана су од прикупљене цизије у области у којој су џамије саграђене и као такве обављале своју функцију. Подизање џамија убрзало је процес оријентализације градова, јер су око верских објеката почела да ничу махале и читава насеља досељеника. Прикупљање цизије припадало је категорији „царског хаса“, стога је логично да је део прихода одвајан за ове потребе, те исплате издатака за војску и управу. Финансијско устројство у Османском царству обухватало је две касе, од којих је једна претходно наведена, а друга, султанова лична благајна.⁶⁹⁶ Са опадањем турске моћи и сиромашењем Царства, број џамија се постепено смањивао, пре свега, због недостатка средстава за одржавање и издржавање истих.

5.4.1.2. Џамије у београдској тврђави и вароши након 1521. године

Након што је, 1521. године, Београд постао центар османске административне и војне моћи формиране су прве џамије од преуређених хришћанских цркава. Најкоришћенија међу њима била је Велика џамија у Доњем граду која је настала реконструисањем унутрашњег простора некадашње старе митрополитске цркве. Извори османске провенијенције бележе постојање 22 џамије у Београду у периоду од 1560. до 1740. године. Београд је већ 1560. године поседовао 15 муслиманских богомоља, од којих је десет служило вреницима у вароши и пет у тврђави. Три најучљивије су биле: џамија Султана Сулејмана Величанственог у Горњем граду, Мехмед-паше Јахјапашећа у Доњој чаршији и Бајрам-бегова џамија у Горњој чаршији.⁶⁹⁷ Пописни дефтер бележи постојање следећих џамија:⁶⁹⁸

⁶⁹³ Исто, 70.

⁶⁹⁴ Behija Zlatar, „Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vijeku“, *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, Sarajevo 1987, XIII-XIV; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 149.

⁶⁹⁵ Исто, 150-151.

⁶⁹⁶ Марија Коцић, *н.д.*, 51-52.

⁶⁹⁷ Дивна Ђурић-Замоло, „Џамије у ужој Србији из XIV-XIX века“, *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)*, књ. 20, Београд 1984, 331-359.

⁶⁹⁸ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 83.

редни број	назив џамије	1560.	1571.	1585.	1740.
1.	џамија султана Сулејмана				/
2.	Џамија Зејнедин-аге				/
3.	Ферхад-пашина џамија				/
4.	Џамија Хаџи Велије				/
5.	џамија Мехмед-паше сина Јахја-паше				/
6.	Џамија Ферхад ћехаје				/
7.	Џамија Ахмед аге				/
8.	Џамија Хасан-аге				
9.	Џамија Бајрам-бега				
10.	Џамија Бајезит-паше		/	/	/
11.	Хаџи Јакубова џамија	/	/		/
12.	Џамија Махмуд бабе	/			/
13.	Ибрахим-бегова џамија	/	/		/
14.	Џамија Хаџи Сеџаха	/			/
15.	Џамија Хоџе Шамлије	/			/
16.	Џамија Зулфи деде	/			/
17.	Џамија Абдулџебар-аге	/			/
18.	Џамија Тургут-бега				/
19.	Џамија Абдипаше Али задеа				/
20.	Хаџи Пиријева џамија				/
21.	Табахане џамија				/
22.	Џамија Султана Сулејмана (у вароши)				/

Евлија Челебија, који је путовао кроз Београд 1660. године у свом *Путопису* наводи да је у Београду било две стотине и седамдесет џамија. Наводећи овај податак Челебија је забележио називе само неких: џамија султана Сулејмана у Доњем граду, џамија султана Сулејмана у Горњем граду, Ахмед-агина џамија, Зејнудин-агина, Бајрам-бегова, Ејнехан-бегова, Тургут-бегова, Хабил ефендијина, Чик Салин, Хаџи Ибрахимова, Ибрахим Челебијина, Хаџи Садикова, Кадри башина, Идрис-бегова, џамија Мустафе чауша, Хаџи Незирова, Ферхат-пашина, Хаџи Салихова, Хасан-агина, Емир Хасан-агина, Мусала, Хаџи Пиријина, Коски-бегова, Турбе, Хаџи Халилова, табачка, Абдулџебар ефендијина, Факир хаџи Алијина, Оваџик, Капиџина, Џин али-агина и Имарет џамија.⁶⁹⁹ Међу поменутих џамијама, није се нашла Бајракли џамија јер је изграђена касније.⁷⁰⁰

Наташа Мишковић истиче да су муслимани у Београдском пашалуку чинили „доминантан слој становништва и да је од XVII века до позног XIX века Београд био оријентални град са једанаест џамија, четири текије, једним базаром и чаршијом“.⁷⁰¹

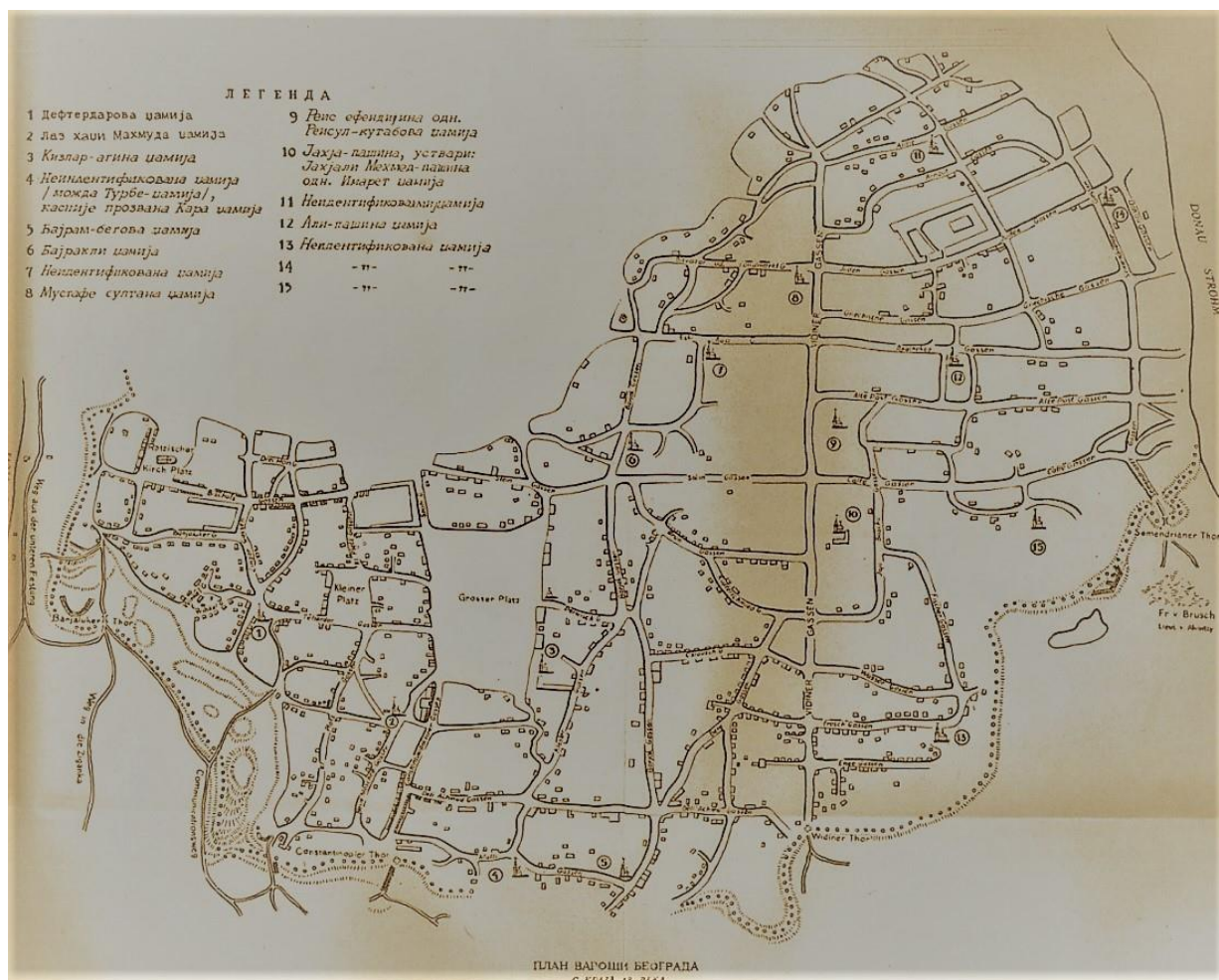
У вези са самим бројем џамија у Београду током турске владавине, подаци које су истраживачима пружили османски дефтери с једне стране и путописци и савременици с друге

⁶⁹⁹ Evlija Čelebija, *n.d.*, 85.

⁷⁰⁰ Абдулах И. Хаџић, „Бајракли џамија у Београду“, *Годишњак града Београда*, књ. IV, Београд 1957, 93-100.

⁷⁰¹ Наташа Мишковић, *n.d.*, 27.

се нису усагласили. Хронолошки оквир у коме се посматра број џамијских објеката у Београду наводи да нас да закључимо да је у првом периоду након освајања града број џамија рапидно растао и пратио демографски раст становника. Истовремено, град се развијао и гранао. Велики број џамија одржао се до краја XVII века, а поједине су опстале и функционисале и у XIX веку. У план вароши Београда са уцртаним џамијама са краја XVIII века који је приложио Никић у свом раду *Прилози историји београдских џамија*⁷⁰² уцртано је 13 џамија, чија се већина одржала до средине XX века, међутим Дивна Ђурић-Замоло наводи су поједине неправилно препознате.

План вароши Београда крајем XVIII века са уцртаним џамијама⁷⁰³

5.4.1.3 Џамије у Београду у XIX веку

План Београда 1815-1830. који је израдио Радоје Дединац 1835. године бележи укупно 11 џамија. Мустафино турбе је такође означио као џамију. У исти план уцртао је џамију Султана Махмуда, џамију Хасан-паше, Бајракли џамију, Јахја-пашину џамију, џамију Али-паше, Бајрам-бегову џамију, Шериф џамију, Турбе џамију, Кизлар агину џамију, Дефтердарову и Батал џамију. У овај план, Дединац је, једино Батал џамију уцртао и исписао назив богомоље испод.

Број џамија у Београду у XIX веку који бележи план београдске тврђаве и вароши који је похрањен у Османском архиву у Истанбулу, а који смо приложили у поглављу *Муслимани*

⁷⁰² Љубомир Никић, „Прилози историји београдских џамија“, *Београдске општинске новине*, књ. 7, Београд 1960, 145-158.

⁷⁰³ Исто, 145-158.

у београдској тврђави и вароши, такође износи 11. Од поменутих 11 џамија су се две налазиле у тврђави и девет у вароши. У вароши су остале Дефтердарова, Лаз Хаџи Махмудова, Кизлар-агина, Бајрам-бегова, Јахја-пашина, Бајрак, Реис ефендијина, Али-пашина и џамија султана Мустафе. У односу на број и локацију џамија у XVIII веку које је саопштио Никић чини нам се да се број џамија смањило за четири, премда је само Бајракли џамија остала у употреби.

У извештају Исправништва Окружја београдског поднетом кнезу Милошу Обреновићу 26. јуна 1836. године које је исто саставило уз помоћ кадије београдског, наводи се да у Београду постоји 1.338 „глава турских [...] које у граду које у вароши [...] осим бећара, женскиња и деце.“ Исправништво је дознало да се осим наведеног броја у граду налази још 1.322 бећара и деце, 230 топџија, 700 низама и 174 сејмена. У истом извештају побројане су џамије и наведене следеће⁷⁰⁴:

1. Бајракли џамија
2. џамија код малог амама Бит пазар малеси
3. Зинџир џамија код Шареног хамама
4. Лаз Аџиј Махмуд Малеси џамија код Стамбол капије
5. Аџиј Јајија џамиси на дунавској јалији
6. Ђор Мустафина џамија код таиниса
7. Бајрам бегова џамија ниже Стамбол капије
8. Кизлар џамија код Хаџи Риџалове куће
9. Тефтер малеси џамија код војводина конака
10. Шериф џамија на Сави међу магазима која је раније била Мула Мемедова механа, а затим без минарета претворена у богомољу
11. Али пашина џамија, ниже Пиринчане
12. Фукара џамија ниже Чифутане, батал
13. Калино џамија ниже Бајракли џамије
14. Џамија без имена у Горњем граду
15. Џамија без имена у Горњем граду
16. Батал џамија

Овај списак не обухвата џамије наведене у плану Радоја Дединца, којим помиње џамију Султана Махмуда, џамију Хасан-паше, џамију султана Мустафе, те Реис ефендијину џамију. Међу наведеним џамијама није пописана ни Турбе џамија чије је рушење започето 1875. године, а њене просторије уступљене су Народном позоришту још 1869, које је 1871. године исте просторије добило у власништво. Јован Гавриловић је у свом *Речнику* навео да је у Београду 1846. постојало 11 турских богомоља, једна јеврејска синагога и две православне цркве.⁷⁰⁵ Београдски евангелистички пастор, Данијел фон Келн, је забележио да је у Београду шездесетих година XIX века биле три српске цркве, једна католичка капела и једанаест џамија.⁷⁰⁶ Овај број џамија одговара садржају турског плана из XIX века, те оном који је израдио Радоје Дединац 1835. године.

Требало би имати у виду да је Београд 1841. године проглашен за престоницу Кнежевине Србије што доприноси да се тенденција сталног прилива српског становништва наставља. Број муслимана у граду се смањује, те се ни преостале исламске богомоље не обнављају. Готово две деценије раније, 1826. године, Јоаким Вујић у свом *Путешествију по Србији* наводи да је београдска варош „блатњава и растурена турска касаба“ и да „Турци ни џамије не обнављају и пуштају да се нека сама поруши“.⁷⁰⁷ У време када је Београд постао

⁷⁰⁴ ДАС, КК-VIII, 559; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 156-157.

⁷⁰⁵ „Београд“, у: Јован Гавриловић, *н.д.*, 16.

⁷⁰⁶ Ђорђе С. Костић, *н.д.*, 26.

⁷⁰⁷ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. 66, Београд 1901, 29-30; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 155-156.

престоница већ је било завршено уређивање простора око Теразија између нове и старе вароши. Кнез Милош није имао у плану да реконструише оронуте исламске богомоље, али ни да гради цркве. Настојао је да изгради нову и модерну варош. Догађај који томе сведочи је жалба златара који су надгледали обнову торња Саборне цркве у Београду. Поменути златари су се жалили Примирителном суду Општине београдске 1. јула 1869. да позлата која је припремљена за обнову торња не одговара квалитету старе, те да исту нису могли искористити нити примити.⁷⁰⁸ Ипак, турске власти су настојале да обнове поједине џамијске објекте. Из истог разлога је издата дозвола 1. новембра 1852. године о поправци џамије султана Мамуда I, која се налазила у унутрашњости београдске тврђаве. У ту сврху предвиђена су средства у висини од 45.000 гроша, а дат је предлог да се најпре од мукате издвоји 20.607 гроша у име поправке џамије.⁷⁰⁹

Проблеми са плацевима око Батал џамије, били су у тесној вези са проширењем вароши према Западном Врачару. Турски инжењер Етем-бег је 1836. године дао идеју Порти и тадашњем београдском мухафизу Јусуф-паши да обнови Батал џамију која није коришћена још од последњег аустријско-турског рата. На основу његовог извештаја султан је издао ферман о поправци џамије. О томе је везир известио кнеза Милоша Обреновића 16. маја 1836. године. Трошкове поправке требало је да снесе Срби, али је султан ипак послао 40.000 гроша. Кнез није намеравао да се повинује овој наредби султана јер је доживео као кршење већ датих права загарантованих Хатишерифом из 1833. године. Батал џамија налазила се ван утврђења где муслиманско становништво није живело. Мухафизов план је био да са војском егзерцира и ван Шанца и том приликом користи Батал џамију, али је кнез Милош настојао да турски војску задржи у тврђави. Батал џамија је на крају остала необновљена.⁷¹⁰ Многи досељеници у Београд су настојали да откупе земљу око богомоље која је већ била у лошем стању, а сам плац џамије сметао је плановима о изградњи вароши. Управа вароши Београда одговорила је на допис Попечитељства внугрених дела 4. октобра 1841. године, како је једино решење пресећи плац око Батал џамије, јер се она, према мишљењу „инцинира“ Франца Јанкеа, за сада „не ква ри“.⁷¹¹

Попечитељство финансија обавестило је дописом од 13. маја 1844. године Управитељство вароши Београда, у вези са откупом имања од касарне ка Батал џамији, да се сахибима исплати откуп по цени од 12 цесарских гроша по плацу од 1.600 „фати“. Из исте одлуке изузети су били они сахиби који су нешто са комшијом посадили, они који ће на поменутим плацевима остати, те они који су плацеве купили и којима би требало да буде враћен новац који су дали.⁷¹² Из садржаја истог дописа, у коме се бројни власници имања позивају да се јаве Управи вароши Београда, а међу којима нема Турака, можемо закључити, да је у периоду од неколико година, насељен велики број лица на поменутим плацевима око Батал џамије и да су исти већ коришћени у разне сврхе. Богомоља је и даље остала ван свих планова за обнову управних и извршних власти.

Синцирли џамија код Стамбол капије, одржала се до друге половине XIX века, а у истом веку ни једном није обнављана. Из дописа „инцинира“ који је био задужен да води бригу о стању објеката у Дорћолском кварту, Управи вароши Београда од 3. маја 1867, сазнајемо да је џамија „падежу склона“ и да је у истом стању и Аџемов хамам. Управа вароши Београда, истим поводом, обратила се дописом Министарству грађевина 17. маја 1867. и затражила да се исте грађевине сруше са образложењем да су се и до сада „све грађевине, ма чије биле“ рушиле уколико су биле опасне по пролазнике и оне који у њима живе. Хамам и џамија, заједно са још две куће „под нумерама“, доносиле су годишњи приход од 2.077 гроша и 10

⁷⁰⁸ ИАБ, УГБ, 1869, к. 906, 354.

⁷⁰⁹ ВОА, I. MVL, 251/9202.

⁷¹⁰ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1815-1839*, 355-356.

⁷¹¹ ИАБ, УГБ, 1841, к. 14, Ф. IV, 623.

⁷¹² ИАБ, УГБ, 1844, к. 34, 1500.

пара чаршијских. На основу ових извештаја, објављено је 22. маја 1867. године, да ће се ове грађевине продавати на јавној лицитацији истог дана у три сата.⁷¹³

Поједине од наведених џамија попут џамије код Малог амама на Бит пазару нису остале забележене у делима путописаца и пролазника кроз Београд. Изостали су подаци о историји малих џамија и „џамијском животу“ током њиховог постојања с обзиром да исти нису сачувани. Богомоље су обнављане из средстава која су прикупљали верници међу собом или плански, уз ангазоване раднике, често недорасле истом послу. Из појединих списа упућених управним органима града Београда, можемо само наслутити у каквом стању су се затекли ови објекти крајем XIX века и због којих разлога су били предвиђени за рушење. Реис ефендијина џамија лежала је на вакуфској земљи и како није била у употреби није било могућности да плаћа дажбине београдској каси. Српске власти су понекад издвајале средства како би се ове богомоље одржале бар у затеченом стању. Књаз српски оавестио је Министарство финансија 20. јуна 1856. да је Совјет предложио, а књаз одобрио да се тотору Реиз ефендијине џамије, Хаџи Мамугу, издаје из Правитељствене касе 18 гроша чаршијских у име вакупије за 1855. годину.⁷¹⁴

Проблеми у вези са објектима, те земљиштем на коме су џамије лежале, само су одлагале проблем обнове београдских џамија. Министарство финансија настојало је да утврди статус, те порекло власништва вакуфских добара и земљишта, које је требало да припадне православним црквама. Сва вакуфска земља која је била без власника, требало је да се додели православној цркви на коришћење. У својој преписци са Државним саветом, Министарство финансија држало се става да „вакуфска земља има свог сахибију, а то су џамије које се од средстава од земље издржавају“.⁷¹⁵ Управа вароши Београда обратила се министру просвете и црквених дела дописом од 10. јуна 1862, у коме је доставила списак лица која у вароши имају непокретна добра на вакуфској земљи, а који је саставила посредством Среског варошког суда. Реч је заправо о муслиманским богомољама. Министарство просвете и црквених дела наложило је да се састави списак лица која поседују добра на вакуфској земљи, али када је Управа вароши Београда покушала да установи право стање, ни једно лице се није јавило нити одазвало позиву да пријави своја добра. Списак који је Управа доставила је заправо обухватио џамијске објекте, који су се налазили на вакуфској земљи, а коју су у закуп узели варошани и џамијама плаћали закупнину.⁷¹⁶ Примера ради, Бајракли џамија на Дорћолу је убирала приход од 48 гроша чаршијских на годишњем нивоу, а у закуп је земљиште узео извесни Мата С. Дајкић. Уколико би се иста продала износила би 400 гроша чаршијских. Синцирли џамија на Зереку је убирала приход у висини од 61 гроша у име издавања земљишта, а у закуп је узео извесни Коста С. Џанга. Уколико би се ово земљиште продало износило би 300 гроша. Тевтердар џамија која се налазила на Дорћолу убирала је приход од 108 гроша, а у закуп је узела Катарина, супруга Васе Џанге. Ова земља је процењена на 1000 гроша. Синцирли џамију на Зереку је у закуп узео Ђорђе Дука Џанга и плаћао годишње 48 гроша, а уколико би се земља продавала њена цена износила би 300 гроша.⁷¹⁷

Покушали смо да реконструирамо историју појединих богомоља које су се, према архивским изворима, одржале и током XIX века. Већина није била у употреби, а поједине нису поменуте у пописним дефтерима ни у XVIII веку. Бајракли џамији смо посветили више пажње.

⁷¹³ ИАБ, УГБ, 1867, к. 610, Ф. XVII, 298.

⁷¹⁴ ДАС, МФ-П, 1856, 2374.

⁷¹⁵ ДАС, ДС, 1841, Р. 371.

⁷¹⁶ ДАС, ДС, 1867, Р. 186; Irena Kolaj Ristanović, „О установи вакуфа и вакуфским добрима у Кнежевини Србији 1830-1878: правно-историјски оквир“, 214-217; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 158-159.

⁷¹⁷ ДАС, ДС, 1867, Р. 186; Irena Kolaj Ristanović, „О установи вакуфа и вакуфским добрима у Кнежевини Србији 1830-1878: правно-историјски оквир“, 214-217; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 158-159.

Џамија код Малог хамама на Бит пазару

„Џамија код малог амама на Бит пазару“ подигнута је након 1740. године и опстала је све до XIX века. Помиње се у Извештају Исправничества 1836. године као сакрални објекат који се налази поред Малог хамама. Хамам се помиње под називом Аџемов амам у *Српским новинама* из 1849. године, а претходно је уцртан и у Турски план из 1863. године.⁷¹⁸ Под истим именом уписан је у Списак турских добара која су дата у закуп 1865. под бројем 125, а наводи се да је празан и готово порушен. Хамам под истим именом јавља се у истом списку под бројем 241, у коме се наводи да је у средње очуваном стању.

Бајрам-бегова џамија

Бајрам-бегова џамија је једина београдска џамија која је задржала свој први назив који је добила по имену свог добротвора. Богомоља је подигнута између 1557. и 1560. године, дакле у периоду када је Бајрам-бег први пут именован за санџак-бега Седревског санџака и када је први пут поменуто у оквиру пописних дефтера.⁷¹⁹ Локацијски би припадала простору око данашњег Народног позоришта о чему пише и Евлија Челебија 1660. године. Према је Бајрамбегов вакуф био богат сматра се да је џамија била велика, те је за време аустријске управе од 1717. до 1739. „претворена најпре у болницу, а касније у стамбени објекат“.⁷²⁰ Бајрам-бегова џамија је доживела обнову одмах након 1739. године од стране Хаџи Мустафе ефендије Атиф-задеа, румелијског кадиаскера по коме је била позната.⁷²¹

Када је први пут променила назив, исти је био у складу са њеним изгледом: Кара џамија. Овај назив добила је након што је претворена у фабрику за гас у периоду пре него што је Народно позориште почело са радом, дакле пре 1869. године. Пишући о Народно позоришту Јован Ђорђевић наводи „на једно двадесет хвати од Позоришта има једна џамија која је претворена у гасну фабрику којим се осветљавају све позоришне просторије.“⁷²² Као фабрика гаса загађивала је околину и тиме угрожавала становнике суседних кућа. Становници кварта су се жалили властима, а након што је 1892. године уведено улично осветљење у Београд, престала је са радом. Сматра се да је Рашид-бег самовољно и с великом љубављу уређивао њену библиотеку.⁷²³

Према је богомоља уцртана у план Београда Радоја Дедица из 1835, те турски план из 1863. сматра се да се одржала до краја деведесетих година XIX века и да је срушена у периоду између 1897. и 1900. године. Крајем XIX века објекат некадашње богомоље задржао је само свој спољашњи изглед. „Џамија је изграђена у стилу већине београдских џамија и припадала је типу једнопросторне надкуполне грађевине квадратне основе“.⁷²⁴

Султан Махмудова џамија

Сматра се да је ова богомоља подигнута од стране султана Махмуд I у периоду након освајања Београда од Аустријанаца 1739. године. У XVIII веку била је обogaћена постојањем медресе и библиотеке. Након што је османска војска у Првом српском устанку заузела Београд у њој је 1813. године одржана и прва колективна молитва. У списку џамија из 1836. се не помиње у горепоменутом називу, већ као џамија која је смештена у Горњем граду. У турском плану Београда из 1863. убележена је под називом џамија султана Махмуда II. Пропадање овог муслиманског здања почело је након предаје кључева градова 1867. године. Током 1884.

⁷¹⁸ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 26.

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ Исто, 26.

⁷²¹ Исто, 26; Љубомир Никић, *н.д.*, 145.

⁷²² Јован Ђорђевић, „Народно позориште у Београду“, *Позориште*, Београд 1881, 30.

⁷²³ Рашид беја: *историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 13.

⁷²⁴ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 27.

забележено је да је претворена у болницу. Пошто се не налази на фотографији М. Јовановића из 1895, сматра се да је срушена пре тог периода.⁷²⁵

Лаз Хаџи Махмудова џамија

У близини Стамбол капије налазила се џамија за коју се сматра да је била управо Лаз Хаџи Махмудова џамија. Претпоставља се да је ова богомоља подигнута 1789. године када је учртана у Брушов план. Вакуф Хаџи Махмуда настао је 1787. године, те се за подизање камена темељца узима ова година. У Списку турских имања у Београду која су дата у закуп током 1865. године, помиње се, а с обзиром да није учртана у план Емилијана Јосимовића, могуће да је порушена или се урушила у периоду након 1865. године.⁷²⁶

Батал џамија

Батал џамију подигао је Ејнехан-бег, „дугогодишњи београдски назор“, око 1585. године. Сматра се да се налазила на месту излаза из данашње Влајковићеве улице на путу према Народној скупштини. Ејнехан-бег је желео да се истакне као један од добротвора па је џамију раскошно опремио.⁷²⁷ Током аустријске владавине је оронула, те је обновљена 1766. године уз улагање 7.646 гроша.⁷²⁸

Џамија се налазила на путу према Ташмајдану и тако оронула је сметала становницима који су желели да се на том тлу настане. Новонасељено становништво настојало је да изгради куће и дућане изван вароши и слало је писма кнезу Милошу у којима су преовладавале молбе о додели плацева око Батал џамије. Становништво које је настојало да се исели из вароши није било у могућности да откупи плацеве од Турака па су молили да им се исти доделе.⁷²⁹ У време везировања Јусуф-паше, 1836, кнезу Милошу је упућено писмо у коме паша наводи да је добио ферман у коме се налаже обнављање Батал џамије. Кнез Милош није могао да дозволи поправку џамије у коју је требало да османска хазина уложи 40.000 гроша јер се налазила изван утврђења. Истовремено, кнез Милош је сматрао да не би требало дозволити турској војсци да приликом егзерцирања у овој џамији обави и молитву.⁷³⁰

Кроз XIX век Батал џамија се помињала у делима путописаца и документима извршне власти града Београда. Од запажања европских путописаца, истакли бисмо утиске француског путописца Лежеа, који је посетио Београд 1867. и који о богомољи наводи следеће: „Напуштена је већ пола века и уздиже се, усамљена, на једном великом тргу, преко пута гробља. Време јој је обојило зидове оном сивкастом бојом која даје чар старим здањима. У пукотинама њених зидова, птице су свиле гнездо, а полусрушено кубе обрасло у дивљи шебој.“⁷³¹ Њене архитектонске одлике биле су сличне другим београдским џамијама: „тип једнопросторне поткуполне џамије са тромпама на прелазу квадрата у осмоугаони тамбур“. Тамбур је био подигнут високо, а купола је била саграђена од олова. Улаз у богомољу се налазио према вароши. Била је саграђена од тесаног камена па је занимљиво да је током времена добила „тамноцрвену боју“.⁷³²

⁷²⁵ Исто, 27-28.

⁷²⁶ Исто.

⁷²⁷ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, 17; 23-26.

⁷²⁸ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 29.

⁷²⁹ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 629; ДАС, КК-VIII, 488.

⁷³⁰ Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији, пр. Димитрије С. Чохацић, Београд 1894, 30; 44.

⁷³¹ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 29.

⁷³² Исто, 31.

Хаџи Јајија џамија

Хаџи Јајија џамија или џамија Реис ефендије саграђена је 1536. године. Налазила се на Дорћолу између данашњих улица Цара Душана, Скендербегове, Цара Уроша и Дубровачке. У свом опсежном истраживању Ђурић Замоло је навела да је њен назив био Ахмед-агина џамија и да се под тим називом јавила у првом попису турских махала 1536. године. Истовремено, спекулише се да је настала преправком старе цркве. У периоду од 1717. до 1739. служила је Аустријанцима као празан простор у ком су приређивали позоришне комаде. Обновљена је 1740. од стране реис-ул-кутаба Мустафе. У XIX веку јавља се и под именом Реис-кутубова џамија. У списак џамија из 1836. године, унета је као Зинцирли џамија код Шарене кафане и тиме је унета забуна, те Дивна Ђурић-Замоло закључује да је ипак у питању Реис ефендијина џамија, на чије податке се у овом случају морамо ослонити. Међутим, Ђурић-Замоло помиње да је „џамија унета у Јосимовићев план из 1867. године, али се за исти објекат сматра да је заправо Персијски хамам и да у том блоку нема џамије“, ⁷³³ што засигурно није тачно јер је џамија у урушеном стању продата на лицитацији 1867. године.

Турбе џамија

Ова исламска богомоља је саграђена у првој или другој деценији XVII века на месту некадашње Хабил ефендијине џамије. Налазила се наспрам везирове куће између данашњих улица Симине, Француске, Господар-Јевремове и Доситејеве. Хабил ефендија је био познати београдски муфтија. Џамија је служила као болница у периоду од 1717. до 1739. године, а сматра се да је реконструисана 1741. године од стране Ахмед ефендије. Овај месџид је ушао у састав Шејх Хафиз Мехмедове текије у XIX веку, а сама џамија је уцртана и у Турски план из 1863. године. На жалост, најчешће је помињана и упамћена као складиште Народног позоришта. ⁷³⁴

Уколико бисмо говорили о њеним архитектонским одликама могли бисмо рећи да је „припадала типу једнопросторне поткуполне грађевине са неуобичајеним решењем завршног дела грађевине где се изнад андатива појављују куполице са доста витким тамбуром. Купола је ниска и прекривена оловом што је одлика и осталих куполица“. ⁷³⁵ Срушена је 1875. године.

Кизлар агина џамија

Ову џамију је подигао Тургут-бег или Тургут-паша крајем XVI и почетком XVII века, па се претходно звала Тургут-бегова џамија. Била је сазидана испод данашњег Студентског трга, на углу улица Браће Југовића и Вишњићеве. Њено здање уздизало се из простора који је захватало двориште османских власти из XIX века. У периоду од 1717. до 1739. претворена је у католичку цркву и сматра се да је припадала миноритима јер је као таква уцртана у аустријски план из 1739. године. Након тог периода, њено обнављање је финансирао бивши кизлар ага, Хаџи Бешир-ага. Уз џамију је основао заужбину која је понела његово име. У периоду од 1789. до 1791. богомољу су користили фрањевци, а од 1806. до 1813. православци, те је из тих разлога звоно било окачено о њен минарет. Када је муслиманска војска поново заузела Београд, 1813, обновила је џамију. У списак џамија из 1836. уписана је као Хизлар џамиси, а уцртана је и у план Радоја Дединца из 1830. године. Под овим именом убележена је у Турски план из 1863. и Емилијана Јосимовића из 1867. Сматра се да је срушена након 1878. године. ⁷³⁶

⁷³³ Исто, 41.

⁷³⁴ Исто.

⁷³⁵ Исто, 42.

⁷³⁶ Исто, 37.

Калино џамија

Претпоставља се да је ова џамија саграђена око 1789, а да је срушена 1863. године. Налазила се испод Бајракли џамије у дела града који се пружао према Бит пазару. Помиње се у списку џамија из 1836. године. У турском плану Београда на истом месту убележена је текија Хасан ефендије. Пошто се здање нашло у простору предвиђеном за рушење, сматра се да је срушена након Канличке конференције, око 1863. године.⁷³⁷

Шереф џамија

Први помен ове богомоље потиче из 1560. године. Идентификована је као џамијски објект у махали Скала (тур. *İskele*). Налазила се на пристаништу реке Саве. У периоду од 1717. до 1739. године нема белешки о џамији, а помиње се у попису џамија из 1836. помиње се као „Шериф џамија на Сави међу магазима која је раније била Мула Мемедова механа“. Ђурић-Замоло наводи да се помиње у списку кафана из 1865. године, као „џамија турска поред Саве“.⁷³⁸

Фукара џамија

Као и за већину београдских џамија, може се претпоставити да је изграђена између 1650. и 1652. године. Налазила се на левој страни данашње улице Тадеуша Кошћушког, а између улица Солунске и Мике Аласа. Назив џамије био је џамија Факир Хаџи Алије, а Евлија Челебија је помиње као Хаџи Алијину џамију. Сматра се да је била у употреби током окупације Београда од стране Аустријанаца, 1717-1739. Помиње се у списку џамија из 1836. године као Фукара џамиси ниже Чифутане.⁷³⁹

Бајракли џамија

Од бројних џамија које су муслимани градили у Београду преостала је једино Бајракли џамија.

О историји овог сакралног објекта сачувано је мало података. С обзиром да је Евлија Челебија не помиње у свом *Путпису*, сматра се да је подигнута након 1660. године. Бајракли џамија јавља се и под именом Џамија Хусејин хеџаје.⁷⁴⁰ Ж. М. Јевремовић, у свом Водичу *Историјске знаменитости Београда и Земуна* наводи да џамија потиче из прве половине XVI века, да је изграђена за време султана Сулејмана Величанственог и да је као „тако стара грађевина“ временом само обнављана.⁷⁴¹ За годину изградње Бајракли џамије узета је 1690. година у којој је султан Сулејман II први пут повратио Београд од Аустријанаца. М. Р. Делић у чланку *Турске старине у Београду* наводи да му је „једном приликом, разговарајући о разним приликама у Бајракли џамији, Окић хафиз Мехмед Тевфик ефендија, бивши члан Улема меџлиса у Сарајеву“ испричао да је боравећи у Цариграду, упознао Хаџи Мустафа ефендију, који је служио четрдесет година као имам Бајракли џамије у Београду и који је тврдио да је џамију изградио управо султан Сулејман II.⁷⁴² Сулејман II преминуо је 1691. и сматра се да је

⁷³⁷ Исто, 49.

⁷³⁸ Исто, 44-45.

⁷³⁹ Исто, 45-46.

⁷⁴⁰ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 80; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 153-155.

⁷⁴¹ Ж. М. Јевремовић, „Бајракли џамија“, *Историјске знаменитости Београда и Земуна*, Београд 1935, 17-18.

⁷⁴² М. Р. Делић, „Турске старине у Београду“, *Београдске општинске новине*, Београд 1937, 69.

цамија подигнута као знак победе. Истовремено, сматра се да је назив добила по застави која је била уздизана давајући знак за почетак молитве другим џамијама.⁷⁴³

Џамија је свакако претрпела промене током другог или трећег освајања Београда од стране Аустријанаца, а М. Р. Делић наводи да је „јасно свакоме да мунара не припада тадашњем објекту јер је читав изграђен од камених коцки, а минарет од опеке, те је тако малена и незграпна, а из разлога што је првобитна порушена да би уступила место звонику“.⁷⁴⁴ Како би се ушло у објекат и поставио олтар срушен је и леви зид са северне стране. Током бурног периода ратова између Аустрије и Турске, почетком и крајем XVIII века, сакрални, стамбени, привредни и комунални објекти у вароши су услед бомбардовања руинирани. Након периода ратова у варош би се враћало сиромашније муслиманско становништво које није имало услова за потпуну обнову стамбених зграда, али ни богомоља.⁷⁴⁵ Турци су рушили аустријске касарне и од „њихових опека и ташмајданског камена, дизали за себе по свом адету и укусу своје домове“, те обновили „џамије да јегленишу и господују“.⁷⁴⁶ Нема сумње да су Турци Османлије поправљали све џамије након протеривања Аустријанаца и враћали их у првобитни облик, међутим, нису могли у потпуности да изврше реконструкцију због бројности исламских богомоља. Бајракли џамија је, такође, непотпуно обновљена доживела одлазак Турака из Београда 1867. године.⁷⁴⁷

5.4.1.4. Архитектонске одлике џамија у Београду

Прва муслиманска богомоља била је стамбена кућа Посланика Мухамеда у Медини, која је саграђена 622. године у складу са архитектонским елементима арабљанских кућа. Посеђивала је велико двориште у које је Посланик Мухамед примао вернике, те је из тих разлога „уз северни зид саградио трем од палиминих стабала и лишћа како би се заштитио од сунца“. У овој џамији/кући су се обављале и прве молитве, а у каснијем периоду је саграђен „трем уз јужни зид како би верници при молитви били окренути Меки“. С циљем да га верници боље чују саградио је седиште „од два степеника“ одакле им се обраћао. Прве џамије су саграђене према угледу на стамбену кућу Посланика Мухамеда. Како би се обраћао верницима из седишта са ког би га још боље чуле све бројније групе верника развио се минбер⁷⁴⁸. Заједно са увећањем броја верника настају и обавезни архитектонски елементи џамија као што је минарет.⁷⁴⁹

Џамије које су подизане у време Турака Селџука у мањим градовима или кварталовима заузимале су простор који је био квадратне основе, а био покривен једном куполом. Биле су мањих димензија.⁷⁵⁰ На просторима Кнежевине Србије, градови су били мали, те су џамије биле грађене у већем броју, али их је углавном красио решење које је карактерисао један простор. Такве џамије углавном припадају „типу једнокуполних џамија“. Најзаступљеније решење у изградњи куполних џамија на тлу Србије наслеђено је из периода XV века, те неговано и у XVI и XVII веку. Поједине џамије у Београду, које су се одржале до друге

⁷⁴³ *Споменичко наслеђе Србије: непокретна културна добра од изизетног и великог значаја*, пр. Милета Милић, Београд 1998, 105.

⁷⁴⁴ М. Р. Делић, *н.д.*, 69.

⁷⁴⁵ Мирјана Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд 2006, 31.

⁷⁴⁶ Бранислав Миљковић, „Београд прве половине XIX века у делима књижевника“, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. III, Београд 1956, 205.

⁷⁴⁷ О обнови Бајракли џамије 1868. године види: Јована Шаљић, „Обнова београдске Бајракли џамије 1868. године“, *Мешовита грађа*, XXXIV, Београд 2013, 219-232; о Обнови Бајракли џамије 1884. године види: Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 162-166.

⁷⁴⁸ Термин *минбер* преводи се у значењу проповедаоница, говорница, катедра или трибина. Термин „منبر“, у: Teufik Muftić, *н.д.*, 1457.

⁷⁴⁹ Термин *минарет* одомаћио се у српском језику у облику *минарет*, а представља осветљено место, светионик или сталак за светиљку. Термин *минарет* (ар. منارة), у: Teufik Muftić, *н.д.*, 1545; Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 17.

⁷⁵⁰ *Историја Османског царства*, ур. Робер Мантран, 790.

половине XIX века, изграђене су управо у том периоду, а период XIX века дочекале су у урушеном или релативно обновљеном стању.⁷⁵¹

Све београдске џамије припадале су једнопросторном поткуполном типу грађевине. „Ови сакрални објекти садржали су молитвени део који је чинила једна целина са тремом наткривеним куполицама и минаретом прислоњеним уз десну или леву страну богомоље“.⁷⁵² Уколико су биле обнављане муслиманске богомоље ипак нису задржале првобитан изглед. Пре свега, може се закључити да нису вршене веће реконструкције јер се исте не могу уочити на фотографијама. Мање исламске богомоље које су подизане на простору Балкана одликују се такође селџучко-персијским елементима. Спољни изглед ових објеката одликовао се „контрастима масивног кубуса молитвеног простора, полулоптасте куполе и копљастог минарета“.⁷⁵³ Минарети београдских џамија подизани су устаљеном праксом, а красио их је шиљат кров од олова и тераса или шерефет⁷⁵⁴. Главна карактеристика поткуполних џамија, чијем типу припада и Бајракли џамија у Београду, јесте притиснута купола и минарет унесен у сам зид џамије.⁷⁵⁵ Важно је напоменути да је џамијске објекте у Београду било тешко конструисати јер је „прелаз из квадратне основе у куполу“ било тешко изводљиво. Куполе београдских џамија у XIX веку нису одговарале њиховом пређашњем изгледу јер се мора имати у виду чињеница да су исте обнављане улагањем недовољних средстава за пуну реконструкцију и с намером да што пре буду доступне верницима. Прозори и врата на џамијама као и на свим другим објектима имају своју сврху, али су они имали и декоративну улогу. „Завршеци прозора били су шиљати или сараценски луци. Каткад би на прозоре биле постављене и декоративне решетке какве поседује Бајракли џамија. Врата су се налазила насупрот михраба⁷⁵⁶ и углавном су грађена од дрвета“.⁷⁵⁷

Дивна Ђурић-Замоло наводи да је „османска монументална архитектура током XVI и XVII века имала империјални карактер.“⁷⁵⁸ Муслиманске богомоље које су грађене на Балкану у периоду након освајања ових простора имале су елементе византијске архитектуре. Исте су биле веома често задужбински објекти нових представника власти. Тиме су власти омогућиле насељавање верника, ширење махала насталих око богомоља и најзад изградњу свих пратећих објеката неопходних за функционисање заједнице. Ове џамије су грађене од камена или ломљеног камена, али често и у комбинацији опеке и камена да би на крају купола била саграђена од олова. Џамије са „четвороводним кровом су грађене од черпића, а кровни покривач био је грађен од материјала који је био у складу са климатским условима краја у коме су грађене. Дрво је употребљавано за конструкције четвороводних кровова и за тремове и минаре, посебно у сеоским насељима. У брдско-планинским крајевима, могло се наићи и на џамије-брвнаре“.⁷⁵⁹ Минарети џамија на тлу Београда подсећају један на други. Већина је била шиљатог облика и саграђена од олова. Украси у унутрашњости џамија били су у складу са исламском религијом. Премда је у исламу забрањено приказивање ликова њихов унутрашњи део је био украшен и обогаћен флоралним елементима и калиграфским исписима из Кур'ана. Београдске џамије су остављале позитиван утисак на посетиоце града осим онда када су их

⁷⁵¹ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 67-69.

⁷⁵² Исто, 67-69.

⁷⁵³ Исто, 67-69; Behija Zlatar, „Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vjeku“, *Analiza Gazi Husrev begove biblioteke*, XIII-XIV, Sarajevo 1987, 200-203.

⁷⁵⁴ Термин *шурфат* се одомаћио у српском језику у облику *шерефет*. Представља терасу, балкон, ложу или галерију. Термин *шурфат* (ар. شرفة), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 731.

⁷⁵⁵ Behija Zlatar, „Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vjeku“, 200-203; Ирена Колај Ристановић, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године“, 149.

⁷⁵⁶ Термин *михраб* представља удубљење у прочељу џамије намењено имаму, предводнику молитве. Термин *михраб* (ар. محراب), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 279.

⁷⁵⁷ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 67-69.

⁷⁵⁸ Исто.

⁷⁵⁹ Исто, 17-19.

затицали у урушеном стању. Дворишта ових џамија била су украшена баштама са шедрванима и увек стилизованим нишанима.⁷⁶⁰

На тлу данашње Србије, а у периоду постојања Царства, грађене су куполне џамије, са којима бисмо могли упоредити архитектонске одлике некадашњих београдских џамија, те Бајракли џамије, али бисмо овом приликом издвојили џамију Реис ефендије у тврђави града Ниша и Алтун-алем џамију у Новом Пазару, као споменике културе.

Како се у Београду сачувала једини Бајракли џамија, ваљало би поменути да „архитектура Бајракли џамије припада типу једнопросторне поткуполне грађевине, те да је прелаз између квадратне основе у осмоугаони тамбур са куполом у џамији, остварен преко тромпи.“⁷⁶¹ Ово је основна одлика џамија изграђених по узору на византијске цркве осмоугаоне основе.⁷⁶² „Са десне стране улаза налази се минарет, са шерефетом скромне профилације на истој страни. Наспрам улаза, у унутрашњости џамије налазе се плитка ниша михраба и минбер. Осветљеност простора постигнута је са по два прозора на свакој страни обимних зидова и по једним на странама осмоугаоног тамбура. Отвори на грађевини завршавају се карактеристичним преломљеним луцима.“⁷⁶³

Бајракли џамија у Београду проглашена је спомеником културе од великог значаја 1979. године Одлуком Скупштине Социјалистичке Републике Србије о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја.⁷⁶⁴

5.4.2. Изградња вакуфа као богоугодно дело

Вакуф је реч арапског порекла и представља задужбину, завештање, вакуф у исламском праву, те неутуђиву имовину и привредни капитал.⁷⁶⁵ Постоји неколико тумачења појма вакуф, али најопштије тумачење представљало би оснивање добротворне установе у побожне сврхе. Према дефиницији Ибрахима Халебија, чувеног шеријатског правника, „вакуфи или побожне задужбине су непокретна добра која оснивач добровољно поклања Богу и на плодоуживање другима“.⁷⁶⁶ Вакуф је једина институција организована у складу са исламским правом, а да се, правно дефинисан, не сматра искључиво исламско-правним субјектом. Наиме, вакуф је био најподеснији правни субјект, између осталог, за финансирање различитих институција из неколико области друштвеног деловања.⁷⁶⁷

Институција вакуфа се не помиње у Кур'ану, иако се шеријатско право заснива на садржајима Кур'ана. Међутим, идеја вакуфа као добротворне установе заснива се на општим Кур'анским садржајима о чињењу дела у добротворне сврхе. Постојала је традиција Посланика Мухамеда и његових следбеника, који су установили добротворну установу: садака,⁷⁶⁸ која је најсличнија установи вакуфа у Османском царству, а изворно представља давање милостиње. Иако је давање милостиње представљало основну идеју у оснивању вакуфа, шири темељ при

⁷⁶⁰ Исто.

⁷⁶¹ Хајна Туцић, *Бајракли џамија: каталог непокретних културних добара на тлу града Београда*, Београд 2011, 5-6.

⁷⁶² Eirini Kakoulidou, „The peculiarity of Islamic Architecture in the Balkans Syncretism and politics depict the typology of the first mosques in the region“, *Center and peripheries in Ottoman Architecture: rediscovering a Balkan heritage conference*, 22-24 April 2010, Sarajevo 2010.

⁷⁶³ Хајна Туцић, *н.д.*, 5-6.

⁷⁶⁴ Исто, 6.

⁷⁶⁵ Термин *вакуф* потиче из арапског језика и преводи се у значењу задужбина, заоставштина или вакуф. Термин *вакуф* (ар. وقف), Teufik Muftić, *н.д.*, 166; О подизању вакуфа као богоугодног дела и шеријатским оквирима свеобухватно у: Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине*, Београд 2020, 19-58.

⁷⁶⁶ Марија Коцић, *н.д.*, 73.

⁷⁶⁷ Zubair Abbasi, „The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction“, *Arab Law Quarterly*, 26, Brill 2012, 121-153; Irena Kolaj Ristanović, „О установи vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 201-203.

⁷⁶⁸ Термин *садака* потиче из арапског језика и преводи се у значењу милостиња. Термин *садака* (ар. صدقة), у: Teufik Muftić, *н.д.*, 791.

оснивању дали су секундарни извори шеријатског права: Кијас,⁷⁶⁹ Ицма,⁷⁷⁰ Истихсан,⁷⁷¹ Истихсаб⁷⁷² и Урф⁷⁷³. Мула Мустафа Башескија у свом рукопису запажа да је „давање милостиње још једна пракса у којој су људи упућени једни на друге“ и наводи да „милосрђе не познаје другу разлику међу људима осим оне по имовинском стању, што и јесте сврха милосрђа: развијати свест о ономе коме је помоћ потребна“.⁷⁷⁴

Дипломатичке одлике задужбинских повеља: вакуфнама, те осталих докумената администрације Османског царства доказују да се настојало да се сва овоземаљска дела муслимана чине у име бога. О овим одликама писао је Хасан Калеси у својој монографији *Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику* и навео да ови документи садрже: инвокацију, тугру, оверу, дужу инвокацију, експозицију, диспозицију, услове легализације, санкцију и датум.⁷⁷⁵ Вакуфнаме у врху документа садрже обавезну инвокацију, која је могла бити краћег или дужег садржаја: „У име Алаха милостивог, милосрдног; Он је прави помагач; О Боже, о Мухамеде; Ослањам се на свог Бога...“⁷⁷⁶ Инвокација која је била дугог садржаја писала се с намером да велича створитељ, исказе захвалност, те представе његове особине и моћ. Што би се изразила захвалност богу, уследила би својеврсна молитва посвећена Посланику Мухамеду, његовој ужој и широј породици, пријатељима, те следбеницима. Пример томе налазимо у садржају инвокације која се налази у вакфији Јусуф Челебије из Охрида из 1491. године гласи. „У име Алаха милостивог, милосрдног! Хвала Алаху који је сам произвео све што постоји и једини створио све што је створено! У пространству његове величине губе се умови мудрих, а пред морима његове узвишености стаје памет учених. Свечи признају да су немоћни да га потпуно спознају; све што постоји потврђује нужност његовог биствовања и немогућност његовог непостојања и пролазности. Он је надахнуо своје најбоље робове да иду путевима добрих дела, обећавајући им да ће бити награђени за њих онога дана када земља и небеса буду замењени другим. И нека је благослов и спас над његовим Послаником Мухамедом, који је показивао чуда и наднаравна дела, посредником чије ће се посредовање уважити на судњем дану, затим његовој породици и другима који су извршавали од Алаха прописане дужности и све оно што је Мухамед

⁷⁶⁹ Термин *кијас* потиче из арапског језика и преводи се као проницљивост и интелигенција. Термин *кијас* (ар. كياس), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 1320; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 201-205.

Кијас подразумева она решења која су на основу аналогije извели исламски правници из постојећих правних прописа. Овај поступак у пракси има велики значај посебно за судије и остале функционере који су за задатак имали примену шеријатских прописа у пракси.

⁷⁷⁰ Термин *ицтима* потиче из арапског језика и представља састанак, скуп, збор, састајање, седницу, сједињавање или заједнички друштвени живот. Термин *ицтима* (ар. اجتماع), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 237.

Појам *Ицма ел умет* означава сагласно решење исламских научника о неком верском или правном питању. Право на давање мишљења признавало се у почетку једино друговима Посланика Мухамеда што се касније пренело и на његове ученике, а затим на све исламске научнике на основу хадиса који каже: „Научници су наследници божјих посланика“. Мехмед Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Сарајево 1963, 5-15.

⁷⁷¹ Термин *истихсан* потиче из арапског језика и преводи се у значењу пристанак, одобравање или похвала. Термин *истихсан* (ар. استحسان), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 295.

Истихсан представља занемаривање аналогije због јачег доказа из Кур'ана, суне или консензуса. Хајрудин М. Ходџић, *Арапско вјерско-правна терминологија у исламу: докторска дисертација*, Београд 2014, 74.

⁷⁷² Термин *истихсаб* потиче из арапског језика и преводи се у значењу претпоставка, разматрање, сматрање мишљење, веровање. Термин *истихсаб* (ар. استحساب), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 292.

Истихсаб представља правну пресумпцију. Хајрудин М. Ходџић, *n.d.*, 68.

⁷⁷³ Термин *урф* потиче из арапског језика и преводи се као навика и обичај. Термин *урф* (ар. عرف), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 952; Irena Kolaj Ristanović, „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, 203-204.

Урф представља обичај, наиме „све оно што се устали код људи на темељу разума и прихвати га здрава људска природа“. Хајрудин М. Ходџић, *n.d.*, 77.

⁷⁷⁴ Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*, 143.

⁷⁷⁵ Hasan Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972, 55-63; Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 175.

⁷⁷⁶ Hasan Kaleši, *n.d.*, 55-56.

радио.⁷⁷⁷ У експозицији вакуфске повеље представљају се речи Посланика Мухамеда о томе како „Алах украсио човека знањем и разумом и одредио му да троши свој иметак на бољем путу“. ⁷⁷⁸ У овом делу садржаја задужбинске повеље често би се помињале поучне изреке Посланика и истицала би се величина оних који су били вољни да своје богатство или иметак предају на уживање другима, те важност оснивања вакуфа.

Из наведеног се намеће закључак да су вакуфи грађени управо као богоугодна дела.

5.4.2.1. Вакуфи у Београду

Вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа

Један од првих вакуфа који је основан у Београду након пада под турску власт био је вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа који је називан и Имаретски вакуф због своје примарне функције.⁷⁷⁹ Ова примарна идеја оснивања вакуфа заснивала се на постојању јавне кухиње (тур. *imaret*), што је овај вакуф чинило друштвеном и социјалном установом. Мехмед-паша је био санџакбег Смедеревског санџака у два наврата, од 1521. до 1533. и од 1536. до 1541. године.⁷⁸⁰ Вакуф Мехмед-паше несумњиво је био један од највећих у Београду, а султан Сулејман Величанствени је омогућио Мехмед-паши да увакуфи села у околини Београда. Уз велике земљишне поседе и винограде у Вишњици, Доњим и Горњим Сланцима, Борчи, Овчи и Миријеву богатство овог вакуфа састојало се и у поседовању непокретних добара у граду.⁷⁸¹

Иако је година оснивања вакуфа остала неутврђена, сматра се да је подигнут након 1536. године. Забележено је да су градски део вакуфа чинили џамија која је имала и мектеб, турбета, каравансарај, имарет, медреса, чесме, дућан и земљишни плацеви. Вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа се са својим комплексом грађевина налазио између данашњих улица Душанове, Дубровачке, Скендер-бегове, те Книћанинове улице. На основу јавне кухиње која се налазила у вакуфу издвојила се Имарет махала. Џамија при вакуфу је подигнута 1548. године⁷⁸², али је у попису из 1740. године нема међу активним џамијама у Београду.

Вакуф Пири-паше

Хазим Шабановић сматра да је саграђен 1523. године. Приходи које је вакуф остваривао у самом почетку рада остваривани су од употребе хамама, ледаре (тур. *buzhane*), клаонице (тур. *serhane*), млинова, каравансараја и давања у закуп обрадивог земљишта. Исти су износили 70.000 акчи.⁷⁸³ Вакуф Рустем-паше, великог везира био је такође основан у првим деценијама након освајања Београда. Богатство овог вакуфа допринело је оријентализацији града Београда и трансформисању његове перцепције у визуелном и друштвеном смислу у „османски шехер“.⁷⁸⁴

⁷⁷⁷ Hasan Kaleši, *n.d.*, 55-56.

⁷⁷⁸ Исто, 59-60.

⁷⁷⁹ Александар Фотић, „Марсиљијев плен: турски документи о селима београдског вакуфа Мехмед-паше Јахјапашећа“, *Мешовита грађа*, XXXIX, Београд 2018, 48.

⁷⁸⁰ Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа“, 50.

⁷⁸¹ Александар Фотић, „Марсиљијев плен: турски документи о селима београдског вакуфа Мехмед-паше Јахјапашећа“, 48-49.

⁷⁸² Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа“, 51.

⁷⁸³ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, 10.

⁷⁸⁴ Александар Фотић, „Турски документи о Рустем-пашиним вакуфу и „двоструком закупу“ (icâretün) у Београду“, 75-108.

5.4.2.2. Текије: оснивачи вакуфа

У погледу доктрине и праксе која се примењивала, суфизам је изникао из побожног понашања и уобличених проповеди верника. Рани развој и утемељивање суфијског идеала и техника које су спроводиле суфије настао је најпре окупљањем мањег броја људи око појединаца.⁷⁸⁵ Суфијска братства датирају још из периода XII века и препознатљива су под називом *тарика*⁷⁸⁶. Превод термина *тарика/тарикат* који срећемо у литератури представља организован вид суфизма, али је пре реч о „путу који тврди да тежи сједињавању човека с Богом“.⁷⁸⁷ Фазлур Рахман наводи да тарика може постојати и без организованог вида упражњавања суфизма. Вођа суфијских братстава био је шејх (тур. *şeyh*) чије се седиште налазило у организованом братству које се у арапском језику јавља под називом *риба*⁷⁸⁸, док се у турском језику употребљава реч текија (тур. *tekke*). Термин *текија* негован је и у Османском царству. Текије су дакле верске установе које служе вршењу обреда појединих дервишких редова. Јављају се и под називима завија (тур. *zaviye*) и ханика (тур. *hanikah*).⁷⁸⁹

Важно је напоменути да су од стране текија оснивани вакуфи или у склопу задужбине верски објекти које су посећивали и дервиши. Чланови текије, односно дервишког реда који је у њој концентрисан, били су стални и повремени. Сталним члановима сматрани су они који су стално присутни на обредима и имају своје обавезе у самој текији, док су повременим члановима сматрани они који су по потреби долазили на службу и по савет код шејха, те су заправо они доносили и највише прихода самој текији путем добротворних прилога. Шејхови следбеници или ученици, традиционално називани муриди⁷⁹⁰ су добијали право да носе дервишку одећу тек након положеног испита: кирка. Право да друге подучавају методима својих учитеља добијали би након неколико недеља. Наиме, развојни пут ученика није зависио очигледно од њиховог знања и посвећености већ и од њихове упорности да у текији остану. Ученици су у периоду свог статуса помоћника имали обавезу да обављају и физичке послове којима су задовољавали потребе осталих припадника текије.⁷⁹¹

Као и већина јавних грађевина и текије су подизане из средстава вакуфа, а дервишки редови су се разликовали по обредима које су примењивали. Сви су заправо били обједињени идејом о вођењу аскетског живота који се састоји у порицању себе и потпуном предавању богу. На простору Балкана подигнуте су текије различитих дервишких редова у великом броју. У Београду је постојало неколико текија, а неговале су традицију бекташија, кадирија, мевлевија, накшибендија и садија.

Оснивач бекташијског реда био је Хаџи Бекташ Вели који је преминуо 1337. године. Бекташијски ред који је следио учење хаџи Бекташа је био једини ред који је дозвољавао да мушкарци и жене учествују у обредним активностима.⁷⁹² Оснивач кадиријског реда био је Абд ел Кадир ал Џејлани за кога се зна да је преминуо 1166. године.⁷⁹³ Мевлевијски дервишки ред

⁷⁸⁵ Fazlur Rahman, *Duh islama*, Beograd 1983, 213.

⁷⁸⁶ Термин *тарика* преводи се у значењу пут, стаза, идеологија, веровање, правац, учење, доктрина, школа. Термин *тарика* (ар. *طريقة*), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 876.

⁷⁸⁷ Fazlur Rahman, *n.d.*, 221.

⁷⁸⁸ Термин *риба* у арапском језику означава секту, веру, начин, благостање, пут и начин. Термин *риба* (ар. *رباعة*), у: Teufik Muftić, *n.d.*, 507.

⁷⁸⁹ Fazlur Rahman, *n.d.*, 221.

⁷⁹⁰ Термин *мурид* преводи се у значењу следбеник, кандидат, присталица или ученик. Термин *мурид* (ар. *مريد*) у: Teufik Muftić, *n.d.*, 570.

⁷⁹¹ Fazlur Rahman, *n.d.*, 222.

⁷⁹² О Хаџи Бекташу се веома мало зна, а поједини подаци представљају нагађања. Евлија Челебија наводи да је Хаџи Бекташ био син Сејида Ибрахима Мукарама, следбеника иранског имама Мусе ал Казима. Додаје да је Хаџи Бекташ био ученик Ахмеда Јесевија, филозофа и мистика и да је био следбеник Мухамеда Бухаре и Шемседина Тебризија. Види: Maati Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*, New York 1987, 10.

⁷⁹³ Иако је оснивач кадиријског реда имао мало следбеника у Багдаду, његов ред и број присталица проширио се оног момента када је његов син преузео његову дужност и ширио његово учење у Средњој Азији, Северној Африци и Индији. Основни постулати којим су се кадирије водиле били су филантропија и скромност. Дозвољавали су присталицама у другим редовима кадирија да негују и развију нове ритуале на истој основи.

ослањао се на учење Целалудина Румија, чувеног мистика, који је преминуо 1273. године.⁷⁹⁴ Оснивач накшибендијског реда је Бехаудин Накшибенд који је преминуо 1388. године.⁷⁹⁵

Занимљиво је поменути да су становници Београда, хришћани и муслимани, посећивали дервише верујући да ће им својом молитвом решити неки проблем. Драгутин Илић (1858-1926) у свом роману *Хаџи-Диша* бележи да је истоимени главни лик обилазио читав Београд како би нашао запис који би му помогао да са својом супругом добије потомство. С истим циљем је ишао и до дервишхане код Синцир џамије да потражи дервиша који је наводно дошао из Меке и за кога се говорило да „односи болести и недуге као руком и само што мртве из гроба не буди“⁷⁹⁶. О том дервишу се говорало по турским махалама, а „од туда и по целој хришћанлуку београдској“, а „свет је толико нагртао њему, да им даде какав запис или амајлију која чува од урока или какве му драго несреће“ да је дервиш био приморан да запосли још једног младог дервиша који му је био помоћник.⁷⁹⁷ Око текије су се тискали редови жена, самих или са болесном децом и по који човек коме ни једна траварка или гатара нису могле помоћи. Драгутин Илић наводи да је „дервиш мучио своје тело шибанем, забандањем ножева у бутину и мишице [...], а када га је Хаџи-Диша посетио да је затекао дервиша огрнутог вучјом кожом, са топузом окаченим о бедра и неколико оштрих ножева с обе стране којима се убадао у тело при молитви „уз махнито хуктање, прогањање злих духова и призивање Алаховог имена“.⁷⁹⁸ Дервиш је Хаџи-Дишу саветовао да заједно са женом спроводи ритуал исцељења који се састојао од скидања супруге у сред баште, коју је требало четири пута нага да обиђе, при чему би први запис који су добили залепили испод њеног грла, други на бедра, трећи на леђа, а четврти у чашу ракије. Пола чаше ракоје је требало да попије главни јунак, а пола његова супруга. То је био дервишев рецепт за скидање клетве који гарантује добијање мушког детета.⁷⁹⁹

Уколико би се некој породици или заједници догодило зл, а у близини није постојао ни један дервишки ред била је пракса да се оде код „хоће по запис“. Сматра се да су муслимани били склони празноверју, па је забележено да су 1846. године када су у Требињу преминула многа деца потапали жене у реку не би ли утврдили да ли је нека од њих вештица. Пре него би се донела одлука о проблему би заједно већали кадија, муфтија и старешина села. Сви су се тада сложили да „помор међу децом долази од влашких вештица“.⁸⁰⁰ Том приликом, извесни Хаџи Мустафа је изјавио да се сећа да су његови „стари када би избио помор деце влахиње у реку бацали, па која би потонула знали би да није вештица, а која би поврх воде плутала, сваку смо каменовали.“⁸⁰¹ Догађај је имао свој след: најпре су се на реци окупили муслимани који са собом понели оружје, али и хришћани који су добили наређење да поведу своје жене. Жене су махнитом брзином бацали у реку, те су оне које су потонуле спашавали, а остале предавали представницима турских власти. Од 73 жене које су бацили у реку, 11 није потонуло, те су били принуђени да их предају Турцима.⁸⁰²

Martin van Bruinessen, „Shaykh Abd al-Qadir al-Jilani and the Qadiriyya in Indonesia“, *Journal of the History of Sufism*, v. 1-2, Paris 2000, 361-395.

⁷⁹⁴ Мевлана Целалудин Руми је песник који је привлачио и привлачи велику пажњу научне јавности. Бројна су дела написана о њему и његовом песничком опусу. О богатству његовог опуса види: Ана Стјелја, *Pesnici univerzuma: Mevlana Dželaludin Rumi i Junus Emre*, Београд 2013.

⁷⁹⁵ Накшибендијски дервишки ред се проширио на територије Османског царства, а највише присталица имао је у Средњој Азији. Њихова пракса заснивала се на традицији преношења мистичких садржаја. И данас су као ред веома утицајни, посебно међу Курдима. О томе види: Martin van Bruinessen, „The Naqshbandi Orderin Seventeenth-century Kurdistan“, *Naqshbandis: cheminements et situation actuelle d'unordre mystique musulman*, Istanbul-Paris 1990, 337-360.

⁷⁹⁶ Драгутин Илић, *Хаџи-Диша*, Београд 2017, 47.

⁷⁹⁷ Драгутин Илић, *н.д.*, 47;

⁷⁹⁸ Драгутин Илић, *н.д.*, 48.

⁷⁹⁹ Драгутин Илић, *н.д.*, 49.

⁸⁰⁰ Тихомир Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, Београд 1952, 18.

⁸⁰¹ *Исто*, 18-19.

⁸⁰² *Исто*, 18-19.

Београдски дервиши су привлачили пажњу и српских књижевника, а о једном шаљиво пише и Јован Илић (1823-1901), српски песник у својој песми *Дервишбаба*.⁸⁰³

„[...] Дервишбаба, пиле голо,
Скокни колом наоколо!
Како ћу вам колом скочит,
Кад не могу ногом крочит?
Одох тужан ја на ћабу,
Ка што пише у ћитабу.
Кад ли бијох у Медини,
Разбих чело у хамаму [...]“

Премда садржаји списа похрањених у Османском архиву у Истанбулу које смо користили не пружају податке о текијама у изграђеним у Београду у XVI, те ни о оним које су се одржале у XIX веку, морамо се ослонити на садржаје урбанистичких планова у које су поједине текије уцртане. Тачније, ми смо се ослонили на турски план Београда из 1863. године који помиње Хаџи-шејх Мехмедову текију, текију Мехмед-паше Јахјапашећа, Шејх Хасан ефендијину и текију Шејх Али ефендије.

Хаџи-шејх Мехмедова текија

Уколико посматрамо турски план Београда из 1863. године можемо закључити да се ова текија налазила на углу данашњих улица Вишњићева и Студентског трга. У Брушовом плану Вишњићева улица се назива *Dervisch Gassen*, те нас то упућује да се на овом месту заиста налазила дервишка текија. Питање одређења реда дервишке текије није могуће установити јер Глиша Елезовић наводи да је припадала кадиријском реду⁸⁰⁴, док се на натпиу на Шејх-Мустафином турбету истиче да је он припадао садијском реду. Научној јавности је познат изглед једино ове текије јер је на иницијативу Српског ученог друштва усликана као текија у којој је заседао Правитељствујушчи совјет, а под истим називом била је претходно уцртана и у Грамбергов план 1808. године. Објекат је имао приземље и спрат, од којих су се три просторије налазиле у приземљу и четири на спрату. Највећа просторија овог објекта била је према правилу у приземљу и била је окренута ка дворишту и осветљена високим прозорима. У сам објекат улазило се такође из дворишта. Према дебљини зидова закључено је да су зидови у приземљу били грађени од камена, а спратни од бондрука.⁸⁰⁵

Текија Шејх Хасан ефендије

У складу са турским планом из 1863. године може се наслутити да се ова текија налазила на углу данашњих улица Господар Јованове и Риге од Фере. Двориште текије је било већих димензија о чему план сведочи, а срушена је одредбом Протокола у Канлици из 1862. према којој је требало да се прошири део београдске тврђаве, а граница проширеног дела је пролазила преко земље Шејх Хасан ефендијине текије. У XIX веку текија се везује за Калин цамију, која се помиње међу пописаним цамијама у Београду 1836. године.⁸⁰⁶

⁸⁰³ Песма *Дервишбаба* објављена је у збирци песама песме, 1858. године. *Јован Илић: сабрана дела*, пр. Јаша М. Продановић, Београд 1929, 181-182.

⁸⁰⁴ Глиша Елезовић, „Турски споменици у Београду“, *Јужна Србија*, 1924, 782-785.

⁸⁰⁵ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, 5-41; *Divna Đurić-Zamolo, Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 72; 74.

⁸⁰⁶ ДАС, КК-VIII, 559; *Divna Đurić-Zamolo, Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 72-73.

Текија Мехмед-паше Јахјапашећа

Текија је подигнута је у истоименом вакуфу пре 1548. године, наиме, пре смрти Мехмед паше сина Јахја-паше. Сам вакуф налазио се у блоку објеката између данашњих улица Цара Душана, Дубровачке, Скендер-бегове и Книћанинове. Хазим Шабановић претпоставља да је текија припадала бекташијском реду, јер је њен оснивач Мехмед-паша био акинџијски бег, а „акинџије су понајвише неговале бекташијски култ“.⁸⁰⁷ Осим у турском плану из 1863. године, не помиње се у осталим списима који се тичу варошких објеката у XIX веку.

Текија Шејх Али ефендије

Ова се текија налазила у складу са турским планом из 1863. између данашњих улица Високог Стевана, Цара Уроша, Деспота Ђурђа и Браће Барух. Текија са џамијским комплексом је подигнута као део вакуфског комплекса, а како је Али-пашина џамија била заправо реконструисана Шехитлук џамија, могли бисмо рећи да су подигнуте истовремено, јер се у једној смртвници помиње „текија изнад Шехитлук џамије“. Сматра се да је припадала бекташијама.⁸⁰⁸

5.4.2.3. Хамами

Као што смо напоменули претходно, реч хамам потиче из арапског језика и у изворном значењу представља објекат који је у вези са водоводном мрежом, а преводи се у значењу купалиште, купатило, бањско место и када.

У исламу се небу, земљи и води придаје велики значај, те се у Кур'ану каже: „зар не знају неверници да су небеса и Земља били једна целина, па смо их Ми раскомадали, и да Ми од воде све живо стварамо?“⁸⁰⁹ Истовремено, купање је верска обавеза, а верници не смеју обавити молитву „нечисти“. Требало би нагласити да култура коришћења хамама сеже још у период постојања римских и византијских терми, а у Турака Османлија с битном разликом архитектонских одлика хамама. „У архитектонском смислу хамами су били лишени постојања базена и када за купање, те је у њима постојала могућност купања само текућом водом што је заправо у тесној вези са одржавањем чистоће код муслимана. Муслиманска вера захтева од својих верника, осим петократног умивања и прање тела бар једном дневно. За те потребе су се у свим муслиманским насељима градила мала кућна купатила, те и хамами као јавна комунална добра. Сваком хамаму је понајвише требала вода и ватра.“⁸¹⁰ Из ових разлога полагало се много на архитектонско пројектовање и извођење радова приликом изградње хамама. Хамами су углавном грађени од камена. Унутрашњи простор хамама је поседовао више различит просторија, чија је намена била такође различита. Корисник хамама је најпре улазио у шадрван, који је представљао највећу просторију у хамаму. Ова просторија била је подељена на мање намењене свлачењу са шедрваном у средини по коме је и добила назив. У овом простору се чекало на купање, али и дружило након боравка у купалишту. У мањим хамамима, какви су били карактеристични за простор Србије, улазило су одмах у халват или купатило, а у већим у капалук који је представљао просторију за свлачење током зиме. „У тим топлим халватима, којих је било и више у већим хамамима у два или три угла стајале су ниске камене естраде, а између њих мала камена корита. У ова корита текла је топла и хладна вода која се захватала посудом и поливала по телу. На супротној страни улаза у хамам налазио се

⁸⁰⁷ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, 31; Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 73.

⁸⁰⁸ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 73.

⁸⁰⁹ Сура „Вјеровјесници“, 21/30.

⁸¹⁰ Alija Bejtić, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Sarajevo 1953, 259-260.

пространи резервоар или хазна с обрнуто постављеним котлом за грејање воде“.⁸¹¹ Било је важно да унутрашњи декор хамам буде богат, а први утисак о хамаму се стицао управо у шедрвану. Сећије и јастуци би били поређани крај зидова, а у хамамима који су били раскошнији зидове су красили стубови са дрвеним луковима украшеним резбаријом. Овај веома посебан амбијент би посетиоцу пружио и уживање након купања уз кафу и чибук. „Тај, само Оријенту својствен угођај, још је више појачавала висока купола и млазеви бистре воде, што су пљуштали на шадрвану у средини дворане. Одмор после купања у тој дворани знао се каткад претворити у прави теферич и забаву која је трајала од јутра до мрака.“⁸¹² Посебним данима у недељи жене су користиле хамам. Премда су жене у јавности биле покривене ферецом, о њима се није могло много знати осим да су супруге, кћерке, сестре или удовице неког од становника махале. О њима се могла чути нека вест само посредно јер жене нису учествовале увек на теферичима, а на улици су у друштву мушкараца биле присутне само у одређеним ситуацијама: приликом посете лекару, испраћају војске у рат или посете џамији.⁸¹³ Дакле, жене су биле видљиве друштвеној заједници само онолико колико је институција махремијета⁸¹⁴ дозвољавала.⁸¹⁵ Лејди Мери В. Монтагу, супруга енглеског дипломате Едварда В. Монтагуа, која је имала прилику да живи у Истанбулу у првој половини XVII века често је у својим писмима бележила своје утиске о османским женама. У својим писмима срушила је готово све предрасуде о њиховом животу. Приликом своје посете хамаму у Софији записала је да је ушавши у хамам у купаћем костиму доживела једну заиста комичну ситуацију. Потпуно непознате жене једна другој купале су се заједно сасвим наге. Овај је приказ описао као „понашање које до тада није видела у Европи“.⁸¹⁶

Оснивани најчешће у виду задужбинског објекта, нису морали и физички припадати вакуфу. Често су се налазили ван вакуфског комплекса и представљали су јавне комуналне објекте. Поједини су издавани у закуп и на основу прикупљених средстава се одржавали или су средства усмеравана на одржавање осталих објеката у вакуфу. Они који су били подигнути у градовима користили су се уз малу дневну надокнаду, а поједини, изграђени на минералним водама, поседовали су каде у које се није могло ући без претходног купања.

Ендру Арчибалд Пејтон је забележио своје утиске приликом посете једном београдском хамаму: „Окупах се затим у амаму, али инфериорност ових у Београду у поређењу са сличним луксузом у Цариграду, Дамаску и Каиру, била је очигледна већ при уласку. Зграда и намештај били су најобичнији. Под је унутра био поплочан циглама уместо мермером, а гипс и цемент на зидовима су били у јадном стању. Ваздух у соби за сушење био је веома хладан због недостатка одговарајућих прозора и врата, тако да сам се уплашио да ћу добити назеб. Источњачко купатило када је поплочано финим шареним мермером и добро снабдевано у одељењима за рубље, шербет и наргиле представља велики луксуз; али купатило у Београду било је одвратно. Усред сушења изби жестока свађа између власника и једног Арнаута, кога је назвао кокошаром, ждерачем кокошака, што је друга реч аз пљачкаша; јер кад разуларени Арнаути стигну у село, пошто поједу пола кокошињца захтевају данак у виду накнаде за хабање зуба од једења хране коју су изнудили“.⁸¹⁷

⁸¹¹ Исто, 260; Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 111-112.

⁸¹² Исто, 262.

⁸¹³ Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*, Sarajevo 2014, 170-172.

⁸¹⁴ Термин *махремијет* означава право појединца или групе на приватност, а примењује се у свим областима друштвеног деловања појединца у исламу. Види: Şengül Yalçınkaya, „Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Mekansal Davranış: Yurt Odaları“, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, С. 8, S. 37, Nisan 2015, 641.

⁸¹⁵ Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*, Sarajevo 2014, 178.

⁸¹⁶ Alev Baysal, „Batılılar Gözüyle Harem Gerçek ve Fantezi“, *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic*, v. 4, I/1, İstanbul 2009, 600.

⁸¹⁷ Ендру Арчибалд Пејтон, *н.д.*, 43.

5.4.2.4. Хамами у Београду у XIX веку

Хамам у Доњем граду

Остаци овог хамама сачувани су до данас. Исти су смештени у простор Доњег града. Евлија Челебија је први писао о хамамима у Доњем граду, а сматра се да је овај хамам подигнут између 1740. и 1789. године.⁸¹⁸ Извори и литература не пружају податке о овом хамаму, али је чињеница да су Турци током друге половине XVIII века вршили детаљну реконструкцију београдске тврђаве, а да хамам нису реконструисали. Може се закључити да је страдао у борбама готово до темеља. „Грађен је од опеке, а осветљење је постигнуто путем шестоугаоних отвора на куполи“. Поседовао је три просторије, а сматра се да није имао улазни хол: шадрван. Претпоставља се да се користио у XIX веку као купалиште.⁸¹⁹

Мали хамам

Мали хамам се налазио на Видин капији, али није познато када је подигнут. У другој половини XIX века је издат у закуп, а користио га је кафеџија Наумовић. Исти је, 1868. године, објавио оглас у *Српским новинама* у коме позива варошане на коришћење хамама по цени од једног гроша и 20 пара. Ова цена је важила за оба пола с тим што је било предвиђено да за жене буде отворен уторком и четвртком, а за мушкарце осталим данима у недељи.⁸²⁰

Турска добра која су узета у закуп 1865. године бележе и коришћење Малог хамама, који се налазио „у средњем стању“ од стране Ристе Симића⁸²¹ који је требало да плати 300 гроша месечно, а од Ђурђевдана 1865. до Митровдана 1866. године 1800 гроша чаршијских у име закупа. У хамам се претходно уселио бесправно извесни Никола Миленковић и није плаћао кирију.⁸²²

Персијски или Шарени хамам

Персијски или Шарени хамам се помиње и под називом Чинили хамам. Сматра се да је Чинили хамам подигнут пре 1660. године, а Евлија Челебија га помиње у свом рукопису. Наиме, Персијски или некадашњи Чинили хамам уписан је у турски план Београда из 1863. године у кварту између улица Цара Душана, Дубровачке, Цара Уроша и Скендербегове. Дивна Ђурић-Замоло сматра да је заправо Шарени хамам који је егзистирао и користио се у XIX веку исти објекат.⁸²³ У списку турских добара у коме се утврђује стање добара из 1865. године наводи се да је „Шарени амам“ у средњем стању. У њега се бесправно уселио извесни Јоца Филиповић, амамџија, који има уговор са Турчином, а закупнина је месечно износила 120 и годишње 720 гроша чаршијских.⁸²⁴ Детаљнији подаци о Шареном хамаму потичу из 1868. године када је инжењер Стеван Зарић извршио процену стања хамама и поднео извештај Управи града Београда. Зарић наводи да су сви зидови попуцали, а да је велики део свода у просторији са тушем изашао из лежишта. Премда није био задовољан његовим стањем, а знајући да држави доноси приход од 3.500 гроша годишње, предложио је да се образује посебна комисија која ће утврдити да ли је исти за реконструкцију или рушење.⁸²⁵

⁸¹⁸ Рајко Веселиновић, *Београдска тврђава кроз историју*, Београд 1969, 96; Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, 113.

⁸¹⁹ Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, 111.

⁸²⁰ *Исто*, 116.

⁸²¹ Риста Симић је држао и Аџемов хамам који није лицитиран, али се наводи да за њега није плаћао закупнину. Види: ИАБ, УГБ, 1865, к. 907, 5825.

⁸²² ИАБ, УГБ, 1865, к. 907, 5825.

⁸²³ Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, 117.

⁸²⁴ ИАБ, УГБ, 1865, к. 907, 5825.

⁸²⁵ Овај спис нисмо успели да нађемо међу архивском грађом фонда Управа града Београда. Бранко Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820-1912*, 725.

Јеврејски хамам

Јеврејски хамам се налазио између Солунске и Улице Браће Барух. Дочекао је у ороњулом стању XX век. Подаци који се наводе о изградњи хамама су оскудни, али се његова изградња смешта у XVII век. Породица Зунана је овај хамам давала на коришћење све до 1939. године.⁸²⁶

Јеврејски хамам⁸²⁷

5.4.3. Улога фетве у животу муслимана

„Документ којим су представници високообразованих људи на пољу познавања верског закона, а посебно шејх-ул-ислам, представник уleme и врховни верски поглавар у држави, како смо навели, и муфтије⁸²⁸ широм царства, давали писмена тумачења као одговоре на питање да ли је поједини поступак или намера у складу са исламом или не, назива се фетвом“.⁸²⁹

Установа фетве датира још из раног исламског времена када је Посланик Мухамед успоставио низ правила која су примењивана у пракси обухватајући све аспекте човековог живота. „Несебично се залагао за утемељење праведног система који неће бити заснован на идеји класа и касти него ће сваком појединцу у складу са његовим потенцијалима пружити једнаку прилику за напредак.“⁸³⁰

„Јасно је да се установа фетве развила из потребе да се предупреди сваки облик понашања који би представио повреду идеалног поретка. Како смо претходно поменули, у време формирања исламског правног система, фетве означавају мишљења учених побожних муслимана дате заинтересованим особама у циљу разјашњења доктрине или исламског

⁸²⁶ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 114-115.

⁸²⁷ ИАБ, Збирка фотографија (=ЗФ), А-4-0074.

⁸²⁸ Термин *фетва-емин* преводи се у значењу високог службеника Исламске Вјерске Заједнице који даје правна рјешења и одговоре. Enver Ujkanović, *n.d.*, 114.

⁸²⁹ Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 178.

⁸³⁰ Ahmed A. Velajati, *Istorija kulture i civilizacije Islama i Irana*, Beograd 2016, 842; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, *Pravni zapisi*, IX, br. 1, Beograd 2018, 131-134.

овладавања чињеницама свакодневног живота“;⁸³¹ на име сваки је правник-тумач био правна инстанца која издаје фетве и којој се сваки појединац могао обратити. То би значило да су мудериси (професори) по медресама истовремено били и муфтије. Имали су значајну улогу у друштвеном, привредном па чак и у политичком животу провинција Царства. Сви послови везани за становништво-развод, обичајно, грађанско право, имовинско-правни послови, били су у њиховој надлежности. Како су муфтије током читаве исламске историје морале да одговарају на актуелна питања, фетве су индиректно постале средство којим се ислам прилагођавао и прилагођава актуелним питањима савременог друштва.⁸³²

Фетве се стога могу сматрати једним од најважнијих извора интерпретације и разумевања социолошких и културолошких карактеристика, те динамике промена у друштву, пре свега јер садрже информације два везана аспекта религијског живота: проблеми са којима се суочавају верници и одлуке тј. тумачења која им пружају религијски ауторитети. Док нам питања омогућавају да учинимо ближим животне околности у којима су живели муслимани, одговори нам пружају детаље општег религијског става оног који даје одговор, посебно уколико је у питању неко од највиших религијских великодостојника.⁸³³

5.4.3.1. Дипломатичке одлике фетви на османском језику

Како смо претходно поменули, фетве су издаване по јединственом обрасцу. Садрже молитву Богу (тур. *davet*), питање (тур. *sual*), одговор (тур. *cevab*) и потпис (тур. *imza*), док зборник обухвата поглавља која се односе на одређено питање тј. проблем и наслов поглавља.⁸³⁴ Одговори су увек кратки, изражени речима, *дозвољено је* или *није дозвољено* (тур. *olur/olmaz*). Требало би напоменути да се у дипломатичком смислу појединачне фетве разликују од зборника. Текст фетве у зборнику, конципиран је такође у оквиру питања и одговора, али често без потписа и датума на крају. Без датума издавања, ову врсту документа веома је тешко датирати. Садржај зборника подељен је на поглавља, при чему свако поглавље има свој наслов, често исписан црвеним мастилом. Саме фетве углавном нису садржале имена лица која су постављала питања, већ се уопштено говорило, уколико је у питању Хришћанин, навело би се неко хришћанско име веома заступљено у народу, а уколико су у питању значајне личности Царства, навела би се само њихова функција, на пример: *Ако би неки везир...* Међутим, највећи број фетви заснован је на разговору Амра и Зејда, где један поставља питања, а други одговара. Постоје зборници у којима су фетве записане у облику одговора, заправо без постављеног питања, само у виду констатације да је нешто забрањено (тур. *caizdir*).

Фетве су у периоду од XV до XVII века углавном писане арапским језиком, док се од XVII века запажа да је шејхулислам настојао да фетве пише турским језиком.⁸³⁵ Љиљана Чолић наводи да су „најчешће писане писмом талик, којим су писани и кадијски документи-илами хуцети“.⁸³⁶

⁸³¹ Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, 52.

⁸³² Olga Zirojević, „Fetve“, *Helsinkička povelja*, 127-128, januar-februar, Beograd 2009, 52; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 131-134.

⁸³³ Ayşe Z. Furat, „Some characteristics of ulema medžlis fatwas and their role in determining general policy of the highest Islamic authority in Bosnia and Herzegovina (1883-1909)“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, Sarajevo 2011, 144; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 131-134.

⁸³⁴ Ayşe Z. Furat, „Some characteristics of ulema medžlis fatwas and their role in determining general policy of the highest Islamic authority in Bosnia and Herzegovina (1883-1909)“, 32.

⁸³⁵ *Исто*, 34.

⁸³⁶ Писмо талик настало је у Персији. Углавном је коришћено за исписивање научних и религијско-филозофских дела, а може се видети на натписима и печатима. У службеној кореспонденцији није било нарочито заступљено, али њиме су писане фетве шејх-ул-ислама као и кадијски документи илами и хуцети. Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 37.

5.4.4. Примања хришћанске вере

Слабљење утицаја Османског царства и јачање националних идеја и успешно остваривање планова националних заједница и етничких група које су чиниле Царство са једне, те одредбе Хатишерифа од Гулхане из 1839. године, којим су хришћани добили више права, са друге стране, условило је и промене у односима унутар верских заједница Царства. Свест о могућности оснивања националних држава угрозила је систем *милета* јер је Османско царство имало разумевања за потребе различитих конфесионалних група, пре свега када је у питању исповедање вере. То сигурно не значи да је исламски елемент био запостављен. Шездесетих година XIX века основана је група младих османиста који су били другачијих схватања, а на њиховом челу је био Намик Кемал. Залагали су се „за опстанак османског уређења друштва, али уз савремени критеријум државног идентитета Царства, те његову исламску припадност. Истовремено сматрали су се и Османима и муслиманима“.⁸³⁷ Са друге стране, припадност исламској заједници некада је била предност. Муслимани који су припадали државном апарату, уживали су бројне привилегије. Систем *милета* није више имао значајнијег утицаја, посебно на грађане Царства који су припадали слоју занатлија, трговаца или се бавили неким другим пословима. Услед тога нису били тако ретки случајеви примања хришћанске вере од стране муслимана.

Сретен Л. Поповић наводи да су се Турци покрштавали још у Карађорђево време. Каже да је „међу Туркијама била главна Аганлиница“ коју је његов деда Павле Поповић „примио на веру“. У слу Вранићу надомак Београда, Аганлија је био поседник, а његов деда му је лично односио ушур. Са харемом је волео да лети долази у село на теферич, а када су српске снаге 1806. године ушле у Београд, његов деда је пожурио у кућу аганлије да види јел му треба помоћ. „Тада му се аганлиница око врата баци и молећи за спас, он је одведе. Након неког времена, покрстила се и добила име Љубица, а касније и удала за Телемака, који је превео дело *Телемах*.“⁸³⁸

О покрштавању Турака сведочи и исказ Мемеда Авдуловића, Турчина из Београда, који је по занимању био рабаџија, а при примању хришћанске вере узео име Коста Вељковић. Авдуловић се обратио Начелству окружја јагодинског ради издавања пасоша, које је исти допис доставило Управитељству вароши Београда, 22. септембра 1841. године и обавестило Управитељство да је поменутом Мемеду Авдуловићу издало пасош као Србину, а не Турчину. Исти је навео да је „намеравао да путује у Јагодину и да тамо у вероисповеданије наше ступи, јер са извесном Еленом, удовицом из Београда, већ 18 година живи као са женом својом, те са њом има два сина, једног од 17, а другог од 11 година“. Мемед Авдуловић, наводи, да га Турци „што са Србима добро живи, презиру“. Управитељство вароши Београда, обавестило је Попечитељство внатрених дела, 27. децембра 1841, о предмету издавања пасоша „покрштенику“. Предмет је поново покренут и решен 1844. године.⁸³⁹ Извори бележе још неколико случаја преласка муслимана у хришћанство.

Начелство Округа крагујевачког обавестило је Попечитељство внатрених дела, Рапортом од 4. фебруара 1841. да је извесни Рушид, који је рођен у Грчкој, исказао жељу да у „закон християнски ступи“ у коме је био рођен и који је насилно пре неког времена потурчен.⁸⁴⁰ Попечитељством правосуђа је упутило Допис Попечитељству внатрених дела, 7. марта исте године, у коме налаже да се „по прописаном начину у православље приведе поменути Рушид уколико од свештеника мухамеданства спречен не буде“.⁸⁴¹

Каснијих година, забележен је још један случај примања хришћанства. Наиме, браћа Алије Ислама из Ниша жалили су се београдском паши, да је њихов брат Шабан пре неког времена „с ума сишао и био у затвору, док није опет себи дошао“, те се, дошавши у Београд,

⁸³⁷ Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока (1798-2006)*, Београд 2006, 34-36.

⁸³⁸ Сретен Л. Поповић, *н.д.*, 184.

⁸³⁹ ИАБ, УГБ, 1841, к.15, Ф. V, 665. Види *Прилог Е*.

⁸⁴⁰ ДАС, МУД-П, Ф. 2, 1841, Р. 19.

⁸⁴¹ ДАС, МУД-П, Ф. 2, 1841, Р. 19.

бавио табаклуком, па опет решио да оде у Смедерево, где је „полудео и стално по селима лутао“ и тако лутајући, наишао на једног свештеника с којим је почео да се дружи, „дао се обманути и покрстити“. Министарство је, по захтеву паше, наложило да се иста ствар испита.⁸⁴² Као одговор на овај проблем Начелство Округа смедеревског послало је допис у коме наводи да је ухватило једног човека коме је у пасош уписано име Лаза Христић, те се захтевало да се утврди је ли управо тај Лаза тражени покрштењак.⁸⁴³

Мустафа Дели Мемедовић, Турчин, желео је да се покрсти, о чему је јагодинском проти писало Министарство вера. Јагодински прота је добио налог да истог упути у манастир Враћевшницу и уведе га у основне догме хришћанске вере. Уједно, настојало се да се овај процес обави у строгој тајности. Наиме, Министарство вера подвукло је у допису: „Пазити на тајност! Када момак приспе у манастир, примите га и као ђака манастирског у школу тамошњу шиљати, јер он вољу к науци има.“⁸⁴⁴ Настојало се да се не открије његово право име и његова верска припадност, а када буде научио да се ваљано моли Богу, требало га је крстити.⁸⁴⁵ На крају је Дели Мемедовић послат из манастира Враћевшнице у манастир Благовештење, где је крштен и где је добио име Нестор.⁸⁴⁶

Поједини Турци покрштавали су се након заљубљивања у хришћанке. Чести „севдалуци“, које су турски момци имали са српским девојкама резултирали су променом вере. Иако су углавном жене примале ислам, „било је примера да су мушкарци, али и жене, стављали своју ватрену љубав на жртву својој вери.“⁸⁴⁷

Исповедање вере београдских муслимана у другој половини XIX века било је условљено друштвеним, политичким и економским приликама услед којих је изградња исламских богомоља изостала, поправка се вршила спорадично и без већих улагања, а остала стецишта неговања исламских тековина попут текија, изгубила су смисао и своју примарну функцију. Тиме је и образовање муслимана доведено у питање. Уколико се дотакнемо речи турског књижевника Јахје Кемала Бејатлија (1884-1958), који је описивао Истанбул само неколико деценија након периода којим се ми бавимо, осетићемо невероватну сличност са односом муслиманског становништва према својој вери. Бејатли наводи: „Питам се: Хоће ли деца која су се родила, порасла и играла се у квартовима попут Шишлија, Кадикоја, Моде икада имати прилику да у потпуности упознају своју нацију? У тим квартовима минаре се не може видети, не може се чути езан, не могу се осетити дани Бајрама⁸⁴⁸ и кане⁸⁴⁹ [...] Очеви данашњих Турака родили су се у квартовима чији је ваздух и земља одисао исламом. Док су се рађали езан им се у уши читао. У одајама свога дома гледали су баке које клањају. Када су вечери светих дана слушали би реч Кур'ана седећи у ћошку миндера. Спущтали би Алахову књигу са полице изнад и отварали је својим малим рукама [...]“.⁸⁵⁰

⁸⁴² ДАС, МУД-П, 1844, Деловодни протокол, 2342.

⁸⁴³ ДАС, МУД-П, 1844, Деловодни протокол, 2707.

⁸⁴⁴ ДАС, МВ, 1844, 413.

⁸⁴⁵ ДАС, МВ, 1844, 413.

⁸⁴⁶ ДАС, МВ, 1846, 197.

⁸⁴⁷ Сретен Л. Поповић, *н.д.*, 181.

⁸⁴⁸ Код муслимана се прославља Курбан бајрам и Рамазански бајрам. Курбан бајрам се обележава у дванаестом месецу према лунарном календару. Том три ипо дана славља се у име жртве-курбана закоље ован или говече. Једна трећина од добијеног меса се поклања сиромашнима, да остале две остају у породици и даривају се пријатељима. Рамазански бајрам почиње 70 дана пре Курбан бајрама, а након једномесечног поста. Ksenija Aykut, *н.д.*, 122.

⁸⁴⁹ Писац је ове мислио на „свете благословене ноћи (тур. *Kandiller*). Ове ноћи чине Ноћ правдања (тур. *Berat Kandili*), Ноћ судбине (тур. *Kadir Gecesi*), Ноћ успећа (тур. *Miraç Kandili*), Ноћ жеља (тур. *Regaip Kandili*) и Мевлуд (тур. *Mevlud*)“. *Исто*, 123-124.

⁸⁵⁰ Yahya Kemal Beyatlı, „Ezansız Semtler“, *Türk Edebiyatı*, с. 3. ed. Ahmed Kabaklı, İstanbul 1968, 191-193.

5.5. Привредни живот у Београду

Привредни живот у Кнежевини Србији се природно најживље одвијао у главном граду: Београду.

5.5.1. Београд: центар трговине и занатства

Београд је због свог географског положаја био важан трговачки и занатски центар и станица на путу трговачких каравана који су путовали из Османског царства у Европу. За размену добара копненим путем овај пут трговине изнова је потврђивао свој значај. Посебно су трговци из Беча користили Београд као место трговине и одмора на путу ка Нишу, Софији, Једрену и Истанбулу. Овим путем се довозила роба у Београд из Истанбула преко Адранополија, Филипоља, Софије и Ниша и то следећи производи: „свилени и памучни одевни предмети, шалови и абаџијски еспапи“,⁸⁵¹ пољопривредни, прехранбени и индустријски производи, те домаће животиње (коришћене у прехранбене сврхе и у саобраћају).⁸⁵²

Превоз робе алтернативним путем обухватао је речни и морски саобраћај. Реке Дунав и Сава које протичу кроз Београд одиграле су значајну улогу у превозу робе преко Београда и омогућиле турским и бродовима других земаља да стигну до Црног мора. И Евлија Челебија је приметио веома значајан положај Београда и забележио да „град лежи на једном високом земљишту, попут стеновитог рта на месту где се састају реке Дунав и Сава.“⁸⁵³ Из Београда се Дунавом извозила овчија и козја вуна, „свакојка кожа“, мед, добар восак, ајвар, шишарка у великим количинама, суво воће, бели и црни лук, креч, ракија, а из Османског царства преко Београда 3.000 денкова коже дивљих звери, корњаче, пијавице, свила, угљен и други производи.⁸⁵⁴ Роба која је доношена из Босне превозила се преко реке Саве.⁸⁵⁵ Савом су из Босне довожени суво воће, али и гвожђе и мангали, ножеви и ханџари.⁸⁵⁶

У XVIII веку, након потписивања Београдског мира, 1739. године, Београд је имао значајну улогу на путу трговине робом која се превозила у Француску. Након Руско-турског рата (1768-1774) и потписивања мировног споразума у Кајнарџи 1774. Османско царство је повратило Влашку и Молдавију, али је Русија добила право на заштиту хришћанског становништва у тим областима. Овим је Русија добила и превласт над трговином Црним морем што је потврђено и десет година касније избијањем новог Руско-турског рата (1788-1792).⁸⁵⁷ Због географске близине Хабзбуршке монархије београдски муслимани који су преузимали артикле од трговачких каравана или са бродова усидрених у београдску луку имали су слободу да обављају трговинску размену без већих препрека. Пловидба реком Дунав је била развијена и омогућавала је размену добара. Артикли различите врсте и намене који су приспели из Османског царства су се извозили из Београда у Хабзбуршку монархију и обратно. Списи сведоче да је Београд снабдеван из Истанбула, Солуна, Трста и Дубровника, Хамбурга и Лајпцига, такође, а довожени су чешки порцелан, стакло у већим количинама, производи од памука, ковани предмети и исти од гвожђа, те „свакојаки колонијални еспап“⁸⁵⁸.

Пловидба Ђердапом, која је у XIX веку била изводљива током високог водостаја, а чинило је само два месеца у години, представљала је највећи проблем превозу робе Дунавом.

⁸⁵¹ ДАС, КК-V, 125.

⁸⁵² Faruk Doğan, “Orta Balkanlarda Yerel Ticaret: XIX. Yüzyılın Ortalarında Dubnice Emtia Gümrüğü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Kış 2017, 12/2, İstanbul, s.81.

⁸⁵³ Evlija Čelebija, *n.d.*, 86.

⁸⁵⁴ ДАС, КК-V, 125.

⁸⁵⁵ Nenad Makuljević, „The Trade Zone as Cross-Cultural Space: Belgrade Çarşı“, *Menorah, Common Culture and Common Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans: Collection of Papers*, v. 3, Belgrade 2013, 236.

⁸⁵⁶ ДАС, КК-V, 125.

⁸⁵⁷ Gökçen Coşkun Albayrak, *19. Yüzyılda Osmanlı Tuna'sında Ticaret*, Doktora tezi, İstanbul 2012, 32.

⁸⁵⁸ ДАС, КК-V, 53.

Превоз добара је током периода ниског водостаја спровођен Сечењијевим путем који је завршен 1837. године. Од важности за Османско царство и Кнежевину Србију у том моменту није била регулација пловидбе Ђердапом.⁸⁵⁹ Средином XIX века порасле су тежње Аустрије за доминацијом на овом делу Балкана, посебну у домену економије. Током наредних деценија Хабзбуршка монархија се истакла као водећи сарадник у обаљању трговине са већином земаља на Балкану. Међу овим државама нашле су се „младе државе у настајању“: Србија, Румунија, Бугарска, а циљ Аустрије била је заправо контрола над реком Дунав. Доминација Аустријске монархије на Дунаву била је угрожена избијањем Кримског рата, те је као одговор уследила окупација Влашке и Молдавије од стране аустријских власти у лето 1854. године. Русија је прихватила одредбе Париског мировног уговора којим је изгубила доминацију над ушћем Дунава у Црно Море условљена смрћу владара и поразом. Истовремено, аустријске власти морале су се одрећи заузетих провинција на Дунаву. Премда је Дунав проглашен међународном реком одредбом Париског мировног уговора, Кнежевина Србија је издејствовала именовање свог изасланика у Обалској комисији Дунава. До нестанка међусобних сукоба између Аустрије и Велике Британије, а у вези са превлашћу над реком Дунав, дошло је након потпицавања трговачког уговора, 1858. године.⁸⁶⁰

Развој трговине и занатства у Београду у периоду од 1815. до 1867. године када је на снази била двојна српско-турска власт бележи опадање присуства традиционалних заната, те пораст примене европских технологија у производњи, масовно оснивање еснафских организација у које су се нове занатлије учлањивале како би заштитиле своје интересе, те постепену трансформацију београдске чаршије, која је некада била чаршија оријенталног типа. Истовремено, на пољу трговине, забележен је увоз и извоз различитих пољопривредних производа, понајвише кафе и дувана. Иако је традиционалан начин обраде материјала постепено ишчезавао, поједини извори бележе равноправно коришћење старих (из османског језика) и нових назива за занате (из немачког језика). Протоколи Саборне цркве у Београду (1816-1878) бележе, између осталог, занимање крштених, венчаних и преминулих лица. Дакле стари називи за занате и даље су се користили у београдској чаршији. У протоколима свештеника Саборне цркве срећу следећи називи занимања:⁸⁶¹

назив занимања	Значење
абација (тур. <i>abacı</i>)	онај који израђује или продаје предмете од абе
асурција (тур. <i>hasır</i>)	онај који производи или продаје асуре
ашчија (тур. <i>aşçı</i>)	Кувар
балтација (тур. <i>baltacı</i>)	онај који производи секире
балукција (тур. <i>balıkçı</i>)	Рибар
бојација (тур. <i>boyacı</i>)	Фарбар
дограмација / дограмиција (тур. <i>doğramacı</i>)	столар, дрводеља
дувар(а)ција (тур. <i>duvarcı</i>)	зидар
ђумрукција (тур. <i>gümrükçü</i>)	Цариник
екмеција (тур. <i>ekmekçi</i>)	Пекар
каикчија (тур. <i>kayıkçı</i>)	чамција, крмар
калканчија (тур. <i>kalkancı</i>)	седлар (од именице <i>kalkan</i> у значењу штит)
капакција (тур. <i>kapakçı</i>)	занатлија који производи поклопце (за бурад)

⁸⁵⁹ Овај пут пловидбе прављен је по пројекту инжењера Паула Вашархелија, а уз помоћ грофа Иштвана Сеченија, који је био угарски комесар на доњем Дунаву. Овај пут је имао изузетан стратешки значај: Милан Гулић, „Кнежевина/Краљевина Србија и питање уређења Ђердапа“, *Историјски часопис*, књ. LXV, Београд 2016, 253.

⁸⁶⁰ Лука Мркобрада, *н.д.*, 85-86. Свеобухватно о значају реке Дунав у XIX веку види: Gökçen Coşkun Albayrak, *op. cit.*

⁸⁶¹ ИАБ, Збирка црквених матичних књига (=ЗЦМК), Саборна црква у Београду (1816-1878), књ.1-45.

каснaк (тур. <i>kasnakçı</i>)	занатлија који је производио широке дрвене обруче за бурад
килицар (од именице <i>kılıççı</i>)	Фризер
кујунџија (тур. <i>kuymucu</i>)	занатлија који израђује предмете од злата и сребра
мумџија (тур. <i>mumcu</i>)	свећар
мутавџија (тур. <i>mutağcı</i>)	занатлија који израђује предмете од кострети
симиџија (тур. <i>simitçi</i>)	пекар који производи симите-ћевреке
телџија (тур. <i>telci</i>)	онај који израђује жице
ташџија (тур. <i>taşçı</i>)	каменорезац, клесар
тенећџија (тур. <i>tenekeci</i>)	Лимар
терлукџија (тур. <i>terlikçi</i>)	занатлија који производи папуче
тутунџија (тур. <i>tütüncü</i>)	онај који се бави дуваном
туфекџија (тур. <i>tüfekçi</i>)	пушкар, занатлија који поправља пушке
ћарџија (тур. <i>kârcı</i>)	трговац, онај који тргује и има користи (од именице <i>kâr</i> у значењу корист)
ћурџија (тур. <i>kürkçü</i>)	онај који производи или продаје производе од крзна
фрџаџија (тур. <i>fırçacı</i>)	онај који производи четке
фугаџија (тур. <i>futacı</i>)	онај који производи футе, кецеље, застираче
чарукџија (тур. <i>çarıkçı</i>)	Опанчар
чекрџија (тур. <i>çikrikçi</i>)	занатлија који производи чекрке и предмете од дрвета
чибукџија (тур. <i>çubukçu</i>)	занатлија који производи чибукџе
џанџија (тур. <i>canekici</i>)	онај који производи халву
шешанџија (тур. <i>şeshanacı/şişanacı</i>)	занатлија који чисти пушке
бардакџија (тур. <i>bardakçı</i>)	занатлија који продаје чаше и друго глинено посуђе
конџалија (тур. <i>konçlu, konclu</i>)	онај који израђује чарапе и обућу
куршумлија (тур. <i>kurşunlu</i>)	онај који израђује пушчана зрна
ушурли(ј)а (тур. <i>uşurlu</i>)	онај који меље жито/ималац млина
базрђанбаша (tur. <i>bazirgânbaşı</i>)	(главни) трговац
сараф баша (tur. <i>sarrafbaşı</i>)	златар, онај који размењује страну валуту и бави се прометом вредности
терзибаша (tur. <i>terzibaşı</i>)	главни кројачки мајстор

Претходно сведочи да је процес истискивања старих заната и њихових представника из чаршије био постепен и дуготрајан.

Хронолошки посматрано, од пада Београда под турску власт до напуштања београдске тврђаве од стране Турака, Београд је увек имао значајно место на путу трговине због свог географског положаја. У време мира, али и ратова које је Османско царство водило београдски ђумрук је бележио пораст и пад прихода, али је увек радио.

5.5.1.1 Београдски ђумрук

Познато је да су царинарнице (тур. *gümrük*) у Београду, Солуну и Једрену биле три најзначајнија центра за царинење робе у Османском царству. Једрене је све до краја XVII века представљало један од четири центра на путу трговине каравана уз Истанбул, Алеп и Каиро. Београдски ђумрук је пак представљао место на коме је царинена роба која се из градова

Османског царства превозила преко Ниша и Софије ка Новом Пазару, Босни, или Средњој Европи. Од посебне важности за привреду Османског царства били су градови који су лежали на обалама река или мора, те су они којим се путем Средоземног и Црног мора могло доћи до унутрашњости европског континента били од стратешког значаја. Међу њима су се издвојили Солун, Драч, Кавала, Варна, те Београд који је лежао на две реке, Сави и Дунаву.⁸⁶²

Ћумрук је представљао својеврсну тачку преплитања култура истовремено представљајући административни центар који је прикупљао дажбине за истанбулску касу посредством београдског мухафиза. Опширни пописни дефтер из 1582. године бележи заједнички приход београдског базара и ѓумрука у луци у износу од 346.722 акче.⁸⁶³

Наиме, устројство једног ѓумрука у Османском царству подразумевало је да се исто формира у једном већем или стратешки важном граду, који су чинили села и касаве у његовој околини. Османлије су придавале велики значај справама за мерење масе имајући у виду њихову важност у области трговине и занатства.⁸⁶⁴ Тегови настали на простору Османског царства варирали су у тежини од 12,5 до 400 дирхема⁸⁶⁵ и имали стандардне вредности од 12,5 дирхема, 50, 100, 200 и 400 дирхема. Оверавани су султанским монограмом: тугром.⁸⁶⁶ Роба која је превожена копненим, речним или морским путем и улазила је у ѓумрук и царинила се таксом амидија (тур. *amidiyye vergisi*), а она која је из страних земаља улазила у Османско царство и у њему се даље транспортовала царинена је таксом рефтија (тур. *refdiyye vergisi*). Амедија је износила 3% од укупне вредности робе, а рефтија 2%.⁸⁶⁷ Историчар Фарук Доган наводи да су обе таксе за муслиманско становништво у Османском царству износиле 3%, за немуслиманско 4%, а за становништво које није чинило поданике Царства 5% укупне вредности робе која се превози.⁸⁶⁸ Транзитна такса (тур. *bâc-ı übur vergisi/murur vergisi*) плаћала се за робу која се само превозила кроз Османско царство и у њему се није експедовала. Остале таксе које су установљене као обавезне биле су такса на складиштење робе (тур. *depozito vergisi*) која се плаћала у виду депозита на робу која би се ускладиштила у периду до шест месеци у години и након тога извозила из Царства, те такса на робу која би се приликом извоза укварила, месдерија, (тур. *mesderiye vergisi*) и услед тога изгубила на вредности. Страни трговци који су извозили робу у Османско царство плаћали су ѓумруку кајдију (тур. *kaydiye vergisi*) која је износила углавном 1% од вредности робе.⁸⁶⁹

Према врсти робе која се царинила разликовале су се такса на превоз стоке (тур. *kuzu/hayvan vergisi*), различитих врста роба према врсти (тур. *vergiler/rüsumler*) и путарина (тур. *yol vergisi*). Након што би роба била оцаринена издавала се потврда на плаћену царину (тур. *edâ tezkiresi*) и дозвола за даље кретање како не би дошло до могућности да се иста роба два пута оцарини.⁸⁷⁰ Сваки је превозник и учесник у превозу робе морао имати путну исправу (тур. *murur tezkiresi*)⁸⁷¹.

⁸⁶² Gökçen Coşkun Albayrak, *op. cit.*, 29.

⁸⁶³ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 288.

⁸⁶⁴ Услед несавршености справа за мерење, те непостојања јединственог система за мерење дошло је до увођења стандарда након избијања економске кризе у Османском царству 1640. године. Сматра се да су Турци Османлије израђивали реплике тегова Турака Селџука, али услед непостојања утиснутих жигова није увек могуће са сигурношћу утврдити коме су припадали. Види: Мирјана Маринковић, „О монограмима на турском тегу из Грађевине IV“, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, ур. Марко Поповић, Београд 2004, 271.

⁸⁶⁵ Један дирхем износи 3,2 грама. *Исто*, 271.

⁸⁶⁶ Оверавње тегова тугром уведено је у време султана Мехмеда II Освајача (1451-1481) и трајало до епохе султана Мустафе III (1695-1703). Турга је као доказ да је тег дозвољен за употребу била присутна све до доба Мустафе III (1757-1774), а од времена Абдулхамида I (1774-1789) уведена је пракса урезивања датума. *Исто*, 272.

⁸⁶⁷ Masoumeh Daei, „XIX. Yüzyılda İnan ve Osmanlı Ticarî İlişkilerinde Alınan Vergi ve Gümrük Tarife Terimlerin Tanımları“, *Atatürk Dergisi*, 8, İstanbul 2019, 31.

⁸⁶⁸ Faruk Doğan, *op. cit.*, 79.

⁸⁶⁹ Уколико се роба извозила у Иран износила је 12% вредности робе.

⁸⁷⁰ Masoumeh Daei, *op. cit.*, 27-33.

⁸⁷¹ Термин *тезкера* је био назив за преко педесет врста званичних аката које је издавала администрација Османског царства. Овај документ је имао различиту примену у периоду од XVI до XVIII века када је

Након што је створена аутономна Кнежевина Србија припале су јој ђумрукане и скеле што је допринело просперитетнијем развоју трговине. Ђумруци у Београду и Нишу били су највећи и најзначајнији. Представници османских власти су предали београдску царинарницу Србима 1834. године. Исте године угашен је рад нишког, а услед тога Кнежевина Србија је Порти била обавезна да плаћа 45.000 гроша годишње. Царинарница у Алексинцу отворена је паралелно са укидањем ђумрука у Нишу. Широм Кнежевине Србије отварале су се нове царинарнице, а до краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића 17 царинарница је започело свој рад. Царине које су се отвориле на обалама река су поседовале и скелу: ђумрукана у Топчидеру, Вишњици, Смедереву, Раму, Радујевцу, Винчи, Фетисламу, Текији, Грамади, Пандиралу и на Вршкој чуки. Српске власти држале су под својом управом царинарнице у великим местима, а остале су издаване у закуп. Приходи које су доносиле су постепено повећавани услед настојања да се све царинске тарифе уреде и изједначе.⁸⁷² Турци су изгубили значајна средства препуштајући управу над ђумруканама српским властима.

Иако су у XIX веку сва средства прикупљена на београдском ђумруку припадала београдској хазини, београдски ђумрук је задржао свој оријентални изглед, али не и организацију. Чинило га је неколико службеника: управник ђумрука, неколико цариника, преводилац, кантарције, амбарције и сарафи. Поједине занатлије успешно су обављале свој посао на београдском ђумруку пружајући своје услуге путницима у невољи.⁸⁷³ Тарифе за превоз робе на београдском ђумруку биле су различите, а 1828. године извори пружају следеће податке⁸⁷⁴:

1.	во/на комад	1 грош и 20 пара	36.	пасуљ	10 пара
2.	крава/на комад	1 грош и 20 пара	37.	со	10 пара
3.	овца и коза/на комад	6 пара	38.	рогови	1 грош
4.	коњ/на комад	1 грош и 20 пара	39.	лан	2 гроша и 20 пара
5.	кобила/на комад	1 грош	40.	тежина	1 грош и 20 пара
6.	свиња/на комад	20 пара	41.	суве шљиве	10 пара
7.	говеђа кожа	16 пара	42.	јабука	6 пара
8.	козја и овчија кожа	2 паре	43.	пекмез	20 пара
9.	јарећа и јагњећа кожа	1 пара	44.	орак	10 пара
10.	лисичија кожа	5 пара	45.	сапун и чиста	2 гроша и 20 пара
11.	кунећа кожа	5 пара	46.	кафа	5 гроша
12.	видрина кожа	10 пара	47.	шећер	5 гроша
13.	вучија кожа	5 пара	48.	зејтин	3 грош
14.	кожа од твора	1 пара	49.	маслинке	1 грош и 20 пара
15.	медвеђа кожа	12 пара	50.	јегуља	1 грош и 20 пара
16.	кожа дивље мачке	1 пара	51.	авгутара	5 гроша

представљао углавном документ финансијске природе, али и својеврсту врсту заповести представника османских власти (на пример: заповест башдефтердара (тур. *divan tezkeresi*)). У XIX веку тезкера добија намену личног документа: Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 160.

⁸⁷² Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 109.

⁸⁷³ Nurbanu Duran, *Sirbistan Emareti Öncesi Belgrad 1792-1830, Doktora tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 190-191.

⁸⁷⁴ Бранко Перуничкић, *Суд вароши Београда 1820-1839*, Београд 1964, 409-410.

17.	зечија кожа/на 100 комада	4 гроша	52.	атапата и сипа	5 гроша
18.	јазавичја кожа/на 100 комада	4 гроша	53.	ајвар	3 гроша
19.	веверичја кожа/на 100 комада	20 пара	54.	риба и моруна	1 грош и 20 пара
20.	свињска маст/на товар	1 грош	55.	шаран	1 грош
21.	свињска сланина	1 грош	56.	сактијан/по тури	1 грош
22.	овчија пастрма	30 пара	57.	мешина	30 пара
23.	масло	2 гроша	58.	Ђонови	3 гроша
24.	лој	2 гроша	59.	неизрађено гвожђе	1 грош и 20 пара
25.	мед	2 гроша	60.	израђено гвожђе	4 гроша
26.	восак	9 гроша	61.	памук	5 гроша
27.	ракија	10 пара	62.	крпе и абе	5 гроша
28.	катран	12 пара	63.	„меке и сарајевске рубе по конти на 100 гроша“	2 гроша и 20 пара
29.	дуван	2 грош	64.	арпаџик/на коња	2 гроша
30.	вино	10 пара	65.	арпаџик/на таљиге	2 гроша и 20 пара
31.	вуна	2 гроша	66.	купус/ на кола	1 грош
32.	козлиња	1 грош и 10 пара	67.	купус/на товар	10 пара
33.	пшеница	10 пара	68.	лонци и црепуље/на товар	10 пара
34.	кукуруз	5 пара	69.	Луч	5 пара
35.	јечам и овас	5 пара	70.	барут	3 гроша

Из претходне табеле може се наслутити колико је средстава губила османска хазина. Свакодневни проток људи и добара изискивао је предан рад и неминовно доносио проблеме. Поједини трговци нису хтели да регулишу своје обавезе на ђумруку, па се ђумрук често обраћао вишим инстанцама за помоћ. Турци су настојали да избегну плаћање такси о чему сведоче тужбе Ђумрука поднесене Управи града Београда. Смедревски и београдски ђумрук известили су Попечитељство внатрених дела 16. маја 1849. и упозорили да Турци превозе „разне еспапе“, а понајвише кафу, шећер, дуван и остале производе и продају их Мађарима. Приликом превоза робе нису се пријављивали Ђумруку ради наплате такси. У случајевима када су их службеници ђумрука укоравали „Турци би их псовали“.⁸⁷⁵

Београдски ђумрук је обавестио 28. марта 1856. да је Турчин Мемед Омеровић из Београда, шверцовао у Аустрију 1080 ока „рпаџика“, па не може да га натера да плати дуплу таксу.⁸⁷⁶ Овакве су се ситуације понекад решавале и на суду. Министарство иностраних дела је предузело мере заштите у случајевима избегавања плаћања такси па је код турских власти издејствовало да Турци плаћају само 6% укупне таксе, те је Ђумруку наложено да све еспапе које службеници заплене као шверцоване задржи све док се прописана такса не плати.⁸⁷⁷

На овај начин решено је питање регулисања обавеза према београдском ђумруку које су Турци вешто избегавали, али можемо претпоставити да у пракси није било још увек.

⁸⁷⁵ ИАБ, УГБ, 1849, к. 114, 1537.

⁸⁷⁶ ДАС, МФ-П, 1856, 1340.

⁸⁷⁷ ДАС, МФ-П, 1856, 2079.

5.5.1.2. Чаршија: пословни и друштвени центар

Реч чаршија потиче из персијског језика од речи *ћарсук*⁸⁷⁸ која је путем турског језика (тур. *çarşı*) ушла у српски језик. *Велики речник страних речи и израза* реч *чаршија* дефинише „као пословни и трговачки део насеља у коме се одвија друштвени живот“, а истовремено у фигуративном значењу као „пословни свет утицајних људи и њихово деловање на јавност“. Фигуративно значење речи *чаршија* обухватало би и свет малограђана и њихових схватања, те јавност, мноштво и светињу.⁸⁷⁹ Историчар Мехмет Саит Шахиналп дефинише термин *чаршија* наводећи да исти потиче од персијске речи *ћар* у значењу *број четири* и арапске речи *сук* у значењу *тијаца, вашир, пазариште*.⁸⁸⁰ Халил Иналцик под појмом „чаршија“ подразумева постојање низа дућана различитих делатности, јавне кухиње, хамама, хана, безистана (тур. *bedesten*)⁸⁸¹, те болнице на једном месту.⁸⁸² Џемал Черић дефинише појам „чаршија“, као „четири тока“ или „четири стране“, те нешто слободније као место окупљања људи са све четири стране света.⁸⁸³ Ове две дефиниције су у тесној вези са изгледом чаршије коју су чинила четири улице које су се сливале у једну у облику слова Н.

Османско царство је придавало велики значај развоју привредних центара што је и сама чаршија била. У периоду постојања беглука, хан је био основна грађевина којом се мерила економска развијеност чаршије. Хан се појавио се у VIII веку у доба династије Омејада. У то време хамама и џамије су ипак чинили важан субјект у развоју првобитних чаршија. Изградњом истих, те мостова и путева развијала се трговина.⁸⁸⁴

Основни елементи који су доприносили оријенталном изгледу градова били су постојање муслиманских богомоља, чаршије, тврђаве и посебног дела града намењеног становању. Ови су елементи углавном били смештени у централни део града. Тачније, читав се град формирао око њих. Најзанимљиве је да су чаршије заправо биле веома близу тврђава. Разлог томе лежи у безбедности која се желела постићи изградњом чаршија непосредно близу утврђења.⁸⁸⁵

Чаршија као место окупљања људи, налазила би се сигурно у већим градовима Царства, који су носили статус шехера, какав је и Београд био, али су временом и мања места у Србији почела да овим именом називају простор у коме су обављали трговачке трансакције. Према писању Владимира Мацуре становници мањих насеља су називали простором чаршије неки привредни центар свог места јер су тиме настојали да означе да је реч о месту за размену различитих добара, те тиме његов статус подигли на ниво социјалне и привредне категорије.⁸⁸⁶

Писани извори из XIX века под чаршијом означавају део вароши који је чинио привредни центар, али не означавају образовне, социјалне, комуналне, сакралне или друге објекте који су такође налазили у том простору. Пијаца која се често формирала поред чаршије, а посебно у XIX веку, „понекад се делила на два дела-горњу и доњу“, али никада није сматрана једнаком појму чаршије.⁸⁸⁷ У већим варошима које су Турци саградили израђене су и „покривене чаршије“ (тур. *kapalı çarşı*). Поједина градска насеља поседовала су чаршије са

⁸⁷⁸ Термин *ћарсук* (перс. چارسوق), у: Mubina Moker, Đenita Haverić, *Perzijsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 2010, 350.

⁸⁷⁹ Иван Клајн, Милан Шипка, *н.д.*, 1451.

⁸⁸⁰ Mehmet Sait Şahinalp, Veysi Günel, „Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi“, *Milli Folklor*, у. 24, s. 23, İstanbul 2014, 149.

⁸⁸¹ Термин *безистан* користио се за означавање места на коме су се продавали различити одевни предмети. У арапском свету за означавање овог појма коришћена је и реч *кајсерује*, а у Персији *базази* у значењу трговина текстилом или тканинама. О томе види: Термин *базар* (перс. بازار), у: Mubina Moker, Đenita Haverić, *Perzijsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 2010, 177.

⁸⁸² Mehmet Sait Şahinalp, Veysi Günel, *op. cit.*, 150.

⁸⁸³ Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i XX veka*, Niš-Kragujevac 1984, 19.

⁸⁸⁴ Mehmet Sait Şahinalp, Veysi Günel, *op. cit.*, 150.

⁸⁸⁵ *Исто*, 154-155.

⁸⁸⁶ *Исто*.

⁸⁸⁷ Vladimir Macura, *n.d.*, 19.

низом трговачких радњи са обе стране који су чинили заједно „читав комплекс улица“ у којима су се продавали артикли истих врста или намене. Чаршије које су биле саграђене на овај начин биле су претежно од камена јер је постојала опасност од избијања пожара услед великог броја дућана у затвореном простору. О њима су у ноћним сатима водили бригу за то одређени чувари јер су их пре тога напуштали припадници трговачког и занатског слоја.⁸⁸⁸

Главни привредни субјекат у чаршији био је дућан. Поседовао је карактеристике оријенталног типа које су се прожимале читавим простором Балкана. У њему је излаган и продаван еспап различите врсте.⁸⁸⁹ Два или три сата након свитања било је уобичајено да се радња отвори, а након што би муџезин огласио трећу молитву да се затвори.⁸⁹⁰ Било је веома важно да чаршија има и свој месцид или џамију како би запослени у чаршији задовољили своје религиозне потребе. Чланови трговачког и занатског слоја би се заједно окупили на молитви пре почетка радног дана, а у великим чаршијама су заједно обаљали молитве током дана и после би се враћали својим обавезама.⁸⁹¹

Различита места Кнежевине Србије одликовала су се појединим елементима чаршије: пазари су се организовали на југу, а на северу вашаришта. Сахат кула која је грађена на овим местима је двала посебан печат привредном простору. Свако место имало је одређен датум или дан који је био намењен одржавању ових активности.⁸⁹²

5.5.1.3. Београдска чаршија након 1521. године

Београд је у XVI веку подсећао на остале оријенталне градове у Османском царству. Укратко, турски историчар Илхан Туркмен је описао Београд као насеље „у коме се клања џума намаз и базар живи“.⁸⁹³ С обзиром да чаршија није означавала само простор на коме се обавља робно-новчана размена, већ и друштвену категорију јасно је да је оријентална чаршија у Београду, након освајања Београда 1521. године, формирана из првих заједница муслимана-џемата са понеким мајстором, који је заједно са хришћанима обављао своју делатност.⁸⁹⁴

Први кораци у формирању привредне делатности у граду подразумевали су отварање царинарнице (тур. *gümrükhâne*) и јавне ваге. Ђумрукана и јавна вага су остваривале зараду која се уплаћивала у царску хазину. Привредни развој се постепено развијао, а најпре градњом „13 царских дућана и шест одаја, а у њиховој близини још 27 дућана“ у периоду од 1528. до 1530. године.⁸⁹⁵ До пописа који је извршен 1536. године у Београду су се формирале четири махале у које се сконцентрисало „89 одраслих муслимана, од чега је 45 било уписано као занатлије“.⁸⁹⁶ Како је број житеља исламске заједнице растао, шириле су се градске четврти, а и потребе становника за постојањем градског центра за обављање робне размене.⁸⁹⁷ О развијености оријенталне чаршије у Београду сведочио је и Евлија Челебија. Челебија је у XVII веку забележио 21 хан у Београду, а као најпознатије навео Нови-хан, Хан-безистан, Арасте, Шехитлук и Селви-хан.⁸⁹⁸ О чаршији и београдском пазару је записао следеће: „То је царски трг коме нема равна! Састоји се од три хиљаде и седам стотина дућана. На Аврет-пазару налази се диван безистан. У дугој чаршији заступљене су све занатлије. Она се протеже од Капици џамије до Рибарске пијаце. [...] Красне су такође Казанџијска чаршија, Рибарска пијаца,

⁸⁸⁸ Александар Дероко, *Народно немарство II*, Споменик, САНУ, 20, Београд 1968, 14.

⁸⁸⁹ Злата Вуксановић-Мацура, „Урбанизација и промена просторних образаца трговине у Србији у 19. веку“, *Урбанизација у источној и југоисточној Европи: зборник радова*, уредник Срђан Рудић, Београд 2019, 201.

⁸⁹⁰ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *н.д.*, 105.

⁸⁹¹ *Исто*, 107.

⁸⁹² *Исто*.

⁸⁹³ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 287.

⁸⁹⁴ Марија Коцић, *н.д.*, 156-157.

⁸⁹⁵ Марија Коцић, *н.д.*, 156-157; İlhan Türkmen, *op. cit.*, 287.

⁸⁹⁶ *Исто*.

⁸⁹⁷ Марија Коцић, *н.д.*, 156-157.

⁸⁹⁸ Evlija Çelebiya, *n.d.*, 88.

Средњи трг, Табхане, Бајрам-бегова чаршија и Мали пазар“. Челебија бележи и да су стогово све улице биле калдрисане белом и округлом калдрмом „попут крљушти“.⁸⁹⁹

„Београдски базар у облику слова Н лежао је на уличној мрежи старог града. Горњи базар је ишао дуж главне улице, преко Велике пијаце, а доњи дуж Видинског сокака кроз Дунавску долину. Главна, која је повезивала две претходне чаршије, била је на Зереку.“⁹⁰⁰ На Зереку су се налазили највећи и артиклима најбогатији дућани крајем XVIII и првој половини XIX века. Занатлије које су доминирале у чаршији били су терзије, папуције, ћурчије, сарачи, туфегџије и кујунџије. У простору Битпазара оријентални дућани чиниле су ашчинице, бурекџинице и симиџијске радње.⁹⁰¹ Вековима се чаршија развијала и мењала: визуелно, у етничкој структури трговаца и занатлија који су је чинили, те у понуди производа који су пласирани. Некада „заклопци ћепенака на појединим дућанима беху тако широки да се испод њих могло ићи без бриге од кише. Од турског гробља на Шанцу до Делијске чесме стајали су такви дућани поред велике џамије крај лутеранске црквике са чијег минарета је мујезин позивао на молитву вернике док је презриво гледао на ту сићушну ђаурску богомољу.“⁹⁰²

Срби су попут муслимана оградавали куће са предње стране улице. Сваки део чаршије био је резервисан за подизање дућана. Свакодневно су „калфе и шегрти извлачили топове разних памучних, вунених и свилених тканина из рафова и показивали их муштеријама према светлости, одврћући топове толико да могу тканине показати [...] паковали продату робу, бројали дукате или рубље и цванцике, враћали кусуре, срачунавали турске череке и талире крсташе, аустријске форинте шајна и сребра, крајцаре и излизане турске марјаше, те испраћали муштерије до врата“.⁹⁰³ „Печати“ су били најдража послатица међу малишанима, а називали су их „шекерлеметима“. Шекерлеме су представљале „округле парчиће шећера, обојене у црвено и жуто, који су изгледали као цванциге“.⁹⁰⁴

Ото Дубислав Пирх је на препознатљив начин описао београдске Турке у чаршији и навео да су „лако препознатљиви по белом муселинском омотачу око главе, жутим мрачним лицима и равнодушном презривом погледу“.⁹⁰⁵

У мултиконфесионалном друштву чаршију су чинили углавном дућани Турака, Јевреја и Срба, а у XIX веку услед борбе Срба за независност и повлачења Турака из градова, чаршија је добила нови изглед, пре свега јер су дотадашње дућане сада користили углавном Срби и Јевреји. Досељено из разних крајева Кнежевине, новонасељено становништво променило је визуелни, шаролики изглед чаршије. У чаршији су се људи окупљали како би разговарали, обављали куповину и продају, те сазнавали новости. На улици су се до тридесетих година XIX века могли чути различити језици, од турског, преко арапског до јерменског. Евлија Челебија је забележио да су београдски муслимани као „потури знали српски, бугарски, бошњачки и латински начин говора“.⁹⁰⁶ Понајмање се у чаршији говорио српски јер су Срби махом живели у околини Саборне цркве. У другој половини XIX века српски језик ће постати главно средство споразумевања у чаршији.⁹⁰⁷

С обзиром да је већ 1836. године забележено 46 различитих профила занатлија и трговаца може се рећи да је београдска варош у Шанцу у првој половини XIX века имала развијену чаршијску организацију. Чаршије у Савамали, Палилули и код Батал џамије заузимале су мањи простор и нудиле скромнији асортиман производа.⁹⁰⁸

⁸⁹⁹ Исто, 89.

⁹⁰⁰ Наташа Мишковић, *н.д.*, 165.

⁹⁰¹ Владимир Стојанчевић, „Градови, вароши, паланке и тржишта пред Први српски устанак 1804. године: културно-историјска проблематика“, 152.

⁹⁰² Др. Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине XIX. века*, књ. I, Нови Сад 1929, 59-61; 90.

⁹⁰³ Ото Дубислав Пл. Пирх, *н.д.*, 37.

⁹⁰⁴ Др. Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине XIX. века*, књ. I, Нови Сад 1929, 59-61; 90.

⁹⁰⁵ Ото Дубислав Пл. Пирх, *н.д.*, 37.

⁹⁰⁶ Evlija Čelebija, *н.д.*, 91.

⁹⁰⁷ Владимир Стојанчевић, „Градови, вароши, паланке и тржишта пред Први српски устанак 1804. године: културно-историјска проблематика“, 152.

⁹⁰⁸ Наташа Мишковић, *н.д.*, 164; Vladimir Macura, *н.д.*, 1984, 114.

Привредни развој Кнежевине Србије био је постављен на нови ниво у периоду након укидања феудализма, 1835. године, када су феудалне обавезе замењене новчаним. Након раскидања са феудалним односима дошло је до системских промена у друштву, постепене изградње грађанског слоја, што је условило прихватање новог система вредновања и начина функционисања у привредном животу. Лакше су се прихватале и нове занатске регулативе. Нове регулативе подстицале су развој занатства које је у то време било и даље под утицајем традиционалних начина израде добара, те трговине која је у ово време забележила увоз и извоз различитих производа.⁹⁰⁹

5.5.1.4. Обнова старих и изградња нових чаршија

Период прве половине XIX века био је обележен иницијативом кнеза Милоша Обреновића да се обнове старе и изграде нове чаршије. Ова иницијатива огледала се у настојању да се реконструишу чаршије јер се јавила потреба за њиховим увећањем услед повећања броја становника. Доказ томе јесте чињеница да су у градовима попут Великог Градишта, Јагодине, а касније и у Алексинца настале нове чаршије.⁹¹⁰

Исељење муслимана је било поступно, а српским властима је било потребно пуно времена и искуства да поставе привредни живот у нове оквире. Настојало се да се откупе сва муслиманска добра како би се створио простор за формирање нових чаршија. Кнез Милош Обреновић је настојао да се успоставе добри односи у свим областима друштвеног деловања јер је то био један од услова за развој привреде. Нове чаршије су се морале изградити јер је четрдесетих година XIX почело насељавање западног Врачара и Савамале.⁹¹¹

Српски центар привреде је почео да се формира око Саборне цркве 1829. након што су се у том простору изградили привредни објекти. Међутим, требало је изабрати место које ће се налазити даље од турских топова на тврђави. Обележавањем двају нових улица: Савамалске и Абацијске, 1836, је почела планска изградња новог и српског Београда. Идеја да нови део Београда добије и привредни центар оснивањем абацијске чаршије, наметала се сама по себи, али ту идеју није било лако спровести. Занатлије које су радиле у Абацијској чаршији разрадиле су ситем рада тек у другој половини XIX века, те су одустали од идеје да се врате у стару.⁹¹²

Важно је напоменути да изградња нових чаршија није праћена увек добрим расположењем варошана. Поједини Турци који су пре бомбардовања Београда и даље поседовали дућане у београдској чаршији нису били задовољни стварањем конкуренције. Исто је важило и за Србе, посебно оне, који су куповином дућанских места од Турака започели посао. Сиромашнији слој становништва је тежио да напусти средишњу чаршију и ван центра града у новој чаршији започне нови посао. На тражење Терзијског еснафа да им се доделе плацеви око Батал џамије Управа града Београда је настојала да се уз одобрење Министарства унутрашњих дела изађе у сусрет еснафима. На то је Министарство тражило да се за доделу истих образује комисија.⁹¹³ Туфекције су из поменутих и безбедносних разлога временом добијале плацеве поред Батал џамије, тачније нешто даље према Ташмајдану.

Традиционални занати су, посебно у годинама након напуштања чаршије и вароши од стране Турака, остали само као пратећи елемент привредног живота. Исте су заменили нови, преузети углавном из европских градских центара. Ахмет Нецип беј, један од чланова меџлиса записао је у својој поеми о београдској чаршији у XIX веку: „[...] Изађох кроз варошке капије [...] неверници окупираше сва радна места [...]“.⁹¹⁴

⁹⁰⁹ Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*, Београд 2014, 17.

⁹¹⁰ Vladimir Macura, *n.d.*, 31-34.

⁹¹¹ Исто.

⁹¹² Бранко Максимовић, „Борба за одржавање абациске чаршије“, *Годишњак*, књ. II, Београд 1955, 237-245.

⁹¹³ ИАБ, УГБ, 1842, к. 18, Ф. III, 669; ИАБ, УГБ, 1842, к. 17, Ф. II, 350.

⁹¹⁴ Miryana Marinković, “Anonim bir Osmanlı Dönemi Şairinin Yapıtı –Destan-ı Belgrat”; АСАНУ, 14509, XIV-Д.

Истовремено сам изглед чаршије се мењао, што је разумљиво с обзиром да се годинама занатски и трговачки дућани нису обнављали. Већина је и даље била саграђена од трошних материјала који су у случају пожара били потпуно незаштићени. Министарство унутрашњих дела је с тим у вези прописало начин заштите од пожара уз учешће занатлија свих профила. У свом циркуларном допису је навело да би у случају избијања пожара у приправности требало да буду: 1. болтације, лончари и магације које би на лице места донели 60 врећа; 2. тишлери, пинтери и колари 15 мердевина различите величине; 3. аласи, бојације, табаци и шупери 24 чакље различите величине; 4. механције, лебари и симиције је требало да имају припремљен по један чабар пун воде у свом дућану; 5. казанције, сапунције, грнчари, баштовани, асурције и чарукције требало је да имају по једну оковану кофу с водом у свом дућану; 6. дунђери и зидари 40 секира; 7. шлосери и садлери су били дужни да у случају пожара одмах дођу у полицију како би „шмрком гасили ватру“; 8. шнајдери, бербери, ткачи, кујунције, сапунције, ковачи и туфекције је требало да се окупе и одмах се јаве полицији како би уклањали трагове пожара и претходно помагали у гашењу.⁹¹⁵

5.5.2. Муслимани: занатлије у београдској чаршији

Занатлије су се удруживале и оснивале еснафе (тур. *hurfet*), чији су чланови били подељени на: „мајсторе (тур. *usta*), калфе (тур. *kalfa*), шегрте (тур. *şagird*), и поједине робове (тур. *kul*). Еснафска организација, позната и под називом футувет (тур. *futuvvet*), настала је из удружења анадолских ахија, који су постојали још током XIII и XIV века. Из редова мајстора бирана су шесторица која су еснаф представља пред властима. Групу шесторице чинили су шејх (тур. *şeyh*), кетхуда (тур. *kethüda*), јигит-баша (тур. *yığit-başı*), ишчи-баша (тур. *işçi-başı*) и двојица стручњака у свом послу (тур. *ehl-i hibre*). Њихов задатак био је да штите интерес еснафа и чланова, те интерес групе у односу на конкуренцију“.⁹¹⁶ Како би се основао еснаф било је потребно да се мајстори истог профила окупе, те да еснаф региструју на шеријатском суду.⁹¹⁷

Код занатлија улога шегрта била је да обавља поједине, обимом мање послове које му је давао мајстор. Након стицања знања и поверења мајстора добијао би одговорније послове уз недељну надокнаду. Статус калфе добијао би после три године шегртовања. Пракса је налагала да при избору у статус калфе мора да направи самостално један предмет по избору. Када би калфа био изабран у нови статус облачио би одело достојно његовог занимања, а колеге би му честитале уз пригодну свечаност. Период од три године био је услов и за избор у статус мајстора, али је калфа морао имати и средства којим би отворио свој дућан. Уз то, требало је да гаји добросуседске односе са осталим мајсторима, да нема притужби на његов рад и да поштује своје муштерије. По окончању „церемоније избора у мајстора, калфа би скинуо свој пештемал и ставио мајсторски“.⁹¹⁸

Еснафи и еснафска управа су били самостални. Уколико је постојала потреба да се заштите приходи централне администрације, њени представници би интервенисали. Еснафска управа је имала ингеренције над местом и врстом дућана који ће бити отворен, а све у циљу заштите од конкуренције. Када би се догодило да се неко оглуши о правила еснафа могао је бити искључен из чланства, на њега се могло насрнути и оружјем и на крају би доживео презир читаве еснафске заједнице или прогон. Еснафска организација формирала је и цене производа у велепродаји и малопродаји које се нису смеле мењати без претходног консултовања. Чланство у еснафу представљало је сигурност, посебно за ситне трговце и занатлије. На овај

⁹¹⁵ ДАС, МУД-П, 1857, Ф. 3, Р. 34.

⁹¹⁶ Марија Коцић, *н.д.*, 151.

⁹¹⁷ Исто.

⁹¹⁸ *Historija Osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 103-104.

начин занатлије су оснивањем еснафа постајале заједница која је уживала одређен социјални статус у чаршији у којој је производила и продавала своје продукте.⁹¹⁹

У XVIII веку донешена је уредба којом нико није могао да започне било какав занатски посао уколико нема гедик или алат. Гедик су чиниле разне врсте алата које су биле потребне за обављање заната. Како би већи број занатлија имао могућност да ради, гедик се могао делити и на два или три дела.⁹²⁰

Еснафи су својим пропадањем условили промене у привредном систему. Подршка еснафима од стране османских власти нестала је када је управа над еснафима прешла у руке државне администрације, а била је условљена танзиматским променама. У другој половини XIX века забележен је нестанак традиционалних еснафа, најпре оних који су уживали заштиту државе, а све под утицајем примена западних технологија у производњи.⁹²¹ Српско становништво било је део османског еснафа све до 1828. године, а тек од тада се српске занатлије удружују и формирају своје еснафе. Вук Караџић је забележио: „[...] Турци имају заната господских, које само Турчин смије радити, на пример Србин не може бити налбанта (што поткива коње), ни табак, ни сарач, ни казас; тешко берберин и папуџија. Осим ових заната, које раји није слободно радити, од њих има и терзија, туфекчија, кујунџија и екмеџија; али ћурчија неће да буде ни један.“⁹²²

Тихомир Ђорђевић је међу занатлијама разликовао варошки и сеоски слој. Сеоским занатима су се бавили земљорадници којима је основно занимање остала пољопривреда. Сеоско становништво је било вешто у изради алата за сопствене потребе, посебно уколико су се израђивали од дрвета. Ипак, поједини су се окренули терзијском, ковачком, крчакцијском, ћурчијском и дунђерском занату. За разлику од сеоских, занатлије које су биле настањене у варошима су биле далеко искусније у изради предмета за продају.⁹²³ Како су Турци живели у највећем броју на Зереку, у касније формираном Варошком кварту, њихове занатске радионице биле су сконцентрисане на Зереку у улицама које су водиле ка Стамбол капији.

Међу занатлијама, посебно муслиманима, издвојио се слој кириџија. Тај позив био је веома одговоран, јер су кириџије превозиле робу за трговце. Путевима пуним опасности од напада разбојника, пљачкаша или којекаквих скитница, пролазиле су кириџије и заједно са својом послугом, представљали својеврсну чету људи. Одакле кириџијама послуга? Кириџије су биле такође имућни грађани, јер су често поседовали и по неколико кола са биволима. Одседали су у Београду, након што би, често на камилама, доносили робу. Каравани са камилама нису одседали у хановима, већ у пољу крај Савамале. Кириџије су морале имати изузетно добре однос е са занатлијама и трговцима у чаршији, а посебно од важности, представљала је њихова обавештеност. Није било чудно што су се готово сви интересовали за приче са путовања, па су одмах по доласку у град одлазили код кириџија на кафу и „чашицу разговора“.⁹²⁴

Одвајањем од Османског царства и одласком Турака из Кнежевине Србије српски привредни живот је почео да се оријентише према северу, а занатлије које су производиле своје производе у складу са оријенталном традицијом биле су у мањини. То је проистицало из чињенице да су вароши све више постајале српске. Међутим, Београд је и даље био један од средишта турских власти па је у њему било и највише најразличитијих заната.⁹²⁵

Након што је кнез Милош прокламовао да се може слободно бавити трговином, 1838, а то је криво схваћено у виду слободе бављења разним занатима, из Аустрије су се доселили бројни грађани. Како би се трговци и занатлије у Кнежевини Србији заштитили од

⁹¹⁹ Hana Younis, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Sarajevo 2017, 43-44; Hamdija Kreševljaković, „Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini“, *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 320.

⁹²⁰ *Historija Osmanske države i civilizacije*, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 104-105.

⁹²¹ Hana Younis, *n.d.*, 42.

⁹²² Вук Стефановић Караџић, *n.d.*, 26-35.

⁹²³ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 97.

⁹²⁴ Наташа Мишковић, *n.d.*, 165-166.

⁹²⁵ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, 98.

конкуренције донешена је Уредба о еснафима 1847. године.⁹²⁶ Београд је постао главни центар оснивања бројних еснафских организација.

Управа града Београда је настојала да унапреди рад занатлија, а честим контролама да напуни градску касу. Гостионичари су били на удару санитарне инспекције, а нису били у обавези да се организују у еснафе, већ у удружења, по слободној вољи.⁹²⁷ Државна каса богатила се порезима које су занатлије плаћале. Списи сведоче да су 1826. године занатлије платиле порез укупно 4.000 гроша што се може видети из следеће табеле:⁹²⁸

Екмекције	700 гроша
Касапи	400 гроша
Абације	1.400 гроша
Ћурчије	250 гроша
Опанчари	250 гроша
Терзије	300 гроша
Бакали	600 гроша
Калпакчије	100 гроша

Мали број Турака који је остао у Београду, настојао је да издаје своје дућане и од тога преживи. Муслимани су некада чинили доминантан слој занатлија и трговаца. Београд је одисао материјалима за производњу, а „недалеко од фрањевачке капеле, близу Дунава, налазио се безистан, који је покривен оловним кровом, а у ком су Турци продавали своју најлепшу робу. Улице око ове тржнице су биле поплочане оловом. У једној улици могле су се купити само чизме и папуче, у другој седла и запрежни прибори, у трећој мирођије, сукна, свила итд. На једној страни безистана имале су турске жене покривено место где продају везене мараме и друге женске ручне радове.“⁹²⁹ Турци су са Србима склапали уговоре о издавању у закуп својих дућана. Уз присуство сведока обе стране саглашавале су се да, углавном на период од годину дана-од Митровдана текуће, до Митровдана следеће године, дућани буду коришћени у складу са наменом уз надокнаду.

Иако је Турцима било забрањено учлањивање у српске еснафе, посебно након што је Попечитељство унутрених дела дописом од 13. новембра 1852. наложило Управи града Београда да проследи Уредбу еснафима којом се препоручује да „убудуће не примају Турке у чланство еснафа нити да им издају еснафска писма“, ⁹³⁰ ваљало је установити пораст броја српских еснафа на уштрб дотадашњих турских. Ова Уредба нас наводи на закључак да су муслимани претходно примани у еснафе, али то нисмо успели да потврдимо изворима. Извори сведоче да су бројне занатлије, сада претежно Срби, удружене у еснафе, надмашиле турски занатлијски слој. Само између 1830. и 1847. године број еснафа порастао је са 17 на 79. Први српски закон донет о еснафима, 1847, остао је на снази до 1911. године.⁹³¹

Извори наводе да је 1850. године, постојао одређен број занатских еснафа, који су и даље свој рад заснивали на традиционалном раду. Истовремено, нису сачувани извори које сведоче о броју занатлија Турака, а с обзиром на незавршен процес исељавања Турака из вароши, остаје нам да закључимо да је тај број био изузетно мали и да се не мери десетинама чланова. Према садржају Протокола произведених калфи, у периоду од 1849. до 1850. године, Обућарски еснаф је образовао 107 калфи који су били пореклом из разних делова Кнежевине, а и Аустрије.⁹³² Према садржају Протокола произведених калфи Сапунџијског еснафа, за

⁹²⁶ Наташа Мишковић, *н.д.*, 176.

⁹²⁷ *Исто*, 178.

⁹²⁸ Бранко Перуничкић, *Суд вароши Београда 1820-1839*, 64.

⁹²⁹ Душан Ј. Поповић, *н.д.*, 167.

⁹³⁰ ИАБ, УГБ, 1852, к. 191, Ф. XVIII, 91.

⁹³¹ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд 2004, 43.

⁹³² ИАБ, Обућарско-папуџијски еснаф града Београда (1849-1901), Протокол произведених калфи.

период 1853. године, обуку је завршило 33 ученика, старости од 17 до 31 године.⁹³³ У складу са Записником занатлијског еснафа, који обухвата имена и презимена чланова, приходе и расходе њиховог пословања, није било могуће утврдити колико је чланова примљено у Еснаф, али је сасвим јасно да је овај занат преузело српско становништво, које је у најам узимало фурунцинице у београдској вароши.⁹³⁴ У складу са Калфенском књигом Абацијског еснафа, мајстори су примили на учење у трајању од три године 188 ђака који су се припремали за калфе из читаве Кнежевине, старости од 14 до 26 година у периоду од 1844. до 1860. године. Попис примљених ученика за место шегрта, показује нам да је Еснаф примио 218 ученика у периоду од 1849. до 1860. године из свих области Кнежевине, старости од 12 до 25 година, у трајању од три године.⁹³⁵ Протокол ученика који су примљени на обучавање за калфе у Берберско-фризерски еснаф, у периоду од 1847. до 1867. године обухвата 85 ђака, старости од 15 до 35 година, чије је обучавање трајало од једне до 3 године.⁹³⁶ Протокол обухвата пописане чланове еснафа, са подацима о положеном зидарском испиту, а у периоду од 1855. до 1867. године, 55 чланова је добило диплому, старости од 26 до 54 године. Исти су имали право да обављају зидарску делатност у вароши.⁹³⁷ У складу са садржајем Протокола Качарског еснафа, међу члановима нашло се 29 свршених мајстора за качарску струку, старости од 26 до 60 година, који су имали дозволу за рад.⁹³⁸ Према садржају књиге уговора Опанчарског еснафа, у периоду од 1848. до 1867. године пријавило се укупно 93 ученика на курс код мајстора који су водили своје радње. Ученици су били пореклом из читаве Кнежевине.⁹³⁹

Табеларни приказ чланова занатских еснафа у вароши, дала је Наташа Мишковић, а део су и садржаја примарних извора.⁹⁴⁰

редни број	назив еснафско-занатлијског удружења	број чланова 1850. године
1.	Терзијско-шнајдерски	166
2.	Ђурчијски	24
3.	Абацијски	52
4.	Папуцијско-чизмарски	69
5.	Опанчарски	21
6.	Фурунцијско-симицијско-пекарски	40
7.	Мумцијско-лецедедерски	26
8.	Казанцијски	24
9.	Шлосерко-тишлерско-тракслерски и клозерски	30
10.	Коларско-шмитски, налбантски, седларски и сарачки	14
11.	Ковачки	16
12.	Бојацијски	7
13.	Качарски	15
14.	Кујунцијско-сајцијски и дугмецијско-сабљарски	23
15.	Берберски	17
16.	Зидарско-дунђерски	37

⁹³³ ИАБ, Сапунцијски еснаф града Београда (1850-1910), Протокол еснафа сапунцијског за помоћнике калфе од 1853. године.

⁹³⁴ ИАБ, Занатлијски еснаф града Београда, Записник о раду Хлебарског еснафа града Београда (1856-1898).

⁹³⁵ ИАБ, Абацијски еснаф (1843-1911), Књига ученика Еснафа абацијског (1849-1860).

⁹³⁶ ИАБ, Берберско-фризерски еснаф (1847-1911), Протокол помоћника за ослобођење ученика.

⁹³⁷ ИАБ, Зидарско-тесачки еснаф (1836-1911), Протокол еснафа зидарског и дунђерског (1855-1892).

⁹³⁸ ИАБ, Качарски еснаф (1850-1911), Протокол еснафа качарског (мајстори).

⁹³⁹ ИАБ, Опанчарски еснаф града Београда (1848-1911), Књига уговора са ученицима (1848-1911).

⁹⁴⁰ Наташа Мишковић, *н.д.*, 180.

17.	Асурцијски	9
18.	Шуперски	20
19.	Ткачко-мутавцијски	10
20.	Бозацијски	17
21.	Фишекцијски	10

Детаљном претрагом извора које пружају садржаји књига Коларско-сарачко-седларског еснафа,⁹⁴¹ Сајдијско-кујунцијског и златарско-ливачког еснафа,⁹⁴² Абацијског,⁹⁴³ Опанчарског,⁹⁴⁴ Ђурчијског,⁹⁴⁵ Кројачко-терзијско-јорганцијског и памуклијског,⁹⁴⁶ Папуцијско-чизмарског,⁹⁴⁷ Качарског,⁹⁴⁸ Сапунцијског,⁹⁴⁹ Ковачко-поткивачког,⁹⁵⁰ Берберско-фризерског,⁹⁵¹ Воскарско-лецедедерског,⁹⁵² Мутавцијско-ткачког и грнчарског,⁹⁵³ Стаклорезачког,⁹⁵⁴ те Зидарско-тесачког еснафа⁹⁵⁵ утврђено је да ни један муслиман није био уписан као ученик, калфа или мајстор.

Иако је у Босни и Херцеговини владала сасвим друга друштвено-политичка ситуација године 1848, ваљало би поменути да је муслиманска еснафска организација чинила окосницу бављења занатима. Исте године је забележен „171 члан чизмецијског, 136 чланова сарачког, 117 чланова бакалског, 15 чланова ћебецијског, 12 чланова лулацијског, 13 чланова налбантског, 16 чланова халачког, 34 члана кујунцијског, 25 чланова берберског, 14 чланова мумцијског, 42 члана зилцијског, 30 чланова ковачког, 60 чланова казанцијског, 43 члана абацијског, 42 члана терзијског, 32 члана траварског, 41 члан касапског, 37 чланова целепцијског, 96 чланова духанцијског, 150 казаског, 132 члана колтукчијског, 67 чланова тимурцијског, 20 чланова ачшчијског и 85 чланова табачког еснафа“.⁹⁵⁶

Уколико имамо у виду чињеницу да су бројне миграције у Кнежевини Србији обележиле период од 1815. до 1860. године, те да се као узрок истих становништво Србије до 1840. године увећавало истим интензитетом као и становништво Сједињених Америчких Држава, а од тог тренутка опадало, можемо закључити да су бројна напуштена турска добра

⁹⁴¹ ИАБ, Коларско-сарачко седларски еснаф (1844-1911), Књига ученика (1849-1873); ИАБ, Коларско-сарачко седларски еснаф (1844-1911), Књига калфи (1850-1903); ИАБ, Стаклорезачки еснаф (1846-1911).

⁹⁴² ИАБ, Сајдијско-кујунцијски и златарско-ливачки еснаф (1850-1911), Књига чланова (1868-1903); Сајдијско-кујунцијск и златарско-ливачки еснаф, Књига калфи (1853-1880); Сајдијско-кујунцијски и златарско-ливачки еснаф (1850-1911), Књига мајстора (1854-1880).

⁹⁴³ ИАБ, Абацијски еснаф (1854-1911), Књига ученика (1849-1860); ИАБ, Абацијски еснаф (1854-1911), Књига мајстора (1840).

⁹⁴⁴ ИАБ, Опанчарски еснаф (1848-1911), Књига калфи (1853-1911); ИАБ, Опанчарски еснаф (1848-1911), Књига ученичких уговора (1848-1910); ИАБ, Опанчарски еснаф (1848-1911), Књига мајстора (1853-1911).

⁹⁴⁵ ИАБ, Ђурчијски еснаф (1821-1911), Књига ученика (1854-1911).

⁹⁴⁶ ИАБ, Кројачко-терзијско-јорганцијски и памуклијански еснаф (1826-1911),

⁹⁴⁷ ИАБ, Папуцијско-чизмарски еснаф (1849-1911), Протокол калфи (1859-1894); ИАБ, Папуцијско-чизмарски еснаф (1849-1911), Протокол калфи (1849-1901).

⁹⁴⁸ ИАБ, Качарски еснаф (1850-1911), Мајсторски протокол (1850-1902); ИАБ, Качарски еснаф (1850-1911), Калфени протокол (1851-1911); ИАБ, Качарски еснаф (1850-1911), Протокол ученика (1851-1911); ИАБ, Качарски еснаф (1850-1911), Протокол помоћних радника (1851-1911).

⁹⁴⁹ ИАБ, Сапунцијски еснаф (1854-1911), Протокол калфи (1851-1911); ИАБ, Сапунцијски еснаф (1854-1911), Протокол шегрта 1856; ИАБ, Сапунцијски еснаф (1854-1911), Потокол мајстора (1851).

⁹⁵⁰ ИАБ, Ковачко-поткивачки еснаф (1852-1911), Протокол мајстора (1850-1911).

⁹⁵¹ ИАБ, Берберско-фризерски еснаф (1847-1911), Књига ученика (1847-1909).

⁹⁵² ИАБ, Воскарско-лецедедерски еснаф (1856-1911), Књига ученика (1858-1910); ИАБ, Воскарско-лецедедерски еснаф (1856-1911), Протокол мајстора (1860-1910).

⁹⁵³ ИАБ, Мутавцијско-ткачки и грнчарски еснаф (1849-1911), Протокол шегрта (1848-1908); ИАБ, Мутавцијско-ткачки и грнчарски еснаф (1849-1911), Протокол калфенски (1852-1911); ИАБ, Мутавцијско-ткачки и грнчарски еснаф (1849-1911), Протокол мајстора (1852-1911).

⁹⁵⁴ ИАБ, Стаклорезачки еснаф (1846-1911), Књига ученика (1864-1911); ИАБ, Стаклорезачки еснаф (1846-1911), Уписник чланова (1864-1911).

⁹⁵⁵ ИАБ, Зидарско-тесачки еснаф (1851-1911), Књига калфи (1861-1892); ИАБ, Зидарско-тесачки еснаф (1851-1911), Протокол ученика (1864).

⁹⁵⁶ Riza Muderizović, „Popis sarajevskih zanatlija iz god. 1848“, *GZMS*, XLI, Sarajevo, 1929, 8-9.

додељивана насељеницима на коришћење. Кнез Милош је почео са доделом земљишта сељацима, а у градовима су турске трговце и занатлије у дућанима заменили досељеници. Насељавање Кнежевине Србије од стране странаца наставило се у другој половини XIX века, па је, на пример, након Нишке буне, 1861, у Србију прешло 11.000 грађана.⁹⁵⁷ Босанско становништво привремено се настанило у Србији након гушења буна у Босанској Крајини и Посавини 1858. године. Саферском наредбом Царство је настојало да уреди односе у земљишном праву. У Нишком и Видинском санџаку немуслиманско становништво није било спокојно услед високих дажбина. Лесковачким законом из 1860. године настојало се да се сеоско и варошко становништво умири, али се исто ипак исељавало у Србију.⁹⁵⁸

Постепено исељавање Турака из вароши и касније бомбардовање Београда, условило је пораст броја занатлија међу српским живљем, те да бројни дућани, већ у оронулом стању, не буду од користи ни новим власницима. Низале су се молбе српских грађана за пријем у чланство еснафа, те се на тај начин и институционално организовање занатлија развијало и сами еснафи снажили свој утицај. Већ 10. августа 1862. извесни Милић Аровић, који је био настањен на Стамбол капији, поднео је молбу Еснафу терзијском коме моли Еснаф да му дозволи да отвори своју мајсторску радњу наводећи да је „као редован шегрт, потом као калфа у покорности служио код г. Јове Кујунџића, те да намерава да полаже мајсторски испит.“ Истовремено, навео је да су му „у овим бурним временим нестала сва свидатељства“, што је био чест случај међу занатлијама, па из тог разлога не може добити службу ни код једног терзијског мајстора, а посебно јер су се терзијски мајстори „којекуда по внурености разишли“.⁹⁵⁹

Ипак, муслиманско становништво које је остало у Београду након бомбардовања и самостално се бавило производњом чинило је 117 занатлија. На основу података који су нам били на располагању разврстали смо их у следећој табели:⁹⁶⁰

редни број	занат	број занатлија	редни број	занат	број занатлија
1.	касапски	13	20.	магазацијски	7
2.	ескицијски	2	21.	казаски	8
3.	балукцијски	13	22.	балтацијски	1
4.	папуцијски	4	23.	кафецијски	3
5.	телалски	1	24.	салепцијски	2
6.	арабацијски	1	25.	гаваски	1
7.	кечецијски	2	26.	лулецијски	1
8.	тутунџијски	3	27.	терзијски	1
9.	дунђерски	7	28.	клинџијски	1
10.	сакацијски	3	29.	фенерџијски	1
11.	бурекџијски	2	30.	кујунџијски	4
12.	берберски	5	31.	налбантски	1
13.	кочијашки	1	32.	ђумрукџијски	1
14.	пиљарски	2	33.	каикчијски	3
15.	догрмаџијски	1	34.	бичакчијски	1
16.	бакалски	8	35.	млекаџијски	1
17.	дуванџијски	5	36.	мумџијски	3

⁹⁵⁷ Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004, 29.

⁹⁵⁸ Исто, 59.

⁹⁵⁹ ИАБ, УГБ, 1862, к. 606, Ф. XVIIа, 496.

⁹⁶⁰ Подаци преузети из: Видосава Николић, *н.д.*, 282.

18.	сарачки	4	37.	платнарски	1
19.	табачки	6			

Муслимани који су се бавили занатима чинили су средњи друштвени слој. Занати којима су се бавили били су и даље традиционални, те овако малобројни и верни устаљеној технологији израде производа нису чинили никакву конкуренцију српским занатлијама удруженим у еснафе.

5.5.2.1. Механџије

Гостионичари нису припадали угоститељском слоју привредника већ су припадали слоју занатлија. Механе су биле везане за свакодневни живот мушкараца. У њима су проводили слободно време и дружили се. У њима је цветао и криминал, па је полиција надзирала рад механа.⁹⁶¹

Бојана Миљковић-Катић сматра да је „у време уставобранитеља усмерење кафанске и механске делатности на градска насеља био део привредне политике. Док су у време кнеза Милоша добијале дозволу преко сеоских старешина од кнеза, у време уставобранитеља Министарство унутрашњих дела било је задужено да заједно са Управом града Београда контролише отварање и рад градских механа. Аренда је 1834. године за градске кафане износила 10, а сеоске 5 талира годишње. Када се 1840. године плаћање аренде путем акциза, власници су аренду плаћалиу на основу искоришћеног пића (вино, ракија, пиво)“.⁹⁶²

Повећање броја механа у селима у којима се нису поштовали хигијенски услови рада, те чињеница да су исте углавном обављале делатност у оронулим здањима, условила је поопштравање услова и мера под којим су се издавале дозволе за отварање механа. Уредба о механама из 1861. године третираола је кафане као сеоске, градске и друмске, а подразумевала је и три класе. Овој Уредби претходило је утврђивање нових услова за изградњу кафана, а које је подразумевало да исте морају бити типски грађене или према већ постојећем моделу. Било је предвиђено да минимална удаљеност кафана буде један ипо сат хода.⁹⁶³

Пре доношења Уредбе о кафанама, међу механџијама се јавио и међусобни осећај конкуренције, те се у вези са тим може закључити да је изградња кафана била масовнија него у првој половини XIX века. Како би се утврдио број постојећих механа, Цветко Рајовић, министар унутрашњих дела, је доставио 02. јуна 1842. године наредбу Управи града Београда којом је Управи наложено да достави списак београдских механа са подацима о притежаоцима и стању објеката. Попечитељство је намеравало да смањи број кафана и механа у граду, а „да се никоме неправда не учини“.⁹⁶⁴

У решавање питања смањења броја гостионичара укључио се и Суд вароши Београда и установио да у вароши ову делатност обавља укупно 226 гостионичара (механџија и кафанџија). Међу њима 24 „дућана су аустријски“, а остале механе српске и турске. Суд је посебно нагласио да се гостионичари у вароши овим послом „већ неизвесно време без сваког дозвољанија баве“. Само 164 гостионичара је било учлањено у еснаф, а за 55 је суд вароши установио да су „подзирателни и опасни и много би се учинило када би се затворили“. Посебно је негативно оцењен рад кафане Муле Мемедовића, коју је уступио извесном Хајнриху Вилхелму јер је Еснаф утврдио да се „у њој рђаво друштво купи“. Било је препоручено да убудуће нико не сме отворити гостионицу без одобрења Управитељства.⁹⁶⁵

⁹⁶¹ Владимир Јовановић, *Сјај и беда варошког живота : маргиналне скупине и државна реакција у Србији 19. века*, Београд 2017, 72.

⁹⁶² Бојана Миљковић-Катић, „Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији“, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата): зборник радова*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Београд 2011, 122.

⁹⁶³ Исто, 123.

⁹⁶⁴ ИАБ, УГБ, 1842, к. 19, Ф. II, 895.

⁹⁶⁵ ИАБ, УГБ, 1842, к. 19, Ф. II, 895.

Срби су често узимали у закуп кафане и гостионице од Турака. Ова појава је била распрострањена посебно након бомбардовања Београда 1862. и иселјавања муслимана из вароши. Турци су углавном тражили да кирију добију увек унапред за следећи месец, а заинтересована страна била је обавезна да, уколико пожели да се током године исели, плати кирију за целу годину.⁹⁶⁶ На овај начин је Мехмед Бефир ага Бајрактаревић из Београда, члан Меџлиса у тврдињи београдској, склопио уговор о закупу са извесним Јефтом Костићем, којим се обавезао на издавање кафане која се налази код Бајракли џамије на Зереку, поред симицинице у његовом власништву, за 100 гроша чаршијских, од Митровдана 1864. до Митровдана 1865. године.⁹⁶⁷

Михаило Ристић и Михаило К. Петровић, механције из Београда молиле су Управу града Београда да се затвори турска кафана „Турски ан“ у ком је илегално живео извесни Фридрих М, „поданик Хановера“, све до бомбардовања Београда, који је у овом периоду држао Тодор Костић, механција из Београда.⁹⁶⁸ У истом писму механције су тражиле да се затворе и кафане на Великој пијаци и кафане у „чаршији идући према Стамбол капији, наспрам дућана Томчетовог“. У својој молби навели су да су то турске зграде које се нису нашле у списку српских кафана и механа Управе града Београда од 20. фебруара 1863. јер су и саме изгубиле „механско право“, а под кирију је Турски хан узео Тодор Костић, а другу кафану Мића Ристић.

Поменути Мића Ристић, београдски гостионичар је истовремено додао да су одавно већ све турске кафане у Београду затворене осим механе „Турски хан“ на Великој пијаци и кафане која се налази наспрам Томчетовог дућана према Стамбол капији, те да он већ 15 година „седи у кафани Шемсије Турчина“ у коју је уложио средства ради одржавања и има право да је користи до Ђурђевдана следеће године“.⁹⁶⁹

Управа града Београда је 24. марта 1867. године доставила Попечитељству внатрених дела Попис бомбардованих турских кафана у вароши 1862. које су 15. марта 1867. године у прешле у припадност Управе града. Међу механама биле су следеће⁹⁷⁰:

1. Механа „Турски хан“ са дућанима и другим припадајућим зградама која је припадала Мемед Али Капетан-паши, а издата је у закуп за 26.250 гроша и 10 пара за период од Митровдана 1866. до Митровдана 1867. године Кости Тодоровићу, механцији. Управа града је напоменула да, у складу са локацијом на којој се налази и приходу коју остварује, не би требало да се затвара.

2. Кафана која је припадала Мули Шамлији, а која се налази наспрам извесног Томе М. Лека у чаршији код Стамбол капије и издата је у закуп за 3.811 гроша Николи Прапорчетовићу, трговцу. Напоменуто је да се у чаршији бивше Стамбол капије где се налази овај објект постоји неколико приватних кафана, те да би је требало затворити јер остварује мали приход и „устројена је према пређашњем власнику“.

3. Кафана са дућанима и другим зградама која је припадала Мули Ахмету Абди Агићу на Сави и налазила се наспрам бивше Сава капије „идући од басамака“, а издата је под закуп за 17.500 гроша Николи Панајотовићу, кафеџији. Управа је закључила да се ова кафана не би требало затварати у складу са локацијом на којој се налази и приходима које остварује.

4. Кафана са фурунџицом и другим зградама која је припадала Алији Мемедовићу на Сави (поред бивше Сава капије), а издата је у закуп за 12.201 грош Кости Михаиловићу, кафеџији. Управа је закључила да, уколико се не затвори кафана под бројем 3, ова неће бити потребна.

5. Кафана која је припадала Амету, Турчину наспрам Бајрак џамије на Зереку у сокаку која је издата у закуп за 6.512 гроша Милану Николићу, бакалину. Управа града је закључила да би је требало затворити.

⁹⁶⁶ ИАБ, УГБ, 1862, к. 786, Ф. XXXV, 349.

⁹⁶⁷ ИАБ, УГБ, 1862, к. 786, Ф. XXXV, 349.

⁹⁶⁸ ИАБ, УГБ, 1862, к. 615, Ф. XXII, 372; ИАБ, УГБ, 1865, к. 864, Ф. XXIV, 323.

⁹⁶⁹ ИАБ, УГБ, 1865, к. 864, Ф. XXIV, 323.

⁹⁷⁰ ИАБ, УГБ, 1868, к. 1133, 119.

6. Кафана (зграда приватна) на Сава капији из масе покојног Косте Пупчетовића, а плац у власништву миримана Алије. Према сведочењу татора у овом објекту ради кафеџијска радња Јоце Штерића и његовог ортака Косте Нинковића у складу са договором који је остварен са татором Косте Пупчетовића. Уговор је важио од Ђурђевдана 1866. до Ђурђевдана 1869. године.

7. Кафана са фурунџиницом, лебарском и другим зградама коју је посаедовао Алија Мемедовић на Сави до бивше Сава капије која је издата у закуп за 12.201 грош Кости Михаиловићу, кафеџији. Требало је да буде затворена уколико остане кафана код Мале чесме.

8. Кафана у сокаку који се протеже од Лончарске чаршије ка Лиману, а издата је у закуп за 411 гроша Филипу Петровићу.

Нису само механски објекти били спорни већ се администрација Управе града Београда суочавала са питањем земљишта које је било у власништву муслимана, а након њиховог одласка изграђени су нови објекти на овом земљишту.

Стога је Управа проценила вредност механа и земљишта на коме су се налазиле, те је процену доставила Попечитељству внатрених дела.

Списак је био следећи⁹⁷¹:

1. Кафана у Варошком кварту од 110 дуката и плац од 350 гроша цесарских (Муле Мемелића у чаршији близу Стамбол капије)

2. Кафана у Варошком кварту од 150 дуката и плац од 1550 гроша цесарских (Муле Ахмета Абди Алића „спроћу Сава капије идући басамцима“)

3. Кафана у Варошком кварту од 350 дуката и плац од 1500 гроша цесарских (Алије Мемедовића на Сави до Сава капије)

4. Кафана у Варошком кварту од 120 дуката и плац од 250 гроша чаршијских (Амета наспрам Бајрак џамије на Зереку)

5. Кафана у Варошком кварту од 600 дуката и плац од 1500 гроша цесарских (маса поч. Косте Пупчевића)

6. Кафана у Савамалском кварту од 35 дуката и плац од 200 гроша цесарских (у сокаку који иде од Лончарске чаршије ка Лиману)

7. Механа у Савамалском кварту од 150 дуката и плац од 400 гроша цесарских (од Лончарске чаршије ка турској џамији)

8. Механа у Дорћолском кварту од 34 дуката и 45 гроша цесарских (на ћошку Јеврејске мале у главном сокаку)

9. Кафана у Дорћолском кварту од 25 дуката и 130 гроша цесарских (на Битпазару зграда сасвим трошна и мора се средити)

10. Механа у Дорћолском кварту од 72 дуката и плац од 50 гроша цесарских (у главној чаршији)

5.5.2.2. Амамџије

Хамама су као и други комунални објекти издавани у закуп, заправо сви они који су били у упоредљивом стању. На исти начин Срби су склапали уговоре или усменим договором добијали комуналне објекте на коришћење уз обавезно плаћање месечне надокнаде. Џафер Алић склопио је уговор о издавању хамама на Битпазару Ристи Симићу у коме је изјавио да исти даје у закуп од 23. априла 1865. до 26. октобра исте године за пет гроша цесарских месечно.⁹⁷²

Управа града Београда је настојала да се турска добра која би им могла бити од користи очувају у постојећем стању па је Кости Грумбулу, хамамџији из Београда забранила рад јер је у турском хамаму на Видин капији, који је водио, потпаљивао ватру дрвима која су се налазила

⁹⁷¹ ИАБ, УГБ, 1868, к. 1133, 119.

⁹⁷² ИАБ, УГБ, 1865, к. 838, Ф. XIV, 225.

у хамаму. Исти се обратио Управи града 25. октобра 1862. и замолио да му се рад поново одобри и навео „да ништа што је турско неће дирати“.⁹⁷³

5.5.2.3. Кочијаши

Управа града Београда настојала је да одржи рад кочијаша у београдској вароши иако је била упозната са чињеницом да су кочијаши превозили варошане по различитим тарифама које су утврђивали по сопственом нахођењу и у складу са субјективном проценом. Тако се Управа града Београда 11. новембра 1841. жалила на два турска кочијаша из Београда, Рустема Чауша и Мемиша како су цео дан по вароши возали офицере на књажевски бал најпре за пет, па шест, а затим за надокнаду од седам цванцига.⁹⁷⁴

5.5.2.4. Занатски дућани

Као и у свим градовима који су и даље подсећали на османске, занатски дућани у Београду су били поређани један до другог. Представљали су занатске радионице у којима се понекад и становало. Постепено су се формирале чаршије чије су куће и дућани били трошни, али њихове занатлије су се груписале према врсти заната како би ова здања заштитили од могућег пожара. Исте те радионице биле су радње за продају занатских услуга и добара и својим специфичним изгледом давале су посебан печат чаршији и вароши. Красили су их велики дрвени капци којим су се затварале просторије радионице, а које су по правилу биле окренуте према улици. Ови су капци закључавани катанцима ради заштите.⁹⁷⁵

Исте ове дућане муслимани нису желели да дају Србима у закуп или их продају у бесцење већ су их и спаљивали.⁹⁷⁶

Управни органи нису имали надлежност да контролишу промет непокретних добара која су остала у власништву Турака. Због тога, поједини дућани нису могли бити издати на коришћење и враћени у употребљиво стање. Када се Андрија Јовановић, терзија из Београда обратио Управи града Београда с молбом да се из дућана Табака Ибрахимовића исели једно лице, како би га он користио и за исти плаћао кирију, Управа му је морала одбити молбу с образложењем да у надлежности Управе нису турска добра.⁹⁷⁷

Изузетак су представљала порушена турска добра, а посебно након предавања кључева града и одласка Турака из града. Управа града Београда је организовала продају заосталог материјала који је припадао турским добрима на основу сугестија Министарства војске. Истовремено је наређено да Управа града одреди једног чиновника који ће присуствовати продаји, бележити податке и прикупити новац заједно са изаслаником Али беја, турског представника. Наређено је да се продаја грађе турских кућа објави и добошем.

У вези са претходним Управа града је поднела извештај Министарству: „У званичним новинама објављено је да ће се данас продавати грађа од оних кућа у граду које су имовина приватних лица. На ову објаву у новинама слабо се купаца јавило данас, због тога што они који ову стару грађу употребљавају слабо новине читају.“⁹⁷⁸ Продаја се вршила сваког дана од девет до 12 часова, а после подне од 15 до 18 часова.

Протокол лицитације продатих „зграда“ приватних лица у Београду 4. априла 1868. је обухватао следеће објекте:⁹⁷⁹

1. Дућан са три зида који је купио Ђорђе Ђоза за 1.220 гроша и 20 пара чаршијских;

⁹⁷³ ИАБ, УГБ, 1862, к. 618, Ф. XXIV, 434.

⁹⁷⁴ ИАБ, УГБ, 1841, к. 15, Ф. V, 1701.

⁹⁷⁵ Александар Дероко, *н.д.*, 13.

⁹⁷⁶ Сретен Л. Поповић, *н.д.*, 273.

⁹⁷⁷ ИАБ, УГБ, 1864, к. 786, Ф. XXXV, 357.

⁹⁷⁸ ИАБ, УГБ, 1871, к. 1328, Ф. XXVI, 94.

⁹⁷⁹ ИАБ, УГБ, 1871, к. 1328, Ф. XXVI, 94.

2. Адвокатску кућу са два танка дувара и капијом коју је купио Ђорђе Ђоза за 2.000 гроша и 10 пара чаршијских;
3. Асурциницу и дуванциницу које је купио Никола Живковић за 560 гроша;
4. Три дућана под једним кровом које је купио Никола Живковић за 700 гроша;
5. Дућан и један „зидић одстрага“ који је купио Арон Нисим за 800 гроша;
6. [Кујунциницу] коју је купио је Никола Живковић за 602 гроша;
7. Четири дућана без дувара које је купио Никола Живковић за 1.550 гроша и 10 пара;
8. Дућан-берберницу и 1 шупу које је купио Никола Живковић за 331 грош и 20 пара;
9. Дућан-калфенску собу и шупу које је купио Никола Живковић за 410 гроша и 10 пара;
10. Три дућана које је купио Никола Живковић за 560 гроша;
11. Дућан и кров шупе које је купио Никола Живковић за 460 гроша;
12. Адвокатску собу коју је купио Никола Живковић за 901 грош;
13. Кућу у авлији са два зида и шупа које је купио Никола Живковић за 2.230 гроша и 10 пара;
14. Кућу при земљи у авлији и 1 шупа коју је купио је Арон Нисим за 499 гроша и 30 пара;
15. Три куће у авлији „при земљи“ са четири зида које је купио је Никола Живковић за 1600 гроша и 10 пара;
16. Две куће у авлији и „адвокатна са 4 зидића“ коју је купио Ђорђе Вишњић за 2100 гроша и 30 пара;
17. Три кућице, шупе и тарабе око куће које је купио Арон Нисим за 1119 гроша и 3 паре;
18. Кућу на брегу, кујну и шупу коју је купио Никола Живковић за 1602 гроша и 10 пара;
19. Три кућице у једној авлији, минарета и плот које је купио Никола Живковић за 1721 грош и 10 пара;
20. Кућица и шупа коју је купио Никола Живковић за 701 грош и 10 пара;
21. Кућа са четири зида коју је купио Никола Живковић за 1702 гроша и 20 пара;
22. Двокатна кућа са зидовима коју је купио Сава Ристић за 2000 гроша и 10 пара;
23. Шупа коју је купио Ђорђе Вишњић за 334 гроша;
24. Кућа са шупом и зидовима коју је купио Ђорђе Вишњић за 1050 гроша и 10 пара;
25. Стара кућица и зид које је купио Ђорђе Ђоза за 399 гроша и 30 пара;
26. Кућа, шупа и тарабе које је купио Сава Ристић за 1141 грош и 10 пара;
27. Кућа и плато са шупом које је купио Никола Живковић за 650 гроша и 10 пара;
28. Три кућице „при земљи“ које је купио Ђорђе Вишњић за 510 гроша и 10 пара;

Средства од продаје износила су 29.460 гроша. Међутим, нису сви купци исплатили новац, те се Управа града Београда обратила министру војске наводећи да Ђорђе Ђоза, кафеџија, не жели да исплати новац који је остао дужан на основу купљених турских добара путем лицитације све док му се не дозволи да део купљених добара не однесе или додатно сруши и након тога вештаци утврде да материјал вреди онолико колико је лицитацијом утврђено.⁹⁸⁰ Тек 1869. године је Управа града Београда доставила писмо Халила Нејалефа, Турчина министру војске у коме га извештава да је Ђорђе Ђоза платио купљена турска добра и измирио дуговање у износу од 13.176 гроша чаршијских и 30 пара.⁹⁸¹

Општина града Београда је често слала стручне комисије са задатком да утврде стање турских дућана, па је тако комисија направила извештај 26. августа 1864. о стању турских дућана на Великој пијаци у коме је навела да се појединим дућанима „на ветру љуља кров, а међу њима се налазе и две касапнице.“ Из тог разлога наложено је да се оформи нова комисија од три мајстора и једног инжењера како би се утврдило стање објеката „који су опасни за

⁹⁸⁰ ИАБ, УГБ, 1871, к. 1328, Ф. XXVI, 94.

⁹⁸¹ ИАБ, УГБ, 1871, к. 1328, Ф. XXVI, 94.

пролазнике“. Министарство иностраних дела је примило овај допис и 09. септембра исте године донело одлуку да поменути дућани остану у истом стању „јер су турски“. Али Низам беј који је био власник дућана, одлучио је да не шаље свог представника на организовану лицитацију дућана Управе града одређену за 26. фебруар 1865. године.⁹⁸²

Оне објекте које је Управа града Београда узела у надлежност, могла је издавати у закуп или их реконструисати и искористити за другу намену.

Турска земља је на тај начин коришћена за смештај једног дела Варошке болнице, а не за изградњу нових дућана које би могли изнајмљивати грађани Београда. Управа града није дозвољавала да општинска управа користи без плаћања закупа некадашњу турску земљу код Сака чесме, под нумером 630, па је Попечитељство финансија тражило од Државног савета, 1866, да одреди висину закупнине исте земље. Управа града Београда је претходно Општину обавезала да од 01. новембра 1865. до 01. фебруара 1866. плати 900 гроша. Међутим, министар финансија је на крају одлучио да општинска власт буде ослобођена плаћања коришћења земљишта и бивше турске куће на њему, која је иначе била забележена у општинском списку као бивше турско добро.⁹⁸³

5.5.3. Муслимани: трговци у београдској чаршији

Трговачки слој био је обавезан део једне чаршије у којој се свакодневно вршила продаја и куповина различитих добара.

У изворима османске провенијенције трговац се помиње као *туџар* (тур. *tüccar*).⁹⁸⁴ Неретко су трговци означавани и речју *базерџан*, која потиче из персијског језика, али је у овој терминологији била присутна и њена вулгарна форма *базерђан* (тур. *bazergân*). Глиша Елезовић у *Турским споменицима* наводи да је трговац „човек који се бави куповином и продајом“.⁹⁸⁵ Трговци који су своје пословање базирали на трговини на велико (тур. *toptan ticaret*) називани су топтанџијама, а они чије је пословање било усмерено на трговину на мало (тур. *parakende*) називани су паракендеџијама. Трговци су се издвојили као посебна друштвена категорија, а неретко су чинили и виши слој друштва.⁹⁸⁶

Након што је Београд пао под турску власт издвојили су се први трговци. Између два пописа, од 1536. до 1560. године, забележено је повећање броја трговаца са два на 15. Трговачки еснаф у граду регистрован је пре 1560. године. У овом периоду најзначајније место заузимали су трговци који су у свом поседу имали винограде и баште. Узгајање винове лозе био је веома уносан посао. Узгајивачи су узимали поседе у закуп, а забележено је неколико муслимана који су гајили винову лозу у околини Београда:⁹⁸⁷

име поседника	звање/занимање	локација	приход
Мехмед-ага	први коњаник		6 ока
Хусејин-ага	други ага табије	Булбулдер	6 ока
Мустафа-ага		други коњаник	8,5 ока
Дервиш Мехмед бекташија	други ага табије		10 ока
Хусејин-бег			3 оке
Ибрахим	Мириалај	Карабурма	4 оке

⁹⁸² ИАБ, УГБ, 1865, к. 825, Ф. VIII, 50.

⁹⁸³ ДАС, ДС, 1866, 364.

⁹⁸⁴ Термин *туџар* потиче из арапског језика и представља сломљени плурал именице *таџир* у значењу трговац. Термин „تاجر“, у: Teufik Muftić, *n.d.*, 154.

⁹⁸⁵ Марија Коцић, *n.d.*, 191.

⁹⁸⁶ *Historija Osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 58-60.

⁹⁸⁷ İlhan Türkmen, *op. cit.*, 293-294.

Мустафа	ага градске табије	Карабурма	10 ока
Хусејин	Чорбација	Карабурма	8 ока
Ибрахим	Мирилај	башта и виноград на Карабурми	6 ока
Ибрахим	Мирилај	Карабурма	4 оке
Мехмед-ага	први коњаник		20 ока
Камил Абдулах и Мехмед	Топције		14,5 ока
Хасан-ага	Топција	на обали Дунава	7 ока
Ахмед	топцијски ћехаја		14, 5 ока

За разлику од првог периода када су се након освајања Београда оснивали еснафи у које су се уклањивали муслимани који су имали винограде и баште у околини Београда, период XIX века обележило је потпуно истискивање муслиманског становништва из ове гране привреде.

Кнез Милош Обреновић је веома рано почео да примењује идеју о планирању привредних делатности. Непосредно након Првог и Другог српског устанка јавили су се први проблеми у области српске привреде јер су представници српских власти настојали да разграде привредни систем који су поставили Турци. Турци су, пак, сам зачетак српског привредног система урушили.⁹⁸⁸ Сматра се да „овај дисконтинуитет у развоју није превладан ни успостављањем двојне српско-турске власти, а посебно се учачао у области трговине“.⁹⁸⁹

Важно је напоменути да је спољна трговина увек била важнија и уноснија од унутрашње и транзитне. Она се обављала са Аустријом, Османским царством, Влашком и Молдавијом. За Кнежевину Србију је било важно то што су сви трговачки уговори које је Османско царство потписало са земљама на Западу, важило и за њен простор. Новим законским актима који су доношени у периоду Танзимата у Османском царству посебна пажња посвећена је уређењу финансијског система, те развоју привреде. У том смислу је трговина, а посебно спољна, требало да има важну улогу. Премда је циљ био да се подршка домаћим трговцима, догодило се сасвим супротно. „Муслимански трговци суочени са конкуренцијом чија је валута била стабилнија, а роба приступачнија су постепено губили водећу улогу на домаћем тржишту“.⁹⁹⁰ Након што је потписан трговачки уговор између Османског царства и Велике Британије 1838. године који је омогућио трговцима из Велике Британије да на тлу Царства тргују несметано, положај трговачких елита у провинцијама се погоршао. Први Трговачки закон у Османском царству донесен је 1850. године и представљао је превод француског законика.⁹⁹¹

Истанбул је у XIX веку и даље био најважнији центар у коме су се набављали производи различите врсте иако се трговачка размена обављала и са Бечом и Пештом. Није само мали број муслимана који су живели у Београду представљао проблем у развоју трговине и занатства већ и високе таксе које су се наплаћивале приликом транспорта робе. Београд је дакле био и трговачки и транзитни центар трговине. Поједине трговачке породице из Сарајева имале су намеру су да продају своју робу у Београду, али све до седамдесетих година XIX века трговина са Сарајевом се углавном одвијала преко Београда, али не и са београдским трговцима у мери у којој се могла развијати.⁹⁹²

Трговина која се одвијала у дућанима је успела да се обнови након Другог српског устанка. Разлог томе лежи у чињеници да су за покретање трговачког посла у радњи била

⁹⁸⁸ Бојана Миљковић-Катић, „Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији“, 119.

⁹⁸⁹ Исто.

⁹⁹⁰ Nana Younis, *n.d.*, 25-26.

⁹⁹¹ Исто.

⁹⁹² Исто, 123.

потребна мала средства.⁹⁹³ Како би дућанска трговина била сконцентрисана у градским насељима у време кнеза Милоша забрањено је отварање сеоских дућана, најпре 1818, па 1820. године. На овај начин су дућанције биле натеране да се преселе у град. Кнез Милош је 1831. године поново дозволио отварање радњи у селима, па је забележено да их је отворено 16. Међутим, трговина се у селима није одвијала несметано јер се у корист сеоске општине плаћало пет талира на годишњем нивоу.⁹⁹⁴

Након обнародовања Устава из 1838. године трговина се развијала готово несметано, а број трговинских радњи који је могао бити отворен на селу је износио један. У време владавине кнеза Михаила није прекинута ова пракса иако су трговци у варошима временом схватили да постојање конкуренције у удаљеним местима не утиче на њихов рад.⁹⁹⁵

Приликом формирања нових градских насеља или када су сеоска добијала статус градског природно су се створили услови за формирање чаршије као места за обављање трговине.⁹⁹⁶

Муслимани су у махом живели у неколико махала и пре бомбардовања Београда 1862. године од којих су три четврти чиниле занатски и трговачки центар. Према подацима из 1862. године у Султан Мустафиној махали налазило се 13 дућана муслимана, у Бајракли 58, у Реис ефендијиној 122 и у Али-пашиној 42 дућана.⁹⁹⁷ У истим махалама пословали су Јевреји и Срби. У Султан Мустафиној махали Срби су поседовали 14, а Јевреји 9 дућана, у Бајракли махали Срби су поседовали 60, а Јевреји седам дућана, у Реис ефендијиној Срби 15, а Јевреји пет и у Али-пашиној Срби 15, а Јевреји девет дућана.⁹⁹⁸ У складу са наведеним подацима можемо закључити да су муслимански трговци и занатлије доминирали у Бајракли и Реис ефендијиној махали.

5.5.3.1. Трговина стоком

Власти Кнежевине Србије су настојале да истисну муслимане из привредног живота, па су област трговине усмерили ка сточарству, тачније трговини свињама. Трговина свињама постала је окосница привредног развоја Кнежевине Србије. Муслимани нису желели, али нису ни могли да се баве трговином свињама из верских убеђења, али и због ограниченог права настањивања. Како се у градским срединама задржао и традиционални начин османске трговине, властима је било важно да у њима доминантну улогу у трговини имају српски трговци.⁹⁹⁹ На панађурима се одржавала размена добара, па и стоке. На основу Уредбе о панађурима из 1839. уређено је време и место одржавања панађура. Они су од тада организовани једном годишње у сваком округу.¹⁰⁰⁰

Касапи који су имали радње у вароши продавали су месо које су набављали од српских сељака. Варошани су се у јесен 1841. жалити Управи града како се из касапница београдских Турака Ејупа и Мурата „осећа задах који трује варош“, јер се стока за продају коље у радњама. Управа је спровела истрагу и обратила се Тамил-паши, београдском мухафизу с молбом да се поменути стока коље изван вароши и допрема у радње ради даље дистрибуције. Тамил-паша је наложио да се поменути касапи опомену да своју стоку чије месо продају кољу ван вароши.¹⁰⁰¹

Поједини касапи су склапали уговоре са Управом града Београда и узимали у закуп непокретна добра у виду обрадивог земљишта или земље за испашу. Управа града је у складу

⁹⁹³ Бојана Миљковић-Катић, „Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији“, 118.

⁹⁹⁴ Бојана Миљковић-Катић, „Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији“, 119.

⁹⁹⁵ Исто, 119-120.

⁹⁹⁶ Исто, 121.

⁹⁹⁷ Видосава Николић, *н.д.*, 270.

⁹⁹⁸ Исто.

⁹⁹⁹ Бојана Миљковић-Катић, „Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији“, 119.

¹⁰⁰⁰ Исто, 126.

¹⁰⁰¹ ИАБ, УГБ, 1841, к. 15, Ф. V, 759.

са Уговором од 30. марта 1854. уступила Сами и Мамуту Ејуповићу, браћи касапима из Београда „Аду Циганлију“ од 1. марта 1854. до 1. новембра 1855. године за 421 талир аренде годишње. Арендаторима су имали право да ору чисту земљу, користе је за пашу или косидбу, те пуштају стоку на испашу на читавом простору Аде. Нису имали право да секу шуму на Ади и „пруће за шпекулацију, него само колико им је нужно за зграде и ограде“. Имали су слободу да подижу објекте на Ади и да исте након истека уговора о закупу оставе Управи града на коришћење. Уколико би се нека бина при истеку уговора затекла у трошном стању или се срушила, арендатори су били дужни да исту сруше или почисте сав материјал и потпуно чист плац уступе Управи града, а Управа града је имала право да без сваког реалног разлога и објашњења склопљени уговор раскине.¹⁰⁰²

Међу касапима је у вароши владала конкуренција. Пандил Вуковић и Никола Миленковић, арендатори касапница тужили су Турчина Дулу из Београда управним органима власти, 4. новембра 1861, јер је поред два касапничарска дућана отворио и трећи-касапницу на Сави, тражећи да му се што пре забрани да држи касапницу и продаје упаковано месо. Истовремено су навели да у том крају нема других Турака, осим понеких низама београдске тврђаве за „које ово месо лиферују“. Министарство иностраних дела одговорило је дописом од 5. фебруара 1862. да нема сврхе билом шта „код турских властимпредузимати“ јер, и уколико би се ишта могло учинити, то би била забрана Турцима да уопште држе касапнице.¹⁰⁰³

5.5.3.2. Трговина пољопривредним и шумским производима

Трговина дуваном

У Кнежевини Србији се, од индустријски производа, најчешће трговало дуваном, ланом и конопљом. Становницима сеоских насеља се педесетих година XIX века делило семе дувана познатијег под именом *бошча* како би се тиме подржао узгој дувана. Са узгојем ове врсте дувана се престало јер је било утврђено да нема довољно интересовања.¹⁰⁰⁴ Србија је често била и транзитна земља за промет овом робом. Цена „бошча дувана“ у београдској чаршији 1851. године износила је од 12 до 20 гроша по килограму.¹⁰⁰⁵

Трговина дуваном се обављала путем река Саве и Дунава и понајвише са Хабзбуршком монархијом у коју се извозио махом бурмут. Бурмут је био цењен па је његова цена по килограму износила око 12 гроша, а Лука Мркобрада наводи да се толико „1854. године плаћало за једно јагње“.¹⁰⁰⁶ Када би се дуван увозио у Кнежевину путем реке Дунав, такса би се плаћала на царини у Радујевцу. Списи српске провенијенције сведоче да је 1845. године такса за 4.150 ока дувана износила 800 гроша. Било је погодно узгајати дуван у околини Бајине Баште, Шапца и Алексинца. Дуван који се из Османског царства увозио у Србију и у њој користио није био квалитетан, а његова цена је 1850. године варирала од 1,5 до 2 гроша по килограму.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰² ИАБ, УГБ, 1854, к. 216, 9.

¹⁰⁰³ ИАБ, УГБ, 1862, к. 579, Ф. IV, 101.

¹⁰⁰⁴ Бојана Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834-1867*, Београд 2014, 143.

¹⁰⁰⁵ Реч је о турском грошу који је био званична монета Кнежевине Србије и Османског Царства. Један грош износио је 40 пара. Био је једна од најпознатијих монета на српском тржишту уз турску мамудију, аустријски дукат и сребрни аустријски талир. Лука Мркобрада, *н.д.*, Београд 2018, 20; 40.

¹⁰⁰⁶ *Исто*, 40.

¹⁰⁰⁷ *Исто*.

Трговина кафом

Кафа је била један од традиционално увожених производа. Конкуренција је међу трговцима обичнаом, самсарском и Рио кафом била свеприсутна. Кафа се набављала углавном из Скопља, а након задржавања у Београду слала се у Сарајево и друге босанске градове.¹⁰⁰⁸

Трговина кафом одвијала се уз трговину шећером. Трговци су увозили шећер и кафу у товарима махом из Аустрије, а током педесетих година XIX века, увоз је био највећи. Таксе на увоз ових производа биле су веома високе, па се неретко ова роба кријумчарила. Осим Турака из Адакалеа и Смедерева, који су се понајвише бавили кријумчарењем кафе и Јевреји су робу преносили тајно. Због велике потражње кафе и шећера на пијацама у Србији и у београдској чаршији цена кафе се кретала од 5,75 до 8 гроша по килограму, а шећера од 5 до 7 гроша.¹⁰⁰⁹ Цена кафе у Сарајеву је 1866. године варијала од 10 до 10,20 гроша по оки.¹⁰¹⁰

Култура испијања кафе имала је посебно место у оријенталној чаршији. Иако су се београдска варош и чаршија мењале овај обичај се задржао. Још је Ото Дубислав Пирх забележио неколико речи о посебном уживању у испијању кафе дајући сликовит опис своје посете Хусејин-паши: „Кафа ситно туцана, сипа се са талогом и пије без шећера. Кафа, тако добра и јака, да се човек убрзо навикне да је тако пије. Кафа се срче кап по кап и нарочито се удише њен мирис, те отуда кад неколико Турака пију кафу наступи шум од сркања, који комично изгледа према њиховим озбиљним лицима“.¹⁰¹¹

Трговина кукурузом

Основ пољопривредног развоја Кнежевине Србије чинио је узгој житарица, а највише пажње тридесетих година XIX века поклањало се узгоју кукуруза (80% укупне производње житарица). Забележено је да је производња пшенице чинила само 8%, а јечма 5% целокупне производње житарица у Кнежевини Србији. Средства и снага која је улагана у узгој кукуруза је временом опадала, али је кукуруз и даље остао главна намирница у прехрани становништва. Упоредо са узгојем кукуруза развијало се и расло бављење млинарством. Изградња млинова припадала је спахијама, па су власници млинова спахијама плаћали два гроша. Сељаци су почели да купују млинове који су били у власништву муслиманског становништва и пре 1833. године, али су након те године бројни млинови или напуштени или продати, а поједини узурпирани.¹⁰¹²

Хлеб направљен од пшенице је био тражен артикал, а пшеница се понајвише извозила у Аустрију. У суседне области Османског царства извозио се кукуруз, а Турци из Кнежевине (посебно смедеревски житељи) су често кријумчарили житарице реком Дунав у Аустрију. Мухафиз Београда је 1855. године изричито забранио да се храна шверцује након што је о томе обавештен више пута. Забрана се односила на сво муслиманско становништво, а посебно оно у Смедереву и Шапцу. Цена пшеничног брашна у Београдском округу износила је 1850. године 0,58 гроша, а јечма 0,24 гроша по килограму.¹⁰¹³

Трговина поврћем и воћем

У време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815-1839) поставило се и питање улагања у друге гране пољопривреде, те развој воћарства и повртарства у Кнежевини Србији. Основним повртарским културама сматрани су лук, пасуљ, кромпир и купус. У Београду се понајвише куповало и користило поврће увезено из Аустрије, а воће које се нашло у понуди

¹⁰⁰⁸ Hana Younis, *n.d.*, 114.

¹⁰⁰⁹ Лука Мркобрада, *n.d.*, 41.

¹⁰¹⁰ Hana Younis, *n.d.*, 114.

¹⁰¹¹ Ото Дубислав Пл. Пирх, *n.d.*, 29.

¹⁰¹² Бојана Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834-1867*, 168.

¹⁰¹³ Свеобухватно о извозу и ценама житарица у Кнежевини Србији у: Лука Мркобрада, *n.d.*, 25-34.

у београдској чаршији било је претежно увезено из Османског царства. Муслиманско становништво се бавило увозом и кријумчарењем лубеница, пиринча и маслина. Премда су царине на увоз робе биле високе, Турци су лубенице кријумчарили из Текије. Маслине су увожене у хиљадама ока, док се пиринач као скупа намирница продавао по цени од два гроша за једну оку.¹⁰¹⁴

Као и повртарство и воћарство је било неразвијена грана пољопривреде јер узгој воћа није доносио високе приходе. Срби су од муслимана научили како да гаје племените врсте воћа, а сматра се да су Турци „били вешти у калемљењу воћки“.¹⁰¹⁵ Након њиховог постепеног исељавања из Кнежевине Србије многи воћњаци су опустели и зарасли у коров. Највећи број стабала (око 93% од укупног броја) у Београдском округу чинила су стабла шљиве. Шљива се употребљава за производњу ракије па је њен узгој био исплатив.¹⁰¹⁶

Трговина кожом

Кожа је била материјал који се користио у изради одеће за становништво, али и за војску. Стога је била неопходна њена производња, обрада, прерада и продаја. У изради предмета од коже користила се хемијски прерађена кожа која је претходно набављена од месара који су имали своје дућане. Обрада сирове коже обављала се у неколико етапа: прала се, потапала у живи креч ради одстрањивања остатака вуне или крзна, штавила се и чистила. Тек тада је кожа била спремна за израду предмета.¹⁰¹⁷

Масовно оснивање фабрика коже почело је у XIX веку. Ипак, средином исток века пласирање њихових производа наишло је на бројне проблеме. Израда је била онемогућена падом производње храстових плодова потребна за обраду коже, те самим тим и пласаман производа. Кожарске фирме су добиле повластице које су подразумевале неплаћање пореза у периоду од шест година, те су успеле да се изборе са конкуренцијом и да наставе производњу и пласаман. Кожари су веома лако прешли са традиционалног на савремени начин производње, а да нису претрпели много губитака.¹⁰¹⁸

Трговина кожом или крзном одвијала се преко Београда све до шездесетих година XIX века, а након 1867. године београдски трговци учествовали су у размени различитих врста коже. Наиме, Београд је био транзитна станица у преносу коже понајвише у Аустрију и Османско царство. Сарајево, које је било средиште трговачке елите која се бавила увозом, извозом и прерадом артикала од коже током читавог XIX века, није остварило значајан успех у размени ове врсте артикала са Београдом. Трговци из Сарајева су у више наврата нудили кожу веверица, мрких мачака, творава и лисица, али размена трговинских артикала са Београдом никада није била довољно развијена услед малог обима сировина које су београдски трговци нудили. Као што је познато, Скопље и Узунђево су били највећи градски центри у којима се кожа набављала од давнина.¹⁰¹⁹

Трговци кожом у Сарајеву су, током прве половине XIX века, овај артикал бележили као „мјешину, ћурчилук звјерку“ или „коже“. Доследно бележење артикала од коже вршено је тек у другој половини XIX века када су коже уписиване у дефтер према врсти. Међутим, трговина кожом коју је Србија обављала са Босном развила се тек након 1867. године када су сарајевски трговци, а међу њима и угледна породица Јелић, понудили сарадњу трговцима из београдске чаршије. Породица Јелић добила је неколико понуда за размену кожа лисице, дивљих мачака и творава.¹⁰²⁰ С обзиром да су Турци напустили београдску тврђаву 1867. године намеће се закључак да су у овој трговини понајмање учествовали београдски

¹⁰¹⁴ Исто, 36.

¹⁰¹⁵ Исто.

¹⁰¹⁶ Исто.

¹⁰¹⁷ *Historija Osmanske države i civilizacije*, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2, 128-129.

¹⁰¹⁸ Исто, 139.

¹⁰¹⁹ Hana Younis, *n.d.*, 98.

¹⁰²⁰ Исто.

муслимани или уопште нису. Међутим, трговина другим артиклима, попут клинаца, коју је сарајевска породица Јелић остварила са трговцем из Београда, Салихом Хасановићем током 1867. године и касније сведочи о супротном.¹⁰²¹

Да се у београдској вароши трговало кожом сведоче и тарифе београдског ђумрука које смо претходно навели. Међу понудом трговаца у београдској чаршији нашла се говеђа, козја, овчија, јарећа и јагњећа, лисичија кожа, кунећа кожа, видрина, медвеђа, вучија кожа, те кожа од твора, дивље мачке, веверице, јазавца и зеца.

Различите врсте коже, а у највећим количинама говеђа кожа, извозиле су се у Аустрију и Османско царство. Трговци из Аустрије су били заинтересовани за говеђу кожу, а поједине врсте прерађиване су и у Србији. Кожара на Топчидеру није имала капацитет да откупи све врсте кожа које су биле у понуди београдских и трговаца широм Србије. Кожа је била веома популарна у београдској вароши. Стога су се увозиле и коже из Америке путем луке Трст и након тога преко Београда слане у Османско царство.¹⁰²²

Трговина шишаркама

Привреда Кнежевине Србије додатно је ојачала захваљујући трговини шишаркама јер се овај производ користио у преради коже. Ваљевска нахија је представљала територијално највећи центар у коме се производила шишарка, а одатле је обављан и извоз још од времена прве владе кнеза Милоша Обреновића. Лука Мркобрада истиче да је „током тридесетих година XIX века само из Шабачке и Ваљевске нахије извезено око милион ока шишарке“.¹⁰²³

У периоду када род шишарке није био довољан увозила се из Османског царства. Истовремено, Турци који су живели у Србији су се бавили трговином, али и кријумчарењем шишарки. Такса која се наплаћивала за увоз производа шишарке је износила 3% од укупне вредности товара. Београдски Турци су Савом и Дунавом превозили шишарку својим лађама, а понајвише су је кријумчарили у Панчево.¹⁰²⁴

Трговина медом

Најплодније тржиште за извоз меда из Србије била је Аустрија, али се исти извозио и у Османско царство. Београдски конзуларни представник Енглеске, Хоџес, је приметио да је мед који је извесен 1837. године износио 440.000 енглеских литара. Због високе цене меда и његове потражње, београдски Турци су кријумчарили мед Дунавом у Панчево.¹⁰²⁵

Трговина вином

У подручјима Кнежевине Србије која су погодовала засаду винове лозе бројно становништво се бавило виноградарством. Велики број тих винограда био је у власништву трговаца и занатлија. У првој половини XIX века гајење винове лозе се обављало на примитиван начин, али се у подручјима попут попут смедеревског, крајинског, те јагодинског производило квалитетније вино. На производњу вина утицала је неуједначен приступ гајењу винове лозе. Поједини засади су били тек посађени, а поједини виногради су остали потпуно запуштени након одласка муслимана.¹⁰²⁶

Вином се трговало са Османским царством и Хабзбуршком монархијом. Годишње се извозило од 1.000 до 3.000 хектолитара вина и комовице, понајвише у Османско царство. Из Хабзбуршке монархије је увожено шампањско вино, али и исто које се производило широм

¹⁰²¹ Исто, 118.

¹⁰²² Лука Мркобрада, *н.д.*, 73.

¹⁰²³ Исто, 46.

¹⁰²⁴ Исто, 68.

¹⁰²⁵ Исто.

¹⁰²⁶ Бојана Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834-1867*, 162-166.

Кнежевине Србије. Увежено вино било је заступљеније на тржишту, а његове количине су преваживале извезено у количини од 5.000 до 18.000 хектолитара.¹⁰²⁷

5.5.3.3. Трговина коњима

Коњи су за турско становништво представљали „животиње племенитог рода“. Српско становништво које је живело у руралним крајевима је за орање користило углавном волове, коњи су се у градским срединама користили у преношењу роба и наравно за јахање. Муслиманско становништво се ослањало на традицију гајења коња. За потребе српских административних органа набављани су коњи за рад у поштанској служби, а ергеле су увозиле расне коње који су се називали „атови“. У Кнежевини Србији су били најцењенији „атови“ и „коњи вранци“, а њихове цене су биле веома високе. Коњ „вранац“ се 1834. године могао купити за 6.500 гроша.¹⁰²⁸

У турској традицији и култури су коњи заузимали посебно место још од времена беглука. Веома је занимљива њихова игра коју су изводили у београдској тврђави на Калемегдану. Реч је заправо о игри цирит (тур. *cirit*) „коју су турска племена донела у Анадолију селећи се из Централне Азије. Циљ игре је да противници јашући на коњу копљем дужине нешто више од метра погоде противника. С обзиром да је игра смртоносна, била је забрањена 1826. године у време владавине султана Махмуда II да би затим била поново уведена као друштвена игра и својеврсна забава за учеснике и публику“.¹⁰²⁹

5.5.3.4. Трговина рибом

Риболов је био веома развијен у Београдском округу. Подједнако су се риболовом бавили и Срби и Турци. Лов рибе био је значајна грана привреде јер се риба извозила, али се и становништво истом прехрањивало. У чаршијама и пијацама речних градова, посебно савских и дунавских, продавао се шаран, усолјена јесетра и моруна. Да ли су усолјене моруне извожене, није нам познато. Још 1834. године биле су купљене „риболовне гарде“ од адакалских муслимана, а након тога их је кнез Милош Обреновић давао у закуп. Након што је 1839. године држава је ставила монопол на риболов на Сави и Дунаву, почела је да убира средства за државну благајну. Реку Саву је одликовало „три закупа (београдски, забрешки и шабачки), а Дунав шест (београдски, смедеревски, пожаревачки, поречки, кључки и крајински)“.¹⁰³⁰

Аласи нису могли и нису хтели да плаћају успостављене таксе на риболов. Та се чињеница посебно односила на турске аласе који су ловили рибу на Дунаву. Цена закупа у Београдском округу је од 1837. до 1840. године износила 750 талира. Кнежевина Србија је 1840. године спровела нови систем плаћања пореза и једнако се односила према српским и муслиманским риболовцима. Балукције су плаћале 30 гроша на годишњем нивоу за сав улов рибе, а били су обавезни да плате и по чуну девет талира. После завршетка уставобранитељског режима, 1859. године, права и обавезе риболоваца на Сави и Дунаву су враћени на старо.¹⁰³¹

Београдски муслимани нису намеравали да плаћају таксе и увозили су рибу из Земуна. Премда је у време владе уставобранитеља било предвиђено да се плати шест пара за оку, муслиманско становништво се жалило мухафизу Београда, Хасан-паши. Паша је захтевао од српских административних власти да се такса смањи, али су сви његови напори били узалудни. Током ове 1850. године када су настали проблеми у вези са плаћањем такси забележено је да ни муслимани у Смедереву нису били сагласни са плаћањем такси. Министарство иностраних

¹⁰²⁷ Исто, 167.

¹⁰²⁸ Лука Мркобрада, *н.д.*, 61.

¹⁰²⁹ Ksenija Aukut, *н.д.*, 108.

¹⁰³⁰ Лука Мркобрада, *н.д.*, 76-77.

¹⁰³¹ Исто.

дела обавестило је Министарство финансија 11. априла 1856. дописом у коме наводи „да се код турских власти издејствовало да турски аласи у вароши плате таксу арендаторима, али да смедеревски „нису хтели јер су убоги“ па их је турска власт тога ослободила“.¹⁰³²

Питање лова и риболова на Сави и Дунаву је било веома тешко регулисати и ускладити са потребама становништва.

5.5.3.5. Трговина алкохолним производима

Сеоско становништво Кнежевине Србије добро је познавало технологију дестилације алкохола која је иначе била једноставна и приступачна. Окупљање уз кацу цибре било је уобичајена слика и у околини вароши и на селу. Међу Србима се „онај који се од казана не би одвојио док из њега не исцури сва ракија нзивао *циброња*“.¹⁰³³ Премда се углавном ракија производила и понајвише извозила у Аустрију, Турци су махом учествовали и трговини вином. Вино се извозило у Аустрију и Османско царство, а муслиманско становништво се бавило кријумчарењем вина у договору са локалним становништвом. Посебно су међусобно муслимани који су били настањени у Кладову и Адакалеу.¹⁰³⁴

5.5.3.6. Трговина текстилом

Артикли различите врсте и намене припадају групи текстилних производа. У њих се убраја одећа, канап и гајтани. Конци, различити материјали од чоје до свиле, већ готови производи од текстила за опремање дома и спољну употребу чинили су асортиман београдског трговачког слоја. Одећа у виду „антерија, чакшира, чарапа, гуњева, фесова, шалвара и других“ је била свакако најпотребнија и најтраженија. Београдски трговци су увозили чоју из Сарајева, Пеште и Истанбула. Осим чоје, кадифа и свила су биле веома популарни материјали за израду одеће у београдској вароши. Трговина текстилом са Сарајевом се интензивирала у другој половини XIX века. Сарајевска породица Јелић је настојала да развије трговину са београдским трговцима и седамдесетих година XIX века и слала је велике количине ових материјала у Београд.¹⁰³⁵

Током владавине уставобранитеља у Кнежевини Србији је интензивирао развој свиларства.¹⁰³⁶ Свилене бубе су биле увожене у Србију током 1842. године из Цариграда, а већ 1846. и 1847. године уследило је популарисање ове гране привреде с циљем „подизања броја засада дуда и благородног воћа“.¹⁰³⁷ Крајем 1847. године број дудових стабала у округу Београда је био око 12.000. Осим у београдском, свиларство је било популарно у Пожаревачком, Јагодинском и Параћинском округу. Овај производ се добро продавао и његова цена је варијала и расла, те је 1850. године забележена цена свиле „од осам до 10 пара по драму или од 56, 3 до 70,4 гроша по килограму“.¹⁰³⁸ Неколико година касније, 1857, цена свиле је порасла на „20 пара по драму или 140,9 гроша по килограму“. Свилене гајтан који се у Кнежевину Србију увозио из Османског царства је 1847. године процењен на 158, 73 гроша.¹⁰³⁹

Трговина ћилимима је била такође заступљена, али у мањој мери јер се на испоруку ћилима чекало и по неколико месеци. У трговини ћилимима транспорт ћилима је представљао највећи проблем, а разлог томе лежи у тежини ћилима. Забележено је да је тек 1874. године

¹⁰³² Исто; ДАС, МФ-П, 1856, 1562.

¹⁰³³ Владимир Јовановић, *Сјај и беда варошког живота : маргиналне скупине и државна реакција у Србији 19. века*, 70.

¹⁰³⁴ Лука Мркобрада, *н.д.*, 36-39; 47;

¹⁰³⁵ Напа Younis, *н.д.*, 102-103.

¹⁰³⁶ Бојана Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1838-1867)*, 158.

¹⁰³⁷ Лука Мркобрада, *н.д.*, 41-42.

¹⁰³⁸ Исто.

¹⁰³⁹ Исто.

трговачка кућа Јелић успела да добије уговор са Абацијским еснафом у Београду. Премда чланови еснафа нису били муслимани у периоду који архивска грађа која нам је била на располагању покрива и зарада је износила само 187,20 гроша, значајно је поменути овај уговор због тога што су производи београдских трговаца поново постали конкурентни на тржишту као некада муслимански.¹⁰⁴⁰

5.5.3.7. Трговина осталим артиклима

Међу трговином производима од гвожђа најинтензивније се одвијала трговина клинџима. У њој је предњачио трговац Салих Хасановић који је 1867. године успоставио сарадњу са сарајевском породицом Јелић. Наиме, Хасановић је купио одређену количину клинаца од породице Јелић, која је у трговину истим уложила 20.670 гроша, на вересију уз провизију од 2% 1868. године. Београдски трговци су породици Јелић наплатили своју провизију од 2% на робу, али и 20 гроша у име расхода приликом предаје купљених добара.¹⁰⁴¹

Бакали су били трговци који су се бавили продајом намирница за потребе становништва једне махале. Међу бакалима и дућанџијама било је оних који су отворили апотеке, међутим ова се појава није допала српским варошанима. Суд вароши Београда доставио је жалбу варошана 12. децембра 1841. којом налаже да поступи у складу са законом јер се варошани буне зато што су Турци и Јевреји у вароши отворили апотеке у којима продају лекове и опијум и „тим опасним занимањем публикуму увреду наносе“.¹⁰⁴²

Поједини Турци долазили су из Босне или других крајева Царства и настојали да од власти добију дозволу за продају својих производа. Њихов статус није био регулисан, па нису имали могућност да своју робу продају у чаршији, већ углавном на местима где им је иста била складиштена. Ариф Али Усеинових, Турчин из Сарајева, дошао је у Београд да продаје своје еспапе и све то сместио у турски хан у једну собу. Намеравао је да свој еспап продаје у истој соби и остане у Београду 15 дана, а таксу би свакако платио. Управа града Београда му је дозволила да свој еспап продаје само у истој соби, а никако напољу или у чаршији 10 дана.¹⁰⁴³

Исто се догодило када су Мустафа Алимановић и Хасан Рустановић, Турци из Јакова у Босни, молили Управу града Београда да свој еспап: дугмад и гајтане, које су сместили у кућу Исака Алкалаја продају у Београду 15 дана. Управа града Београда је одговорила да им дозвољава да свој еспап продају 10 дана у кући Исака Алкалаја, али не и да робу носе у варош.¹⁰⁴⁴

5.5.3.8. Трговачки дућани

Градско становништво у градовима Кнежевине Србије, те Београда, чинили су углавном досељеници из Аустрије и Османског царства. Неожењени мушкарци који су долазили у главни град у потрази за послом чинили су готово половину укупног броја становника града. Оснивање породице на селу је доприносило привредном развоју, али је за оснивање исте у градским насељима била неопходна материјална подршка. Представници трговачког и занатског слоја су готово читав радни дан проводили у својим радњама па им је „радни простор постао и стамбени“.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ Hana Younis, *n.d.*, 108.

¹⁰⁴¹ Ово је једини забележени случај трговине клинџима у београдској чаршији коју су обављали муслимани. Hana Younis, *n.d.*, 118.

¹⁰⁴² ИАБ, УГБ, 1841, к. 15, Ф. V, 812.

¹⁰⁴³ ИАБ, УГБ, 1864, к. 783, Ф. XXXIV, 27.

¹⁰⁴⁴ ИАБ, УГБ, 1864, к. 783, Ф. XXXIV, 139.

¹⁰⁴⁵ Александра Вулетих, „Просторни и стамбени простор у градским срединама Србије средином XIX века – преплитање и раздвајање“, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата): зборник радова*, ур. Бојана Миљковић-Катић, 442-443.

Занатске радионице изгледале су готово исто као и трговачки дућани, само што се у трговачким дућанима није производила роба за продају, те се у њима ретко становало. На левој страни Савског сокака простирали су се трговачки и занатски објекти ка лиману.¹⁰⁴⁶

Сретен Ј. Поповић овако описује лиман: „Лиман је исто што и стовариште у које се искрцаваху и товараху лађе. С пролећа када би се отворила пловидба на Сави био је тај лиман пун босанских лађа. На овим лађама доношене су јабуке, крушке, суве шљиве, пекмез у дугачким фучијама, мед и брезове метле. Ове лађе била су својина босанских спахија и бегова, на којима су они доносили своју робу од десетка и продавали је на топтан. На овим лађама често се виђао на башу кутак са застртним богатим ћилимом, окруженим јастуцима, и миндерлук застрт богатим сицадетом. То је место на коме је седео бег, а ту нико није смео сести, осим доброг госта, Србина или Хришћанина.“¹⁰⁴⁷

Марија Коцић наводи да су „временом у трговачке кругове почели да улазе домаћи људи који су у несигурним временима решили да свој новац уложе у трговину и тиме га сачувају и увећају. Спахије су се показале веома веште у томе, па су напустиле тимаре на којима су становали, а модернизацијом војске потреба за њиховим ангажовањем је опала па су имали времена да се баве и другим пословима“.¹⁰⁴⁸

Одређен број трговаца је улагао средства у изградњу стамбених кућа. Почеле су се виђати стамбене куће на спрат у којима је приземље служило обављању одређених делатности, а спрат за становање.¹⁰⁴⁹ Куће у којима су унутрашње одаје служиле раду и становању нису биле грађене у великом броју. Трговачки и занатски слој је настојао да изнајми своје стамбене куће са радним простором, а сиромашнији међу њима оронула муслиманска здања.¹⁰⁵⁰

Београдска чаршија мењала је свој изглед из дана у дан. Из појединих дућана исељавали су се једни, те усељавали други. Велики проблем било је илегално усељавање у туђе дућане или неплаћање претходно утврђене накнаде за изнајмљивање дућана. Због тога је склапање уговора о коришћењу било неопходно, али није гарантовало поштовање услова уговорених страна. Мехмед ага Бећир Барјактаревевић као власник дућана који је био „више Крестодуле“ потврдио је уговором да Таси Костићу и Јакову Израиловићу предаје поменути дућан на Зереку „под кирију за месечну плату од 2 дуката на годину дана“, с тим да су корисници обавезни да три месеца унапред плате кирију за период од Митровдана 1864. до Митровдана 1865. године три месеца унапред лично аги или његовом представнику.¹⁰⁵¹

Исти ага, Бећир Барјактаревевић, „члан Меџлиса у тврдињи београдској“ склопио је уговор са Јањом и Ставром Тасићем, браћом и Јањом Димитријевићем из Београда на основу кога се обавезао да истим даје у најам, од Митровдана 1864. до Митровдана 1865, за месечну плату од 350 гроша чаршијских симициницу „са послом“ и кућу на Зереку до Бајрак џамије са фуруном за печење хлеба, једном собом, кујном, авлијом и подрумом. Услов је био и да се кирија увек да месец дана унапред.¹⁰⁵²

Као примери непоштовања склопљених уговора или усмених договора издвојили су се бројни случајеви. Извесни Осман Исмаил, Турчин из Београда, пожалио се Управи града Београда да Димитрије С. Николић, бакалин „седи у његовом дућану и не плаћа му кирију, нити га пушта да уђе у дућан“. Осман је навео да је свој дућан дао Димитрију Куманудију, са којим је направио и уговор. Управи града се обратио с молбом да се поменути Николић избаци из дућана до Ђурђевдана исте године.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁶ Исто.

¹⁰⁴⁷ Сретен Ј. Поповић, *н.д.*, 82-83.

¹⁰⁴⁸ Марија Коцић, *н.д.*, 222.

¹⁰⁴⁹ Александра Вулетих, „Просторни и стамбени простор у градским срединама Србије средином XIX века – преплитање и раздвајање“, 447.

¹⁰⁵⁰ Исто.

¹⁰⁵¹ ИАБ, УГБ, 1864, к. 785, Ф. XXXV, 66.

¹⁰⁵² ИАБ, УГБ, 1864, к. 785, Ф. XXXV, 51.

¹⁰⁵³ ИАБ, УГБ, 1865, к. 836, Ф. XIII, 267.

Бошко Анђелковић, симиција из Београда је узео у закуп симициницу за 300 гроша месечно од Мехмед аге Бећир Бајрактаревића, београдског Турчина и до Митровдана 1864. године платио само 900 гроша чаршијских. Заштитник Бећира Барјактаревића, Мула Ахмед, „Турчин из тврдиње београдске“ обратио се Трговачком суду ради измирења дуговања. Садржај предмета не садржи информације о даљем току поступка.¹⁰⁵⁴ Сви ови сукоби били су последица исељавања муслимана из својих дућана и постепеног гашења делатности које су обављали што је у великој мери нарушило изглед и сјај некадашње чаршије.

Тужбе међу Србима због коришћења турских дућана такође нису биле ретке, па је тако забележено да је Максим Трифковић, дугмаџијски мајстор из Београда користио турски дућан осам година и Турчину уредно плаћао кирију све до бомбардовања Београда 1862, а од тада није регулисао своје обавезе јер му новац нико није ни тражио. У августу месецу 1864. иселио се из тог и уселио у други турски дућан у коме је боравио. Тада је извесни Милан Тодоровић, бакал тужио управним органима Трифковића и затражио да се исели из дућана у коме би он отворио бакалницу. Трифковић му је у име поправљеног пенцера на дућану тражио 3 гроша цесарских.¹⁰⁵⁵

Београдски муслимани који су се бавили трговином, понекад су се обраћали Управи града Београда како би их узела у заштиту јер су им турске власти забраниле обављање делатности. Забележено је да је Мемед Ибишевић (Ибиш син Мехмедов у потпису на османском), дуванџија из Београда пред управним органима изјавио да више година у београдској вароши ради свој дуванџијски посао, те да му нико „није стајао на пут“, те да и „сада исти посао обавља код Милана Марковића, дуванџије на Сави“. Како су турске власти 1862. године забраниле да се изван зидина тврђаве иде у варош, намеравао је да замоли српску власт да га прими у заштиту како би обављао своју делатност. Остало је непознато како је овај предмет решен, али у запису писара стоји „нека стане засад.“¹⁰⁵⁶

Истовремено, проблем у непосредном обављању трговине имали су муслимани који су држали дућане испод Стамбол капије. Османска кореспонденција бележи у извештају од 22. фебруара 1860. године да је српска полиција која је бранила изградњу дућана у том подручју дозволила наставак градње истих дућана,¹⁰⁵⁷ а десет дана касније османске власти апеловале су на непходност поравке дућана у београдској вароши.¹⁰⁵⁸

Трговци и занатлије су међусобно дуговали једни другима новац и робу, па се догађало да Срби Турцима или обратно дуг не врате ни након смрти. Извесни Димитрије Станковић, папуџија из Београда оставио је након смрти списак својих дужника међу којима су били и београдски муслимани. Сали, Бошњак који је радио код Томе Поповића дуговао је покојнику 12 гроша, Туна, фишекџија 4 гроша и 20 пара, Мемиш, балукџија 134 гроша, Осман, балукџија 23 гроша и 38 пара, Хусејин Брзак 14 гроша и Садик, балукџија 6 гроша.¹⁰⁵⁹

5.5.4. Трговци и занатлије у београдској чаршији након 1862. године: графикон

Након бомбардовања Београда 1862. године Управа вароши Београда је из предострожности пописала становнике београдских квартова, наиме она лица која су се нашаа приликом вршења пописа у својим кућама како би утврдила број „глава које су на оружје спремни“. Исти спискови садрже име и презиме пописаног, занимање, те врсту оружја које евентуално пописани поседује. На основу података која су нам била на располагању (списи не укључују становнике Палилулског и Теразијског кварта) могли смо закључити да је српско становништво чинило доминантан слој трговаца и занатлија. У Варошком кварту становало је 18 трговаца, 25 бакалина и 275 занатлија различитих профила, у Врачарском 20 трговаца, 10

¹⁰⁵⁴ ИАБ, УГБ, 1865, к. 825, Ф. VIII, 47.

¹⁰⁵⁵ ИАБ, УГБ, 1864, к. 788, Ф. XXXVI, 310.

¹⁰⁵⁶ ИАБ, УГБ, 1862, к. 598, Ф. XIII, 441.

¹⁰⁵⁷ ВОА, А. МКТ. УМ. 393, 77.

¹⁰⁵⁸ ВОА, НР. МКТ., 325, 60.

¹⁰⁵⁹ ИАБ, УГБ, 1841, Ф. V, [643].

Графикон 6: однос трговаца и занатлија према занимањима у Врачарском кварту 1862. године

Графикон 7: однос трговаца и занатлија према занимањима у Дорћолском кварту 1862. године

Графикон 8: однос трговаца и занатлија према занимањима у Савамалском кварту 1862. године

5.6. Београдски муслимани пред управним и судским органима власти Кнежевине Србије

Муслимани су као верска заједница били одговорни пред Шеријатским судом у Београду, чију смо организацију представили у даљем тексту како бисмо укратко објаснили устројство традиционалног судског система Османског царства. Међутим, као део варошког становништва града Београда одговарали су и пред управним и судским органима у Београду: Управитељством вароши Београда и Првостепеним судом за град Београд. Поједини законски акти нису их препознали, а поједини су својим опречним садржајем уносили конфузију и онемогућавали утврђивање статуса муслимана пред органима власти Кнежевине Србије. Управитељство вароши Београда је Публикацијом из 1841. године навело да ће свако лице „било Србин или Турчин које кавгу изазове подлећи апсу“,¹⁰⁶¹ а Државни савет је 1848. године предвидео начин иступања муслимана пред судом у својству сведока уз коришћење Кур'ана, чиме су муслимани били препознати као равноправни грађани Кнежевине Србије. Ипак, Криминални законик из 1860. године није препознао муслимане већ се у садржају Законика помињу само странци. Ипак, садржаји протокола Првостепеног суда за град Београд сведоче о једнаком статусу муслимана и осталих конфесионалних и националних заједница. Правни систем Кнежевине Србије који се постепено изграђивао није био спреман да темељно и систематично решава спорове (посебно имовинско-правне) који су му поверени, те је осим уредно вођених протоколарних књига похранио и бројне списе који сведоче о започетим, али недовршеним споровима међу грађанима.

¹⁰⁶¹ ИАБ, УГБ, 1841, к. 12, Ф. II, 319.

5.6.1. Правосудни органи Османског царства

5.6.1.1. Министарство ислама

Садржај шеријата је уредио управну, судску и извршну власт у Османском царству. На челу државе налазио се султан или халифа који је представљао духовног вођу свих муслимана света. Врховну управу чинили су султан, велики везир и министри. Статус султана и других органа власти био је регулисан исламским правом: шеријатом¹⁰⁶² и наслеђем државног устројства.¹⁰⁶³ Посебан орган државног апарата представљало је Министарство ислама којим је управљао шејхулислам (тур. *şeyhülislam*), а који је истовремено обављао дужност врховног муфтије. Овом министарству и осталим био је надређен велики везир (тур. *sadr-ı azam*). У склопу устројства државних службеника, положај шејхулислама је прецизиран 1433. године, када је особа на овом положају представљала личног саветника султана у домену верске проблематике. Његово напредовање у својству познаваоца исламског права остварило се у време владавине Мехмеда II Освајача након што је шејхулислам постављен на чело уleme (тур. *ulema*). Ипак, врховни муфтија никада није добио право на управну власт.¹⁰⁶⁴ У својој ингеренцији имао је контролу над верским и просветним установама, спровођење основних догми ислама, тумачење шеријатско-правне проблематике путем фетви и суђење у последњој инстанци.¹⁰⁶⁵ Ови османски великодостојници су, у складу са својим обавезама и правима, уживали велики углед. Не би требало заборавити да је исламска заједница почивала на систему уме, те је њихова улога у друштву у домену спровођења исламског права била неизоставна. Припадници уleme нису били присутни на седницама Дивана, али су у својој надлежности имали контролу над постављењем кадија и мудериса чији је доходак прелазило 40 акчи на дневном нивоу. Исправност рада уleme била је праћена од стране шејхулислама, а његово самовлашће се огледало и у чињеници да је могао разрешити судије шеријатског суда према сопственом нахођењу под изговором да њихове одлуке нису у складу са исламом.¹⁰⁶⁶

5.6.1.2. Шеријатски суд

Шеријатски судови су били део судске власти Османског царства до периода Танзимата. На њима су се решавали сви спорови шеријатско-правне проблематике.

У османској држави немуслиманци су имали посебан положај, посебно у погледу судова који су за њих били надлежни. У Османском царству су припадници других конфесионалних група имали посебан третман у односу на муслимане иако у исламском праву сваки појединац подлеже једном општем принципу, а то је подаништво једној држави. Међутим, Османско царство успоставило је посебан однос према зимијама.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶² Термин *шеријат* преводи се као „исламско право или исламски верозакон, али је потребно напоменути да није реч о правном систему у техничком смислу речи, већ пре о целокупности људских обавеза“: Fikret Karčić, *Šerijatsko pravo-reformizam i izazovi modernosti*, VI, Sarajevo 2009, 62; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, *Pravni zapisi*, IX, br. 1, Beograd 2018, 128.

¹⁰⁶³ Dragan Novaković, „Položaj islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave“, *Tokovi istorije*, 3-4, Beograd 2002, 7-8; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 132.

¹⁰⁶⁴ Улема је термин који означава муслиманске верске стручњаке, који представљају ауторитет за све аспекте исламског живота. Истичу се познавањем четири кључне области исламске учености: арапског језика, Кур'ана и његовог тумачења, проучавања хадиса и фикха. Види: Џон Л. Еспозито, *Оксфордска историја ислама*, Београд 2002, 398-399; 852; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 132.

¹⁰⁶⁵ Dragan Novaković, *n.d.*, 8; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 132.

¹⁰⁶⁶ Dragan Novaković, *n.d.*, 224-225;

¹⁰⁶⁷ Као што је познато када нека територија потпадне под управу Османског царства, становништво које се затекло на тој територији може остати и живети на том тлу у складу са законима: зимет (тур. *zimmet*) или отићи с намером да се настане на другом месту. Османско царство је зимет уговором било обавезно да зимије штити, а поданици да плаћају порез: цизију. *Historija Osmanske države i civilizacije*, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, 571.

5.6.1.3. Кадија

Може се рећи да је занимање кадије постојало и пре оснивања Османског царства, а посебно на Арабљанском полуострву. Тада, али и у каснијем периоду, није било ретко видети кадију како седи у џамији и у своју бележницу записује своје одлуке. На Дивану су се доносиле одлуке о постављењу кадија и мудериса након чега би кадиаскер (тур. *kadi asker/kazasker*)¹⁰⁶⁸ писао кратку бујурулдију (тур. *buyuruldu*)¹⁰⁶⁹ о наименовању у којој је обавезно био назначен датум ступања у службу, време трајања службе и висина примања. Велики везир би наредио да се одлука о наименовању упише у дефтер, а затим би се писао берат (тур. *berat*). Разлози наименовања би били прецизирани у берату, а у кануннама кадијина шира и ужа овлашћења и обавезе. У Османском царству постојали су ступњевни кадилука, а исти су носили називе арапских бројева (први (тур. *rutbe-i ula*), други (тур. *rutbe-i sani*)).¹⁰⁷⁰

Кадија би имао право да се бави судијским занимањем уколико би имао завршену медресу и то тек након стицања права на статус мулазима (тур. *mülazim*). Након стицања статуса мулазима била је пракса да их кадиаскери упишу у матлаб дефтере (тур. *matlap defterleri*). Није непознато да су кадије имале своје уреде: махкеме у градским насељима или већим местима, а да су у сеоским или мањим местима обављале дужност у приватним одајама. Још у доба османског бејлука након што би била освојена нова област именовано би се по један кадија. Организација кадилука у Османском царству била је спроведена у три области: Румелији, Анадолији и Египту.¹⁰⁷¹

Од XVI века усталила се пракса именовања кадија на период од три године, а од XVII века на период од две. Тек од XVIII века кадије су биле постављане на период од годину дана.¹⁰⁷² Поједини исламски правници били су мишљења да кадија не би требало дуг период да проведе на служби у једном истом месту јер би тиме могао да изгуби објективност у раду. Независност судства је требало да се обезбеди одсуством надређености између управитеља области и кадије, али у пракси то није било могуће.¹⁰⁷³

Кадије су имале право да запосле једног или више помоћника: наиба. Да би појединац био кадијски помоћник, требало је да заврши медресу, а обично су помоћници припадали локалном становништву. Мишљења смо да би се припадност наиба локалном становништву могла посматрати на различите начине: исти је омогућавао да наиб путем његовог познавања међусобних односа становника у једном месту кадији пружи више информација о једном догађају, што је могло утицати и на објективност донесених одлука кадије; припадност наиба локалном становништву код истог је могла изазвати више поверења у судске органе, јер је њихов комшија и познаник био запослен при локалној администрацији Царства.¹⁰⁷⁴

Приликом избора наиба водило се рачуна да избор потврди и централна администрација Царства, а уколико би се догодило да буду изабрани без дозволе централне администрације, њихов избор је могао бити поништен.¹⁰⁷⁵ Драгана Амедоски наводи да је

¹⁰⁶⁸ Установа кадиаскера установљена је 1363. године у време владавине султана Мурада I (1362-1389). Тада је за кадиаскера именован Халил Хајредин-паша, кадија Бурсе, прва личност из породице Чандарли. У сложеници речи кадиаскер лежи тумачење улоге ове институције. Како је установљена 80 година пре институције шејхулислама, првенствено се односила на судске проблеме припадника аскер класе. То је значило да је основна улога била да управља образовањем и судством, те да подмирује све правне потребе војске и војних поглавара у миру и рату. Кадиаскер је повремено потврђивао фетве шејхулислама или их издавао уместо њега. Види: *Historija Osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, 325.

¹⁰⁶⁹ Именица *buyuruldu* представља треће лице једине глагола *buyurulmak* у перфекту који се у списима јавља у облику *buyuruldu* у значењу *наређено је*. Примере бујурулдија види у: Љиљана Чолић, *Османска дипломатика*, 104-114.

¹⁰⁷⁰ *Historija Osmanske države i civilizacije*, пр. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, 320-322.

¹⁰⁷¹ Исто, 320.

¹⁰⁷² Исто, 536.

¹⁰⁷³ Исто.

¹⁰⁷⁴ Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 134.

¹⁰⁷⁵ Ahmed Atçıl, *Procedure in the Ottoman court and the duties of kadıs*, Ankara 2002, 31; Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 134.

„канцеларија кадије бројала и више од 10 службеника. Осим наиба међу службеницима кадијине канцеларије били су касам (тур. *kassam*), особа задужена за послове оставине, главни писар и писар (тур. *baş katib/katib*), судски полицајац: мухзир (тур. *muhzir*), преводилац, имам и сведоци (тур. *şühüdül'-hal*)“.¹⁰⁷⁶ Након формирања шеријатских судова пракса је била да се сведоци бирају из редова локалног становништва: угледника или правника. Ова пракса имала је за циљ да становништво приближи државним властима Царства путем учешћа становништва у судским процесима. Списи османске провенијенције пружају увид у имена присутних сведока, која су била уписивана у сицил испод одлуке кадије, а у актима са стране. Кадијски положај се могао поделити у две категорије: први су чинили кадије које су у својој ингеренцији имале мање кадилуке, а други територијално веће кадилуке. Истакнути чланови мевлевијет класе, улема, добијала је на управу велике кадилуке при ејалетима и санџацима. Овој класи су припадали и мудериси који су били запослени у медресама високог ранга (тур. *kibar-i muderrisin*) и кадије које су имале ингеренцију над територијално великим кадилуцима. Истанбулски кадија имао је виши положај од осталих судија, али је уживао и више привилегија. У односу на истанбулског кадију, највиши углед и положај имао је кадиаскер. Наведени систем примењивао се од XVII до XIX века.¹⁰⁷⁷

Кадије су се у свом раду служиле збиркама фетви, али и кануннамама. Постојале су три врсте кануна: „декрети са карактером закона које је султан доносио у специфичним случајевима, декрети који се односе на посебну област или сталеж и општи закони који су примењивани на територији Османског царства“.¹⁰⁷⁸ Кадијски службеници и наиби су одлуке бележили у протоколарне књиге: сициле. Ови су садржаји неисцрпан извор за расветљавање свакодневног живота муслимана у свим областима њиховог друштвеног деловања.

Веома је важно напоменути да су под ингеренцију кадија припадали сви друштвени слојеви и верске заједнице у Османском царству. Хришћанско становништво, као и припадници других религијских заједница је имало право да им се обрати у решавању питања из области грађанског права.¹⁰⁷⁹ Кроз историју су задужења кадија у решавању проблема становништва постале шире, па су од XVII века почели да пресуђују и у парницама у којима се примењивао кривични закон. Тиме је њихово бављење послом судије било употпуњено.¹⁰⁸⁰

Приликом решавања спорова из свакодневног живота кадија је био присутан да сваку промену забележи или директно пресуди у спору супротстављених страна што смо поменули у претходном потпоглављу. Због своје позиције и значаја кадије су биле познате по злоупотреби свог положаја и узимању мита. Имајући то на уму, током периода вршења функције великог везира Лутфи-паша је записао „Један кадилук је дуго времена стајао поносно и нико се није стидео дужности кадије. Рекли би да је сада је кадилук горе место од пакла из кога би бежали. Можда је ово због тога што се кадијама даје мито и примају поклони [...]“.¹⁰⁸¹

Верски великодостојници чије су ингеренције покривале простор Србије и Београда имали су свој центар у Софији. Представник илмије за казу Београд од 1847. до 1850. године био је Мустафа ефендија, а од 1851. Али ефендија, хаџија. Следеће године, за наиба при београдској кази постављен је Мехмед Хариф ефендија. Сваке следеће године, наиби су се мењали, па је 1853. године постављен Хафиз Хасан ефендија, 1854. Хасан ефендија, који је припадао групи мудериса. Београд је следеће године, 1855, поново добио наиба из редова мудериса, Хусни ефендију.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁶ Dragana Amedoski, „Belgrade Women in Ottoman Society: Muslim women from Belgrade at Sharia court (17th century)“, 54.

¹⁰⁷⁷ *Historija Osmanske države i civilizacije*, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, 323.

¹⁰⁷⁸ Исто; О канунима и кануннамама види и: Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, 139-148.

¹⁰⁷⁹ *Fikret Karčić, Šerijatsko pravo: reformizam i izazovi stvarnosti*, 50-51.

¹⁰⁸⁰ Irena Kolaj Ristanović, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, 134.

¹⁰⁸¹ Термин *кадија* (осман. قاضى), у: Mehmet Zeki Pakalin, *op. cit.*, с. II, 119-124.

¹⁰⁸² Нисмо могли утврдити да ли су Хафиз Хасан ефендија и Хасан ефендија заправо иста особа. *Sâlnâme 1847-1856*.

Муслиманско становништво у Београду које би се огрешило о законе које је спроводила Османска држава одговарали би пред Шеријатским судом у Београду.

Списи који сведоче о кореспонденцији кадија и српских власти у свакодневном животу одликују се управо истицањем поштовања шеријатских прописа. То се потврђује и садржајем бујурулдије Абдурахим-паше, мухафиза Београда од 14/26. јануара 1822. године упућеној крагујевачком наибу, Али-аги, новопостављеном мутеселиму Крагујевачког кадилука, баш кнезу Смедеревског санџака, кнезу Милошу Обреновићу и другим кнезовима и угледницима, у којој, на самом крају, каже: „[...] да именовани мутеселим у заштити сиротиње раје и обезбеђивању њеног спокоја и свим пословима поступа по закону падишаха и светлом шеријату.“¹⁰⁸³

Истовремено, судски представници власти су сматрани заштитницима исламског верског закона и у складу са тим, имали обавезу да га спроводе у пракси. У бујурулдији мухафиза Београда наибу Ужичког кадилука, мутеселиму, баш кнезу и осталима, између осталог, наводи се: „Даје се на знање уточисти шеријата, наибу Ужичког кадилука[...]“.¹⁰⁸⁴

Архивска грађа која сведочи о деловању Шеријатског суда у Београду није сачувана, стога смо само на основу садржаја списка судских органа власти Кнежевине Србије могли утврдити положај муслиманског становништва инволвираног у судске процесе.

5.6.1.4. Шеријатски суд и Танзимат

Све до периода Танзимата судство у Османском царству је показивало једноличност. Исто се односи само на организацију судства. Након доношења Хатишерифа од Гулхане 1839. године шеријатско право које се примењивало уз султански канун није престало да се користи у пракси, али су новоосноване институције и нови закони допринели богађијем корпусу законских прописа на које су кадије могле да се ослоне. То је значило и почетак развоја судства. Садржаји закона и прописа који су примењивани на Западу добили су своје место и у судским прописима Османског царства.¹⁰⁸⁵

Као што смо напоменули, шеријатски суд је имао статус првостепеног суда. Дакле, све до доношења Хатишерифа од Гулхане, постојала је једна врста суда уколико изуземо судове за странце при посланствима (тур. *müstemen*) и оне који су водили спорове немуслиманских мађина (тур. *gayr-i müslim/müşrik/zimmi*). Реформе су погодиле све институције Османског царства, па тако и судове. Са првим изазовима шеријатски судови су се сусрели након доношења измена у раду Министарства трговине у Истанбулу када је установљено Трговачко веће, 1840. године. Трговачко веће преименовано је у Трговачки суд на основу садржаја две уредбе из 1847. и 1848. године. Трговачки суд је предвидео 14 чланова, од којих је седам требало да буду поданици Османског царства и седам који би потицали страних држава. Председник је истовремено био и надзорник за трговину. Услед формирања првог Трговачког суда, а због потреба становништва, широм Царства су почели да се оснивају трговачки судови као резултат доношења Трговачког законика 1850. и Анекса истог закона 1860. године.¹⁰⁸⁶

Можда најважнији законик за Османско царство донет је 1858. године и тицао се уређења земљишних односа у Османском царству. Земљишни законик је изменио баштинске односе у Царству, а имао је далекосежни утицај на све области друштвеног деловања. Овом приликом можемо истаћи промену статуса државне-миријске земље и управу над њом. Апелациони суд (*Meclis-i Tatkikat-i Şeriye*) у шеријатском судству основан је 1862. године.¹⁰⁸⁷

Уз доношење Земљишног законика из 1858. године, значајну промену донела је Уредба о покрајинама (тур. *Vilayet Nizamnamesi*) из 1864. године. У складу са овом Уредбом у

¹⁰⁸³ Мирјана Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу: фонд Књажевске канцеларије*, 206.

¹⁰⁸⁴ Исто, 293.

¹⁰⁸⁵ *Historija Osmanske države i civilizacije*, pr. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, 585.

¹⁰⁸⁶ Исто, 589.

¹⁰⁸⁷ Исто, 590.

вилајетима, санџацима и другим административним јединицима су почели да се оснивају казни и грађански судови који су се називали Низамије (тур. *Nizamiye*).

Сваки кадилук је подразумевао формирање већа надлежног за судске процесе. Веће се састојало од три члана, муслимана и немуслимана, под председништвом једног судије. На нивоу једног санџака формирана су већа која су се састојала од шест чланова на челу са судијом. Апелационо веће (тур. *Meclis-i Temyiz*) које је касније формирано чинили су различити службеници, именовани од стране централне администрације, а третирано је као првостепени и другостепени суд. Низамије су такође добиле апелациону инстанцу 1868. године под називом *Divan-i Ahkam-i Adliye*, а исте године основан је *Şura-yı Devlet* у својству управног суда.¹⁰⁸⁸

Под руководством Цевдет-паше донесен је и најважнији законик у Царству: Мецела (тур. *Mecelle-yi Ahkam-i Adliyye*). Законик је бројао укупно 16 књига, а уводни део и прва књига завршени су 1869. године. Наредне године обележиле су израду законских аката који би обогатили садржај Законика и 1876. године је завршена задња књига. Овај Законик се сматра националним јер, осим закона који су нови за османско друштво, обухвата и старе. Тужилаштво је уведено Законом о уређењу низамија из 1879. године.¹⁰⁸⁹

5.6.2. Управитељство вароши Београда: полицијско-управна власт

Законом о устројенију општина из 1839. године основано је Управитељство вароши Београда.¹⁰⁹⁰ Након што је Београд постао престоница, 1841, Управитељство је обављало своје дужности посве одвојено, али у сарадњи са судском влашћу. Представљало је управну и полицијску власт. У овом периоду је у Управитељству радило 120 људи и 15 коњаника.¹⁰⁹¹

Министарство унутрашњих дела било је највиши орган и представљало је извршну власт под чијом ингеренцијом је било Управитељство вароши Београда. Садржај Полицајног законика и Полицијске уредбе из 1850. године омогућио је Управитељству вароши Београда „да ислеђује варошане и суди у мањим прекршајима чије казне не би прелазиле затвор од 30 дана, телесне казне од 35 штапова и новчане казне до осам талира“.¹⁰⁹²

Чиновници који су били запослени у Управитељству града Београда били су привилеговани и уживали су углед као државни службеници. Ипак, нису били заштићени у приликама кад су сами изазивали нереде. Извори српске провенијенције бележе случајеве хапшења „пандура“ и других упосленика Управитељства града Београда. Један од случајева је упад полицајаца и прекидање представе *Карађоз*¹⁰⁹³ након чега су приведени на наслушање. Забележено је да су због тога отпуштени из службе.¹⁰⁹⁴

Као што смо претходно напоменули, Београд је Уредбом из 1860. подељен на шест квартова: варошки, палилулски, дорђолски, врачарски, савамалски и теразијски након чега су управници квартова били подређени управитељу вароши и обавештавали га о стању у вароши

¹⁰⁸⁸ Исто, 590-591.

¹⁰⁸⁹ Исто.

¹⁰⁹⁰ Овај орган мења назив у Управа града Београда 1870. године. Види: *Живети у Београду 1837-1841*, књ.1, ур. Бранка Прпа, Београд 2005, 7.

¹⁰⁹¹ *Живети у Београду 1837-1841*, књ.1, 7-8.

¹⁰⁹² Исто.

¹⁰⁹³ „Народно позориште које се одвијало у градовима подразумевало је импровизацију без претходно утврђеног сценарија, а испољавало се кроз три облика: Игра сенки (тур. *Karagöz/Gölge Oyunu*), Игра на отвореном (тур. *Orta Oyunu*) и луткарско позориште (тур. *Kukla Tiyatrosu*). Позоришна игра сенки: Карађоз, која је добила назив по главном јунаку је била најомиљенији и најраспрострањенији вид турског народног позоришта изводила се најпре у Египту одакле је стигла у Османско царство. Позориште је превазишло границе турског говорног подручја, а популарност дугује и чињеници да је, с обзиром на мали простор за извођење, било веома мобилно, а да је омогућавало глумцима скривеним иза платна да критикују османску власт на сатиричан начин“. Ksenija Aykut, *n.d.*, 66.

¹⁰⁹⁴ *Живети у Београду 1842-1850*, ур. Бранка Прпа, књ. 2, 21.

путем извештаја на 15 дана. Територијална јурисдикција Управитељства се проширила 1. јуна 1863. године обухватањем Топчидера.¹⁰⁹⁵

5.6.3. Правосудни систем Кнежевине Србије (1804-1867): општи преглед

Током Првог српског устанка уложено је пуно труда у формирање правосудног система када су „1804. године постављени темељи законодавној, судској и извршној власти као основних функција једне државе“.¹⁰⁹⁶ Током 1804. године донет је Законик Проте Матеје Ненадовића, а током 1807. године Карађорђево закон. На Смедеревској скупштини, 1805, изгласани су закони уставног значаја: о вожду, Савету и суду.¹⁰⁹⁷

Кнежевину Србију је 1839. године чинило 17 округа, 52 среза и 1.251 општина. Суд вароши Београда или Београдски магистрат настао је из Народне канцеларије кнеза Милоша 1826. године.¹⁰⁹⁸ Ова институција носила је назив *Суд вароши и нације београдске* у периоду од 1831. до 1834. године, а затим се у кореспонденцији државних органа 1835. године јавила под називом *Београдско исправничество*. Од 1838. године овај орган је препознатљив под именом *Суд окружија београдског*. Оснивање суда у Београду био је корак даље у развоју судске власти Кнежевине Србије након оснивања Великог суда у Крагујевцу.¹⁰⁹⁹

Доношењем устава из 1838. године основани су: примирителни суд у свакој општини, првостепени у сваком округу и апелациони у престоници (тада Крагујевац). Постојала је још једна судска инстанца: касациони суд којим је ван консултовања Устава управљао кнез. Државни савет је постепено доносио одлуку о организацији окружних судова, па је *Устројеније судова окружни* усвојено 7. фебруара 1840. године. *Устројеније* је подразумевало формирање једног првостепеног суда у сваком округу државе. Првостепени суд у својству окружног суда је формиран у свих 17 округа. Дакле, окружни судови су били првостепени.¹¹⁰⁰ Упосленици Првостепеног суда били су председник, три члана и секретар, писар, практикант, протоколиста, те архивар. Пре него је донесено *Устројеније* кнез Милош је издао наредбу да сви чланови суда станују заједно. Тиме је изгледа имао намеру да упосленике суда изолује од заинтересованих страна, онемогући подмићивање и обезбеди доношење објективних одлука.¹¹⁰¹

Током 1839. године основан је Апелациони суд у Крагујевцу и исте године пресељен у Београд. Овај суд установљен је с намером да се утврди да ли је процес пред нижим судовима исцрпљен и да ли је донешена пресуда правоснажна. Уколико би било утврђено да је вођење прописаног протокола пред окружним судом нарушено, предмет би био враћен на даље разматрање. Пресуда Апелационог суда била је коначна и окружни суд је био обавезан да наложи њено извршење. Апелациони суд је до 1846. године био врховни суд, али није представљао највишу судску власт јер су поједине парнице припадале касационој власти Министарства правде. Ове парнице биле су део који је потпадао под област грађанског права или јурисдикцију кнеза у оним ситуацијама које су захтевале изрицање теже казне.¹¹⁰² Године

¹⁰⁹⁵ Исто, 3-4.

¹⁰⁹⁶ Радош Љушић, *Историја српске државности*, књ. 2, Нови Сад 2001, 171.

¹⁰⁹⁷ Први законик је настао на основу средњовековног права-*Крмчије*, а други је продукт револуционарног стања у земљи. Ипак закони које је донела Смедеревска скупштина прецизније су дефинисали рад устаничких судова. Актом *Учређенија судејства* основани су мирски судови-световни (сеоски, кнежински, нахијски или Магистрат и Велики суд народни који је био заправо Савет) и прописана њихова правила рада. Више о томе у: Мирослав Поповић, „Организација судства у Кнежевини Србији 1838-1846“, *Српске студије*, I, Београд 2010, 157-176.

¹⁰⁹⁸ Први председник суда био је Милоје Годоровић, али је убрзо именован за члана Великог суда у Крагујевцу, а на његово место постављен је кнез Милосав Здравковић.

¹⁰⁹⁹ Радош Љушић, *Историја српске државности*, 32-33.

¹¹⁰⁰ Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина 1991, 27.

¹¹⁰¹ Бранко Перуничкић, *Суд вароши Београда 1819-1839*, Београд 1964, 23.

¹¹⁰² Драган Николић, *н.д.*, 27.

1859. формиран је Апелациони суд за кривична дела у виду посебног одељења који је радио у складу са прописима апелационог суда. Примедбе овог суда биле су обавезне за нижи суд.¹¹⁰³

Доношење Грађанског законика 1844. године представља прекретницу у развоју судства Кнежевине Србије. Од важности за развој судства био је и Законик о поступку судском у грађанским парницама из 1853. године. Одредбе Грађанског законика „о неприкосновености приватне својине, пуној слободи уговарања, те потврђивањем укидања заосталих елемената феудалног система створиле су све правне предуслове за несметан капиталистички развој земље“.¹¹⁰⁴ Чланови Законика о поступку судском је био на мети критике, али се спроводио до 1865. године. Правни систем који су установили уставобранитељи карактерисала је и чињеница да се бројни законски акти нису називали *законима* већ *устројенијем, уредбом, решењем*. То је још један доказ да се правни систем једне државе не може развити одједном већ постепено. Требало би напоменути да су бројни закони олакшали рад судских органа попут Закона о повраћају земаља из 1838. године, Закона који опредељује једног господара земље и другог господара грађевина од раније подигнутих из 1840. године, Казненог закона за порезе и крађе из 1847. и за нашу тему најзначајнијег Криминалног (Казнителног) законика за Књажевство Србију из 1860. године.¹¹⁰⁵ Истовремено, за нашу тему је значајно поменути доношење Уредбе о о казњењу крадљиваца и лопова из 1845. године и Казнителни закон за поаре и крађе из 1847. године. У каснијем периоду су законском регулативом уобличени односи у свим областима друштвеног деловања појединца.¹¹⁰⁶

Београд је био седиште Суда Округа београдског и Првостепеног суда за варош Београд од 1841. године. Првостепени суд за варош Београд имао је у свом надлештву парнице које су се водиле између становника града Београда и становника из унутрашњости Кнежевине Србије, те за парнице вођене између Београђана и странаца у Београду.¹¹⁰⁷

Врховни суд је основан 21. септембра 1846. године по претходном одобрењу Порте, али је касациона власт и даље остала утицајнија у друштву с обзиром да је њу надгледао и на њу директно утицао владајући кнез. Овај суд је имао обавезу да суди у трећој и највишој инстанци када би било утврђено да је дошло до пропуста у спровођењу судског поступка на окружном и Апелационом суду.¹¹⁰⁸

Муслиманско становништво није имало удела у развоју правосудног система Кнежевине Србије.

Београд је педесетих и шездесетих година XIX века био град у коме се становништво окупљало и дружило на великом броју локација и места. Број дућана, механа и кафана главног града бележио је раст, те је забележен раст пред законом кажњивог понашања. Управна власт је настојала да сузбије беспосличарење, скитничарење, картање, пијанчење, те блудничење. Услед ових „неморалних“ облика понашања настајале су туче које су у неколико случаја резултирале смрћу учесника. Политичка позадина забране прослављања хиљадугодишњице словенских просветитеља Ћирила и Методија, 1863, те прославе педесетогодишњице Другог српског устанка, 1865. године, огледала се у чињеници да исти представљају истицање досегнуте српске државности. Међутим, сви празници доводили су до спорадичних сукоба између српских и муслиманских становника вароши, а понеки је имао и смртни исход.

Премда је управна власт настојала да се посвети сузбијању законом кажњивог понашања, настојало се да се евидентирају сви прекршаји. Управници квартова су слали своје недељне извештаје о забележеним крађама, нарушавању јавног реда и мира, а посебно

¹¹⁰³ Мирослав Поповић, „Организација судства у Кнежевини Србији за време друге владавине Милоша и Михаила Обреновића (1858-1868)“, 154.

¹¹⁰⁴ Драган Николић, *н.д.*, 29.

¹¹⁰⁵ *Исто*, 29.

¹¹⁰⁶ *Исто*, 30.

¹¹⁰⁷ Мирослав Поповић, *Судство у Кнежевини Србији (1839-1869), докторска дисертација*, Београд 2014, 41-44.

¹¹⁰⁸ Детаљније о раду Врховног суда у: Мирослав Поповић, „Организација виших судских инстанци у Кнежевини Србији (1838-1865)“, *Зборник радова Правног факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици*, Косовска Митровица 2017, 239-257.

неморалног понашања. Муслиманско становништво је имало удела у већини до тада забележених престапа. Криминални законик је обухватио све грађане Кнежевине Србије наводећи да „где се год у овом закону каже Србин, под том речи разуме се сваки грађанин Србски, био он које му драго вере и народности“¹¹⁰⁹ и „Когод учини у Србији какво казниво дело, судиће се и казнити по казнителним законима ове земље“¹¹¹⁰. Међутим, турско становништво имало је другачију перцепцију рада правосудних органа. Када је на место мухафиза Београда постављен поново Веџихи-паша, 1846, говорило се да је убрзо дао оставку јер српски правосудни органи нису „ни најмање освртали на жалбе које су Турци подносили против Срба, него су их на адвокатски начин одуговлачили и напоследку саопштавали Турцима да су изгубили парницу.“¹¹¹¹

5.6.3.1. Систем кажњавања

Министарство правде је расписом од 2. јуна 1842. године препоручило Суду вароши Београда и свим окружним судовима да у складу са законом и према утврђеној пракси бележе у протоколарне књиге све процесе који се воде пред судом, од првог иступања заинтересованих страна до доношења пресуде, како би се све проколарне књиге водиле једнообразно. Сваки суд и судија су били обавезни да своје одлуке проследе надлежном начелнику.

Законски прописи су се различито спроводили током XIX века и имали су свој развојни пут. „Казна лишења слободe“ није разматрана у садржају Законика проте Матеје Ненадовића, али јесу: „смртна казна“ која се спроводила путем егзекуције из ватреног оружја и „набијања на колац“ и „телесна казна“ која би се извршила над осуђеним на тај начин што би био тучен „по дебелим месима“.¹¹¹² Напредовање казног система остварено је делимично садржајем Карађорђевог законика који је уврстио међу казне затварање оптужених: „апс“. Наплата „новчане казне“ била је присутна путем глобе и дуплира. Уколико је требало да се казни цело сеоско насеље плаћао би се дуплир, а уколико је требало да се казни појединац у виду накнаде нанесене штете плаћала би се глоба. Временом су се кривична дела рангирала према врстама, па је кнез Александар Карађорђевић иницирао припрему новог закона кажњавања. На тај начин је формиран и коначно објављен, 1860. године, Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију.¹¹¹³ Казнителни законик су чинили Увод, 45 глава и 397 чланова.¹¹¹⁴ Казнителни законик је унапредио садржај Карађорђевог законика, а развој казног система постигнут је доношењем Кривичног законика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1929. године.¹¹¹⁵

Законски прописи су различито санкционисали недозвољено понашање грађана, а Казнителни законик је предвидео осуду кривца на смрт, робију, заточење, затвор, лишење звања; осуду наплатом новчане казне, бојем, губљењем грађанске части, одузимањем ствари, забраном вођења радње и протеривањем.¹¹¹⁶

¹¹⁰⁹ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, чл. 4.

¹¹¹⁰ *Исто*, чл. 5.

¹¹¹¹ *Рашид-беја: историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 192.

¹¹¹² *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1, чл. 32.

¹¹¹³ Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, „Razvoj kaznenog sistema u krivičnom pravu Srbije“, *Stecijalna edukacija i rehabilitacija*, V. 12, br. 4, Beograd 2013, 528-529.

¹¹¹⁴ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1-45; Драган Николић, *н.д.*, 185-282; Види и: Милица Анђелковић, *Шестојануарска диктатура и Кривични законик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: мастер рад*, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш 2018, 26.

¹¹¹⁵ Гордана Д. Николић, *Кривична дела изнуде: докторска дисертација*, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш 2018, 29-35.

¹¹¹⁶ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1, чл. 12; Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, *н.д.*, 529.

Казнителни законик је предвидео да се „смртна казна“ спроводи путем стрељања: „Ко се осуди на смрт убиће се из пушака и одма укопати“.¹¹¹⁷ „Казна лишења слободе“ се спроводила путем робије, која није могла бити дужа од двадесет година, а осуђени је требало да се „држи у робијашници“, ради „тежке послове“, и носи „на ногама окове лаке“.¹¹¹⁸ Осуда „на заточење“ није могла да траје дуже од двадесет година, а предвиђено је да се осуђеник „држи у сопственој кући“, да се „не нагони на рад“ и да „од државе добива рану“.¹¹¹⁹ Затворска казна се није могла изрећи на период дужи од пет година, али ни краћи од тридесет дана.¹¹²⁰ Уколико би неко био осуђен „на лишење званија“ није могао да добије ангажовање у институцијама државног апарата у трајању од годину дана.¹¹²¹ Осуда на „новчану казну“ спроводила се плаћањем једног талира најмање.¹¹²² Осуђеник „на бој“ је морао да претрпи минимум десет удараца штапом, а највише педесет. Казнителни законик предвидео је да се ова казна може спровести „само над скитницама, слугама, шегртима, надничарима, крадљивцима и пуштаијама“, а кажњени „биће се по дебелим месима“.¹¹²³ Част је била веома важна у тадашњем друштву, па је онај чија казна предвиђа „да изгуби грађанску чест“ губио сва права попут осуђеника на смрт.¹¹²⁴ Кривац који би био осуђен „да се протера“ није могао да се врати и „долази у оне крајеве за које му се у пресуди каже“.¹¹²⁵

Затвор се налазио на простору Топчидера, а начин његовог рада утврђен је *Устројенијем економско-апсеничког устројенија* у Топчидеру од 20. децембра 1851. године.¹¹²⁶

Муслиманско становништво би, у случају кршења закона, било подвргнуто истим казнама као и српско.¹¹²⁷

5.6.4. Муслимани пред управним и судским органима града Београда

Пред судским органима власти били су једнаки сви грађани Кнежевине Србије. Муслимани су одговарали пред Шеријатским судом у Београду, али се нису устручавали обраћања судским органима Кнежевине Србије. Остало је само питање на који начин ће се муслимани заклињати пред судом. Стога је Суд Окружја подрињског доставио допис Државном Савету, 10. маја 1848, с питањем како би требало поступати у случајевима „кад се Турци или Цигани мухамеданске вероисповести, а тако и Јевреји у њиховим собственим парницама као парничари или сведоци нађу“, те каквом би се заклетвом обавезали пред судом да ће сведочити истинито. Државни Савет је одлучио и циркуларним дописом обавестио Попечитељство правосуђа како би исто требало да „изјављене заклетве достави“ и истовремено доставио одлуку о начину приступања Турака пред судом. Наиме, наложено је да се набави Кур'ан за сваки суд пред којим је требало да иступају муслимани тако што ће положити десну руку и изговорити: „Од великог Бога, посланик Пророку Мухамеду, и њему дошавши Коран по коме ја верујем верозакон мој, у име кога ја се заклињем на њему, да сам

¹¹¹⁷ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1, чл. 13.

¹¹¹⁸ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1, чл. 14; Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, *n.d.*, 528-529.

¹¹¹⁹ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1, чл. 15; Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, *n.d.*, 529-530;

¹¹²⁰ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 1, чл. 20.

¹¹²¹ *Исто*, чл. 25.

¹¹²² *Исто*, чл. 27.

¹¹²³ *Исто*, чл. 32.

¹¹²⁴ Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, *n.d.*, 529-530; *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, глава прва, чл. 18; 34.

¹¹²⁵ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, глава прва, чл. 37; Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, *n.d.*, 529-530.

¹¹²⁶ *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији 1835-1875*, Београд 1877, 317-328.

¹¹²⁷ У садржајима српске и османске провенијенције нисмо наилазили на пресуде муслиманима. Разлог томе лежи у чињеници да су се муслимани обраћали судским органима власти само у случају решавања проблема из области грађанског права.

то и то учинио, или то и то знам, и да закључи са речима: Валахи, Валахи.“¹¹²⁸ Попечитељство правосуђа је просудило да би форма заклетве за Турке и Јевреје требало да буде прописана законом, те наложило да се Кур'ан набави за потребе судова у Лајпцигу где се може купити по цени од 80 [...].¹¹²⁹

Међутим, када је требало да се утврди да ли су Турци регулисали обавезе према управним и судским органима власти Кнежевине Србије ова се правила нису могла увек применити. Пример томе је случај постављања калдрме у београдској вароши 1861. године. Управа града Београда је 16. новембра 1866. наложила Суду вароши Београда да достави Мешовитој комисији „која ће расправљати тражбу Срба и Турака“ да се утврди да ли су Турци исплатили дуговања у име постављене калдрме испред њихових кућа током 1861, али Суд није могао да одговори на тражени задатак.¹¹³⁰ Суд вароши је навео да је Списак који су полицијске власти доставиле непотпун с обзиром да не садржи име и презиме лица испред чијих кућа је калдрма постављена, количину калдрме која је искоришћена и трошкове изведених радова. Иако је пуномоћник Управе вароши и председник Суда вароши упорно потраживао од Мешовите комисије дуговање у износу од 10.888 гроша чаршијских било му је јасно да се дужници не могу процесуирати и због утврђених неправилности током извођења радова. Извесни Махмуд, касапин из Београда је изјавио при сведочењу да је платио трошкове постављања калдрме турским властима још у оно време када је она постављана. Ова изјава дала је повода судијама да од пуномоћника потраже сву кореспонденцију између српских и турских власти, „ако и каква била“, из које би се могло увидети чија је заправо власт од Турака тражила наплату за постављену калдрму. Пуномоћник је инсистирао да му се доставе тачна имена и презимена лица која нису платила постављање калдрме, те њихово тренутно пребивалиште, али Суд вароши није био у могућности да то и спроведе јер је претрагом тражених предмета утврђено да су у бомбардовању Београда изгорели, а и да нису свакако не би били сачувани јер су предмети при рачуноводству почели да се чувају тек од 1862. године, а калдрмисање пута испред турских кућа је вршено током 1861. године. Уз наведено, рад Суда је отежавала чињеница да је Суд заступао став да општина и управа не могу тражити наплату постављања калдрме од Турака јер „Турци не само што су били ван домаћаја српских власти него су од ове власти били сасвим изузети и потпадали под турску власт.“ У складу са тим наплата се није могла извршити јер ни сама Управа ни Суд нису имали податке о грађанима испред чијих кућа је калдрма постављена, а који нису измирили дуговања.¹¹³¹ Садржај овог предмета доказује да су се судски органи контрадикторно односили према питању муслимана пред судским властима.

Мањкавост и нестручност у раду службеника Управе вароши и Првостепеног суда, неуредност у вођењу предмета, те неуједначени прописи по којима су поступали за резултат су имали мноштво нерешених спорова, а посебно оних који су се тicali београдских Турака јер су многи били недоступни властима.

Спорови које је најчешће водило муслиманско становништво пред управним и судским органима власти могу се поделити у неколико група: имовинско-правни спорови, спорови због дуга, спорови због насталих туча и убистава и спорови због неморала.¹¹³²

Иако су органи управне и судске власти одвојени, спорове у које је било инволвирано муслиманско становништво посматрали смо заједно јер се становништво обраћало и управној и судској власти по истом основу. Разлог томе највероватније лежи у чињеници да исто није било довољно упућено у функционисање и надлежност органа власти Кнежевине Србије.

¹¹²⁸ ДАС, Државни савет (=ДС), 1848, Р. 194.

¹¹²⁹ ДАС, ДС, 1848, Р. 194.

¹¹³⁰ ИАБ, УГБ, 1867, к. 1056, 11.

¹¹³¹ ИАБ, УГБ, 1867, к. 1056, 11.

¹¹³² Покушавајући да утврдимо статус муслимана пред органима власти Кнежевине Србије настојали смо да статистички обрадимо податке и утврдимо број покренутих спорова према врсти, али не и према степену решености јер поједине спорове нисмо могли означити као решене у читавом хронолошком оквиру који смо обрадили.

Истовремено, муслиманско становништво Београда обрађало се судским органима власти до 1862. године понајвише због нерешених имовинско-правних односа или предавања тапија на оверавање, те због неисплаћених дугова. Након 1862. године, број муслимана који се обратио Првостепеном суду знатно је опао, а судске протоколарне књиге бележе случајеве обраћања Срба због неисплаћених дуговања муслимана (који су напустили Београд).

5.6.4.1. Имовинско-правни спорови

Имовинско правни спорови који су се водили пред судским органима тицали су се издавања потврда за продата или купљена непокретна добра у београдској вароши, тужби за неисплаћена добра у складу са претходно састављеним купо-продајним уговором, тужби за неисплаћену закупнину куће, стана или земљишта, те бесправно заузетих непокретности или земље. Премда је рок за иселење Турака из вароши истекао још 1839. године, поједина добра која су продали нису им била исплаћена или нису постојали докази о исплати и власнички листови: тапије. Истовремено, нерешени баштински односи о којима смо претходно говорили допринели су да процеси који се воде трају дуго. Непостојање доказа о трансакцијама које су обавили Срби и Турци представљао је додатни проблем српским властима.

У време владавине кнеза Милоша Обреновића, осим хатишерифа које смо помињали, донет је и низ подзаконских аката којим је настојано да се уреди систем баштинских односа од којих се може издвојити и Пропис за парнице о ливадама, њивама, крчевинама и међама од 1. марта 1835. године. У складу са садржајем Прописа поменуто земљиште је требало да припадне оном ко је земљу обрађивао, као и плодови који су произведени обрадом земље. Уколико би она страна која је започела тужбу изгубила, требало је да плати све трошкове процеса.¹¹³³ Премда су муслимани били лишени права притежавања непокретних добара нису били обухваћени овим Прописом. Рашид-бег наводи да су Турци невољно продавали своја непокретна добра Србима и износи своје мишљење речима „што се пак несретних Турака тиче, они из далека посматрају како олако њихова крвљу стечена имања и чифлуци прелазе у туђе руке“.¹¹³⁴ Заправо, „звук добоша у муслиманским махалама имао је пренесено значење за турско становништво: нема им опстанка у Београду“.¹¹³⁵ Како би бар мао уредила баштинске односе, влада намесништва донела је пропис 3. јула 1839. године у вези са продајом земље на којој би се налазили објекти неког другог власника по коме би се право првенства продаје земљишта дало власнику објеката на њој.¹¹³⁶

Неколики примери из свакодневног живота муслимана у Београду сведоче о непућености грађана у односе српско-турских власти, али и постојању проблема приликом утврђивања надлежности.

У годинама пре него што је Београд постао престоница и пре масовног насељавања становништва из читаве Србије у Београд сукоб интереса Срба и Турака око обрадиве земље је био често предмет расправе. Истим је поводом земља Хаџи Риџала и Батал Омера, Турака са Палилуле, дата на процену буљубаши Марку Богдановићу. Земљу Хаџи Риџала, процењену на 15 плугова користили су становници Палилуле као сеоску утрину и од које, осим места за испашу и воде, нису имали никакву корист. Земљу Батал Омера, која је процењена на 25 плугова, поред које је било 20 кућа, продавао је тотор његове деце Рашид беј за 2500 гроша, што је Палилулцима било скупо. За своју земљу Хаџи Риџал је тражио 1500 гроша, а Палилулци нису могли да плате више од 1100 гроша. Због ових проблема, кнезу Милошу се дописом обратио члан Магистрата, Голуб Петровић, 17. децембра 1837. године.¹¹³⁷ Кнез Милош је настојао да реши проблем, али је у овом случају кључна чињеница да ће кнез

¹¹³³ *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији 1835-1875*, 55-56.

¹¹³⁴ *Рашид-беја: историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 124.

¹¹³⁵ *Исто*, 181.

¹¹³⁶ *Исто*, 252.

¹¹³⁷ *Исто*, 721.

самостално донети одлуку јер законски акти о баштинским односима још увек нису обухватили ширу проблематику.

Турци су се често жалили Попечитељству иностраних дела због неовлашћеног коришћења и продаје њихових добара. Мула Ахмет, Турчин из Београда, жалио се Попечитељству 17. октобра 1841. године јер је извесни Илија папуџија, такође житељ Београда, продао његов плац на коме је саградио своју кућу, Кости Јерману, без икаквог претходног споразума. Мула Ахмет и Илија папуџија су се приликом првобитног договора сложили да Илија не гради, осим једне, ни једну „другу кућу“ на Ахметовом плацу, те да му за исти плаћа кирију. Илија папуџија је Дописом Попечитељству иностраних дела од 27. октобра 1841. године оповргао оптужбе Муле Ахмета и навео да је продао само „бину“, али не и плац који не притежава.¹¹³⁸

Приликом изнајмљивања дућана на коришћење, долазило је до проблема јер су Срби, који су се одласком муслимана населили у Београд из Османског царства, истовремено наставили да плаћају порезе администрацији Османског царства. Двојна српско-турска власт изазивала је често збуњеност код новонасељеног становништва. Дописом Попечитељства унутрашњих дела Управи вароши Београда од 29. октобра 1841. године Управа је обавештена да су се извесни Димо, Станко, Апостол, Кузман, Срето, Таса и Риста, житељи охридски, који су се настанили у Београду, жалили Тамил-паши, мухафизу града Београда, да им српске власти траже да плаћају 50 гроша у име пореза, а исти плаћају османској држави јер из ње потичу. У даљем тексту приложених списа од 12. новембра 1841. године, поменути наводе, да се нису жалили паши, већ да је горе наведени Срета сам поднео „тужбу“ и „одјурio да је преда“, те да они уредно обављају своје „кујунџијске и бозацијске послове у вароши“.¹¹³⁹ Дописи сличног садржаја, додатно су отежавали решавање имовинско правних односа, стварали конфузију међу грађанима и нетрпељивост између Срба и Турака.

Није било чудно ни да се и Турци међу собом туже због власништва над имањима и ливадама. Власништво над појединим поседима са којих су Турци убирали дажбине било је спорно. Једном приликом исправник Округља београдског, Бенјамин Рузмировић, известио је кнеза Милоша дописом од 26. јуна 1836. године да је по његовом налогу тражио од Хаџи Рицала Сулејмановића да преда сенеде на своје ливаде. Хаџи Рицал је поднео Исправничеству хуџет из кога се закључује да је поседовао само део ливаде која је постала појилиште. Овом догађају је претходила свађа са Ибрахим и Осман-агом, који су тврдили да су ливаде у њиховом поседу. На то је кћи Осман-аге, Хадица, терџуман, житељ београдски, која је живела у махали Кизлар, хуџетом потврдила да је Хаџи Рицалу Сулејмановићу продала чаир у Булбулдеру, са чије једне стране је плац Омер-аге, са друге башта Сулејман аге, са треће стране чесма, са четврте остали становници за 115 гроша и новац у потпуности примила. Хуџет је потписан у присуству сведока 15. шабана 1236. године, а оверен од стране Халил-паше Марашлије.¹¹⁴⁰

Као што смо у претходном делу рада поменули процес продавања имовине пратило је насељавање, не само српског становништва из Османског царства, већ и странаца. Општина града Београда је давала слободу изградње кућа у вароши, али то је изнедрило низ сукоба међу варошанима. Територија Битпазара у београдској вароши била је често стециште сукоба око нерешених спорова и ненаплаћених дугова у име изнајмљених дућана или земље на којој су се налазили.

Управа града Београда се Дописом од 6. октобра 1865. године обратила Суду вароши Београда и навела да се Управи жалио Д. Симић, опуномоћеник Муле Сулејмана Бећиревића, Турчина, бившег ерлије из Београда, наводећи да је исти поднео и тужбу против Фердинанда Штабеа, тишлера јер је незаконито уселин у кућу Омара дуванџије из Београда. Д. Симић је изјавио да поменути Штабе има договор са Омером да у име кирије плаћа шест талира

¹¹³⁸ ИАБ, УГБ, 1841, Ф. V, 803.

¹¹³⁹ ИАБ, УГБ, 1841, Ф. V, 402.

¹¹⁴⁰ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 673-674.

месечно, а онда му је Одлуком Суда вароши Београда наређено да се до Митровдана исте године исели. Међутим, Штабе је тврдио да са Бећиревићем има уговор склопљен на шест месеци и напоменуо да се ближи време истицања уговора. Додато је да је Бећиревић једно време био тутор Омеру, а да Штабе очекује правог власника како би се проблем решио јер Бећиревић није законити власник поменуте куће.¹¹⁴¹

Извесна Елена Василијевић се обратила писмом Управитељству вароши 26. септембра 1865. и навела да је узела једну кућу у закуп од Мамута Ајуповића, Турчина у којој живи већ шест година уз надокнаду од шест гроша месечно. Међутим, поменута је навела да је већ 484 гроша „оправки имала“ и уз поменуте трошкове кирију уредно плаћала, али је Турчин избацио из куће. Након што је избацио, навела је, да је кућу издао другом и избацио јој ствари напоље. У истом писму замолила Управитељство да уговор који је „склопила са Турчином“ добије на снази.¹¹⁴²

Никола Марковић, магација из Београда обратио се Управитељству вароши 20. децембра 1865. године. У свом писму је нагласио да је он још од 1849. године узео у најам једну магацију и авлију од Табака Ибрахимовића, Турчина из Београда за 8 талира. На тај начин је живео шест година. Након његове смрти, опет је узео у најам магацију од његових наследника: Аци Мамут ефендије и Али-бега за 15 талира месечно, те је користио до бомбардовања Београда. Након смрти његових наследника, имовина је припала њиховој сестри која је била удата за Осман ефендију. У погодби са његовим опуномоћеником Алијом Мутевелијом, магацију је изнајмио за 10 талира месечно. Након што је организована лицитација, комшије су кирију подигле на 10 гроша цесарских месечно. Марковић је молио Управитељство да му се кирија смањи или му се исплати 11.000 гроша чаршијских које је претходних година уложио у одржавање магације.¹¹⁴³

Истовремено, извесни Стојко Масларовић, ситничар са Стамбол капије се обратио Управитељству вароши 4. новембра 1863. године наводећи да му је Емин Алић, Турчин дао кућу код Видин капије у најам, али се у њу уселила нека непозната жена. Управитељство вароши је решило 16. новембра исте године да извесне Стојанка и Христина остану у кући коју је Масларовић узео у најам, а у којој је живела и извесна Ана. Поменута Ана је тражила од Дорћолског кварта да се нагоди са сахибијом куће, те да њој кућу изда у најам наводећи да се она прва уселила. Ипак, Дорћолски квартал је решио спор у корист Масларевића 21. септембра 1864. године. Дорћолски квартал је наредио житељкама да се иселе јер је Масларевић плаћао сахибији у име најма 78 гроша и 3 крајцара месечно у складу са уговором.¹¹⁴⁴

Ови садржаји потврђују да су баштински односи у 1864. и 1865. години и даље били неуређени бар када су добра муслиманског становништва била предмет спора. Разлог томе лежи у чињеници да управни и судски органи власти нису увек били у могућности да утврде праве власнике непокретних добара. Комплексност овог проблема је, чини нам се, превазилазила тадашње могућности правног система Кнежевине Србије.¹¹⁴⁵

5.6.4.2. Дуговања

Кнез Милош Обреновић је направио корак у решавању проблема дуговања и 20. априла 1836. донео Указ о затварању дужника којим је регулисао однос судских власти Кнежевине Србије према оптуженима за дуг. Овим Указом је прецизирао да ће они који нису у могућности да исплате дуг остати у затвору, те да ће бити у обавези да исплате дуг након изласка из

¹¹⁴¹ ИАБ, УГБ, 1865, к. 881, Ф. XXXI, 234.

¹¹⁴² ИАБ, УГБ, 1865, к. 873, Ф. XXVII, 479.

¹¹⁴³ ИАБ, УГБ, 1866, к. 909, Ф. I, 266а.

¹¹⁴⁴ ИАБ, УГБ, 1864, к. 786, Ф. XXXI, 374.

¹¹⁴⁵ ИАБ, УГБ, 1872, к. 1127, 145. Извори сведоче да је проблем баштинских односа чији су предмет спора била турска имања био актуелан и 1872. године када је Управа града Београда добила допис Министарства унутрашњих дела у коме се наводи да је Главна контрола продужила Управи града рок за подношење списка оних лица који су убележени као дужници Управе града у предмету закупа турских добара до јула месеца 1871. године, али да исти није достављен ни почетком 1872. године.

затвора. Утврђено је да дужник може исплатити дуг продајом његове имовине путем лицитације, а исти не би морао да буде затворен. Уколико се код дужника нађу покретна добра која су узета у зајам, иста се могу вратити и самим тим не би било потребе да се дужник затвара.¹¹⁴⁶ Министарство правде је 24. априла 1842. године послало циркуларно писмо свим судовима Кнежевине Србије, Апелационом суду, те Управи града као одговор на питање појединих судских органа које се тицало хапшења дужника. Наиме, судским установама није било посве јасно да ли би на захтев зајмодавца могли наложити да се дужник ухапси уколико исти нема средстава да врати дуг. На основу тачака 63 и 64 Устројенија окружних судова предвиђено је да се ни једно лице не може ухапсити, а да пре тога није саслушано или било у процесу суђења, а тек након што би се утврдило да је оптужени прикрио или проћердао позајмљен новац могао је бити ухапшен.¹¹⁴⁷

Рашид-бег је забележио да је извесни Белобрк Алија дуговао новац у износу од 9.000 гроша једном Србину и да је требало да му се заплени кућа јер није имао средстава којим би намирио дуг. Мухафиз Београда је требало да одобри продају куће која се налазила покрај кадиријске текије и турских кућа. Упутивши писмо меџлису добио је негативан одговор с образложењем да се кућа због свог положаја „не може продати другој вери, јер би то од велике штете било“.¹¹⁴⁸ Мухафиз је, у складу са обичајем, наредио да се кућа путем добоша прода Турцима, али никако Србима, те је продата неком Турчину за 7.000 гроша.¹¹⁴⁹

Турци су се жалили Управитељству вароши Београда и Првостепеном суду за град Београд јер нису могли да наплате новац који су дали у позајмицу. Варошани су им дуговали у име издатих непокретности у најам, обављеног посла или продатих покретних ствари. Садржаји сачуваних аката ова два органа бележе бројне случајеве тужби због дуговања.

Протоколи Првостепеног суда евидентирали су случај Алије, магације из Београда, који се обратио Суду 8. јануара 1843. године молећи да се судским путем наплати дуг од Малије Ђорђевића у име дасака које му је продао. Исти није навео о којој суми новца је реч.¹¹⁵⁰

Примирителни суд вароши Београда је доставио Првостепеном суду 22. јуна 1844. тужбу Каратим-аге, тобције и кадаифчије из Београда против Димитрија Ђорђевића, Палилулца, због дуга по облигацији од 1000 гроша.¹¹⁵¹

Исмаил, касап из београдске вароши је тужио, 19. јуна 1844, извесне Станка и Милојка Н. са Палилуле због дуга од 2.516 гроша у име продатих оваца.¹¹⁵²

Примирителни суд вароши Београда посредовао је у спору извесног Хусејина, рабације из Београда и Николе Марића, 22. фебруара 1844, молбом првостепеном суду да се исплати дуг Хусејину, због узетих волова.¹¹⁵³

Често се догађало да и након пресуде Првостепеног суда у корист оштећеног лица исто не може наплатити свој дуг. Тако је Сали спахија из Београда, 18. марта 1842, тужио суду Ристу Петровића да му је по облигацији дужан 1670 гроша без намере да измири дуг. Исти спахија је 26. марта 1842. поново тужио суду Ристу Петровића и молио да се судским путем наплати дуг. Након што дуг није наплаћен, Сали спахија се 25. маја поново жалио суду и тражио да се поново покуша судским путем налатити дуг.¹¹⁵⁴ Овакви случајеви поновног обраћања суду ради наплате дуга били су веома чести.

Новац који су Турци позајмљивали својим комшијама некада нису могли да поврате јер су процеси пред судом престајали услед смрти туженог. Због тога су београдски Турци били принуђени да из масе покојника траже наплату својих добара. Управа града Београда послала

¹¹⁴⁶ *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији 1835-1875*, 109.

¹¹⁴⁷ ИАБ, УГБ, 1842, к. 16, 50.

¹¹⁴⁸ *Рашид-беја: историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 181.

¹¹⁴⁹ *Исто*, 181.

¹¹⁵⁰ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 3, 1843, 38.

¹¹⁵¹ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 6, 1844, 2547.

¹¹⁵² ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 6, 1844, 2445.

¹¹⁵³ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 6, 1844, 716.

¹¹⁵⁴ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ.2, 1842, 111; 1721.

је допис Првостепеном суду 7. маја 1850. наложивши да се Одлуком Попечитељства правосуђа изврши потраживање из масе покојног Томе Поповића из Београда у име потраживања од стране Ибиш Х. Муратовића, Београђанина ради наплате дуга.¹¹⁵⁵

Случај Мустафе-бега, мал-сахибије, Турчина из Београда, показује колико је тешко било повратити своја добра. Исти се обратио Првостепеном суду 28. марта 1853. молбом да му се исплати дуг у име најма непокретности из масе покојних Ристе Николића и Марка Милосављевића, рибара из Београда у висини од 110 гроша чаршијских¹¹⁵⁶ Како су наследници масе покојника били живи судски спор се није могао брзо окончати, што је значило даље чекање одлуке Суда и наплате дуга. Сличан процес чекао је Османа Аци Асановића, Турчина и касапина из Београда, који је 28. маја 1852. године тужио „масу покојног Лазара Павловића“, бившег терзије са Зерека, због дуга у износу од 175 гроша чаршијских очекујући исплату дуга из масе покојника.¹¹⁵⁷

Илија Гарашанин се 7. августа 1864. године обратио Управитељству вароши у коме наводи да је Турчин Мехмед ага Бећир Барјактаревевић изнајмио извесним варошанима своје куће и дућане, али му они не плаћају уговорени новац. Илија Гарашанин у свом писму даље наводи: „Да ми не би Мемед више досађивао због ове ствари, ја вам препоручујем да одмах позовете кирације и закажете им да човеку плате кирију што му дугују“.¹¹⁵⁸ Мехмед-ага Бећир Барјактаревевић је пред Управитељством вароши изјавио да у Београду поседује пет својих кућа и да су исте заузеле Срби и не желе да му исплате уговорени новац у име најма. Непокретна добра која је издавао била су следећа: кућа код Чукур чесме коју је унајмила удова, није плаћала кирију годину дана и дугује му 1200 гроша; фурунциница код Барјак цамије изнајмљена је од стране извесног Ђуре и његовог брата Спасе за 450 гроша који су плаћали кирију све до бомбардовања 1862, а од тада су престали; дућан који је изнајмио извесни Васин Николић, млекација и није платио 600 гроша; дућан на Зереку, који је изнајмио Ђорђе, терзија за 85 гроша месечно и остао дужан 2125 гроша; кућа поред полиције, за коју није тражио накнаду већ само да се сачува од стране општине београдске.¹¹⁵⁹

Турчин Мехмед Алић из београдске тврђаве се жалио Управитељству вароши 7. октобра 1865. да је продао Михаилу Димитријевићу, бакалину код Делијске чесме 13 кошница живих пчела. У свом исказу је навео да је Димитријевић требало да однесе пчеле и да за сваку кошницу положи новац унапред. С обзиром да исти није платио, за помоћ се обратио мухафизу који му је наложио да поднесе жалбу Управитељству. Управитељство је донело одлуку да тужени исплати сав новац када мед преда.¹¹⁶⁰

Тужбе поводом дуговања које су обухватале муслимане београдске вароши у виду тужених или оштећених лица наизглед су се решавале лако доношењем пресуде надлежног органа. У пракси је то било сасвим другачије. Оштећени су чекали дуго на задовољење, а оштећени су захваљујући правном систему у развоју и недовољној упућености представника власти у садржај законских аката имали могућност да одлажу одлуку донешену првостепеном пресудом.

5.6.4.3. Крађе

Кнез Милош Обреновић је још 1836. године донео пропис којим се „крадљивцима има одузети сва непокретна и покретна имовина у име учињеног дела“. У пропису се наводи: „да се крадљивцима, који су у лоповству ухваћени, и куће продаду, и покрадени се уколико је могуће намире.“¹¹⁶¹ Уредба о казњењу крадљиваца и лопова из 1845. прописала је кажњавање

¹¹⁵⁵ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 29, 1850, 4113.

¹¹⁵⁶ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 45, 1853, 3422.

¹¹⁵⁷ ИАБ, Првостепени суд за град Београд, Деловодни протокол, књ. 40, 1850, 5654.

¹¹⁵⁸ ИАБ, УГБ, 1864, к. 783, Ф. 34, 122.

¹¹⁵⁹ ИАБ, УГБ, 1864, к. 783, Ф. 34, 122.

¹¹⁶⁰ ИАБ, УГБ, 1865, к. 882, Ф. 31, 361.

¹¹⁶¹ *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији 1835-1875*, 152.

лопова и крадљиваца телесном и казном затвора. Извршење казне затвора је предвиђено у казненој установи „удаљеној најмање двадесет сати од места пребивалишта“.¹¹⁶² Истовремено је прописана и новчана казна висине 10% од тржишне вредности украденог предмета.¹¹⁶³ Казнителни законик Књажевства Србије дефинише крадљивца као оног „који тајно, недозвољеним начином, туђу покретну ствар, која није у његовом притјажавању била, узме и присвоји, да себи или другоме какву корист прибави“.¹¹⁶⁴

Списи сведоче о тужбама грађана због украдених покретних добара. Суду Округа смедеревског се обратио војвода града вароши београдске Хаџи Омер тужећи извесног Стевана, механцију из Гроцке да му је пре месец дана украо тепсију када је из Смедерева путовао у Београд. Наиме, Хаџи Омер је путујући због Бајрама свратио у његову механу и у њој ручао из своје тепсије коју је понео од куће, па је при поласку заборавио. Када је у повратку из вароши свратио у механу и затражио своју тепсију није је добио, а наводи да су и „разним изговорима покушали да га оправе“.¹¹⁶⁵ Суд Округа смедеревског је Дописом од 21. фебруара 1841. Обавестио Суд Округа београдског и навео да је Хаџи Омер изјавио да неће ни „30 гроша да му се плати за тепсију од 15 гроша, већ своју тепсију“.¹¹⁶⁶ Суд Округа Смедеревског навео је у Допису од 5. јула 1841. да је о овом догађају сведочио Алија, слуга Омеров и неки други које механција по имену познаје, те да Суд налаже да се иста тепсија пронађе и суду пошаље.¹¹⁶⁷

Управитељство вароши Београда обратило се дописом Суду вароши Београда 7. маја 1865. поводом крађе која је учињена Турчину Исмаилу, чајџији од стране извесног Лазара Лазића, дечака. Истог дечака, кога је „Турчинов слуга“ Милош Богосављевић, пустио у собу, препуштена је радња и кључеви на чување. Крађа која је тада обављена је подразумевала 310 гроша чаршијских. Суд је донео пресуду да се окривљени казни казном од 25 удараца прутем и оштећеном плати 120 гроша чаршијских. Уколико не буде у могућности да плати, Суд је наложио Пресудом од 20. маја 1865. да му се казна преиначи у једномесечни затвор.¹¹⁶⁸

Поједина кривична дела крађе нису ни дочекала процесуирање починиоца пред судом. Низам из београдске тврђаве је у лето 1865. године покрао манастир Драму и том приликом однео два сребрна крста, путир, корице Јеванђеља, два кандила, одећу и сребрну кутију. Телеграмом од 20. августа 1865. обавештени су квартови Управе вароши Београда, а у писму је наглашено да је починилац низам београдске тврђаве, „омален и црнпураст, мало рошав“и стар око 22 године, те да је побегао на зеленом манастирском коњу.¹¹⁶⁹

5.6.4.4. Туче и убиства

Садржај списа Управитељства Београда сведочи о развијеном друштвеном животу у престоници Кнежевине Србије. Уколико имамо у виду да се друштвени живот одвијао у око 1500 дућана (1862. године: 1539 и 1863. године: 1578) и око 300 механа и кафана (1862. године: 290 и 1863.године 307)¹¹⁷⁰ нимало не чуди што су сукоби између муслиманског и српског становништва били чести. Туче међу варошанима су започињале свађом уз међусобна вређања и псовање, а завршавале се понеким случајевима батињања. Власт је настојала да спречи сукобе, а посебно током прослава празника и посета страних изасланика. Публикацијама, које су представљале јавна обавештења, варошани су позивани на поштовање реда и закона. У време свеопште напетости на улицама Београда, 1862, Управа града је издала Наредбу војсци

¹¹⁶² Драган Николић, *н.д.*, 41.

¹¹⁶³ Исто.

¹¹⁶⁴ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 23, чл. 220.

¹¹⁶⁵ ДАС, Суд Округа београдског (=СОБ), 1841, Ф.5, 160.

¹¹⁶⁶ ДАС, СОБ, 1841, Ф.5, 160.

¹¹⁶⁷ ДАС, СОБ, 1841, Ф.5, 160.

¹¹⁶⁸ ИАБ, УГБ, 1865, к. 873, Ф. 27, 462.

¹¹⁶⁹ ИАБ, УГБ, к. 906, 190.

¹¹⁷⁰ *Живети у Београду (1851-1867)*, књ. 3, 20.

одбране Београда, 15. априла 1862. године о одржавању пушака у чијем додатку стоји „да ће се у складу са наредбом од 10. априла 1862. након проласка вечерње молитве проверити свако ко би се нашао на улици путем питања и одзива“.¹¹⁷¹

Криминалним законом дефинисане су казне за преступе у виду телесних повреда другог лица и убиства. Закон је дефинисао казну бојем од 50 удараца или затвором до две године дана сваком ко другог буде злостављао с намером или га телесно повредио.¹¹⁷² Важно је напоменути да је Закон предвидео казне за различите повреде и последице истих које су непосредно настале у сукобу. Тако је Закон предвиђао казну робијом до 15 година сваком ко нанесе повреду другом која би га онеспособила на месец дана или заувек, ко је остао осакаћен или „лишен говора, слуха, вида, руке, ноге, или други части тела, или је за плођење неспособан, или за свагда нагрђен, или неизцелимо телесно нагрђен, или душевно растројен“.¹¹⁷³

Закон је под убиством сматрао „свако недозвољено дело, чрез какав које човек живот изгуби, несматрајући на начин и средства којима је то учињено“.¹¹⁷⁴ Казна за убиство са предумишљајем била је смрт, а за исто дело без предумишљаја робија од двадесет година. Казна за убиство из нехата подразумевала је затвор од два месеца до две године.¹¹⁷⁵ Муслиманско становништво је за ове преступе одговарало мухафизу Београда, те судским органима Кнежевине Србије.

Пре доношења Казненог законика, у време владавине кнеза Милоша Обреновића, Хусеин-паша, мухафиз Ниша је писао кнезу 1821. године у вези са убиством три хришћанина у Београду саветујући му да се у вези са овим питањем обрати Абдурахман-паши који је именован за мухафиза Београда. Истовремено, кнезу Милошу је саветовано да рају узме у заштиту док Абдурахман-паша не дође, јер „он ће поступати како треба са сваким ко буде убијао рају у Београду и заштитиће је од сваког зулума“.¹¹⁷⁶

Публикацијом од 27. марта 1841. Управа града Београда позвала је грађане да, будући да наступа празник (Васкрс), коме се сви радују, се човечно и поштено понашају. Истовремено је Публикацијом објављено да се „нико не усуди пушку избацити“, те да се по „вароши безбедно ходи, а са блудницама и музикантима је забрањено“.¹¹⁷⁷ На крају је додато да ће свако ко би кавгу изазвао, било Србин или Турчин, „подлећи апсу“.¹¹⁷⁸

Варошане је узнемиравала и чињеница да војници турског гарнизона носе оружје ван утврђења. Управа града Београда била је обавештена од стране Општине града да су се Турци намерили „оружје носити“ и не само што су носили оружје већ су се у вароши „рђаво понашали“.¹¹⁷⁹ С обзиром да је такво понашање Турака пореметило спокојство и мир грађана Управа града Београда наложила је да се Турцима забрани ношење оружја јер ће варошани бити принуђени да силом одговоре уколико буду нападнути. Управа вароши је у преписци додала да грађани нису сигурни „своје дућане отворати ујутру све док се љубав и мир не успостави између нас и Турака“.¹¹⁸⁰

Најчешћа врста нарушавања реда и мира биле су туче и напади Турака на варошко становништво. Извесни Богдан Јовановић, надничар из Београда тужио је Мустафу Ђаковалију, казаса са Зерека да га је, док је радио у башти свог газде, погодио у око каменом. Јовановић је навео да га је полиција упутила београдском мухафизу који га је послао на

¹¹⁷¹ ИАБ, УГБ, 1863, к. 654, Ф. VIII, 141.

¹¹⁷² *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 19, чл. 173.

¹¹⁷³ *Исто*, чл. 177.

¹¹⁷⁴ *Исто*, гл. 15, чл. 154.

¹¹⁷⁵ *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију*, гл. 15, чл. 154-156; 158.

¹¹⁷⁶ Мирјана Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу: фонд Књажевске канцеларије*, 118-120.

¹¹⁷⁷ ИАБ, УГБ, 1841, к. 12, Ф. II, 319.

¹¹⁷⁸ ИАБ, УГБ, 1841, к. 12, Ф. II, 319.

¹¹⁷⁹ ИАБ, УГБ, 1841, к. 12, Ф. II, 319.

¹¹⁸⁰ ИАБ, УГБ, 1841, к. 13, Ф. III, 481.

лечење. Пошто лечење није уродило плодом и он је остао слеп на повређено око тражио је да се поменути Мустафа казни у складу са законом.¹¹⁸¹

Недолично понашање турских војника у вароши резултирало је порастом нетрпелјивости и стога је забележено неколико напада на турске војнике у вароши. Управитељство вароши Београда је отоме забележило: „Самовољства ова на која су Турци навикнути и многи случајеви, који највећу необузданост њихову показују и као остала њихова изазивања на сукобе такве су природе да отуда врло лако могу произићи одвећ целе последице, а томе ће јединствено бити узрок распуштеност и необузданост овдашњих Турака над којима њине старешине сасвим овлаш и готово похлебствујући своју власт упражњавају“.¹¹⁸²

Када је Мухтар, Турчин пореклом из Призрена сео у Манакову кафану у Савамали механџија му се обратио речима: „Све једеш и пијеш само свињско месо не...“.¹¹⁸³ На то се поменути Мухтар наљутио и устао, те узео пиштољ и ударио механџију. Комшије су притрчале и везале га за дирек након чега су га истукли. У међувремену је обавештен војвода, пред кога је и Мухтар одведен, који је одлучио да се Турчин „у апс стави и казни“. Њамил-паша је инсистирао да се случај преда судским органима.¹¹⁸⁴

Нису се међусобно сукобљавали само становници града и вароши у обављању свакодневних активности већ је забележен и сукоб Рашид ефендије, тадашњег турског тумача, неколицине Турака и српског становништва. Записник о овом догађају рађен је 19. септембра 1861. године у Управитељству вароши Београда и на основу исказа учесника догађаја и присутних сведока на сликовит начин описује шта се заправо догодило дан раније. Наиме, извесни Наум Јаковљевић, слуга Николе Стефановића трговца из Београда навео је да се сукоб догодио између Персијанца, руског поданика и Рашид ефендије, градског тумача и још неколико Турака, те је забележено: „Јучер ујутру око пола шест сати ја био у авлији мога газде; наједаред поред наше авлије чујем велику ларму и борбу. Истрчим на чаршију и видим, где су неки Турци напали на Хаџи Аџема у дућану и туку. Свет се био стеко на ово позорије, али се нико није усудио притећи страдајућем Аџему у помоћ. Ја чим то незаконито дело видим, утрчим у дућан, у којим су њих тројица, међу којима је Рашид био провалио, уватили Аџема за гушу и давили га. Ја повучем еднoг, повучем другог и трећег на страну и почнемо се сви ватрено борити. Аџем је већ био сав у крви, али који га је између њих осакатио не знам, јер су сви имали батине и неке летве у рукама. Овако превртући се ја одбаџим Рашида на едну страну, и онда се и остали наши људи ослободе и приђоше к развадање“.¹¹⁸⁵ У исказу је навео да су у том моменту већ стигли жандарми, а да је он приметио како је један старац покушао да побегне од полиције и сакрио се у једном турском дућану, те га је ухватио како би га предао полицији. Док је поменутог старца држао не би ли побегао притрчао је један турски официр и подигао на њега сабљу. Након што га је опоменуо да сабљу спусти како се не би „крв без нужде пролила“, пришао је један жандарм и на тај начин се борба окончала. Док је био у дућану нападног Аџема, један амалин је потегао нож с намером да га повреди, али му један грађанин помогао да се са истим избори. Из борбе је задржао један крвави турски чибук и једну дуванску кесу коју је поднео Управитељству. На лицу су му били видљиви знаци борбе: огреботине и модрице.

Истог дана своје виђење догађаја дао је и Милан Гавриловић, „заклети жандарм и позорник“ на Калемегдану и навео да је прошлог јутра око пола шест приликом обиласка Дорћолског кварта, спуштајући се према Дорћолу, срео Рашид ефендију, градског тумача са још једним Турчином у дугачком цубету с чалмом на глави. Пошто је био недалеко испред њих, Рашид ефендија га је позвао да се врати у чаршију. Стигавши, видео је да Рашид ефендија и „други Турчин“ држе поменутог Аџема, коме је глава била већ разбијена и сав је био обливен крвљу. Изјавио је да не зна због чега је дошло до комешања, али је по службеној дужности

¹¹⁸¹ ИАБ, УГБ, 1859, к. 474, Ф. II, 374.

¹¹⁸² ДАС, МИД, Вакуфска акта (несређена грађа), к. 2.

¹¹⁸³ ИАБ, УГБ, 1841, к. 15, Ф. V, 1074.

¹¹⁸⁴ ИАБ, УГБ, 1841, к. 15, Ф. V, 1074.

¹¹⁸⁵ ДАС, МИД, Вакуфска акта (несређени списи), к. 1.

привео Рашид ефендију и Аџема. Међутим, на крају је додао да је видео како је Рашид ефендија песницом ударио у главу поменутог Аџема, док се између Срба и Турака одвијала туча налетањем „Турака с неким буџама на наше грађане“.¹¹⁸⁶

Своје изјаве дали су и жандарми Управитељства, Стеван Тасић и Алекса Ђорђевић рекавши да су се након довођења Рашид ефендије и Аџема у полицију вратили у чаршију где је сукоб Срба и Турака и даље трајао. Управитељство вароши Београда је на основу исказа бројних грађана закључило да је овај догађај био осмишљен и да је исти предводио Рашид ефендија. Садржај исказа неколицине грађана који је навео Упавитељство да о идтом догађају закључи наведено јесте и сведочење грађана о томе како је Аџем прославио 30. августа исте године „дан имена руског цара“ у весељу узвикујући „Нека живи цар руски!“. Турци су били огорчени, а посебно и због тога што је поменути Аџем заједно са својом децом узвикивао „Нека живи и српски кнез Михаило!“.¹¹⁸⁷ Аџем је за то дознао, те је пред његовом кућом целу ноћ стајала стража, а он није спавао. Када је свануло палио је своје фењере и узвикнуо узвикнуо „Нека живи цар руски и кнез Михаило!“, а улицом су пролазили Рашид ефендија и „још један Турчин“. Чувши то, вратили су се у дућан и напали Аџема.

О планирању овог напада на Аџема, сведочио је и Наум Ристић, касапин из Београда рекавши да је 15. септембра продао Аџему овна кога је он заклао „у име доласка његове светости“. Када је претходно вече био у кафани на Стамбол капији чуо је разговор присутних Турака који су му се обратили речима: „то Науме што си продао овна, то си учинио за новце, али Аџем мора одавде протеран бити, или мора погинути“. О планирању напада на Аџема сведочили су и други становници вароши. Димитрије Јовановић, шпекулант на Дорћолу је изјавио да је ишао у кафану Ђорђа Наумовића где је затекао Јакупа, Турчина, кафеџију са Видин капије који је говорио да су се у његовој кафани састали Турци и разговарали, а да су се након тога њему обратили на турском: „шта је онај ваш кнез Михајло, у.... д..., и зна ли да па макар и наше куће изгореле, немаримо, а то мора бити, јер су се Срби посилити [...] Знаш ли до сад смо пријатељи били, а од сад постасмо један другом највећи душмани, јер није остало више де може Турчин са Србином у пријатељству живети“.¹¹⁸⁸ Додао је да је претходно вече у његовој кафани било преко 50 Турака са оружјем, а да он има толико оружја да може њих тројицу или четворицу наоружати кад затреба.

Аџем је прегледан на захтев Управитељства вароши од стране окружног лекара, доктора Карла Кибора. Лекар је у свом извештају навео да је пацијент на десној страни главе имао рану „сечену кожную рану, која је произведена јатаганом, али није опасна нити може икакве зле следстве имати“. У списима није забележено како је овај случај решен.¹¹⁸⁹

Хусеин хаџи Мемедовић, Турчин из Београда, тужио је Управи града Београда 19. октобра 1867. Мађаре који су у вароши радили као калфе, а који су га напали док је радио у својој чајџиници 13. октобра исте године. У свом исказу навео је да су га напали, псовали и тукли и да се међу њима нашао и извесни Ђока Н., ковачки калфа који је радио у кнежевом двору. У време давања исказа поменути Ђока Н. се налазио у Крагујевцу. Управа је наложила да се исти пронађе и образложи зашто је те ноћи са друштвом напао Хусеина, псовао му оца и мајку, веру и закон, те на крају приликом изласка стакло и друге ствари полупао. Требало је да истовремено Ђока Н. именује своје другове. Како је Хусеин био познат по томе да хоће да напада своје госте, тужба против Ђоке Н. морала се испитати. Владимир Радуловић, ковачки калфа из Београда је изјавио 26. септембра исте године у просторијама Теразијског кварта да их је било свега 12 ковачких и коларских калфи те неоћи када се немили догађај у чајџиници одиграо. Веселили су се и пили јер је један од њих ослобођен шегртовања, а нису ни били пијани толико колико је Хусеин изјавио у својој тужби. Када су пошли кући, додао је Радуловић, Хусеин их је напао, пре тога рекавши да ће им дати још рума, а онда још двојица или тројица његових другова,. Закључио је изјаву Радуловић да је у тој свеопштој тучи наишла

¹¹⁸⁶ ДАС, МИД, Вакуфска акта (несређени списи), к. 1.

¹¹⁸⁷ ДАС, МИД, Вакуфска акта (несређени списи), к. 1.

¹¹⁸⁸ ДАС, МИД, Вакуфска акта (несређени списи), к. 1.

¹¹⁸⁹ ДАС, МИД, Вакуфска акта (несређени списи), к. 1

патрола и раздвојила их. Навео је и све своје другове који су били присутни. Поменути Хусеин је већ више пута био кажњен и управитељ је наложио да се случај детаљно испита, јер су учесници изјавили да их је Хусеин први напао са „својим момцима“ и да су се они само бранили. Управа је донела пресуду 15. новембра исте године чиме је Владимира Радуловића и остале ослободила казне, и додала да уколико Хусеин „мисли да је у праву да се обрати надлежном суду“.¹¹⁹⁰

Убиства у вароши су била ређа и свакако изазивала више пажње. Једном приликом пронађено је тело мушкарца код Водене капије, које су према казивању Ахмед ефендије, пронашли ондашњи становници. Управитељство вароши је навело да није познато да ли је реч о телу Србина или Турчина. Турске власти су се обратиле свом физикусу у вароши не би ли установио да ли је реч о телу Србина или Турчина и узрок смрти покојника. Истовремено, тело је било закопано међу турским гробовима, те је наложено да се мухафиз Београда додатно распита о истом као што ће то учинити и српске власти.¹¹⁹¹ Мухафиз Београда је писао извештај 11. јануара 1849. о рањавању једног Србина. код турске полиције на Варош капији од стране турског војника и навео да је исти ухапшен и кажњен.¹¹⁹²

Варошани су сведочили покушају убиства извесног Тоске и његовог сина од стране Турака, али како их „срећа није послужила“, насрнули су на кућу извесног Јанка Рушчуклије у којој је била његова жена. Када се поменути Јанко вратио кући затекао је Турке и упитао их зашто су ушли у његову кућу. С обзиром да су били наоружани, уклонио се појурио према вароши. На ћошку код кафане „Краљевић Марко“ повикао је варошанима „Ја погибо, камо вас?“. На то су се комшије окупиле и кренуле да се обрачунају са Турцима. Турци су наоружани отишли преко Шанца, а варошани су једног од њих ухватили и повели војводи како би се пожалили. Овај догађај пријавили су Управитељству вароши 24. јуна 1841. и навели да се догодио пре два или три месеца.¹¹⁹³ Од београдског паше затражено је да Турке „одврати од самовоље“ коју чине јавно или тајно јер уколико се буду наставили напади Турака на варошане оружјем сваки Турчин „зна оно што добије“.¹¹⁹⁴

Ипак, најдраматичнији догађај у Београду било је убиство српског дечака на Чукур чесми од стране турског војника 15. јуна 1862. године. За поселдицу је имало бомбардовање Београда са београдске тврђаве 17. јуна 1862. године о чему смо претходно говорили.

5.6.4.5. Неморал

Неморалом се одувек сматрало „непристојно понашање“, како термин *неморал* дефинише и *Велики речних страних речи и израза*.¹¹⁹⁵

Као што смо претходно поменули, муслиманске махале имале су имама који је бринуо о очувању морала у заједници. У хришћанским махалама то је био поп, а у јеврејским рабин. Велики број неочежњених мушкараца, оних који су у Београд дошли ради запослења и оних који су у њему живели и радили, а који су повремено време проводили у доколици доносио је бројне невоље међу муслиманско и хришћанско становништво.¹¹⁹⁶ Турска власт у Београду није реаговала на организовање забава и дружење са проституткама, али је кнез Милош настојао да ову врсту забаве укине неочежњеним српским младићима, али и турским војницима. „Блудничење и ноћне забаве биле су, не само у нескладу са моралним нормама већ и са важећим прописима који су регулисали ноћни живот у варошима. Кретање ноћу без фењера, беспосличарење, картање и опијање за собом су повлачили одређен вид казне, а дружење са

¹¹⁹⁰ ИАБ, УГБ, 1867, к. 610, 19224.

¹¹⁹¹ ИАБ, УГБ, 1841, к. 14, Ф. IV, 622.

¹¹⁹² ВОА, А. МКТ., 167, 55.

¹¹⁹³ ИАБ, УГБ, 1841, к. 322. (несређени списи: недостаје број предмета јер исти не садржи задњу страну)

¹¹⁹⁴ ИАБ, УГБ, 1841, к. 322. (несређени списи: недостаје број предмета јер исти не садржи задњу страну)

¹¹⁹⁵ Термин *неморал*, у: Иван Клајн, Милан Шипка, *н.д.*, 816.

¹¹⁹⁶ Владимир Јовановић, *Сјај и беда варошког живота : маргиналне скупине и државна реакција у Србији 19. века*, 44-45.

блудницама изазивало је сукобе међу турским војницима и међу Србима и Турцима. Бављење проституцијом у Османском царству се помиње и у списима из XVI века. Иако су жене које су се бавиле овим послом плаћале посебан порез, могле су допасти и строге казне“.¹¹⁹⁷

Старање полицијске власти у Београду у заштити од неморала регулисано је члановима Казненог законика. Затвором од три месеца до три године требало је да се казни лице које јавно, усмено или писмено хули на бога или „чије му драго веру“.¹¹⁹⁸ Предвиђено је строго кажњавање свих који псују свештенике, веру, крст и пост казном затвора од 10 до 30 дана затвора или бојем до 30 удараца.¹¹⁹⁹ Законик предвиђа исту казну за жене које су у браку, а ипак „јавну блуд проводе“, те за жене и мушкарце који знају да имају венеричну болест, а истом заразе другог. Истовремено, оштећеном би се платила и видарина.¹²⁰⁰

Службеници Кварта дорђолског забележили су да је Димитрије Јанковић, екмеџија из Београда, родом из Турске, поданик српски псовао мајку, оца и свеца Усеину Мемедовићу и нападао га на Дорђолу.¹²⁰¹

У неморално понашање убраја се и један од најстаријих заната: проституција.¹²⁰² У Београду је концентарција проститутки била највећа. Извори сведоче да је проститутки било у свакој махали, а тада су их називали „блудницама, курвама, роспијама и ороспијама. Ипак, сходно тржишним законитостима, у појединим деловима града, оформиле су се гушће концентрације.“¹²⁰³

Полицајни законик из 1850. године је својим одредбама настојао да санкционише рад проститутки у одељку *О преступцима противу неравности и благих обичаја*. Блуднице су дефинисане „као женскиње које у јавном блудоучинству наљ општу саблазан, живот проводе и за њих је предвиђена казна затвора од три до 12 дана. Исто је важило и за подводнице и подводаче.“¹²⁰⁴

Бављење проституцијом¹²⁰⁵ је кажњавано у складу са одредбама Криминалног законика. Казна је подразумевала телесну: до 30 удараца камцијом и повратницама: од 10 до 30 дана затвора.¹²⁰⁶

Проституција је у Београду била распрострањенија него у другим градовима. „Букурешт мала је била стециште свакојаким прописвета, авантуриста, шверцера, а ту су се сусретали српски и турски пандури, српски момци и турске делије, аскери и тобџије из града. У Букурешт мали, настањивале су се многе сексуалне раднице. Још 1826. године су се жалили грађани овог дела Београда да трпе незаконоње због неколицине неваљалих жена.“¹²⁰⁷ У својој жалби су написали да неке жене „дођу у нашу малу и тамо се познаду с Турцима и шњима вратове ломиду“.¹²⁰⁸ Оне су своје услуге пружале углавном Турцима, а српске власти су настојале да спрече случајеве дружења са турским војницима из националних, моралних и безбедносних разлога. Букурешт мала је порушена крајем тридесетих година XIX века.

Забележено је да су српски младићи били љубавници имућнијег слоја Турака још за време владе кнеза Милоша Обреновића, а називали су их „ацуванима или ђоленима“. Ацувани су се са богатим муслиманима дружили уз новчану надокнаду. У својим међусобним чаркама,

¹¹⁹⁷ Исто, 43; 46.

¹¹⁹⁸ Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију, гл. 21, чл. 207.

¹¹⁹⁹ Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију, гл. 40, чл. 365, став 1.

¹²⁰⁰ Исто, став 9-10.

¹²⁰¹ ИАБ, УГБ, 1864, к. 792, Ф. 38, 314.

¹²⁰² Термин „проституција“, потиче од латинске речи и означава подавање тела за новац и блудничење као занимање. У фигуративном смислу означава беспринципијелно понашање, обешчашћење и срамоћење: Иван Клајн, Милан Шипка, н.д., 999.

¹²⁰³ Иван Јанковић, *Ката Несиба*, Београд 2017, 20.

¹²⁰⁴ Иван Јанковић, н.д., 60-61.

¹²⁰⁵ Више примера из свакодневног живота види у: *Живети у Београду*, књ. 3, 16-17.

¹²⁰⁶ Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију, гл. 40, чл. 365.

¹²⁰⁷ Иван Јанковић, н.д., 23-25.

¹²⁰⁸ Исто.

кнез Милош је приписао Хусеин-паши да „ништа друго не зна него по сву ноћ пити и играти се са својим аџуванима“.¹²⁰⁹

Причало се да Турци уживају у својим мирним одајама, окружени великим бројем жена и слушкиња и да је Мехмед Џердо, Турчин из Београда у свом харему држао 15 српских девојака што је исти у свом писму кнезу Милошу од 20. децембра 1821. године порицао.¹²¹⁰ Услуге проститутки су користили углавном сиромашнији слојеви мулиманског становништва или војници из тврђаве.¹²¹¹

Иван Јанковић бележи у свом роману, а који је настао на основу садржаја докумената Управитељства вароши, да је „на Дорћолу живела извесна Бабика Влахиња, која се бавила пружањем сексуалних услуга укључујући и подвођење. Један Турчин се жалио Магистрату да је она потајно звала његову булу својој кући на састанак са неким другим Турчином. Због тога је, након жалбе Турчина и ради очувања мира и реда у вароши, Бабика кажњена са 12 сати апса и 10 камџија“.¹²¹²

У највећој опасности биле су оне жене које су се бавиле проституцијом и своје услуге пружале и муслиманима и Србима. Извесна Мара Бошњакиња је као казну добила 15 камџија јер је „ступала у блуд“ са муслиманима, а извесна Ката Шабачка је претрпела казну јер је „блудничила, па чак и Турке на себе напуштала“.¹²¹³ Извесне Милена и Пауна су биле ухапшене након што су их муслимани пријавили властима да поред џамије чине „безобразније и узнемирују оцу на џамији блудничивши са солдатима.“¹²¹⁴

Из претходно наведених садржаја може се закључити да је у „ширењу разврата и блуда“ учествовало скоро једнако и српско и мулиманско становништво.¹²¹⁵

5.6.4.6. Муслимани пред Првостепеним судом за град Београд (1842-1867): графикон

Као што смо претходно напоменули, мулиманско становништво Београда се обраћало управној и судској власти ради решавања различитих питања из свакодневног живота. На примеру садржаја протокола евиденције Првостепеног суда за град Београд можемо закључити у којој мери се мулиманско становништво обраћало судским органима власти у вези са решавањем имовинско-правних питања, дуговања и крађа. Ове три врсте проблема или престапа биле су најчешћи разлог због кога су се муслимани нашли пред Првостепеним судом за град Београд. Дакле, графикон обухвата парнице које су покренули београдски муслимани или махом српско становништво против њих у вези са нерешеним имовинско-правним проблемима, крађама и дуговањима у периоду од 1842. до 1867. године, а настао је консултовањем књига евиденције Првостепеног суда у Београду јер списи нису сачувани.¹²¹⁶

Након 1862. године број наведених спорова које су водили муслимани није забележен што бисмо могли приписати масовном исељавању мулиманског становништва. Ипак, архивски извори сведоче да се српско становништво, те мулиманско у овом периоду обраћало Управитељству вароши Београда ради решавања ових питања.

¹²⁰⁹ Исто, 46.

¹²¹⁰ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, 122-123.

¹²¹¹ Владимир Јовановић, *н.д.*, 44-45.

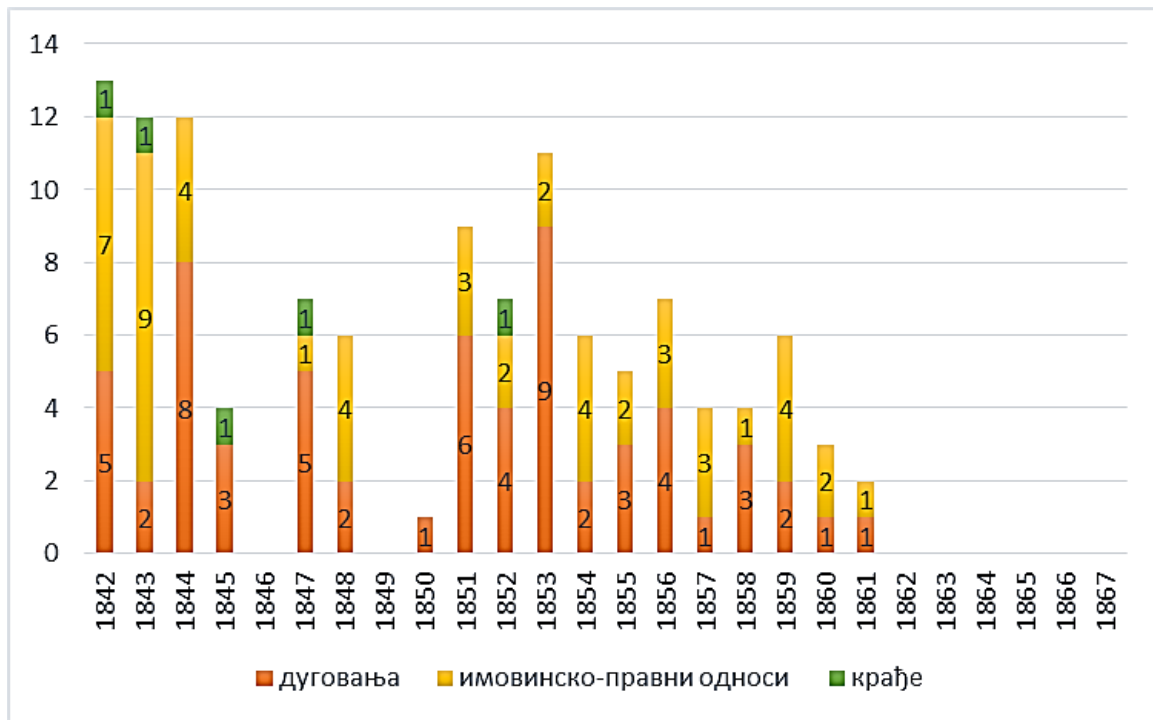
¹²¹² Исто, 27.

¹²¹³ Исто, 59.

¹²¹⁴ Исто, 59.

¹²¹⁵ Иако смо настојали да приложимо макар приближан број забележеног неморалног понашања, садржаји архивске грађе нам то нису омогућили. Стога смо се одлучили да дамо неколике примере.

¹²¹⁶ Фонд Првостепеног суда за град Београд обухвата само регистре и деловодне протоколе за период од 1842. до 1867. године. Садржи укупно 140 књига. Били смо приморани да статистичке податке утврдимо на основу садржаја протоколних књига Првостепеног суда. Регистри нису билу увек у сагласности са садржајем деловодних протокола на које упућују (На пример: Регистар бр. 9 Првостепеног суда за град Београд за 1846. годину не слаже се са садржајем деловодних протокола за исту годину).

Графикон 9: спорови муслимана пред Првостепеним судом за град Београд 1842-1867.

5.7. Меморијална култура муслимана

Меморијална култура муслимана огледала се у подизању надгробних споменика: нишана (тур. *nişan*) и својеврсних мазуолеја: турбета. Већина споменика украшена је калиграфским инскрипцијама које заједно са објектом који украшавају чине посебно архитектонско дело.

5.7.1. Подизање надгробних споменика

Турци Османлије су смрт доживљавали „као природни завршетак овоземаљског живота“ што је „утицало да гробља буду саставни део махале“.¹²¹⁷ Према су централни објекат окупљања становника једне махале чинили џамија или месџид тако су и покојници сахрањивани у близини верских објеката. Ова гробља била су мања и у њима су се надгробни споменици: нишани низали један уз други изнад гробних места (тур. *mezar*).

Споменичко наслеђе меморијалне културе пре свега чине нишани. Нишани су прављени од тесаног камена, а међусобно се разликују по облику, величини, инскрипцијама и местима на којима су ницали. Мезар се обележавао подизањем два нишана у врху и дну гробног места. Инскрипције су се одликовале калиграфски исписаним текстом намењеним мушкарцима или женама. Уколико посматрамо њихов историјски развој, важан печат дала је и епоха у којој су изграђени.¹²¹⁸ Неретко су, поред садржаја, у нишане били урезани мотиви попут полумесеца, мача, секире, топуза и тиме сваки нишан учинили готово јединственим архитектонским делом и уврстили га у корпус османске културне баштине.¹²¹⁹

Градске махале, гробља и друга места красили су мазуолеји (тур. *türbe*) које су подизане у име славе појединих личности. Ове личности представљали су појединци који су припадали вишем слоју османског друштва, али и верски представници попут шејхова текија. Подизање турбета сеже још у период Турака Селцука који су градили турбета мање величине,

¹²¹⁷ Мирјана Маринковић, „Живот османског града до епохе Танзимата“, 159.

¹²¹⁸ Alija Bejtović, *n.d.*, 285.

¹²¹⁹ Исто, 287-288.

споља украшена инскрипцијама на арапском језику, а изнутра обложена плочама са флоралним елементима. У развоју стила у ком су турбета грађена, веома важну улогу имали су османски Турци, који су изградњу турбета подигли на ниво уметности, те османска турбета широм Царства учинили готово једнаким. Од тада су турбета представљала „мале поткуполне грађевине изграђене од камена на кружној или полигоналној основи. У самом турбету се налазио саркофаг без тела преминулог“.¹²²⁰

Гробни споменици ове врсте су добили барокне карактеристике од XVIII века. У својству уметничких дела, обogaћени стиховима истакнутих песника једног доба или садржајима Кур'ана, представљали су и представљају оличење смисла које су Османлије имале за уметнички израз па и у области меморијалне културе. Овај начин изградње карактерисао је и период XIX века.¹²²¹

Иако су турбета подизана у стилу исламске архитектуре, она не припадају области величања ислама, већ напротив, појединца који је сматран утицајном личношћу у османском друштву. Архитектура која се ослања на претходно стечена техничка сазнања је додатно обogaћена османским начином поимања изградње објеката и тиме је створена посебна османска архитектура која поседује јединствен смисао за украшавање спољних и унутрашњих зидова маузолеја. Османска уметност нас визуелно подсећа на моћ Царства. Уметнички елементи племенског наслеђа, суседних култура и Византије измешали су се међусобно и створили посебну архитектуру која се ослања на традиционалан начин избора материјала за градњу и усвојене уметничке изразе других цивилизација. Најпознатији маузолеј у Османлија је *Јешил турбе* у Бурси, саграђен 1421. године.¹²²²

У Београду су Турци Османлије саградили неколико турбета од којих остаци појединих и данас подсећају на дуг период владавине Турака Османлија.

5.7.2. Турбета у Београду у XIX веку

Нема пуно прецизних података о турбетима у Београду. Понајвише сазнајемо из турског плана из 1863. године који препознаје седам турбета. У њега нису убележени Шејх Мустафино турбе, Девојачко турбе и турбе поред Бајрам-бегове џамије.

Дамад Али-пашино турбе

Дамад Али-пашино¹²²³ турбе је смештено и данас на платоу Горњег града тврђаве у Београду. Као што је познато, у ову гробницу је сахрањен Дамад Али-паша, велики везир, који је посмртно одликован и добио титулу шехида.

Марко Поповић наводи да „место некадашњег гроба Дамад Али-паше ближе одређује положај џамије султана Сулејмана која је била подигнута у Горњем граду убрзо након освајања Београда 1521. године. Сматра се да се налазило 40-50 метара источно од чесме Мехмед-паше Соколовића на правцу данашње стазе која води према Деспотовој капији“.¹²²⁴ У периоду од 1715. до 1728. године, када је вршена реконструкција Горњег града и када су Аустријанци настојали да овај део тврђаве прилагоде својим потребама, пронађен је и раскопан гроб Дамад Али-паше. Град је изгледао потпуно измењено када су Османлије ушле у њега 1740. године. Уместо исламске богомоље са нишанима на истом месту нашла се касарна

¹²²⁰ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 72-74.

¹²²¹ *Encyclopedia of Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, New York 2008, 179.

¹²²² *Историја Османског царства*, пр. Робер Мантран, Београд 2002, 815.

¹²²³ Али-паша је рођен надомак Изника. Године 1703. године је постављен на место силахдара, а отац му је био помоћник великог везира. Велики везир је постао 1708. године, а када се у биткама вођеним на простору Пелопонеза истакао као вођа војске добио је надимак „освајач Мореје“. Када су Аустријанци опседали Петроварадин, 1716, у борбама је рањен и на путу за Београд подлегао ранама. Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 72-74; Марко Поповић, „Турбе у Горњем граду београдске тврђаве“, *Годишњак града Београда*, XXXVIII, Београд 1991, 63.

¹²²⁴ Марко Поповић, „Турбе у Горњем граду београдске тврђаве“, 63-64.

са барутаном. Подигнута је богомоља на месту зграде страже, султан Махмудова џамија, а у њу су смештене библиотека и медреса у виду вакуфа султана. Дефтердар Мустафа је подигао турбе Дамад Али-паше 1742. године и постарао се да се унутрашњи зидови маузолеја декоришу „удубљењима за постављање кандила“. Ово је било од посебне важности за припаднике дервишког реда: кадирија. Остали зидови унутар турбета су украшени прозорима, а сам објекат је висине седам метара.¹²²⁵ Када је одлучено да се изврши обнова турбета Изет Мехмед-паше дошло је до забуне, па је нишан Дамад Али-паше несмотрено припао Изет-паши. Марашли Али-паша је у периоду од 1818. до 1819. године, претпостављајући да на поменутом месту почива шехид Дамад Али-паша, подигао споменик у његову част. Нишан садржи натпис посвећен Дамад Али-паши:¹²²⁶

„Само је вечан Бог створитељ“
„Гази везир високодостојни шехид Али-паша“
„Да му је био савременик Асаф-бег Берхаја био би му вратар“
„Одазвавши се позиву: „Врати се убеђена душо свом господу““
„Растао се са функцијом живота овај првак шехида“
„Он је заиста достојан освајач острва Мореје“
„Јер је он својом победничком сабљом казнио непријатеље“
„Предавши пут своје дуге чувару душа“
„Забрујала је на дивану његове судбе арија плача и туге“
„Кад су безбожници заузели Дар-ул-цихад“
„Изгризли су својим бедним зубима као шећер камен његове аркије“
„Трудом његових саплеменика који су уложили у поправку“
„Мустафа-паша је поново украсио његово турбе“
„Али када је игром судбине поново пао у безбожничке руке“
„Опљачкали су му турбе из мржње старе“
„Кад је то видео вредни и високодостојни Али-паша“
„Учинио је доброту и усадио красан надгробни камен“
„С додатком цифре један Решидија је изговорио датум његовом надгробном камену“
„Али-паша походом у свету борбу постао је жртвом за веру“

У складу са садржајем Споразума о реституцији културних добара који је потписан између представника српске и мађарске владе, власти Мађарске су 1958. одлучиле да врате и послале надгробну плочу са Дамад Али-пашиног турбета „чији су мелодични стихови и лепота језика хронограма учинили да овај споменик нема само историјску већ и културну вредност“.¹²²⁷

Рашид-бег наводи да су у истом турбету су сахрањена још два турска великодостојника: Селим-паша, који је био на месту београдског везира од 1846. до 1847. и Хасан-паша Чешмелија.¹²²⁸ Наиме, Селим-паша је живео у Београду само 41 дан. О његовој смрти „људи широкога погледа говораху да се морала њему или његовом брату Исмаил-бегу десити каква несрећа јер су једног истог дана једним истим хати-хумајуном постављени [...], а тако се до сада није десило.“¹²²⁹

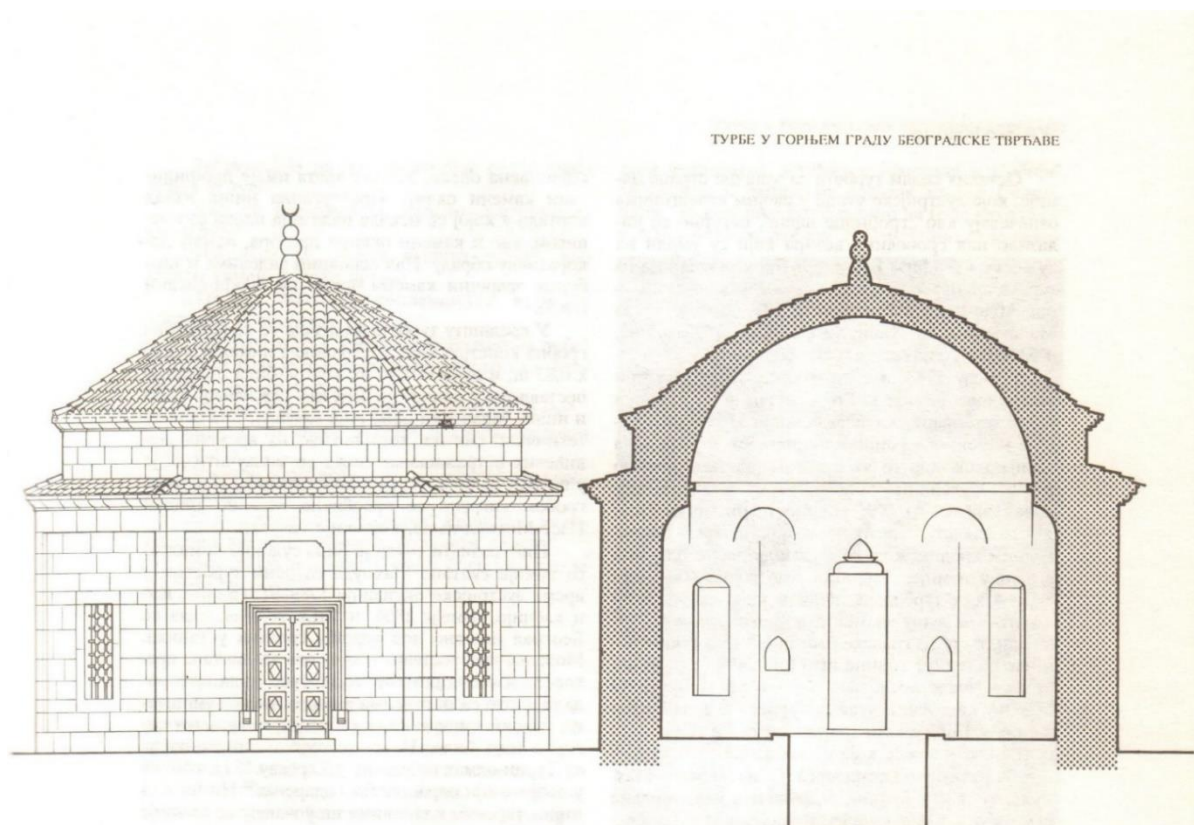
¹²²⁵ Исто, 64.

¹²²⁶ Исто, 66-67.

¹²²⁷ Мирјана Маринковић, „Непознати натпис са Дамад Али-пашиног турбета у Горњем граду на Калемегдану“, *Годишњак града Београда*, XXXVIII, Београд 1991, 71.

¹²²⁸ Рашид-беја: *историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, пр. Димитрије С. Чохаџић, 193.

¹²²⁹ Исто, 193.

Дамад Али-пашино турбе¹²³⁰

Шејх-Мустафино турбе

Шејх-Мустафино турбе украшава угао данашњих улица Студентски трг и Вишњићеве. Саграђено је 1783. или 1784. године, а на предњој страни турбета, изнад улазних врата, стоји инскрипција која сведочи да у маузолеју почива „шејх Мустафа, старешина дервишког садијског реда“. Сматра се да је на том месту стајала текија Хаци шејха Мехмеда, а да је турбе саграђено унутар ње. Саграђено је на традиционални начин од камена. Дивна Ђурић-Замоло бележи да је „основе у облику шестоугаоника каква је и основа тамбура на који се наслања купола кружне основе“.¹²³¹

Турбе покрај Бајрам-бегове џамије

Турбе поред Бајрам-бегове џамије убележено је у Турски план из 1863. године у својству објекта малих димензија.¹²³² У плану је уцртан уз североисточни зид џамије. Осим ових, нисмо успели да пронађемо више података о турбету.

Турбе покрај џамије султана Махмуда

Турбе поред џамије султана Махмуда налази се на платоу Горњег града београдске тврђаве. Дивна Ђурић-Замоло наводи да С. Марјановић сматра да је турбе изграђено у име Мустафа-паше, Марашли Али-паше или Ђаја-паше.¹²³³

¹²³⁰ Марко Поповић, „Турбе у Горњем граду београдске тврђаве“, 62-64.

¹²³¹ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 77.

¹²³² Исто, 78.

¹²³³ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 77-78.

Турбе Мунири ефендије

Турбе Мунири ефендије је било смештено у двориште Имарет џамије. Овај сакрални објекат је био задужбина Мехмед-паше Јахјапашаића. Ту је сахрањен Мунири Белгради, професор Јахјапашаићеве медресе.¹²³⁴

У Турски план из 1863. године учтана су и турбета поред Ђумрукане и Сава капије, у Улици Господар Јевремовој и турбе између улица Браће Барух и Цара Уроша.¹²³⁵

Турско гробље у Београду се 1864. године налазило у Јеличкој улици, која се простирала од Стамбол капије обухватајући гробље до џамије.¹²³⁶ Према познатим изворима турско гробље у Београду први пут се помиње 1553. године.¹²³⁷

Средишње муслиманско гробље је поменуо Евлија Челебија у свом *Путотису*, али није дао више података о истом. Међутим, Замоло сматра да се „гробље, почињући од Горњег града, протезало до данашњег Цветног трга“.¹²³⁸

Доње гробље је било смештено испод данашње улице Цара Душана.¹²³⁹

6. ЗАКЉУЧАК

Малобројно муслиманско становништво које је живело у Београду (1841-1867) било је условљено друштвеним, политичким и економским приликама. Након почетка Првог српског устанка било је јасно да су Срби настојањем да се ослободе турске власти желели да се ослободе свега што је турско. Садржаји прокламованих хатишерифа правно су подржали борбу српског народа у стицању независности и одредили даљу судбину муслиманског становништва у Кнежевини Србији. Када је Београд постао престоница сва стремљења српских власти била су усмерена на урбанизацију града према западном моделу што је подразумевало и постепен нестанак чаршије оријенталног типа која је била једна од главних обележја оновременог Београда. Двојна српско-турска власт која је била успостављена у Београду представљала је само прелазно решење до коначног ослобођења града од присуства турских власти. Мухафиз Београда, који је требало да представља оличење турске војне моћи и османске аристократије није био ни приближно достојан свог положаја. Често смењивани, зависни од централне администрације Османског царства и локалних српских власти, мухафиз Београда се нису трудили да очувају или ојачају положај муслиманског становништва које је било под њиховом ингеренцијом, већ напротив, да сачувају свој сопствени положај и скроман иметак. Док су се широм Османског царства будиле идеје покорених народа о остварењу у сопственим националним државама са једне и танзиматске промене са друге стране, мухафиз Београда су живели у својеврсном вакуму у спречи са локалним српским властима. Градили су однос привидне пажње и пријатељства. О томе сведоче извештаји на османском језику које су слали централној администрацији Османског царства, а у којима осим за обнављање топова на београдској тврђави, нису тражили средства за обнављање муслиманских богомоља које су биле један од предуслова за опстанак муслимана у београдским махалама, те опстанак османских власти. Исте су представљале и центре за образовање муслимана, похрањивање литературе на османском, арапском и персијском језику, те одржавање друштвеног живота у муслиманским четвртима и београдској чаршији. Прву обнову Бајракли џамије у XIX веку помогао је кнез Милош Обреновић 1868. године. Сва обележја османског града која су некада била део идентитета Београда постепено су нестајала. Елементи који су представљали остатке вакуфских задужбина попут хамама и

¹²³⁴ Исто, 77.

¹²³⁵ Исто, 78.

¹²³⁶ Исто, 78.

¹²³⁷ Đivić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, 128.

¹²³⁸ Исто, 134.

¹²³⁹ Исто, 128.

трговачких дућана нашли су се у лошем или потпуно урушеном стању. Традиционални османски занати нестајали су заједно са исељавањем муслиманског становништва, али и са настојањем српских власти да у привредни живот уведу модеран начин обраде материјала по угледу на Запад. Заправо, сва настојања српских власти: да престоницу визуелно уреде по угледу на оне које су красиле градове на Западу, унапреде комунални, привредни, социјални, правни и целокупан друштвени живот у Београду нису подразумевала учешће муслиманског становништва. Визуелни симбол превласти српског становништва било је и подизање споменика у славу погинулих устаника током ослобађања Београда, 1848. године. Након масовног исељавања, 1862, заостала муслиманска добра су се урушила или су у већ лошем стању издавана у закуп. Српско и јеврејско становништво становало је у поменутиим објектима и често дуговало новац у име закупа истих. Извештаји српских власти сведоче о дугогодишњем необнављању стамбених објеката што потврђује чињеницу да је муслиманско становништво одавно било свесно свог положаја. Иако муслиманско становништво није било дискриминисано ни једним подзаконским или законским актом Кнежевине Србије, није било ни део планова српских власти већ, напротив, фактор спотицања. Исто је представљало и варошки слој који је махом живео у сиромаштву, те због немоћи да промени свој положај, често изазивао nerede и сукобе у граду. Српско пак, није желело да учествује заједно са муслиманским ни у једној области друштвеног деловања, па ни у „махалским дружењима“. Турске власти су коначно, 1867, предале кључеве града кнезу Михаилу Обреновићу. Последњи мухафиз Београда, Али Риза-паша, остаће запамћен као прави османски господин, бар по начину одевања и живота који је водио. О постојању османске исламске цивилизације у Београду, на први поглед, сведоче само турбета и једина преостала исламска богомоља: Бајракли џамија. Међутим, о деловању муслиманске заједнице у Београду сведочи и богата рукописна грађа на османском језику за коју се, нажалост, не може поуздано тврдити да је настала на тлу Београда или је само коришћена у различите сврхе. Судбину београдских муслимана можда најбоље описују стихови Јована Илића с почетка и краја песме *Емин-ага*:

„Алах керим, шућур Богу,
Све је таман како ваља,
Е имадем ријећ могу,
Што у седам нема краља.

Добру сабљу, добра хата,
И Зулејку, верну булу,
Што такога нема злата,
Ни падишах у Стамбулу.

[...] И тек сједне у одаје,
Да загрли гонце лале,
Глас му шану из потаје:
„Емин-ага прођ се шале.“

[...] И за навјек Божја вјера,
Пећина му кућа поста,
А у дворе од шишмира,
С Дилавером када оста!“

Извори

Државни архив Србије (ДАС)

Државни савет (1835-1918) (ДС)

ДАС, Збирка Мите Петровића (ЗМП)

ДАС, Фонд Књажеве канцеларије (1815-1839) (КК)

ДАС, Министарство унутрашњих дела (1839-1915) (МУД)

ДАС, Министарство иностраних дела (1839-1918) (МИД)

ДАС, Министарство просвете и црквених дела (1838-1915) (МПс)

Архив Српске Академије Наука и Уметности (АСАНУ)

АСАНУ, Фонд Јована Н. Томића (14509)

АСАНУ, Лични фонд Јована Ристића (ЈР)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Sadaret Mektûbi Evrakı (A. MKT)

BOA, Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemî (A. MHM)

BOA, Sadaret Mektûbi Kalemî Nezâret ve Devair (A. MKT. NZD)

BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilâyet Evrâkı (A. MKT. UM)

BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Cevdet-i Askeriye (C. AS)

BOA, Hâriciye Nazareti Belgeleri, Siyasî Kısmı Belgeleri (HR. SYS)

BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Cevdet-i Maliye (C. ML)

BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Cevdet-i Nafia (C. NF)

BOA, İrâde Dahiliye (İ. DH)

BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ Defterleri (İ. MVL. d.)

BOA, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri (MVL)

BOA, Plan Proje Kroki (PLK. p)

BOA, Tapu Tahrîr Defterleri (T. T. d.)

Историјски архив Београда (ИАБ)

ИАБ, Абаџијски еснаф (1854-1911)

ИАБ, Берберско-фризерски еснаф (1847-1911)

ИАБ, Воскарско-лецедејски еснаф (1856-1911)

ИАБ, Збирка фотографија (ЗФ)

ИАБ, Збирка црквених матичних књига (ЗЦМК)

ИАБ, Зидарско-тесачки еснаф (1851-1911)

ИАБ, Качарски еснаф (1850-1911)

ИАБ, Ковачко-поткивачки еснаф (1852-1911)

ИАБ, Коларско-сарачко седларски еснаф (1844-1911)

ИАБ, Кројачко-терзијско-јорганџијски и памуклијански еснаф (1826-1911)

ИАБ, Мутавџијско-ткачки и грнчарски еснаф (1849-1911)

ИАБ, Опанчарски еснаф (1848-1911), Књига калфи (1853-1911)

ИАБ, Општина града Београда (1839-1944)

ИАБ, Остале збирке (ОЗ)

ИАБ, Папуџијско-чизмарски еснаф (1849-1911)

ИАБ, Сајџијско-кујунџијски и златарско-ливачки еснаф (1850-1911)

ИАБ, Сапунџијски еснаф (1854-1911)

ИАБ, Стаклорезачки еснаф (1846-1911)

ИАБ, Турчијски еснаф (1821-1911)

ИАБ, Управа града Београда (1839-1944) (УГБ)

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (УБСМ)

УБСМ, Збирка оријенталних рукописа

Објављени извори

Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016.
Веселиновић, Рајко Л., *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867*, Београд 1965.
Перуничкић, Бранко, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964.
Перуничкић, Бранко, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970.
Срби и Србија у османским документима: 15-19. век, приредила Ениса Аломеровић-Хубанић, Београд 2020.

Литература

1. Abbasi, Zubair, „The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction“, *Arab Law Quarterly*, 26, Brill 2012, 121-153.
2. Авакумовић, Јован Ђ., „Прва књига од 1840. до 1869. године“, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Нови Сад 2008, 52-53.
3. Аукут, Ксенија, „Türkçe'nin Sırp Dilinde Kullanılan Soyadları Üzerindeki Etkisi“, *Uluslararası Balkan Dilleri Üzerine Etkisi Sempozyumu*, 29 Mayıs 2009-Üsküp, Üsküp, 2010, 83-93.
4. Аукут, Ксенија, *Turski folklor*, Beograd 2017.
4. Aytekin, Atilla, „Belgradî Raşid and his *Vaka-i Hayret-nüma*: a Local Muslim Perspective on Dual Administration in Belgrade During Serbian Authonomy“, *Belgrade 1521-1867*, Belgrade 2018, 315-325.
5. Aksu Kılıç, Leyla, „Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri“, *Studies of the Ottoman Domain*, c. 7, s. 12, Şubat 2017, 105-139.
6. Atçil, Ahmet, *Procedure in the Ottoman court and the duties of kadıs*, Ankara 2002.
7. Аломеровић-Хубанић, Ениса, „Београд у османским документима“, *Сан о граду: зборник радова*, Београд 2018, 99-112.
8. Амедоски, Драгана, „Раскошни предмети једног београдског мухафиза: Изет Мехмет-паша (1783-1784)“, *Antropologija*, 19, 3, Београд 2019, 39-57.
9. Амедоски, Драгана, Петровић, Владета, *Градска насеља Крушевачког санџака XV-XVI век*, Београд 2018.
10. Андрејевић, Андреј, „Претварање цркава у џамије“, *Зборник за ликовне уметности*, 12, Београд 1976, 99-117.
11. Baysal, Alev, „Batılılar Gözüyle Harem Gerçek ve Fantezi“, *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic*, v. 4, I/1, İstanbul 2009, 591-603.
12. Bandžović, Safet, „Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta (1804-1862.)“, *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije: zbornik radova sa naučnog simpozijuma*, Orašje 2012, 9-51.
13. Begović, Mehmed, *Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Beograd 1936.
14. Беговић, Мехмед, *Вакуфи у Југославији*, Сарајево 1963.
15. Bejtić, Alija, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Sarajevo 1953, 229-296.
16. Bekki, Salahaddin, „Saraybosna ve Anadolu'daki Bazı Türkülerin Benzerlikleri Üzerine“, *TÜBAR*, XXVIII, Güz 2010, 79-116.
17. Белагија, Абдуселам И., *Улога вакуфа у верском и световном просвећивању наших муслимана*, Београд 1933.
18. Бертрадон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превео М. Рајичић, Београд 1950.
19. Bešlija, Sedad, *İstimâlet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. il 16. stoljeće)*, Sarajevo 2017.

20. Бојанић-Лукач, Душанка, „Неготинска Крајина у време турске владавине на основу извора из XV и XVI века“, *Гласник Етнографског музеја*, XXXI-XXXII, Београд 1969, 65-110.
21. Бојанић-Лукач, Душанка, Ђорђевић, Сузана, „Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века“, *Градска култура на Балкану (XV-XIX век): зборник радова*, Београд 1984, 59-84.
22. Vušatić, Ismet, „BLAGAJSKI MUFTIJA MUSTAFA ČIŠIĆ I NJEGOV KODEKS FATĀWĀ MAĠMŪ'ASĪ, *Anali GHB*, XXIII-XXIV, Sarajevo 2005, 93-115.
23. Велмар-Јанковић, Владимир, *Поглед с Калемегдана: оглед о београдском човеку*, Београд 1992.
24. Веселиновић, Рајко Л., „Нека питања из прошлости Београда XVI-XIX века“, *Годишњак града Београда*, књ. II, Београд 1955, 99-117.
25. Вујић, Јоаким, *Путешествије по Србији од Јоакима Вујића*, књ. 1, Београд 1901.
26. Vuletić, Aleksandra, Delić, Nino, „Population of Belgrade as a Focus of Political and Administrative Interest in the mid-19th Century, *Belgrade 1521-1867*, ed. Dragana Amedoski, Belgrade 2018, 327-346.
27. Гавриловић, Јован, *Речник географско-статистички Србије*, Београд 1846.
28. Гавриловић, Милорад, *Милош Обреновић*, књ. I-III, Београд 1909.
29. Дероко, Александар, „Народно неимарство II“, *Споменик*, САНУ, 20, Београд 1968.
30. Duran, Nurbanu, „Life in the Belgrade Fortress in the first quarter of the 19th century“, *Belgrade 1521-1867*, Belgrade 2018, 283-296.
31. Duran, Nurbanu, *54. Sirbistan Emareti Öncesi Belgrad 1792-1830: Doktora tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
32. Đinđić, Slavoljub, Tanasković, Darko, Teodosijević, Mirjana, *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara 1997.
33. Ђинђић, Славољуб, „Оријентализам у поезији Јована Илића“, *Упоредна истраживања*, I, Београд 1976, 547-559.
34. Ђорђевић, Тихомир Р., *Србија пре сто година*, Београд 1946.
35. Ђорђевић, Тихомир Р., *Из Србије кнеза Милоша: становништво-насеља*, Београд 1924.
36. Ђорђевић, Тихомир Р., *Српске народне игре*, књ. I, Београд 1907.
37. Đukanović, Marija, *Kroz tursku narodnu poeziju*, Beograd 1969.
38. Đurđev, Branislav, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964.
39. Ђурић-Замоло, Дивна, „Дамије у ужој Србији из XIV-XIX века“, *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)*, Балканолошки институт САНУ, књ. 20, Београд 1984, 331-363.
40. Đurić-Zamolo, Divna, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, Beograd 1977.
41. Елезовић, Глиша, „Два турска плана Београда“, *Београдске општинске новине (БОН)*, бр. 1-3, Београд 1937, 64-68.
42. Елезовић, Глиша, „Како су Турци после више опсада заузели Београд“, *Зборник за источњачку историју и књижевну грађу*, Одељење друштвених наука САН, књ. 2, ур. Јован Радонић, Београд 1956, 30-37.
43. *Енциклопедија Британика*, књ. 4, Београд 2004.
44. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, New York 2008.
45. *Живети у Београду 1851-1867*, књ. 3, уредник Бранка Прпа, Београд 2005.
46. Zirojević, Olga, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd 2007.
47. Zlatar, Behija, „Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vjeku“, *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, XIII-XIV, Sarajevo 1987, 193-208.
48. Зиројевић, Олга, „Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XIII, Београд 1966, 49-64.
49. Игњић, Стеван, „Муслиманска имања у Ужицу“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1878: зборник радова*, Београд 1970.
50. *Илић, Јован: целокупна дела*, приредио Јаша М. Продановић, Београд 1929.
51. Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo: Klasično doba 1300-1600*, Beograd 2003.
52. *İslam Ansikopedisi*, VII, İstanbul 1957.

53. *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд 2002.
54. Јагодић, Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004.
55. Јакубјец-Семкова, Милица, „Заборављени пријатељ или реч о Александру Јаблоновском“, *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор (ПКЈИФ)*, књ. LXXX, Београд 2014, 3-12.
56. Јелавић, Вјекослав, „Доживљаји Француза Pouillet-а на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658.)“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, XX, Сарајево 1908, 57-58.
57. Јовановић, Владан, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд 2016.
58. Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Sarajevo 2017.
59. Kakoulidou, Eirini, „The peculiarity of Islamic Architecture in the Balkans Syncretism and politics depict the typology of the first mosques in the region“, *Center and peripheries in Ottoman Architecture: rediscovering a Balkan heritage conference*, 22-24 April 2010, Sarajevo 2010, 1-17.
60. Kaleši, Hasan, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972.
61. Karčić, Fikret, „Međunarodnopravno regulisanje vakufskih pitanja u jugoslovenskim zemljama“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo 1983, 141-153.
62. Karčić, Fikret, „Protokol konferencije u Kanlidži 1862.: pravno-historijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu“, *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije: zbornik radova sa naučnog simpozijuma*, Orašje 2012, 71-86.
63. Karčić, Fikret, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo, 2011.
64. Клајн, Иван, Шипка, Милан, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2007.
65. Колај Ристановић, Ирена, „Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије 1857-1950.“, *Архив*, Београд 2014, 153-168.
66. Kolaj Ristanović, Irena, „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: opšti pregled“, *Pravni zapisi*, Beograd 2018, 127-140.
67. Kolaj Ristanović, Irena, O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878: pravno-istorijski okvir“, *Pravni zapisi*, X, br. 1, Beograd 2019, 201-220.
68. Колај Ристановић, Ирена, „Исповедање вере београдских Турака 1878-1884. године, *Сан о граду: зборник радова*, ур. Александра Вранеш, Вишеград 2020, 145-170.
69. Колај Ристановић, Ирена, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине*, Београд 2020.
70. Комарчић, Л., *Претци и потомци: историјске слике из постања данашње Србије*, Београд 1901.
71. Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића*, превео др Л. Мирковић, Београд 1936.
72. Korić, Elma, „Banjalučka muafnama iz 1588. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, LIV, Sarajevo 2004, 181-188.
73. Костић, Ђорђе С., „Тврђава, подграђе, град: Немачки поглед на Београд“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2003, 443-453.
74. Коцић, Марија, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV-XIX век*, Београд 2010.
75. Kreševljaković, Hamdija, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo 1952, 115-184.
76. Лазић, Мирослав П., „Сто педесет година од предаје смедеревске тврђаве и других утврђених турских градова на Сави и Дунаву кнезу Михаилу Обреновићу“, *Mons Aureus: часопис за уметност, књижевност и друштвена питања*, бр. 56, Смедерево 2017, 107-127.
77. Lavić, Osman, „Fetve Hasana Kafije Pruščaka“, *Anali GHB*, XXXVI, Sarajevo 2015, 49-62.
78. Leovac, Danko, „Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade-Example of Ali Riza Pasha“, *Етноантрополошки проблеми*, год. 14, св.1, Београд 2019, 247-258.
79. Luis, Bernard, „Muslimanski pogled na svet“, *Muslimansko otkriće Evrope*, prevod sa engleskog Vineta Marinović, Beograd 2004.
80. Љушић, Радош, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004.
81. Љушић, Радош, *Србија 19. века*, књ. 1-3, Београд 1994.

82. Максимовић, Бранко, „Борба за одржавање абаџиске чаршије“, *Годишњак града Београда*, књ. II, Београд 1955, 237-247.
83. Makuljević, Nenad, „The Trade Zone as Cross-Cultural Space: Belgrade Çarşı“, *Menorah, Common Culture and Common Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans, Collection of Papers*, v. 3, Belgrade 2013, 233-246.
84. Макуљевић, Ненад, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, Београд 2014.
85. Маринковић, Мирјана, „Непознати натпис са Дамад Али-пашиног турбета у Горњем граду на Калемегдану“, *Годишњак града Београда*, XXXVIII, Београд 1991, 71-73.
86. Marinković, Mirjana, *Turska kancelarija kneza Miloša Obrenovića (1815-1839)*, Beograd 1999.
87. Маринковић, Мирјана, „О монограмима на турском тегу из Грађевине IV“, *Комплекс средњовековне метрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, ур. Марко Поповић, Београд 2004, 271-273.
88. Маринковић, Мирјана, „Србија прве половине XIX века у Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији Рашида Београђанина и Мемоару Ибрахима Мансур-ефендије“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 61-62, Нови Сад 2000, 179-186.
89. Маринковић, Мирјана, *Турци са стране кнезу Милошу. Фонд Књажевске канцеларије: документи на турском језику Архива Србије*, Београд 2009.
90. Marinković, Mirjana, *Stara turska književnost*, Beograd 2012.
91. Marinković, Miryana, „Anonim bir Osmanlı Dönemi Şairinin Yarıtı – Destan-ı Belgrat“, *VIII. Miletlerarası Türkoloji Kongresi*, 30 Eylül-4 Ekim 2013, 303-323.
92. Marinković, Mirjana O., „Omer Sejfetin i Balkan“, *Први Балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, Ниш, 2013, 451-461.
93. Marinković, Miryana, „Modern Sırp Edebiyatında Olumlu Türk İmajı“, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 11, Sayı 24, 2018, 309-320.
94. Маринковић, Мирјана, „Живот османског града до епохе Танзимата“, *Урбанизација у источној и југоисточној Европи: зборник радова*, уредник Срђан Рудић, Београд 2020, 153-167.
95. Марковић, Светозар, *Србија на Истоку*, Београд 2016.
96. Матић, Димитрије *Објасненије грађанског законика за Књажество српско*, Београд 1850.
97. Macura, Vladimir, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i XX veka*, Niš-Kragujevac 1984.
98. *Mecelley-i Ahkâm-i Adliyye*, İstanbul 1884.
99. Milanović, Željko, *Književnost i identitet: između potčinjenosti i slobode*, Beograd 2019.
100. Милићевић, Јован, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002.
101. Милићевић, Јован, „Историја предаје градова“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1878: зборник радова*, Београд 1970.
102. Милићевић, М. Ђ, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888.
103. Милићевић, Милан Ђ., „Цртежи за ранију слику српске престонице“, *Годишњица Николе Чутића*, XXII, Београд 1903.
104. Milosavljević, Boris, „Vladimir Jovanović. Filozofija, Nauka, Politika“, *Theoria*, Beograd 2016, 113-149.
105. Milosavljević, Ljubinko, „Vladimir Jovanović on the transformation of Serbian Society in his „Memories““, *Facta Universitatis*, Niš 2010, 23-35.
106. Миљковић-Бојанић, Ема, „Путопис и историјски извор: Београд у XVI веку“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2003, 45-54.
107. Miljković, Ema, „Everyday life in the Sanjak of Semenderevo“, *Balkanlarda Gündelik Yaşam: Osmanlı Dönemi Balkanlarda Gündelik Hayat*, ed. Zafer Gölen, Ankara 2018, 33-50.

108. Миљковић-Катић, Бојана, „Путописци о неизграђеним просторима Београда“, *Београд у делима европских путописаца: зборник радова*, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2003, 243-259.
109. Миљковић Катић, Бојана, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*, Београд 2014.
110. Мишковић, Наташа, *Базари и булеварии: свет живота у Београду 19. века*, Београд 2010.
111. Мркобрада, Лука, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2016.
112. Мулалић, Мустафа А., *Оријент на Западу: савремени културни и социјални проблеми муслимана Југословена*, Београд 1936.
113. Nakičević, Osman, *Hasan Kafiya Pruišćak: Pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977.
114. Недељковић, Бранислав, *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд 1936.
115. Николић, Драган, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина 1991.
116. Нинчић, др Момчило, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, Београд 1920.
117. Новаковић, Драган М., „Исламска есхатологија“, *Политичка ревија*, бр. 4, год. XXIII, Београд 2011, 279-306.
119. Нури Хацић, Осман, *Мухамед и Коран*, Београд 1931.
120. Özen, Şükrü, „Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü“, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, с. 3, с. 5, İstanbul 2005, 250-377.
121. Özkan, Ayşe, „Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistandan Çekilişi“, *Akademik Bakış*, с. 5, с. 9, Kış 2011, 123-138.
122. Öztaşkın, Özlem Bektaş, *XV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı: Doktora tezi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2008.
123. Павловић, Мирослав, *Војно административно уређење Смедеревског сањцака 1739-1788: докторска дисертација*, Београд 2016.
124. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, с. I-III, İstanbul 1993.
125. Петровић, Михаило С., *Београд пре сто година*, Београд 1930.
126. Пећанац, Милан Ј., *О вакуфима и о њиховим главним врстама са нарочитим обзиром на врсте вакуфа у Цариградском Уговору о миру између Србије и Турске*, Београд 1914.
127. Пецо, Асим, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд 1987.
128. Пирх, Ото Дубислав, *Путовање по Србији у години 1829*, превео Драгиша Мијужковић, Београд 2012.
129. Polat, Süleyman „Osmanlı Askerî-Malî Tarih Kaynaklarından Sefer Ruznamçe Defterleri ve Bütçelerinin Kaynak Değeri Üzerine İncelemeler (XVI Yüzyıl Sonu ve XVII Yüzyıl İlk Yarısı)“, *Akademik Bakış*, с. 8, с. 15, İstanbul 2014, 304-347.
130. Поповић, Сретен Ј., *Путовање по новој Србији*, Београд 1950.
131. Поповић, Марко, *Београдска тврђава*, Београд 2006.
132. Поповић, Михаило И., *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933.
133. Rajković, Ljubinka, *Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata*, Beograd 1968.
134. Рајс, Ендру Арчибалд, *Србија-боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996.
135. Ранђеловић, Небојша, Ђорђевић, Александар, „Протокол конференције у Канлици“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, LV, Ниш 2010, 111-128.
136. Roter-Bлагојевић, Mirjana, „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, *Limes: Identitet Beograda*, 1-2, Beograd 2012, 37-60.
137. Smailović, Ismet, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1990.
138. *Српски биографски речник*, књ.1, А-Б, Нови Сад 2004.
139. *Српски биографски речник*, књ.3, Д-З, Нови Сад, 2007.
140. *Српски биографски речник*, књ.4, И-Ка, Нови Сад 2009.

141. *Српски биографски речник*, књ.5, Кв-Мао, Нови Сад 2011.
142. *Српски биографски речник*, књ.7, Мл-Пан, Нови Сад 2018.
143. Стефановић Карацић, Вук, *Први и Други српски устанак: грађа за српску историју нашега времена*, Београд 1947.
144. Стефановић Карацић, Вук, *Српски рјечник 1818*, Београд 1964.
145. Стефановић Карацић, Вук, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем рјечима*, Беч 1852.
146. Стојанчевић, Видосава, „Етнички односи у XIX веку“, *Историја Београда*, уредник Васа Чубриловић, књ. 2, Београд 1974, 513-525.
147. Стојанчевић, Владимир, „Градови, вароши, паланке и тржишта пред Први српски устанак 1804. године: културно-историјска проблематика“, *Градска култура на Балкану (XVI-XIX век): зборник радова*, Београд 1984, 141-165.
148. Стојанчевић, Владимир, „Политичке и културне везе Србије са југословенским и балканским земљама у првој половини XIX века“, *Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку*, Београд 1990, 132-133.
149. Столић, Ана, *Ђорђе Симић: последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003.
150. Sućeska, Avdo, *Ajani: prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.
151. Танасковић, Дарко, *Ислам, догма и живот*, Београд 2010.
152. Taşkın, Ünal, „K lasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları“, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3, Bahar, İstanbul 2008, 344-366.
153. Тричковић, Радмила *Београдски пашалук 1687-1739*, приредио Небојша Шулетић, Београд 2013.
154. Тричковић, Радмила, „Варош после 1740. године“, *Историја Београда*, књ. 1, уредник Васа Чубриловић, Београд 1974, 641-651.
155. Тричковић, Радмила, „Џамије, текије и школе“, *Историја Београда*, књ. 1, ур. Васа Чубриловић, Београд 1981, 665-673.
156. Тричковић, Радмила, „Исламске школе у нашим земљама“, *Историја школе и образовање код Срба*, Београд 1974, 241-261.
157. Тодоровић, Миљана, *Танијски систем у XIX веку: отоманска заоставитина јужнословенским народима*, докторска дисертација, Правни факултет у Београду, Београд 2016.
158. Teodosijević, Mirjana, „Poznavaooci turskog jezika kod Srba“, *Orientalistika 70: zbornik radova*, Beograd 1997, 8-20.
159. Teodosijević Miryana, „Türkçe Alıntılar: Kültür Mirasımızın Dil Hazinesi“, *Miras: Sırbistan'da Yaşayan Türk Kültürü Unsurları*, Erzurum, 2016, 9-26.
160. Truhelka, Ćiro, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915.
161. Türkmen, İlhan, *XVI. Yüzyılda Belgrad: Doktora tezi*, İstanbul 2014.
162. Ćirović, Irena, „Ottoman Woman, Agency and Power: Melek Hanim in Belgrade 1847-1848“, *Belgrade 1521-1867*, V. 38, Belgrade 2018, 363-382.
163. Ujkanović, Enver, *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Novi Pazar 2011.
164. Ujkanović, Enver, „Mićo Ljubibratić, prvi prevodilac Kur'ana na našem govornom području“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXVIII, 3, Београд 2020, 555-572.
165. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984.
166. Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*, Sarajevo 2014.
167. Фотић, Александар, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића“, *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII) век*, ур. Јованка Калић, Милосав Чоловић, Смедерево-Београд 1992, 149-159.
168. Фотић, Александар, „Турски документи о Рустем-пашином вакуфу и „двоструком закупу“ (icâreteyn)“, *Мешовита грађа*, XXXI, Београд 2010, 75-108.

169. Фотић, Александар, „Марсиљијев плен: турски документи о селима београдског вакуфа Мехмед-паше Јахјапашећа“, *Мешовита грађа*, XXXIX, Београд 2018, 47-102.
170. Hadžić, Mehmed, „Nekoliko fetvi naših muftija iz turske dobe“, *Kalendar Gajret*, Sarajevo, 1939.
171. *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, priredio Ekmeleddin Ihsanoglu, Sarajevo 2004.
172. *Historija Osmanske države i civilizacije*, II, priredio Ekmeleddin Ihsanoglu, Sarajevo 2008.
173. Hodžić, Šaban, „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 64-143.
174. *Хронологијска и азбучна таблица свију зборника закона и уредаба изданих у Књажесству Србији од 2 фебруара 1835 до 24 јула 1877 почињући од зборника I. до зборника 31-ог*, Београд 1877.
175. Canatar, Mehmet, „1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Nefs-i İstanbulda Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler“, *Osmanlı İstanbulu: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecem, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, 283-310.
176. Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд 2004.
177. Čelebija, Evlija, *Putopis: odlomci o srpskim zemljama*, knj. I, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1957.
178. Чолић, Љиљана, „Андрија Торквато Брлић као издавач турских извора за српску историју“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 80, Београд 2014, 101-111.
179. Чолић, Љиљана, „Почети османистике у Србији-афирмација и/или популаризација“, *Нур*, XL, Београд, 2004, 44-48.
180. Чолић, Љиљана, *Оријенталистичко дело Глише Елезовића*, Београд 2019.
181. Чолић, Љиљана, *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2005.
182. Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973.
183. Шабановић, Хазим „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, *Годишњак града Београда*, XVII, Београд 1970, 5-39.
184. Шалић, Јована, *Од конфесије ка идентитету (муслиманско питање у Србији 1878-1912): докторска дисертација*, Филолошки факултет у Београду, Београд 2016.
185. Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ А

Транслитерација:

Hüve

1) Utufetlû efendim hazretleri

2) Müddet-i medideden berü Sırbistân'da metropolid bûlunân Petro ibrâz-ı sadâkat-ü-istikâmât etmekte olduđu cihetle şâyân-ı taltîf göründüğünden kendisine üçüncü rütbeden bir kıta Nişan-ı zîşân ihsân buyrulmuş devletlü Edhem paşa

3) hazretleri tarafından ihtâr olunup resm-i ifâdeye göre Nişan-i mezkûrun i'tâ'sı münâsib gibi görünür ise de olbâbda her ne cihetle irâde-yi mükerrerrem âde-i cennâb-i şehinşâhı müte'allik ve şerefsadır buyurabilir ise ona göre hareket

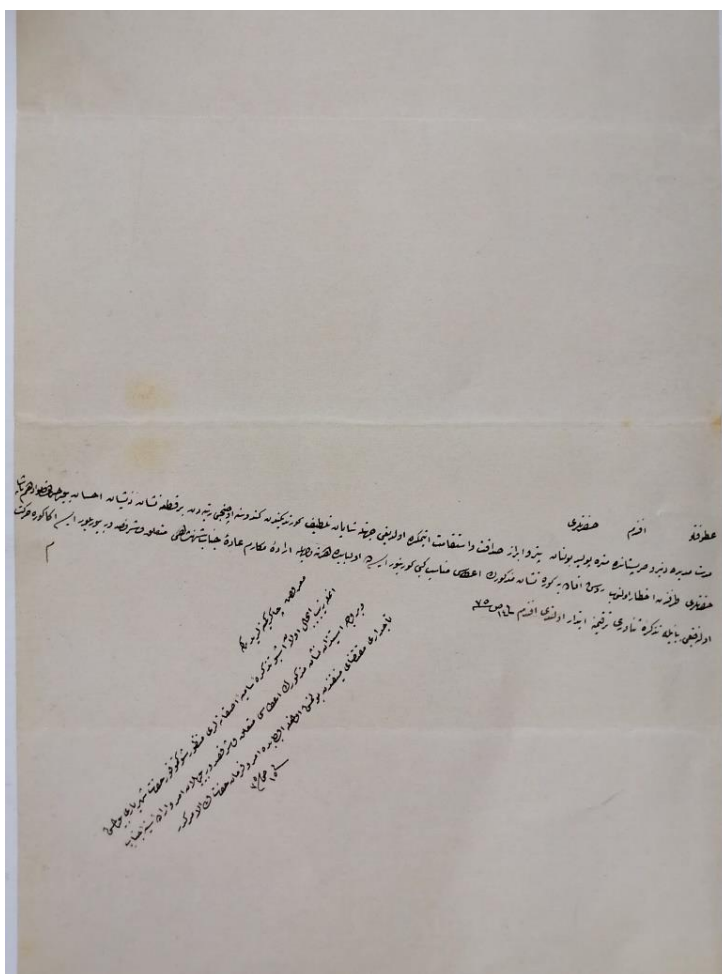
4) olunacağı beyân ile tezkere-yi senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim 14 Safer (12)75

Ma'ruz-ı çâker kimesneleridir ki
 Etemmle zîb ibcâl olan iş bu tezkere-yi sâmiyye esefâneler-i manzûr-i şevket-i vakûr-i hiffet
 şehriyârî
 buyurulmuş
 ve bervechi istizân nişân-i mezkûrin i'tâ'sı müte'allik ve şerefsadır buyurabilen emr ve irâdesine
 cenâb-ı
 tâcdârî muktezâ-yı münifinden bulunmuş olmakla olbâbda emr-ü-fermân hazret-i veliyyi-ül-
 emrindir
 15 Safer (12)75

Превод:

Заповест од 15. сафера (12)75. (24. септембар 1858.) о додели пригодне награде: царског нишана III степена митрополиту Петру, који је одавно у Србији, а исказао је милост и разумевање посредством његове екселенције Едхем-паше. На основу султанске заповести биће одлучено на који наћин ће се уприличити начин доделе ордена.

Оригинал:

Карта Кнежевине Србије из 1845. године. Приредио Јован Бугарски.

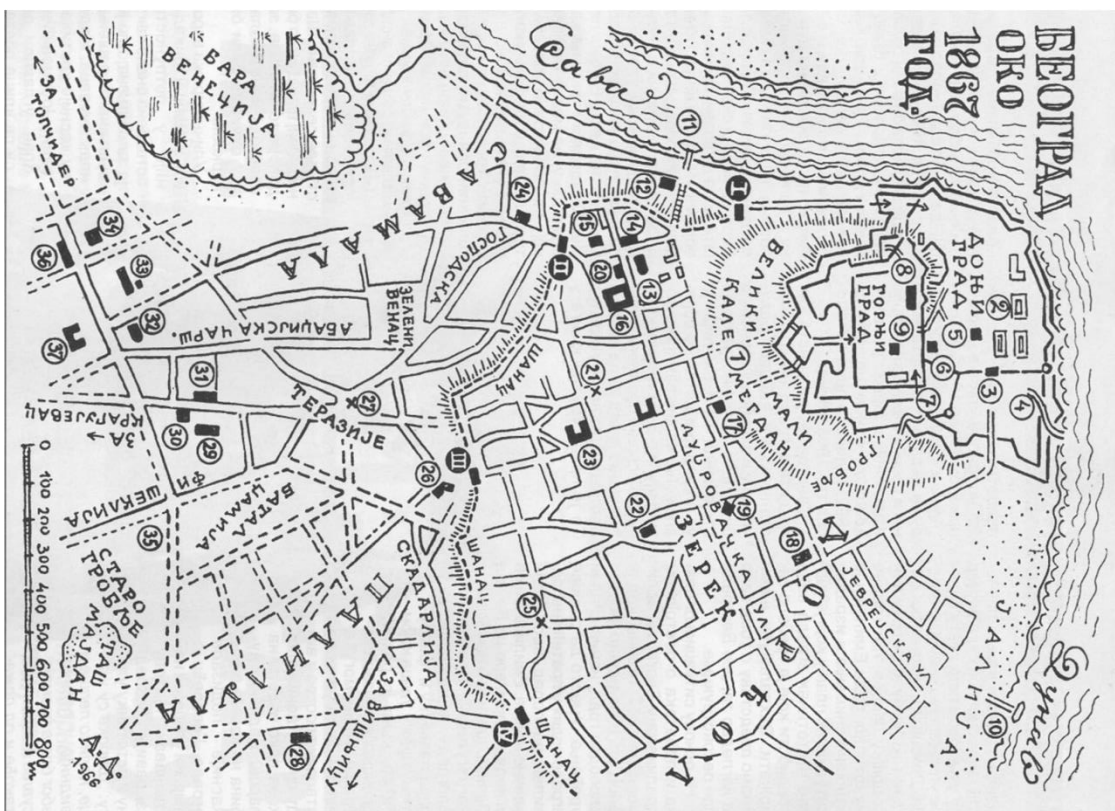
БЕОГРАД (око 1867. године)

изградња Александар Дероко по плану Емилијана Ђосковића.
Извор: Подлипски Зиданик

Камење на платну око старе вртови. Ове су камени порушење, углавном, 1862. год., док је Станбод-кашија срушена 1866. год.

- I. Станбод-кашија
- II. Варош-кашија
- III. Станбод-кашија
- IV. Видин-кашија

1. Место на Калемегдану где је извршена предаја градова кнезу Михаилу
2. Касарне у Доњем граду (порушене после 1918. год.)
3. Калерија Карла VI (савршена у првој половини XVIII века)
4. Унутрашње војно престаниште у Доњем граду
5. Цамија у Доњем граду (срушена после 1948. год.)
6. Хамам у Доњем граду
7. Кампа из времена деспота Стефана Лазаревића (из почетка XV века)
8. Палима коњак у Горњем граду (срушена после 1918. год.)
9. Цамија у Горњем граду (срушена после 1882. год.)
10. Престаниште на Дунав
11. Престаниште на Сави
12. "Звучница" (савршена 1835. срушена после 1918. год.)
13. Саборна црква (савршена 1837.1845. год.)
14. Митрополија (савршена 1837.1840. год., срушена после 1918. год.)
15. "Нови коњак" или коњак кнежевине Јурице (савршена 1831. године)
16. Холе "Кол Језица" (савршен 1841. срушен после 1918. год.)
17. Кућа Пјетра Рајовића (у време бомбардовања Београда 1862. године била 1. српска жандармерија, дојучинје Републике)
18. "Тиринцијана", остаци резиденције принца Александара Виртембергског (савршена почетком XVIII века, срушена 1870. год.)
19. Бајраг-шанаја
20. Источна врата (савршена 1825. срушена 1946. год.)
21. Делтиска чесма
22. Турски врата, од 1808. године Децетвег линије
23. Камени Митино здање (савршено 1863. године)
24. Древна штампарија (савршена 1835. год., срушена после 1945. год.)
25. Чуџур чесма
26. Кооперативна пијаница (савршена 1860. год., срушена за време II светског рата)
27. Теразијска чесма (попутница 1860. год.)
28. Бароцна болница (савршена 1865. год.)
29. Кућа Стјепана Стамба (савршена око 1930. год. Од 1843. го 1903. год. била збор Обреновића, срушена 1903. год.)
30. Дворна престолонаследника Михаила, дојучинје Министарство унутрашњих и спољних послова, срушен 1903. год.
31. Кућа Стјепана Стамба (савршена после 1842. год. Дојучинје Ручо посланиство, срушена за време II светског рата)
32. Вилевоцка кућа (савршена 1863. год.)
33. Дворна кућа Михаила (савршен 1829.1836. год. Дојучинје Министарство финансија, срушен после 1918. год.)
34. Касарна (срушена после 1918. год.)
35. Црква Св. Марга (савршена 1832. год., срушена 1930. год.)
36. Војна академија (савршена 1830. год., срушена за време II светског рата)
37. Касарна (савршена 1852. год.)

План Београда 1867. године (реконструкција Александра Дерока)

ПРИЛОГ Г

Транслитерација:

Hüve

- 1) Leffen irsâl kılınân varaka da muharrer takrîrlerden keyfiyyet ma'lûm-i vâlâyi mîrâneleri buyurabileceği vechile bir mâh zarfında çend nefer-i islâmî Belgrâd'da Sâvada ve sâir mahallede
- 2) darb ve mecrûh etmiş olduklarına mebnî zabtiyye memuru kol ağası Hasan ağa ma'rifet ile emâret zabtiyye ve polis memûrlarına ifâde olunması ise de bir fâidasi görülememiş ve iki gün
- 3) evvel darb ettikleri Gradişkalı kayıkçı Mustafa'ya pek fenâ hâle koymuş oldukları cihetle hastahâneye gönderilerek tedâvî olunmakta bulunmuş ve böyle şeylerin
- 4) vukû'i memurların adem-i dikkatinden neşet edeceği vâzihâtan görünmüş olduğundan sarb-i Vâlâlarına ifâde-yi hâle mecbûr olunmuştur geçen sene dahi Bosna sakinlerinden balıkçı Abdullah
- 5) nâm kimesnenin gece saat üç sularında Sâva nehri kenârında suya ile başına vurduklarından lâ bi akl düşüp ale-s-sabâh görülerek hastahâneye gönderilmiş ise de
- 6) âslâ lakırdı söylemeyip ağzından ve kulağından kan gelerek şiddet-i darbtan vefât etmiş ve müteveffa-yı merkûmenin kâtilini arayıp meydâna çıkârmağa çalışacakları
- 7) polis memuru tarafından olvakit ifâde olunmuş ise de elhâletü hâzihi bulunmamıştır şu aralık pek layıksız olarak da Sırplılar ehl-i islâmî buldukları yerde dövmele
- 8) ve tahkîr etmekle kalkışmış ve melfûf varakada ve beyân olunduğu üzere topçü neferini dahi İslanca nâm karyede vireke sârıp darb ederek bir gece sabaha kadar
- 9) bağı bekletmiş olduklarından âdetâ eşkince vaziyet demek olup nefer-i merkûmun bir eli dahi sakat olunmuştur bu ise muğâyır-i insâniyyet olduğundan başka cümlesi
- 10) bir devlet teb'ası olduğu hâlde ehl-i islâm hakkında bu vechile sû-i muâ'mele olunması ve memurların dahi lâyıkla dikkat etmesi nezd-i vâlâyi mirânelerinde
- 11) câ'iz görülmeyeceği bedîhî bulunmaktan nâşî bu makûle muâ'mele nârevânın saffî çâresine bâkılmadığı sürette keyfiyyet darsâdete arz ve iş'ârına mecbûriyyet hâsıl
- 12) olacağı ve ehl-i islâmdan onu bir yolsuz hareket görüldüğü ânda icrâ-yı tedibine bakılacağı derkâr olup kâfey-yi mahallede edebsiz makûlesi terbiye olmadıkça herkes
- 13) bildiği gibi hareket ederek kimse zabt olamayacağından bu misillû layıksız şeylerin vukû'a bulmamak üzere takyidât lazıminin ifâsıyla mütecâsir olanların te'dîb
- 14)ve terbiyelerin lazım gelen memûru bendelerine emr ve tenbîh buyurulması munhayi masusa-yı âcizânemdir 29 Şaban (12)72

Mevkif
Belgrad

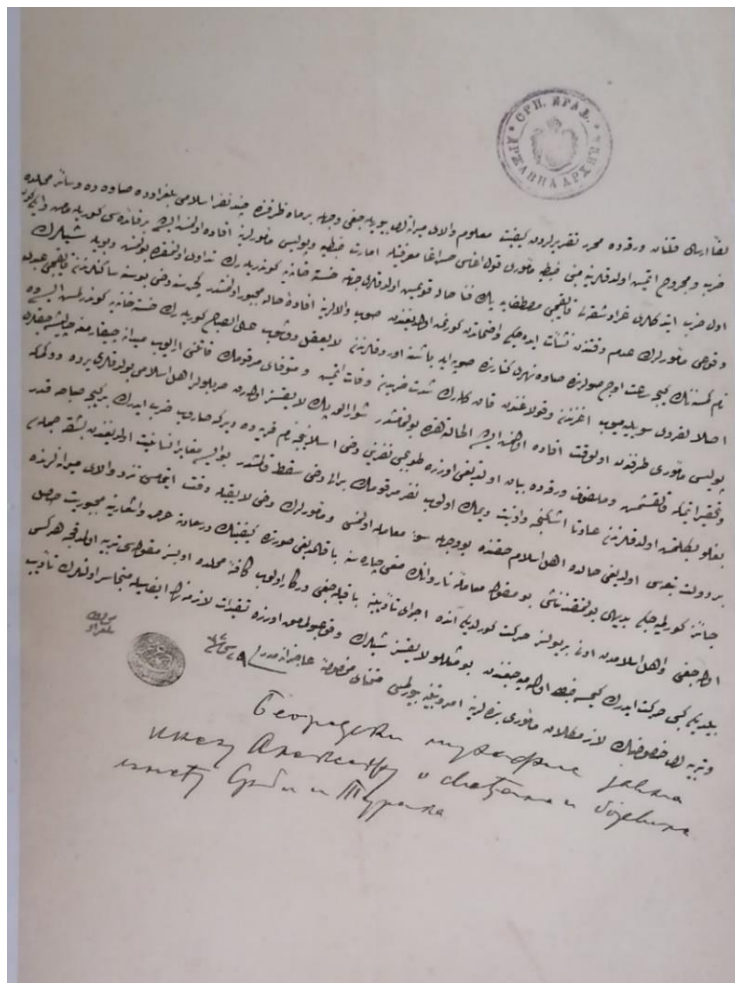
Mühür:

Превод:

29. шабана (12)72. (5. маја 1856.)

Писмо мухафиза Београда, Ахмед Азиз-паше кнезу Александру Карађорђевићу о нападу и рањавању неколико исламских војника у Београду и другим махалама у року од месец дана о чему сазнања поседује и полицијски заповедник, капетан Хасан ага, и иако су о томе обавестили полицијске и царске службенике од тога није било користи. У свом писму наводи да је пре два дана каичкија Мустафа пореклом из Градишке доведен у лоше стање услед батињања и послат у болницу на лечење, а пошто су службеници о томе обавештени били су обавезни да обавесте чланове Већа. Наводи и да је прошле године извесни Абдулах, балукчија из Босне око три сата ноћу упао у воду на обали реке Саве услед ударца, а уочен у зору и послат у болницу. Пошто му је из уста и ушију лила крв од силине ударца подлегао је повредама. Од стране полицијских службеника објављено је да се убица тражи, али још увек није пронађен. Ахмед Азиз-паша закључује да су се Срби намерили да туку муслимане где год их нађу, а како је обавештен један топчија је у селу Сланци једне вечери везан у врећу и ударан и тако везан остављен до јутра. Услед тога је остао без једне руке. Пошто је ово један нељудски чин требало би да полицијски службеници обрате више пажње у вези са понашањем према исламском становништву и да ствари посматрају јасно. Додаје да би у свакој махали требало казнити сваког ко се непристојно понаша.

Оригинал:

ПРИЛОГ Д

Hüve

- 1)Belgrâd mahallinin Meclis-i Vâlâya havâle buyurabilen bir kıt'a mazbatası meâlinden müstefâd olduğu üzere Belgrad kala'sı derûnunda vâki' hükümet konağının müşrif-i harâb olması cihetle keşfi mücebince iki yük¹²⁴⁰
- 2)otuz bin gurûşa masrafla inşâ'sı mukarrer olduğu hâlde mahall-ı mezkûr Avrupa kıt'asının rah-i râstı bulunmasından nâşî konağı mezkûrun tarz-ı cedîd üzere yapılması lâzım gelerek
- 3)tekrâr mahalince keşf-i münakaza bilâhiren dört yük kırk sekiz bin gurûşta Nemçelü bir ebniye kalfası üzerinde takdîr edip kontrâtoya rabt olunmuş olduğu ve bu hâlde konağ-ı mezkûr
- 4)keşf-i evvelini iki yük on altı bin bu kadar gurûşa tecâvvüz eylediği misi'llü lüzümüne mebnî hemen inşâ'sına mübâşeret olduğu inhâ ve iş'âr kılınmış ve olbâbda olunan muhâberenin gelen
- 5)cevaplarında mezkûr konağın masârifî hidâğına elde olmasıyla müteahhidi ma'rifet ile bilinşâ' hitâmında defterinin irsâl olunmasının mahaline bildirmiş Ticâret Nezâreti tarafından
- 6)ve konağı mezbûrun keşf-i mikdâr masrafla tesvîyesi mahaline bildirildiği ve teleğraf vasıtasıyla istizân ile serîyan cevâb almâk ve ba'dehu ibtidâ etmek ve mümkün ve eshel bulunduğu hâlde
- 7)keşfini ol mikdâr akçe tecâvvüz ederek inşâ'sına mübâşeret olunması muğâyir-i nizâm olduğundan icrâ-yı iktizâsı menut re'y-i âlî idüğü Mâliye Nezâreti cânibinden beyân ve iş'âr olunup
- 8)vâki'a bu makûle-yi hâriç ez keşf inşâ olunan mahaller masârifinin hazinece kabûl olunmayıp emrinden tazmîn-i nizâmî iktizâsından ise de mazbata-yı merkûme-yi mukârine göre bu konağın
- 9)tarz-ı cedîd vechile inşâ' olunmasında Meclîs-i Âlâ-yı tanzimat-ı azây-ı kirâmından olup me'mûriyyet mahsûsa ile Sırbistân'a azîmet ve avdet eylemiş olan devletlü İbrahim paşa hazretleriyle
- 10)saadetlü Kabûlî efendinin dahi re'y ve mâ'lûmât-ı munnazım bulunduğu gösterilmekle ve olunan suâl üzerine konağ-ı mezkûrun ciheti inşâ'sında kendileri orada bulunup
- 11)kabl-i istizân yapılması lüzümüne mebnî idüğü munakasası dahi icrâ edildiğini müşâr-ileyh hazretleri beyân ve tasdik edip şimdîye kadar hitâm bulmuş olması dahi mühtemel bulunmağla mezkûr-i
- 12)konağın olmikdâr masraf ve müteahhid-i merkûm ma'rifeti ile ikmâli ile hitâmında masârif-i merkûmenin hazinece mahsûb icrâ olunmak üzere defter-i müfredâtın celbi zımnında ifâyı muktazasının
- 13)Mâliye Nezâreti celilesine havâlesi Meclis-i Vâlâda tezekkür kılınmış ise de olbâbda ne vechile emr-i irâde-yi a'liye velayet penâhileri müte'allik buyurabilirse emr-ü-fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

¹²⁴⁰ Овај термин се преводи у значењу терет, товар, кола, кеса или торба, а употребљавао се као еквивалент појединим валутама у вредности од 100.000 акчи, 500 гроша или 100.000 пијастера. Mehmet Zeki Pakalın, *op. cit.*, c. III, 639; James William Redhouse, *Redhouse's Turkish Dictionary in two parts: English and Turkish and Turkish and English*, London 1856, 879.

11 Rebiülahir (12)75

Mühür:

Esseyid Osman [1248]

[...]

[...]

Derviş paşa bulunamadı

Abdüatîf

Rıza Mustafa [1217]

Seyyid Ömer Camâl 1265

Sâdik Zeyd Ahmad şedduhu kalb

Seyyid Mehmed Sadeddin

Yusûf Kâmil

Seyyid Yahya Fahrudin

Emin efendi bulunamadı

Превод:

23. ребиулахир (12)75. (30. новембар 1858.)

Извештај о предлогу изградње резиденцијалног конака у коме се наводи да иако је одлучено да се за изградњу потроши 200.000 акчи, 30.000 гроша јер је постојећи конак у унутрашњости београдске тврђаве трошан и склон паду, а потребно је изградити конак у новом руху јер се исти налази на раскрсници европских путева, један немачки инжењер са којим је потписан уговор је проценио да је потребно издвојити 300.000 акчи, 48.000 гроша. Одлучено је да се сада може уложити 200.000 акчи, 16.000 гроша средстава како би се одмах почело са изградњом поменутог конака. У извештају се наводи да се чека одговор Министарства трговине, те да се намерава да се почне са изградњом уколико би стигао задовољавајући одговор, али предлог није прихваћен од стране Министарства финансија. Од стране Великог већа изабран је његова екселенција Ибрахим-паша да, по специјалном задатку дође у Србију и врати се, како би са Кабули ефендијом направио увид и доставио извештај о средствима потребним за изградњу конака. У извештају се наводи да би требало да се сачека да Министарство финансија одобри средства Великом већу и у вези са тим да се сачека повољна одлука и узвишени царски знак.

Оригинал:

Управителству Царства Београда.

Управителство Округа Другинског рачуна
 под. нр. својим од 16. мск. № 2, 47. саражено с Новим
 месецем Вукурера Дана егаше Павом Управител
 ством Царства Минега. Објавити ту рачун и ра
 сазити Београдском, под. нр. амурског Косми Вебко
 бити потписану, под. нр. уговором, као
 што с јерени Минега Нарачуељбу Модина
 шоме Называо, узгари, да оне у Бродару иже, и
 тако у ввриснободани наше, исе узрока, мора,
 ступи, што оне се нбкоме уговорише Еленом
 одје у Београду вети 18 година, као са својим
 месом жева, исе томе гва свира, одје од
 17. априла од 11. година има, Ступи са
 које зато, које тако, што са Срдина гдр
 мбу президиу.

Са Са Новим месем Вукурера Дана
 дознаће много, гдр с то исцита што помен
 ном Минега наводи, пошто одје у рачуну
 под. нр. Павом времену свом Управител
 ству с преодржком, да он Новим месем
 одје сврше преднаведених предмета исе
 смете своје гдр, као и то гдр. ави сии Управ
 витељство гдр Кисеком Павом заема

813

ПРИЛОГ Ж

Стање турских добара у Београду 1865. године:
Добра којих у списку нема нити су нумерисана /због рејона/¹²⁴¹

У Јеврејској мали:

1. Кућа у слабом стању, у коју се сам уселио Бугар Кирил Банић, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње¹²⁴² 60 гроша.
2. Кућа у рђавом стању, у коју се сам уселио Фирлер Бернанд, цимерман, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
3. Кућа у рђавом стању, у коју су се сами уселили Јаша Фирићански, шнајдер и Г авра Ракин, надничар, за коју кирију нису плаћали, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
4. Кућа у рђавом стању, у коју се сам уселио Јова Косановић, Банаћанин, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
5. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јова Косановић, Банаћанин, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
6. Кућа у рђавом стању (у 1. соби) у коју се сама уселила Ева, удовица Глише Банаћанина, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
6. Кућа у рђавом стању (у 2. соби) у коју се сам уселио Милош Ићушки, ћурчија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
6. Кућа у рђавом стању (у 3. соби) у коју се сама уселила Мила Јовановић, кочијаш за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
6. Кућа у рђавом стању (у 4. соби) у коју се сам уселио Јевта Чолаковић, надничар за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
6. Кућа у рђавом стању, (у 5. соби) у коју се сама уселила Моба Радиновић, удовица за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
7. Кућа у рђавом стању, у коју су се сами уселили Аврам Ашијак, пиљар и Арон Калдерон, пиљар, за коју кирију нису плаћали, а месечно би износила за првог 16, другог 12 гроша, а годишње 168 гроша.
8. Кућа са шталом у рђавом стању у коју се сам уселио Мартин Ригер, кочијаш за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
9. Кућица у рђавом стању у коју се сам уселио Глиша Возић, надничар за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
10. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јевта Вељковић, надничар за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 16, а годишње 96 гроша.
11. Кућа са плацем у порушеном стању у којој „нико не седи“, евидентирана „знања ради“.
12. Кућа у рђавом стању у коју се сама уселила Барбара Анте удовица, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
12. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселило Ђурђе Јосимац, шнајдер, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 32, а годишње 192 гроша.
13. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јаков Соломон, пиљар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 16, а годишње 96 гроша.
14. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јован Глишић, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
15. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Стеван Пауновић, кочијаш, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 6, а годишње 36 гроша.

¹²⁴¹ ИАБ, УГБ, 1865, к. 907, 5825: Предмет Управе града Београда садржи попис укупно 668 „броја самих кућа под нумерама“ од чега је утврђено стање 630, а од броја 630 до броја 668, добра нису пописана-документ не садржи празнине. С обзиром на садржај наслова, закључујемо да овај списак не садржи сва пописана турска добра, што би значило да списак Управе града Београда можда није комплетан.

¹²⁴² Под годишњим периодом у табели подразумева се период од Митровдана 1865. до Ђурђевдана 1866. године.

16. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Тоша Чарић, кочијаш, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
17. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јован Маринковић, дуванџијски калфа, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
18. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јован Обрадовић, терзија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
19. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Петар Барбула, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
20. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Стеван Царан, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
21. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Коста Марковић, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
22. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Ђорђе Петровић, шнајдер, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
23. 1. и 2. кућа у авлији у рђавом стању у коју су се сами уселили Готлиб Вајнд, мајор и Јулијана удова Пана Манојловића, за коју кирију нису плаћали, која би првом месечно износила 20, другој 8 гроша, а годишње 168 гроша.
24. 1. и 2. кућа у рђавом стању у коју су се сами уселили Мита Марковић, шустер и Ђорђе Глишић, берберин, за коју кирију нису плаћали, која би првом месечно износила 16, другом 12 гроша, а годишње 168 гроша.
25. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Живота Станојевић, ћурчија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
26. Кућа у рђавом стању у коју се сам уселио Јова Ракуза, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
27. Кућа у добром и дућан у рђавом стању у коју се сам уселио Петар Ђукић, шнајдер, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 70, а годишње 420 гроша.
28. Кућа у добром стању у коју се сама уселила Даша Симоновић, удова, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
29. Кућа у добром стању у коју се сама уселила Александра Н., удова, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
30. Кућа у коју се уселио Сава Ђурић, шустер, пала је.
31. Кућа у рђавом стању-сасвим порушена у коју се сам уселио Мата Јаковљевић, клозер, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
32. Кућа у добром стању у коју су се сами уселили Илија Марковић, сакаџија и Јован Будисављевић, надничар, за коју кирију нису плаћали, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
33. Кућа у средњем стању у коју се сам уселио Милутин Симоновић, бакалин, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
34. Кућа која је изгорела у коју се уселио Артеније Батанчев, Банаћанин, надничар.
35. Кућа у врло рђавом стању у коју се уселио Михаил Матијевић, шнајдер.
36. Кућа која је „пала сама“ у коју се уселио Ђорђе Костић, памуклијашки калфа.
37. Кућа која се „стропоштала“ у коју се уселила Рада Нешић, надничар.
38. Кућа са баштом која се „стропоштала“ у коју се уселио Коста Јанковић, механџија.
39. Кућа са баштом која је у добром стању у коју се уселио Фридрих Радлоф, клозер, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
34. Дућан који је у средњем стању у коју се уселио Најдан Н. пиљар, Рекалија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.¹²⁴³
35. Два мала дућана у средњем стању у коју су се уселили Петар Радојковић, бакалин и Арон Нисим, симитџија, за коју кирију нису плаћали, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.

¹²⁴³ У списку турских добара, бројеви „самих кућа“ се понављају.

36. Фуруна Едриза Милазима, која је у средњем стању у коју се уселио Арон Нисим, симитџија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
37. Два дућана која су у средњем стању, у којима се затекао Стојан Ивковић, бакалин, за које кирију није плаћао, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
38. Кућа Мустафе Асановића, Циганина, свирача, која је у средњем стању у којој се „не зна ко седи“, за коју би месечна кирија износила 20, а годишња 120 гроша
39. „Го плац“ на коме је била кућа па се срушила, у коме „нико не седи“.
40. Празан плац
41. Празан плац
42. Празан плац на коме се налази једна трошна кућа и једна леденица коју држи Ђоза Бак.
43. Кућа која је трошна сасвим у коју се сам уселио Урош Силачки, Банаћанин, кочијаш, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
44. Кућица која је трошна сасвим у коју се сам уселио Филип Рамњанин, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
45. Кућица која је у „приличном стању“, у коју се сама уселила Даница Пиана, жена, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
46. „Го плац“ у коме никога нема, на коме је пала кућа.
47. Кућица поред џамије, у коју се уселио Игњат Томић, тамбураш.¹²⁴⁴
48. Кућа, у коју се уселио Владислав Димовић, шнајдер.
49. Кућа, у коју се уселио Август Маречки, шнајдер.
50. Кућица, коју је сам заузео Стеван Д. Петровић телал.
51. Кућа, у коју се уселио Милан Томашевић, терзија.
52. Кућа у коју се уселио Гајгер, шустер, аустријски поданик.
53. Кућа, у коју се уселила Евица Галетић, удовица, праља.
54. Празан плац, у коме „нико не седи“.
- у Али-пашиној мали**
55. Кућа, у средњем стању, у коју се уселио плативши неком Крпићу, Андрија Сомбор, зидар, за коју каже да је платио, за коју би месечна кирија износила 20, а годишња 12 гроша.
56. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила пре три године Анђа, удовица покојног Благоја Николића из Шапца, вешарка, за коју за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша. Ослобођена је плаћања због „убожества“.
57. Кућа у рђавом стању, у коју се сам доселио Милан Бушаковић из Мокрина, надничар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша.
58. Празан плац, на коме се налази срушена кућа у којој 2не седи нико“.
59. Кућа у добром стању, у коју се уселио г. Белоградски, инжењер и плаћа кирију Турчину од 40 гроша месечно, а кирија би износила месечно 50, а годишње 300 гроша.
60. Празан плац, у чијој су близини куће које су попадале, у коме „нико не седи2“.
61. Кућа у сасвим трошном стању, у коју се сам уселио Илија Лочик, надничар из Опова, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 8, а годишње 48 гроша. „Овај нема нигде ништа, притом кућа је сасвим за обитавање и да је Илија није чувао, до сада би пала“.
62. Плац на коме су биле куће које су попадале и на коме н ико не живи.
63. Плац на коме су биле куће које су попадале и који се звао „12 Соба“.
63. Кућа доста велика у средњем стању у коју су се сами уселили Вучко Мишић, надничар и Петар Петковић, пиљар, за коју кирију нису плаћали, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
64. Кућа у трошном стању у коју се сам уселио Јаков Меламет, бакалин, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
65. Дућан у трошном стању у коју се сам уселио Јаков Меламет, бакалин, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.

¹²⁴⁴ Од броја 47 до 54 недостају подаци о стању објекта и висини кирије која би се плаћала.

66. Кућа у трошном стању у коју се сам уселио Бохор Пинто, телал, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
67. Кућа у средњем стању у коју се сам уселио Хаим Бенцион, шпекулант, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
68. Кућа у средњем стању у коју се сам уселио Јошуа Баро, телал, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 24, а годишње 144 гроша.
69. Кућа у средњем стању у коју се сам уселио Азриел Барох, кочијаш, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
70. Кућа у средњем стању у коју се сам уселио Морено Рушчуклија, самсар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
71. Кућа у средњем стању у коју се сам уселио Јозеф Елин, шпекулант, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
72. Плац на коме нико не живи, а кућа која је на њему постојала „пала је“.
73. Плац на коме нико не живи.
74. Плац у слабом стању у који се сам уселио Анта Грбић, надничар из Босне, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
75. Кућица у слабом стању, у коју се сам уселио Тана Чобанин, надничар из Турске Кањиже, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
76. Плац на коме „нико не седи“, а кућа која је на њему је пала.
77. Плац на коме „нико не седи“, а кућа која је на њему је пала.
78. Плац у рђавом стању, у који се сам уселио Анта Грбић, рабација, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 5, а годишње 30 гроша. На плацу постоји само једна штала, а кућа је пала.
79. Кућа у средњем стању, у коју се сам уселио Ђура Станишић, слуга, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша. Исти је стар и болестан и нема „нигде никога“, па му се „прашта кирија“.
80. Кућа у средњем стању, у коју се по одобрењу Дорћолске полиције уселио Димитрије Предић, берберин, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
81. Кућа у средњем стању, у коју се сам уселио Јохан Марко, шнајдер, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
82. Празан плац на коме „нико не седи“, а кућа која је на њему била је изгорела.
84. Празан плац на коме „лежи Песак Панабик“, а не зна се шта с овим добро учинити.
85. Празан плац на коме „нико не седи“, а не зна се шта с овим добро учинити.
86. Празан плац на коме „нико не седи“, а не зна се јел постојала кућа на њему.
87. Кућа, рабатна, у коју се сам уселио петар Фикић, надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
88. Плац на коме „нико не седи“, а кућа која је на њему била је пала.
89. Кућа велика и мала, у средњем стању, коју су сами заузели Аца Свиларић, алас из В. Бечерека, Крста Јанковић, бивши кафеција и Август Тута, тишлер, који „седе“ у великој кући и Стојан Михаиловић, ткач, који живи у малој кући. За исте кирију нису плаћали, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
90. Кућа у средњем стању, у коју се сам уселио Риста Јовановић, рибар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша. За исту кућу наводи да му је Турчин дао да је чува.
91. Кућа велика са великом баштом, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Аранђеловић, ашчија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
92. Кућа у средњем стању, у коју се сам уселио Митар Петровић, рибар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
- 93-96. Све куће су пале и остали су само плацеви.
97. „Сам го плац“, у коме нема никога, а кућа која је на њему била је пала.
98. „Сам го плац“, у коме нема никога, а кућа која је на њему била је пала.

99. Кућица у врло рђавом стању, у коју се сам уселио Милош Писаровић, касапин из Новог Сада, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
100. Кућица у врло рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Булзан, фишер из Опова, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
101. Две куће и баштованцинице у средњем стању у које се сам уселио Ђорђе Бошковић, сакација, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
103. Шупа на Јалији у рђавом стању у коју се сам уселио Јован Панђела, бакалин, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
104. Празан плац, зидом ограђен, на коме нема никога. Примедба: „кад би се коме под кирију дао“.
105. Празан плац на коме нема никога, на коме је кућа пала.
106. Празан плац на коме нема никога, на коме је кућа пала.
107. Плац на коме нема никога, а кућа која је на њему била, срушила се.
108. Плац на коме нема никога, а кућа која је на њему била, срушила се.
109. Плац на коме нема никога, а кућа која је на њему била, срушила се.
110. Плац на коме нема никога, а кућа која је на њему била, срушила се.
111. Пет магазина, једна велика кућа и једна велика башта у средњем стању:
 Прву магазу држи Ђорђе Павловић, рибар у коју се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;
 другу Антон Андрејевић, у коју се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 50, а годишње 300 гроша;
 трећу Карло Волф, у коју се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 50, а годишње 300 гроша;
 четврту Х. Јана Ђорђевић, у коју се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша;
 пету Никола Настовић у коју се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;
 у кући и башти живи Милисав Пазарац, у које се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша и за коју каже да му је одобрио г. Управитељ „да ужива“;
112. Башта, зидом ограђена, коју су сами заузели Антон Кепла, баштован и Јован Н. Топал, Јагодинац, за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;
113. Плац, који нико не притежава и у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
114. Плац, који нико не притежава и у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
115. Плац у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
116. Плац у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
117. Плац у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
121. Плац у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
- Мала Реиз ефендије**
123. Плац у коме нико не живи, а на коме се кућа срушила.
124. Дванаест дућанчића у рђавом стању:
 први држи Тодор Јовановић, папучар из Новог Сада, у који се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша;
 други држи Живко Павловић, берберин, у који се сам уселио, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша;
 трећи држи Тодор Костић, терзија, у који се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша;
 четврти држи Ђока Јовановић, крпач терзијски, у који се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша;
 један држи Арон Гавриловић, тишлер из Мола у Бачкој, у који се сам уселио, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;

124. Једна фуруна, у средњем стању, у коју се сам уселио Неша Новаковић, пекар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
124. На горњем боју три собе, у средњем стању, у које се сам уселио Сима Богдановић, дунђерин, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
124. Соба у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђурица Јевремовић, фамилијарни слуга, , за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
124. Соба у рђавом стању, у коју се сам уселио Сава Милосављевић, надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
124. Собица у рђавом стању, у коју се сам уселио Стоиљко Илић, дуванцијски крижар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша. Плаћања кирије је ослобођен јер је сакат и није способан за рад, а „нигди никога нема“.
124. Соба у рђавом стању, у коју се сама уселила Тодорка Марковић, удова, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
124. Соба у рђавом стању, у коју се сам уселио Стеван Поповић, шнајдер, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
125. Амам Аџемов у „више порушеном стању“, који је држао Риста Симић, амамџија, и за који кирију није плаћао.
126. Кафана и десет дућана:
- прву кафану, у рђавом стању, у коју се сам уселио, држао је Франц Јовановић, ковач, за коју кирију није плаћало, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша;
- први дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Стојан Лазаревић, бакалин, за који кирију није плаћало, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;
- други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Ђорђе Стојановић, асурџија, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;
- трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Спаса Чвргић, абација, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;
- четврти дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Јаков Алексић, калупџија, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;
- пети дућан са једном собом, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Алекса Теодосијевић, абација, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;
- шести и седми дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Коста Мишић, телал, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 28, а годишње 168 гроша;
- осми дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Мијајло Јовановић, памуклијаш, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;
- девети дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио, држао је Јанаћко Шокорчевић, телал, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;
- десети дућан, у средњем стању, у који се сам уселио, држао је Алекса Ђ. Крцалић, абација, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;
127. Три дућана и једна кућа:
- први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио, држао је Веса Ђорђевић, шустер, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;
- други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио, држао је Никола Голубовић, мутавџија, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;
- трећи дућан са кућом, у средњем стању, у који се сам уселио, држао је Ђорђе Ивковић, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;
- кућа у другом одељењу, у средњем стању, у који се сам уселио, држао је Тоша Јовановић, кројач из Земуна, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша;
128. Кућа и „оздо дућан“, у рђавом стању, у коју се уселио одобрењем дорћолске полиције, Маринко Радосављевић, пиљар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;

129. Фуруна са амурлуком, у средњем стању, у којој се затекао од бомбардовања, Тефа Ђиковић, симитџија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 120, а годишње 720 гроша;
130. Фуруна, у средњем стању, за коју плаћа кирију лично Ничи П. Ники, у износу од 3 гроша цесарских, Тефа Ђиковић, симитџија, а кирија би месечно износила 160, а годишње 960 гроша;
131. Четири дућана на горњем и чајдиница на горњем боју, коју даје под кирију Јован Панђела, бакалин, а годишње износи 240 гроша.
132. Рибарска магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио, Ђорђе Павловић, рибар, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 72, а годишње 432 гроша;
132. Рибарска магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио, Антон Андрејевић, рибар, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 72, а годишње 432 гроша;
133. Три дућана и једна соба, у средњем стању, у коме се затекао, Ђорђе Тришић, пинтер, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 48, а годишње 288 гроша:
први дућан и соба, у средњем стању, у којима се затекао, Ђорђе Јовановић, ткач, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша;
134. Дућанче, у средњем стању, који је од Турчина узео, Антоније Т. Вељковић, бакалин, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
135. Кућа, у средњем стању, у којој се затекла од бомбардовања, Милица Н., удовица, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
137. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио, Ђорђе Стојановић, асурџија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
138. „Сам плац“, у коме нема никога, а кућа се на њему срушила.
139. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио, Јован Илић, бивши фишекџија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
140. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио, Обретко Милетић, надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
141. Плац, у коме нико не живи, а кућа на њему се сама срушила.
142. Кућа са плацем, у средњем стању, у коју се уселио одобрењем дорђолске полиције, Никола Николић, православ са још три ученика, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
143. Плац, на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.
144. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио, неки Лебцедер, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
144. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио, Јеврем Параменић, терџија, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
145. Кућа, „по све рабатна“, у коју се сам уселио, у којој нико не живи, а кирија би износила месечно 10, а годишње 60 гроша.
146. Плац, на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.
147. Кућа са плацем, у добром стању, у коју се уселио Милоје Стефановић, кафеџија и каже да је до сада кирију Турчину плаћао 40 гроша месечно, а годишње би износила 240 гроша.
148. Кућа са плацем, у добром стању, у коју су се сами уселили Никола Стефановић, бакалин и Антоније Димитријевић, пиљар, за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
149. Кућа са плацем, у средњем стању, у коју су се сама уселила Мила Пришић, лађар, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
150. Кућа са плацем, у средњем стању, у коју су се сами уселили Светозар Кригер, зидар и Петар Бербак, шнајдер, за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
151. Кућа, у рђавом стању, у коју су се сами уселили, Ана, удова Јованча Николића и Риста Николић, рибар, а за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.

152. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила, Криста, удова Алексе Црвенчевића, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша. Напомена: убога је и кирију неће плаћати јер је кућа у врло рђавом стању.
153. Бакалница и једна магаза са собом, у добром стању, у којој се пре бомбардовања затеркао, Антоније Т. Вељкоповић, бакалин, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
154. Једна кућа испод које постоје две касапнице, у средњем стању, у коју се уселила Дафина, удова Јована Бајчета, а за које кирију није плаћала, а износила би месечно за дућан 80, за кућу 20, а годишње 480 гроша. Дафина је становала горе, а касапи су радили доле.
155. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Вељковић, бакалин, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
- 156-157: Куће су се срушиле.
158. Башта, на којој нема куће, коју је сам заузео Тодор Филиповић, папуција, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
159. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила Анка Јовановић, удовица, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
160. „Го плац“, на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.
161. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђока Јовановић, крпач терзијски, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
162. Празан плац, на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.
163. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Рашић, дунђер, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
164. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила Савка, жена Косте Стојнов: собарица, удовица, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
165. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђока Стојановић, крпач терзијски, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
166. Плац, на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.
167. Велика башта, кућица и чардак, од којих је кућа мала, чардак рђав и башта са лозом, у које се сам уселио Стеван Н. Јовановић, пиљар, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
168. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јовица Тодоровић, рибар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
169. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јања Мијаиловић, надничар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
170. Две велике магазе, у средњем стању, у које се сам уселио Никола Миленковић, ћурчија, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 200, а годишње 1200 гроша.
171. Плац, на коме нико не живи, а на коме је била табана.
172. Баштованџиница, коју вода плави, у коју се уселио Риста Тасић, баштован, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
173. Дућан на Дорћолу, у средњем стању, у коме се затекао од бомбардовања Петар А. Чаган, бакалин, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
174. Дућанче, у средњем стању, у које се сам уселио Трајко Здравковић, пиљар, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
175. Дућанче, у рђавом стању, у који се сам уселио Богдан Јовановић, пиљар, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
176. Дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Панта Атанацковић, ашчија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
177. Дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Ђока Николић, ашчија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
178. Дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Тефа Ђиковић, симитџија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.

179. Дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Марко Манојловић, телал, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.

180. Кућа са две собе, „сарач: и фуруном“, у средњем стању, у који се сам уселио Прока Цветковић, бивши колџија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.

181. Четири дућана:

први дућан, у трошном стању, у који се сам уселио Јован Димитријевић, крпач терзијски, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;

други дућан, у трошном стању, у који се сам уселио Никола Стефановић, бакалин, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;

трећи дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Антоније Димитријевић, телал, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша;

четврти дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јанаћ Томић, терзија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;

182. Четири дућана:

први дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Јошуа Барох, телал, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;

други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Милан Томашевић, терзија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;

трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Никола Петровић, шустер, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;

четврти дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Јован Миланковић, фурунција, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;

183. Фуруна и два дућана:

фуруна, у средњем стању, у коју се сам уселио Риста Танасковић, фурунција, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша;

први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јанаћ Томић, терзија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша;

други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Ђока Николић, ашчија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;

други и трећи дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Антоније Крстић, терзија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;

184. Пет дућана:

први дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Антоније Крстић, терзија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша;

други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Ђока Црномарић, папуџија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша;

трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Василије Михаиловић, папуџија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша;

четврти дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Станко Китка, надничар, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша;

пети дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Милош Пајкић, терзија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша;

185. „Сам плац“ на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.

186. Два дућана:

први дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Коста Алексић, пијавичар, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 96 гроша за оба;

други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Пера Исасковић, снајдер, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 96 гроша за оба;

187. Једно одељење са једном собом, у рђавом стању, у које се сам уселио Јоца Попов из Иђоша код Кикинде, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 5, а годишње 30 гроша;

187. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Имбра Ботиста, шустер, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша;
188. Два дућана и једна соба, у рђавом стању, у које се сам уселио Стеван Стојковић, пинтер, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша;
188. Два дућана, у рђавом стању, у које се сама уселила Ана Ворачки, удовица из Панчева, а за које кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша;
188. Један дућан, у средњем стању, у које се сам уселио Јаша Поповић, шустер, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша;
188. „Го плац“, у који се уселио Божа Ристић, а на коме су постојала четири дућана и једна кафана.
189. Два дућана, у рђавом стању, у које се сам уселио Лазар Радовановић, грнчар, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша;
190. „Го плац“, у Циганској мали, у коме нико не живи, на коме је било дванаест дућана па су се срушили.
190. Велика кућа, од старог тврдог материјала, у коју се уселила Катарина Микелина, удовица, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 180 гроша;
190. Баштованциница, у којој се затекао Ђорђе Вељковић, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша;
191. „Сам плац“ на коме нико не живи, а на коме се срушила кућа.
192. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јанаћко Шокорчевић, телал, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
193. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Кузман Арацки, надничар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
194. Дућан са једном собом, у средњем стању, у који се уселио Херман Унфер, стаклорезац, који каже да је Турчину до сада плаћао кирију у износу од 36 гроша, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
195. Дућан са кућом, у средњем стању, у који се уселио Нестор Стојановић, папуција, који каже да је Турчину до сада плаћао кирију у износу од 45 гроша, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
196. Дућан, у средњем стању, у који се уселио Јозеф Вагнер, шлосер, који каже да му је Турчин „дао“, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 24, а годишње 144 гроша.
- Мала Јахије паше**
198. Два дућана, у средњем стању, у којима се затекао Јован Христовуло, сабљар, за које кирију није плаћао, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
199. Два дућана и једна фуруна:
 прву фуруну, у средњем стању, држи Спира Стратић, фурунција, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша;
 први дућан, у средњем стању, држи Јозеф Вагнер, шлосер, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша;
 други дућан, у средњем стању, држи Стојан Дилберовић, трекелер, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша;
200. „Го плац“, у коме нико не живи, на коме је све порушено.
201. „Го плац“, у коме нико не живи, на коме је све порушено. Напомена: вакуф.
202. Кућа, у врло рђавом стању, у коју су се сами уселили Радован Јовановић, кочијаш и Милоје Јовановић, надничар, а за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
203. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Димитрије Пљакић, кафеција, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
204. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Димитрије Пљакић, кафеција, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.

205. Једна кућа, једна кафана и једна фурунџиница, у средњем стању, у које се уселио Димитрије Пљакић, кафеџија, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 230, а годишње 1380 гроша. Напомена: Овде је позната Ката дунђерка.
206. Кућа под шилтом „3. Шарана“, у средњем стању, у коју се уселио Јован Јанковић, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша. Напомена: Ово је место изгубило „право кафанско“.
207. Прва магаза на Дорћолу, у рђавом стању, у коју се уселио Ђорђе Павловић, рибар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
207. Друга магаза-балугџиница, у рђавом стању, у коју се уселио Станко Тошић, рибар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
207. Трећа магаза, у рђавом стању, у коју се сам уселио Антон Андрејевић, рибар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
207. Четврта магаза, у рђавом стању, у коју се сам уселио Карл Волф, рибар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
208. Магаза, у рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Настовић, рибар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
209. Магаза, у рђавом стању, у коју се сам уселио Х. Јања Ђорђевић, бакалин, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
209. Магаза, у рђавом стању, у коју се сам уселио Марко Ђорђевић, бакалин, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
210. Дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јован Милинковић, рибар, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша;
211. Дућан до чесме, у рђавом стању, у који се сам уселио Никола Зота, бакалин, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
213. Дућан са једним одељењем, у средњем стању, у коме се затекао Никола Павловић, дугмаџија, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша;
214. Штала, на чијем су месту кафана и кућа порушене, коју је сам заузео Петар Манојловић, мумџија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
215. Дућан и једна собица, у средњем стању, коју је сам заузео Глиша Стефановић, грнчар, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
215. Дућан и једна собица, у средњем стању, коју је сам заузео Живко, пиљар, а за које кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
216. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Спира Јаковљевић, пиљар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
217. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђорђе Тасић, пиљар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
218. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Антон Кепл, баштован, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
219. Башта, у средњем стању, у коју се сам уселио Антон Кепл, баштован, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
220. Празан плац, у који се сам уселио Антон Кепл, баштован, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
221. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђока Јоксимовић из Вишњ., надничар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
222. Кућица, код Синџирли џамије, у рђавом стању, у коју се сама уселила Стамен Петкова, удовица, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
223. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Трандафил Констанд., механџија, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
224. Кућа, у средњем стању, у коју су се сами уселили Ђорђе Петровић, терзија и Јанаћко Томић, терзија, а за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша. Од Ђорђаје наплаћено 45 гроша кирије, а од Јанаћка није због „убожества“.

224. Штала, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Наумовић, кафеџија, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
225. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Марко Илић, клозер, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
226. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Марко Илић, клозер, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
227. Кућа, у добром стању, у коју се сам уселио Милан Драгичевић, наредник, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
228. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Станко Павловић, звонар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
229. Кућа, са пространом баштом, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Николић, баштован, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
230. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Живко Гал, надничар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
231. Кућа, у средњем стању, у коју су се сами уселили Милан Трифуновић, сарач и Величко Миџић, берберин, а за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
232. Празан плац, у коме нема никога, а кућа која је постојала се срушила.
233. Кућа, у рђавом стању, у коју су се сами уселили Мијајло Јовановић, памуклијаш и Светозар Поповић, дугмаџија, а за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 12, а годишње 180 гроша. Напомена: Светозар није у кући „седео“, јер је сасвим рабатна, а од Мијајла је наплаћено само 36 гроша, колико ће се и даље наплаћивати.
234. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Настас Ђорђевић, кафеџија, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
235. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Трифун Јовановић, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
236. Празан плац у коме нема никога, а кућа која је на њему била се срушила.
237. Кућа, у слабом стању, у коју се сама уселила Нифа, Гркиња, удова, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
238. Кућа, у слабом стању, у коју се сама уселила Наумка, удова Лазе Јован., шнајдера, а за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
239. Празан плац у коме нема никога, а кућа која је на њему била се срушила.
240. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Никола Вучковић, надничар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
241. Мали амам, у средњем стању, који држи Риста Симић, амамџија, у који се уселио Никола Миленковић, ћурџија, а за који кирију није плаћао, а износила би месечно 300, а годишње 1800 гроша.
242. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Јовановић, шпекулант, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
243. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Ранко Цветковић, чизмар, а за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
243. Дућанче, у слабом стању, у коме нико није живео.
244. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Милан Вучићевић, механџија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
245. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Миленко Петровић, пензионер, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
246. Кућица, у врло рђавом стању, у коју се сам уселио Мита Петковић, амал, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 5, а годишње 30 гроша.
247. Празан плац, у коме нема никога, а кућа која је постојала се срушила.
248. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Стефан Ивковић, абација, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.

249. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Милан Маринковић, абација, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
250. Празан плац, у коме нема никога.
251. Празан плац, у коме нема никога, а кућа која је постојала се срушила.
252. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Коста Павловић, практикант, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
253. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Коста Павловић, практикант, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
254. Кућа, у средњем стању, у коју су се сами уселили браћа Димитрије и Никола Дујковић, надничари за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
255. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Живко Христић, бивши бакалин, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
256. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Вучко Мијалковић, касапин, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
257. Кућа са баштом, у добром стању, у коју се сам уселио Г. М. С. Брка, мајор, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
258. Кућа са баштом, у средњем стању, у коју се сам уселио Марко Милосављевић, механција, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
259. Празан плац, у коме нема никога, а кућа која је постојала се срушила.
260. Кућа и дућан, близу Видин капије, у средњем стању, у коју се сама уселила Петра Н., удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
261. Два дућана, у рђавом стању, у које се сам уселио Петар Орозовић, бакалин за које кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
262. Кућа, у рђавом стању, у коју се сама уселила Вида, сакаџика, удова, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
263. Две куће, у рђавом стању:
у прву се сама уселила Макрина, удова Бивољарева, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 8, а годишње укупно за обе 144 гроша;
у другу се сама уселила Ана, бивша Фишек, распуштеница, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 16, а годишње укупно за обе 144 гроша;
264. Кућа, у рђавом стању, у коју се сама уселила Ана, удова почившег Милана Јовановића, бившег пандура, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
265. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Петровић, одаџија у Конзисторијуму, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
265. Кућа, у средњем стању, у коју су се сами уселили Стојан Јовановић, терзија и Илија Стојковић, пиљар, за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
266. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Таса Стошић, амалин, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
266. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђока Стефановић, пинтер, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
267. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила Марија удова Николе Благојевића, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
268. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Стеван Марковић, телал, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
269. Кућица, у рђавом стању, у којој „не седи нико и скоро је пала“.
Од 269 до 272 „сами су плацеви, а куће порушене“
272. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Крстић, амалин, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
273. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Јовановић, рабација, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.

274. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Сава Милетић, рабација, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
275. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Марко Петровић, кочијаш за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
278. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Милић Депотовић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
280. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Данило Станковић, дунђерин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
281. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила Елизабета Достал, удовица, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
282. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Михаиловић, сарач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
283. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Ђоковић, сарач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
284. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђорђе Савић, ноћни стражар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
285. Башта са лозама, у добром стању, у коју се сам уселио Стефан Петровић, пензионисани члан суда, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
286. Кућа са баштом, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Трајковић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
288. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Вељко Аврамовић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
289. Башта, у рђавом стању, у коју се сам уселио Вељко Аврамовић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
290. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила Перса, удова Јање Рашића, надничара за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
291. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Филиповић, варошки бандит за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
292. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Димитрије Ђорђевић, свирач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
293. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Тодор Мартин, гајдаш за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
294. Кућица, у којој нико не седи и готово је пала.
296. Кућа на Зереку, у средњем стању, у коју се сам уселио Тодор Ђешковић, дунђерин, Рекалија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
296. Подрум, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Панђела, бакалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
296. Дућан, у средњем стању, у коју се сам уселио Ванђел Х. Миаиловић, шустер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
296. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселила Илијана Ивковић, бабица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
296. Дућан, у средњем стању, у коју се сам уселио Стеван Петровић, крпач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
297. Дућан, од тврдог материјала, у коју се сам уселио Мита Божић, ледер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
298. Дућан и подрум, у средњем стању, у које се сам уселио Живко Илић, тишлер за које кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
298. Дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Јован Рубнер, тишлер за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
298. Дућан, соба и кујна, у средњем стању, у које се сам уселио Јован Рубнер, тишлер за које кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.

301. Први дућан-дуванциница, у средњем стању, у који се сам уселио Јован Данчевић, дуванција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
301. Други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Драгутин Богдановић, шустер за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
301. Трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Петар А. Чаган, бакал за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
301. Четврти дућан, у средњем стању, у који се сама уселила Ката, удова Миљка Лазића, тур. за који кирију није плаћала, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
301. Пети дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Тодор Андрејевић, ткач за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
301. Шести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Стојко Стефановић, папуција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
302. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Ђорђе Николић, ћурчија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
302. Други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Стојан Тодоровић, папуција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
302. „На горњем боју више овог два дућана“, средњем стању, у које се сама уселила Милица Одабашић, удовица за које кирију није плаћала, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
302. „На горњем боју више овог два дућана“, средњем стању, у које се сам уселио Антоније Јанковић, бивши трговац за које је плаћао кирију по 20 гроша, а износила би месечно 20, а годишње 144 гроша.
302. Трећи дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Стојан Тодоровић, папуција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
302. Четврти дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Танас Амандовић, памуклијаш за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
302. Кућа у авлији, у рђавом стању, у коју се сам уселио Димитрије Петровић, послужитељ за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
302. Соба у овој кући, у рђавом стању, у коју се сам уселио Васил Василијевић, папуција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
302. Друга соба у „реченој кући“, у рђавом стању, у коју се сам уселио Теша Ђенић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
302. Трећа соба у „реченој кући“, у рђавом стању, у коју се сама уселила баба Марија, Цинцарка за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
303. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Крста Михаиловић, шустер за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
303. Други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Риста Ђорђевић, бакалин за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
303. Трећи дућан и соба у авлији, у средњем стању, у које се сам уселио Динко Ђорђевић, памуклијаш, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
304. Кућица, у средњем стању, у коју се сам уселио Лазар Укротина, бивши бакалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
305. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Тодоровић, екмекција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
305. Једна велика кућа у авлији:
305. Прва и друга соба, у рђавом стању, у које се сама уселила Томанија, удова Лазара Ракића, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
305. Трећа и четврта соба, у рђавом стању, у које се сам уселио Милован Гавриловић, бивши пандур за које кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
305. На „доњем боју“ соба, у рђавом стању, у коју се сам уселио Танасије Спасић, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
305. „Друга соба на доњем боју“, у рђавом стању, у коју се сама уселила баба Маринка, Цинцарка за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.

306. Кућа „на два боја са осам соба и осам сарачана“, у којој је треће одељење болница, а у авлији има једна кућа, у трошном стању у којој нико не седи, за коју би кирија износила месечно 300, а годишње 1800 гроша.
307. Кућа:
307. Прва соба “на горњем боју“, у рђавом стању, у коју се сам уселио Сима Остојић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
307. Друга соба, у рђавом стању, у коју се сама уселила баба Анђша, удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
307. Трећа соба, у рђавом стању, у коју се сам уселио Х. Шашко, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
307. Дућан, испод ове исте куће, у који се сам уселио Стеван Ивковић, бакалин за који кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
308. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Максим Трипковић, дугмаџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
309. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Спаса Божиновић, ашчија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
309. Други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Лаза Н, кујунџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
309. Трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Јоца Поповић, снајдер за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
309. Четврти дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Трифун Цветков: млекаџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
310. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Петар Јовановић, бојаџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
311. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Мита Петровић, ашчија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
312. Кућа са једним дућаном одоздо, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јозеф Вагнер, шлосер за који кирију није плаћао, а износила би месечно 32, а годишње 192 гроша. Напомена: има уговор са Турчином
313. Празан плац у коме не живи нико, на коме се налазила „Шарена кафана“.
314. Први дућан, у порушеном стању.
314. Други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јоца Филиповић, амамџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
314. Трећи дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Здравко Павловић, чизмар за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
315. „Шарени амам“, у средњем стању, у који се уселио Јоца Филиповић, амамџија, који има уговор са Турчином, а месечно крија износи 120 и годишње 720 гроша. Напомена: Комисија је најпре рекла да је ово добро „арабат“, али је касније Ј. Филиповић поправио.
316. Кућа у разваљеном стању у којој нико не живи.
317. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Ђока Милосављевић, калфа памуклијашки за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
318. Празан плац у срушеном стању.
319. Кућа, у средњем стању, у коју се уселио Јоца Филиповић, амамџија.
320. Прва кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Риста Ђорђевић, шустер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
320. Друга кућа, у рђавом стању, у коју се сама уселила Перка, „удова Исаиловићка“ за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
321. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Кирица, Цинцарка, удова за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
322. Три дућана, „принадлежни неком Јанићију и Стаменку“.
324. Празан плац у коме нико не живи.

325. Кућа са шест соба: на горњем боју два дућана и једна магаза, коју од пре бомбардовања и сада „држи“ Ђорђе Ђоза, бакалин по уговору са Турчином.
325. Први дућан и једна соба, у рђавом стању, у које се сам уселио Милан Годоровић, бакалин за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша за целу кућу са дућанима и магазином.
325. Магаза, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јанко Антула, бакалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша за целу кућу са дућанима и магазином.
325. Други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Мита Богдановић, лидер за који кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша за целу кућу са дућанима и магазином.
325. У пет соба, у врло рђавом стању, „нико не седи“ због опсаности.
326. Дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио
327. Кућа и дућан, у средњем стању, у које се сама уселила Савка, Ђорђа Налбантина, за које кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
328. у рђавом стању, у који се сам уселио Јован Здравковић, бивши Татар за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
329. Кућа са четири одељења: прва кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јаков Јовановић, мутавџија, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
329. Друга кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Милинко Стојановић, надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
329. Трећа кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Мијајло Стојанов из Алексинца, надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
329. Четврта кућа и једна соба, у рђавом стању, у коју се сам уселио Марко Груговић, баштован, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
330. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Јовановић, жандарм за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
331. Двокатна кућа, у коју се сам уселио Милан Туцаковић, писар-дунђер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
332. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Пантић, ћурчија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
333. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Крста Пешић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
334. Кућица, у средњем стању, у коју се сам уселио Марко Ђорђевић, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
335. Кућица, у рђавом стању, у коју се сама уселила Ана Димитријевић, удова за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 15, а годишње 90 гроша.
336. Кућица, у средњем стању, у коју се сам уселио Милован Марковић, слуга касапски за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
337. Два дућана и једна кафана, у порушеном стању, у којима нико не живи.
338. Кућа са баштом, у средњем стању, у које се сам уселио Лаза Јовановић, баштован за које кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
339. Кућа, у средњем стању, у које се сам уселио Борисав Груичић, дугмаџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
340. Кућа, у средњем стању, у које се сам уселио Никола Цветковић, самсар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
341. Кућа, у рђавом стању, у коју се сама уселила Јана Јаноша, удова за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
342. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Вукадин Пауновић, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
343. Кућица, у добром стању, у коју се сам уселио Павле Обрадовић, терџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.

345. Кућа са баштом, у рђавом стању, у коју се сам уселио Тодор Радисављевић, налбант за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
345. Кућа са баштом, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јозеф Крен, зидар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
346. Празан плац, у коме не живи нико.
347. Празан плац, у коме не живи нико.
348. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Степан Гојковић, клисар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
349. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Илић, дугмација за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
350. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Илија Ђорђевић, симиција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
351. Кућица, у врло рђавом стању, у коју се сам уселио Коста Павловић, папуција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
352. Кућа, у средњем стању, у које се сам уселио Трифун Ђурић, калајџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
353. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Цветко Спасић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
354. Баштованџиница, у обделателном стању, у коју се уселио Риста Мишић, баштован, а коју му је Турчин дао, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
355. Кућа, у средњем стању, у које се сам уселио Коста Јовановић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
356. Кућа, у трошном стању, у које се сам уселио Рања Поповић, рабација за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
357. Кућица, у трошном стању, у које се сам уселио Петар Џамбић, економ за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
358. Кућица, у трошном стању, у коју се сама уселила Живана, удова Ник. Михаил. Крпача, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
359. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ставра Николић, меанџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
360. Кућа са баштом и лозама, у средњем стању, у коју се сам уселио Ранђел Милинковић, служител при суду за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
361. Кућа са баштом и лозама, у средњем стању, у коју се сам уселио Ћира Димитријевић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
362. Празан плац, у рђавом стању у који се баца ђубре.
363. Кућа са великом баштом до сака чесме, у добром стању, у коју се уселио Живко Бранковић, баштован, који је до сада плаћао 80 гроша месечно Тодору, механџији у „Турском хану“, а кирија би месечно износила 60, а годишње 360 гроша.
363. Прва кућа, у рђавом стању, у коју се уселио Бранко Марковић, калфа памуклијски, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
363. Друга кућа, у рђавом стању, у коју се уселио Коста Јовановић, папуџијски крпач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
364. Кућа, у добром стању, у коју се сама уселила Љубица, почившег Тоше Попова, бившег ђумрукчије за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 36, а годишње 216 гроша.
366. Кућа, поред које се налази башта:
366. Прва соба, у коју се сам уселио Марко Манојловић, телал, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
366. Друга соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Костић, жандарм, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
366. Трећа соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђока Н. шустер, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.

367. Прва кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Коста Николић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
367. Друга кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Антоније Јовановић, дуванџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
368. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Стеван Минорлић, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
369. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ламбра Н. Димитријевић, механџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
370. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Миладин Јанковић, колар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
372. Две куће у авлији, у средњем стању:
372. Прва кућа, у коју се сам уселио Ђорђе Танасовић, терзија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње за обе куће 240 гроша.
372. Друга кућа, у коју се сам уселио др Јован Ресавац, надзорник болнице за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње за обе куће 240 гроша.
373. Празан плац, у коме нема никога.
374. Кућа, у рђавом стању, у коју се сама уселила Марија Петровић, учитељица, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
375. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Ана, удова Илије Божановића за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
376. Кућа двокатна:
376. Горњи бој, друга соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Алекса С. Здуић, дуванџија, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
376. Доњи бој, друга соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Јаковљевић, бивши папуџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
377. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Васиљевић, симиџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
378. Празан плац, у коме не живи нико.
379. Празан плац, у коме не живи нико.
380. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Анђел Стојановић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
381. Кућа са баштом великом, од чега је кућа у рђавом и башта у обделателном стању, у коју се сам уселио Риста Ђорђевић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
382. Прва кућа са две собе, у средњем стању, у коју се сам уселио Стојан Крстић, касапин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
382. Друга кућа:
382. Прва соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Каначки, кочијаш за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
382. Друга соба, у рђавом стању, у коју се сама уселила Марија, удова Спасе Несторов. за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
382. Трећа соба, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Јовановић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
382. Четврта соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Французовић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
382. Трећа кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђорђе Јовановић, дунђерин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
383. Празан плац иза кога се налази једна кућица, у рђавом стању, у који се сам уселио Петар Милојевић, таљигаш, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
384. Кућа, у рђавом стању:
384. Горњи бој, у који се сам уселио Никола Петровић, надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.

384. Доњи бој, у који се сам уселио Петар Спасић, кочијаш за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
385. Кућа, у рђавом стању:
385. Прва соба, у коју се сам уселио Петар Милојевић, таљигаш за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
385. Друга соба, у коју се сам уселио Ђока Николић, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
386. Кућа у старом зиду, у рђавом стању, у коју се сам уселио Мијајло Нешић, бивши ћурчија-надничар, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
387. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Глиша Стефановић, грнчар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
388. Кућа са баштованцином, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Ристић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 150, а годишње 900 гроша.
388. Кућа, у рђавом стању:
388. Једна соба, у коју се сам уселио Мита Свиларић, шустер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
388. Друга соба, у коју се сама уселила Марта, удова Стојка Стефановића за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
389. Баштованциница, у обделателном стању, у коју се сам уселио Риста Тасић, баштован за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 180, а годишње 1080 гроша.
390. Кућа и поред ње бивша леденица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Илија Николић, молер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
391. Кућица са баштом, у рђавом стању, у коју се сам уселио Илија Николић, молер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
392. Кућица са две собе, у рђавом стању, у коју се сам уселио Петар Ђорђевић, асурција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
- Мала Баирам бега**
396. Празан плац у коме нико не живи.
397. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Сава Глишић, бивши добошар-пиљар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
398. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Милисав Јовановић, дунђерин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 12, а годишње 72 гроша.
399. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Перса Н. удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
400. Башта са лозама, у средњем стању, у коју се сама уселила Перса Н. удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
401. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Стојан Крстић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
402. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Ђорђевић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
403. Прва кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Ђорђевић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
403. Друга кућица, у средњем стању, у коју се сам уселио Илија Радовановић, служитељ у апелацији за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
404. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Марковић, жандарм за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
405. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Цветковић, мумција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
406. /
407. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Мита Буовски, шнајдер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.

408. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Живко Марковић, одација за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
409. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Мишић, амал за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
410. Кућа велика са баштом, у добром стању, у коју се уселио Милин Шукић, срески начелник, за коју каже да има уговор са Турчином и да је месечно плаћао 80 гроша, а иначе би износила месечно 100, а годишње 600 гроша.
411. Кућа велика:
411. Прва соба на горњем боју, у рђавом стању, у коју се уселио Илија Петровић, ноћни стражар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
411. Друга соба на горњем боју, у рђавом стању, у коју се уселио Мита Здравковић, без занимања за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
411. Трећа соба на горњем боју, у рђавом стању, у коју се уселио Никола Радовановић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
411. Четврта соба на горњем боју, у рђавом стању, у коју се уселио Север Теофан, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
411. Једна соба на доњем боју, у рђавом стању, у коју се уселио Аврам Милошевић, налбантин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
411. Друга соба на доњем боју, у рђавом стању, у коју се уселио Стојан Спасић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
412. Кућица, у рђавом стању, у коју се уселио Гавра Калаин, пиљар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
413. Кућица, у рђавом стању, у коју се уселио Никола Стаменков, амал за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 6, а годишње 36 гроша.
414. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Петар Филиповић, амрелкција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
415. Кућица, у рђавом стању, у коју се уселио Јован Крстић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
415. Кућица, у рђавом стању, у коју се уселио Давид Костић, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
416. Кућа, у рђавом стању, у коју се уселио Димитрије Стојиљковић, рибар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
417. Кућа, у рђавом стању, у коју се уселио Иван Цветковић, екмекција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
418. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Петровић, пиљар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 36, а годишње 216 гроша.
419. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Данило Крстовић, чизмар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
420. Кућа са баштом, у средњем стању, у коју се сама уселила Катарина Чолић, удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
421. Кућа двокатна, у средњем стању, на чији се горњи бој сам уселио Ђорђе Вишњевић, за коју је кирију плаћао г. Кумануди 60 гроша месечно, а годишње би износила 360 гроша. На доњем боју није живео нико.
422. Дућан до џамије, у рђавом стању, у који се уселио Марко Бабић, члан полиције за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
423. Кућа, у рђавом стању, у коју се уселио Коста Стоичевић, тенеџеција, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
424. Две куће у авлији, у рђавом стању, у које се уселио Димитрије Стојановић, кочијаш, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
425. Кућа са четири одељења:
425. Прво одељење, у средњем стању, у које се сам уселио Димитрије Мијаилов, слуга у „С. Мељак“, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.

425. Друго одељење, у средњем стању, у које се сам уселио Таса Ђорђевић, служитељ у „Телеграфу“ за које кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
425. Треће одељење, у средњем стању, у које се сам уселио Алекса Ђорђевић, кочијаш за које кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
425. Четврто одељење, у средњем стању, у које се сам уселио Панта Димитријевић, бакалин код Делијске чесме за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
427. Кућица, у рђавом стању, у коју се уселио Радован Јовановић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
427. Кућица, у рђавом стању, у коју се уселио Јова Живковић, ноћни стражар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
427. Трећа соба ове куће, у рђавом стању, у коју се сам уселио Димитрије Тодоровић, налбант, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
428. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Станоје Николић, бојација, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
429. Кућа двокатна до Стамбол капије:
429. Први дућан, у средњем стању, у које се сам уселио Васа Младеновић, шмит за које кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
429. Други дућан, у средњем стању, у које се сам уселио Павле Илић, колар за које кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
429. Трећи дућан, у средњем стању, у које се сам уселио Павле Зорић, шмит за које кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
429. Четврти дућан са две собе и шупом, у средњем стању, у који се сам уселио Илија Филиповић, мумџија за које кирију није плаћао, а износила би месечно 160, а годишње 960 гроша.
429. Соба и дућан, у средњем стању, у које се сам уселио Лазар Тодоровић, налбант за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
429. Дућан на лицу, у средњем стању, у који се сам уселио Андрија Николић, дуваниција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. Дућан на лицу, у средњем стању, у који се сам уселио Никола С. Петровић, дуваниција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. Дућан са собом, у средњем стању, у које се сам уселио Павле Трајковић, млекација за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
429. Дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Коста Н. Пешић, дуваниција за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. Дућан, у средњем стању, у који су се сами уселили МИјаило Јанковић, терзија и Станоје Николић, бојација за који кирију нису плаћали, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. Дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Павле Јовановић, бакалин за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. Дућан, у средњем стању, у који су се сами уселили Лазар Јанковић, шпекулант и јован Илић, дугмаџија за који кирију нису плаћали, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. Дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Стојан Алексић, мутавџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
429. Дућан са собом, у средњем стању, у које се сам уселио Петар Пантелић, чизмар за које кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
429. На горњем боју:
429. Ашчиница, бивша кафана, у средњем стању, у коју се сам уселио Коста Станковић, ашџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Живковић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Мијајло Зисић, бивши кафеџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.

429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Драго Угричић, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Сива Милошевић, сарач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Јаков Николић, дуваница за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Мијајло Н. Цветковић, колар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Јевта Јовановић, чизмар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Мита Драгутиновић, чизмар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Илић, шустер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сама уселила баба Клара Коларевић за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сама уселила Ека, удовица покојног Пере, шећерције за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Мита Милосављевић, шустер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
429. Соба, у средњем стању, у коју се сама уселила баба Анка Давидовић, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
430. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Милетић, опанчар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
430. Дућан, у средњем стању, у коју се сам уселио Миле Јованоцвић, папучар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 8, а годишње 48 гроша.
430. Дућан, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Ђорђевић, пиљар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
430. Дућан, у средњем стању, у коју су се сами уселили Коста Јанковић и Андрија Петровић, опанчар за коју кирију нису плаћали, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
431. Дућан, у средњем стању, у коју су се сами уселили Гођа Коланић и Марија, удова Адама Поповића за коју су кирију плаћали, први 72, други 8 гроша, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
432. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Јелисавета, удова покојног Јована Ђорђевића, механције за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
433. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Х. Бошко Петровић, црквењак за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
434. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Тодор Радосављевић, одација у Министарству грађевина за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 50, а годишње 300 гроша.
435. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Риста Мијатовић, надничар у Министарству грађевина за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
436. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Сава Јовановић, шустер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
437. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Пања Зорић, ковач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
438. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Апостол Симоновић, абација за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
439. Кућа, у рђавом стању, у коју се сама уселила Милева Јовановић, удовица за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
484. Две куће са баштом:

484. Прва кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Ана Гаиновић, удова за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 30, а годишње за обе куће 660 гроша.
484. Друга кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Трајко Ђорђевић, сатчија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње за обе куће 660 гроша.
484. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Елка Димитријевић, колачарка за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
485. Кућа са баштом, у средњем стању:
у коју се сам уселио Илија Антоновић, бивши капит; за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње за обе куће 660 гроша;
у коју се сам уселио Петар Мирчетовић, папуција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње за обе куће 660 гроша;
у коју се сама уселила Ана Вулетић, удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
486. Кућа са баштом, у слабом стању:
у коју се сам уселио Теодор Дражић, за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње за обе куће 240 гроша;
у коју се сама уселила Марија Перкић, удовица за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
487. Две куће у авлији, у средњем стању, у које се сам уселио Таса Костић, јорганција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње за обе куће 480 гроша.
487. Кућа са дућаном, екмекциником и пет соба, у средњем стању, у коју се сам уселио Франц Волф, тишлер за коју је кирију плаћао Турчину 400 гроша месечно до Ђурђевдана 1865, а износила би месечно 280, а годишње 1680 гроша.
487. Кућица, у слабом стању, у коју се сам уселио Стеван Јов. Травник, амалин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње за обе куће 120 гроша.
- 488/489. Две куће, у средњем стању, у које се сама уселила Амандија Јанковић, шнајдер за које кирију није плаћала, а износила би месечно 72, а годишње 132 гроша.
490. Кућа са баштом, у средњем стању, у коју се сам уселио Василије Јанковић, шнајдер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 72, а годишње 432 гроша.
491. Кућа са баштом, у средњем стању, у коју се сам уселио Јаша Поповић, чизмар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 50, а годишње 300 гроша.
492. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Алекса Васић, слушач друге године права за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
493. Кућа са баштом, у добром стању, у коју се сам уселио Јеврем Подгорички за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
494. Кућа у авлији, у средњем стању, у коју се сама уселила Станија Книћанкина сестра за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
495. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Танасије Н. дунђерин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
- 496-499. Стојећа војска, у средњем стању.
500. Касарна до цамије, у добром стању, у којем је стојећа војска.
501. Празан плац, у коме нико није уселен.
502. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Крста Стојановић, служитељ полицијски за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
509. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Томић, јорганција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
509. Кућа, у средњем стању, у коју се сама уселила Станица Ђорђевић, удова за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
509. Дућанче, у средњем стању, у које се сам уселио Миле Јанковић, бакалин за које кирију није плаћао, а износио би месечно 10, а годишње 60 гроша.
510. Дућанче, у средњем стању, у које се сам уселио Аврам Н. Де Мајо, дућанција за које је кирију плаћао Турчину 40 гроша, а износио би месечно 30, а годишње 180 гроша.

511. Једна кућа, једна кафана и два дућана, у средњем стању, у које се сам уселио Миле Јанковић, бакалин за које је кирију плаћао Турчину 300 гроша, а износила би месечно 300, а годишње 1800 гроша.
512. Први дућан, у слабом стању, у који се сам уселио Антоније Костић, кујунџија за који је кирију плаћао Турчину 30 гроша, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
512. Други дућан, у слабом стању, у који се сам уселио Миле Јанковић, бакалин за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
512. Трећи дућан, у слабом стању, у који се сам уселио Васил Димитријевић, терзија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
512. Четврти дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Васил Констандин, памуклијаш за који кирију није плаћао, а износила би месечно 50, а годишње 300 гроша.
513. Дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Никола Ђурић, терзија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
514. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Дина Николић, терзија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
514. Други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јован Костић, јорганџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 50, а годишње 300 гроша.
514. Трећи дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Тодор Јовановић, памуклијаш за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
515. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Христул Папа Коста, памуклијаш за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
515. Други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Никола Ђорђевић, памуклијаш за који кирију није плаћао, а износила би месечно 48, а годишње 288 гроша.
516. Дућанче, у рђавом стању, у које се сам уселио Васиљ Васиљевић, папуџија за које кирију није плаћао, а износио би месечно 20, а годишње 120 гроша.
517. На доњем боју:
517. Први дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Радован Узуновић, папуџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
517. Други дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Ђорђе Н, ашџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
517. Трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Петар Лазаревић, папуџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
517. Четврти дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Христића Костадин, папуџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
517. Пети дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Христића Костадин, папуџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
517. Шести дућан са собом, у рђавом стању, у који се сам уселио Исаило Станковић, папуџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
517. Седми дућан са собом, у рђавом стању, у који се сам уселио Јевта Лазаревић, памуклијаш за који кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
517. Дућан-дуванџија, у рђавом стању, у који се сам уселио Анастас Христул, трговац за који је кирију плаћао Турчину, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
517. Девети дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Никола Трандафилов, јорганџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
517. Десети дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Самуило Хаим Коен, трговац, за који је кирију плаћао Турчину 70 гроша, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
517. Једанаесто дућанче, у средњем стању, у који се сам уселио Исак Финџи, тенџија, за који је кирију плаћао Турчину 70 гроша, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
517. На горњем боју:
517. Прва соба-чајџија, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђорђе Цветковић, чајџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.

517. Друга соба, у слабом стању, у коју се сам уселио Ђорђе Цветковић, чајџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
517. Трећа соба, у слабом стању, у коју се сам уселио Мата Петковић, папуџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
517. Четврта соба, у слабом стању, у коју се сам уселио Мата Петковић, папуџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
517. Пета соба, у слабом стању, у коју се сам уселио Јова Вишњевић, терзијски крпач за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 10, а годишње 60 гроша.
517. Шеста соба, у слабом стању, у коју се сам уселио Крста Н, фенерџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
518. Дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Наум Поповић, дуванџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 72, а годишње 432 гроша.
518. Дућанче са собом, у средњем стању, у које се сам уселио Глигорије Барутлић, тенећџија за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
518. На горњем боју: два дућана и кафана, у слабом стању, у које се сам уселио Наум Поповић, дуванџија за које кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
519. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Исак Синај, тенећџија за који кирију није плаћао, а износила би месечно 120, а годишње 720 гроша.
519. Други дућан и две собе на горњем боју, у средњем стању, у који се сам уселио Петар Миливојевић, сарач за који кирију није плаћао, а износила би месечно 180, а годишње 1080 гроша.
519. Трећи дућан са две собе, подрумом и шупом, у средњем стању, у који се сам уселио Милован Обрадовић, терзија за који је кирију плаћао Турчину 160 гроша до Митровдана 1865, а износила би месечно 240, а годишње 1440 гроша.
519. Четврти дућан са две магазе, у добром стању, у који се сам уселио Ахиел Б. Русо, трговац за који је кирију плаћао Турчину 200 гроша до Митровдана 1865, а износила би месечно 300, а годишње 1800 гроша.
- Мала Лаз – Хаџи Мамута**
520. Дућан и кућа, у средњем стању, у који се сам уселио Сава Јовановић, шмит за који кирију није плаћао, а износила би месечно 100, а годишње 600 гроша.
521. Дућан, једна соба и сарачница, у слабом стању, у који се сам уселио Сава Савић, колар за који је кирију плаћао Турчину 80 гроша до Митровдана 1865, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
521. Други дућан, у слабом стању, у који се сам уселио Тодор Владисављевић, налбант за који кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
521. Трећи дућан, у рђавом стању, у који се сам уселио Јован Марковић, налбант за који кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
522. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Марко Цветковић, пиљар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
523. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Павле Благојевић, пиљар коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
524. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Милинковић, ћурџија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 180, а годишње 1080 гроша.
525. Две кућице, у слабом стању, у које су се сами уселили Јован Мишић, пиљар и Лептир Јовановић, пиљар за које кирију нису плаћали, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
527. Две кућице, у слабом стању, у које се сам уселио Јован Петровић, аустријски Татарин за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
528. Две кућице, у слабом стању, у које се сам уселио Јеротије Мићић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
529. Две кућице, у слабом стању, у које се сам уселио Мијајло Савић, папуџија за коју је кирију плаћао Турчину 24 гроша, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.

530. Кућа-бивша караула, у средњем стању, у коју се сам уселио Панта Тодоровић, молер за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
531. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Коста Мачок, папуција коју кирију није плаћао, а износила би месечно 16, а годишње 96 гроша.
532. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Наум Андоновић, калдрмција коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
534. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Х. Ђорђе Н, пиљар коју кирију није плаћао, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.
535. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Мијајло Јанковић, терзија за коју је кирију плаћао Турчину 40 гроша, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
536. Кућа са баштом, у средњем стању, у коју се сам уселио Андрија Андрић, сатција за коју је кирију плаћао Турчину 90 гроша, а износила би месечно 100, а годишње 600 гроша.
538. Две велике куће у Шанцу са 11 соба, у коју се сам уселио Димитрије Симић, адвокат за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 250, а годишње 1500 гроша.
539. Двокатна кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Ђока Динковић, казанција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 40, а годишње 240 гроша.
540. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Никола Ђорђевић, стаклорезац за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
544. Кућа, у слабом стању, у коју се сама уселила Ката, удовица Марка Маринковића, папуција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
545. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Вуковић, дуванција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 48, а годишње 288 гроша.
546. Две куће, у добром стању, у којој се затекао Павле Г. Вуковић, трговац за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 96, а годишње 576 гроша.
547. Кућа са баштом, у добром стању, у којој се затекао Ђорђе С. Протић, трговац кожарски за коју је кирију плаћао Турчину 240 гроша, а износила би месечно 200, а годишње 1200 гроша.
548. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Таса Јовановић, цедуљар у варошком суду за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
549. Кућа са три собе, у рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Милошевић, кочијаш за коју је кирију плаћао Турчину 100 гроша, а износила би месечно 70, а годишње 420 гроша.
550. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Благоје Миловановић, надничар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
551. Башта са лозама и штала, у средњем стању, у коју се сам уселио Милош Маринковић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
552. Прва кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Глиша Вуловић, касапин-свињар за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
552. Друга кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Лазар Миловановић, терзија за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
553. Кућа у Варошком кварту, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Писаровић, механција за коју кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
554. Кућа и дућан, у рђавом стању, у коју се сам уселио Живко Михаиловић, стаклорезац за коју је кирију плаћао Турчину, а износила би месечно 80, а годишње 480 гроша.
555. Дућан и соба, у слабом стању, у које се сам уселио Љубомир Велицки, шустер, за које је кирију плаћао Турчину 60 гроша, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
555. Кућа са две собе, у слабом стању, у које се сам уселио Јован Анђелковић, зидар, за које је кирију плаћао Турчину 40 гроша, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
556. Кућа, у слабом стању, у коју су се сами уселили Ранђел Николић, надничар и Коста Лауновић, надничар, за које је кирију нису плаћали, а износила би месечно 30, а годишње 180 гроша.
557. Кућа са баштом, у слабом стању, у коју се сама уселила Јала, удовица Филипа Симића, бившег асталције у конаку, за коју кирију није плаћала, а износила би месечно 24, а годишње 144 гроша.

559. Кућа од тврдог материјала у којој се ствари држе.
560. Две куће, у средњем стању, у које се уселила Савка Петра Миљковића, за које је кирију плаћала Турчину 60 гроша, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
561. Кућица, у слабом стању, у коју се сама уселила Анка, удовица Стевана Манојловића, чарукције, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 16, а годишње 96 гроша.
561. Штала, у слабом стању, у коју се сам уселио Антоније Пајовић, трговац, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
562. Велика кућа, у добром стању, коју се сам уселио Ђорђе Радосављевић, тишлер за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 300, а годишње 1800 гроша.
563. Две куће и две собе, у добром стању, коју се сам уселио Панта Бесарић, чиновник, за коју је кирију плаћао Турчину 72 гроша, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
564. Кућа са баштом, у добром стању, коју се сам уселио Никола Угриновић, служитељ код г.Куманудија за коју је кирију плаћао Турчину 48 гроша, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
565. Кућа са шталом, у добром стању, коју се сам уселио Јован Димовић, пиљар за коју је кирију плаћао Турчину 72 гроша, а месечно би износила 72, а годишње 420 гроша.
577. Кућица, у врло рђавом стању, у коју се сам уселио Панта Миловановић, бивши терзија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
578. Два дућана, у рђавом стању, у које се сам уселио Илија Н. Бока, за које кирију није плаћао, а месечно би износила 32, а годишње 192 гроша.
579. Плац са шупом, у рђавом стању, у који се сам уселио Ђорђе Радосављевић, тишлер, за који кирију није плаћао, а износила би месечно 20, а годишње 120 гроша.
580. Кућа са три собе, у добром стању, коју се сам уселио Милија Карастојан, болтација за коју је кирију плаћао Турчину 100 гроша, а месечно би износила 100, а годишње 600 гроша.
581. Кућа са три собе, у добром стању, коју се сам уселио Митар Вучићевић, снајдер за коју је кирију плаћао Турчину, а месечно би износила 100, а годишње 600 гроша.
582. Кућа са три собе, у добром стању, коју се сам уселио Милан Миленковић, бивши жандар за коју је кирију плаћао Турчину 50, а месечно би износила 60, а годишње 480 гроша.
583. Кућа са три собе, у добром стању, коју се сам уселио Илија Н. Бока, бакалин за коју је кирију плаћао Турчину 72 гроша, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
584. Дућан са авлијом, у средњем стању, у који се сам уселио Марко Николић, ашчија, за коју је кирију плаћао Турчину 60 гроша, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
585. Фуруна са три дућана, у средњем стању, у коју се сам уселио Риста Стојановић, фурунција, за коју је кирију плаћао Турчину 240 гроша, а месечно би износила 240, а годишње 2440 гроша.
586. Кућа-турски хан, од тврдог материјала са више стаја, у коју се сам уселио Коста Илић, механција, за коју је кирију плаћао Турчину 3500 гроша за три месеца, а месечно би износила 2000, а годишње 12000 гроша.
- „Између овог хана и џамије, налазе се следећи дућани који нису нумерисани и у протокол комисије стављени“:
587. Дућан-берберница, у средњем стању, у који се сама уселила удова покојног Томе Видаковића, за који кирију није плаћала, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
587. Дућан-магаза, у рђавом стању, у који се сам уселило Мијајло Ј. Кијамет, трговац за који кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
587. Трећи дућан, у који се сама уселио Живко Јовановић, пинтер, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
587. Четврти дућан, у који се сам уселио Петар Јовановић, шустер за који кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
587. Пети дућан, у који се сам уселио Никола Радосављевић, пиљар за који кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
587. Дућани од шестог до десетог, у рђавом стању, за које се не зна ко у „којима седи“, углавном су „пиљари под џамијом“.

588. Први дућан, у слабом стању, у који се сам уселио Никола Вуковић, дуванџија, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
588. Други дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Аврам Живковић, сапунџија, за који је кирију плаћао Турчину 72 гроша, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
589. Дућан, у слабом стању, у који се сам уселио Никола Ћировић, дућанџија за који кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
590. Два дућана, у средњем стању:
590. Први дућан, у који се сам уселио Цветко Јовановић, терзија, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 960 гроша за оба.
590. Други дућан, у који се сам уселио Алија Мерами, чаџија, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 100, а годишње 960 гроша за оба.
591. Дућанче, у средњем стању, у које се сам уселио Михајло Антоновић, памуклијаш, за које кирију није плаћао, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
592. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јованча Ђорђевић, терзија, за који кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
592. Други дућан са собом, у средњем стању, у који се сам уселио Стеван Годоровић, бакалин за који кирију није плаћао, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
593. Дућан са кућом, у добром стању, у који се сам уселио Милосав Дукић, сарач, за који је кирију плаћао Турчину 200 гроша, а месечно би износила 200, а годишње 1200 гроша.
593. Дућан са собом, у добром стању, у који се сам уселио Милош С. Маринковић, терзија, за који је кирију плаћао Турчину 140 гроша, а месечно би износила 140, а годишње 840 гроша.
595. Дућан, у добром стању, у који се сам уселио Саша Петковић, дуванџија, за који је кирију плаћао Турчину 120 гроша, а месечно би износила 120, а годишње 720 гроша.
596. На доњем боју:
596. Први дућан, у добром стању, у добром стању, у који се сам уселио Коста Ивковић, абација, за који није кирију плаћао Турчину, због су били у судском спору, а месечно би износила 140, а годишње 840 гроша.
596. Други дућан, у добром стању, у који се сам уселио Илија Ђорђевић Бајатовић, терзија, за који је кирију плаћао Турчину 100 гроша, а месечно би износила 120, а годишње 720 гроша.
596. Трећи дућан, у добром стању, у који се сам уселио Сотир Јанковић, терзија, за који је кирију плаћао Турчину 120 гроша, а месечно би износила 120, а годишње 720 гроша.
596. Четврти дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Крсман Миловановић, терзија, за који је кирију плаћао Турчину 130 гроша, а месечно би износила 120, а годишње 720 гроша.
596. Пети дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Димитрије Анђелковић, дућанџија, за који је кирију плаћао Турчину 130 гроша, а месечно би износила 120, а годишње 720 гроша.
596. Шести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Х. Недељко Вељковић, тел., за који је кирију плаћао Турчину 100 гроша, а месечно би износила 100, а годишње 600 гроша.
596. Седми дућан, у средњем стању, у који се сама уселила Томанија, удова Милића Петровића, за који је кирију плаћала Турчину 200 гроша, а месечно би износила 140, а годишње 840 гроша.
596. Осми дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Никола Димитријевић, бакалин за који је кирију плаћао Турчину 50 гроша, а месечно би износила 50, а годишње 300 гроша.
- На горњем боју:
596. Девети дућан-кафана и ашченица, у средњем стању, у који се сам уселио Цветко Николић, механџија за који кирију није плаћао, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
596. Десети дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Цветко Николић, механџија за који кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
596. Једанаести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Трајко Ђорђевић, сатџија за који кирију није плаћао, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
596. Дванаести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Ђорђе Ристић, млекаџија за који кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.

596. Тринаести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Алекса Николић, колар за који кирију није плаћао, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
596. Четрнаести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Гавра Ђурић, колар за који кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
596. Петнаести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Милош Станимировић, налбант за који кирију није плаћао, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
596. Шеснаести дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Таса Ђорђевић, налбант за који кирију није плаћао, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
596. Седмнаести и осамнаести дућан, у средњем стању, у које се сам уселио Антоније Гојковић, пинтер, за које кирију није плаћао, а износила би месечно 60, а годишње 360 гроша.
597. Под цамијом:
597. Дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Марко Зисић, бакалин за који кирију није плаћао, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
598. Кућица, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Стојановић, ашчија за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
599. Празан плац у коме нема никога.
600. Празан плац у коме нема никога.
601. Први дућан, у средњем стању, у који се сам уселио Јован Христић, бакалин за који је кирију плаћао Турчину 180 гроша, а месечно би износила 150, а годишње 900 гроша.
601. Други дућан, у средњем стању у који се сам уселио Мијајло Димитријевић, бакалин за који је кирију плаћао Турчину 100 гроша, а месечно би износила 100, а годишње 600 гроша.
601. Трећи дућан, у средњем стању у који се сам уселио Јован Христић, бакалин за који је кирију плаћао Турчину 60 гроша, а месечно би износила 60, а годишње 180 гроша за три месеца.
601. Четврти и пети дућан, у средњем стању у које се сам уселио Ђорђе Пашоња, фабр. ракије за које кирију није плаћао, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
601. Шести дућан са кућом, у средњем стању, у које се сам уселио Ставра Ђорђевић, ашчија за које је кирију плаћао Турчину 140 гроша, а месечно би износила 140, а годишње 840 гроша за три месеца.
601. Кућа, у средњем стању, у коју се сам уселио Ђорђе Пашона, фабрикант ракије за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
602. Кућа, у добром стању, у коју се сама уселила Ката, удова Голуба Ђорђевића, бившег терзије за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 80, а годишње 480 гроша.
603. Кућа, у добром стању, у коју се сам уселио Трифун Ђорђевић, лебцедер за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 120, а годишње 720 гроша.
604. Кућа са баштом, у добром стању, у коју се сам уселио Танасије Ђорђевић, касапин свињарски, за коју је кирију плаћао Турчину 60 гроша, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
605. Кућица, у врло рђавом стању, у коју се сам уселио Никола Јовановић, кајикција, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
606. Кућица, у слабом стању, у коју се сама уселила Елена Угризовић, удовица, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 40, а годишње 240 гроша.
607. Кућица, у слабом стању, у коју се сама уселила Ангелина, почившег Петра Гуруновића, бившег бакалина, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 24, а годишње 144 гроша.
607. Кућица, у слабом стању, у коју се сам уселио Трајко Стојковић, сакација, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
608. Кућа, у слабом стању, у коју се сам уселио Сима Митровић, служитељ, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
609. Кућа, у рђавом стању, у коју се у коју се сам уселио Милан Тешић, фијакериста за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 60, а годишње 360 гроша.
610. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Марко Вујић, надничар за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.

611. Прва кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Панта Ђорђевић, ћурчија, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
611. Друга кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Миле Н., пиљар, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 12, а годишње 72 гроша.
- 40.¹²⁴⁵ Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Леополд Хоротиц, туткација за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
41. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Челић, зидар за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
42. Кућа, у рђавом стању, у коју су се сами уселили Светозар Станковић, шнајдер и Урош Савић, кочијаш за коју кирију нису плаћали, а месечно би износила 12 гроша за једног, 18 за другог, а годишње 180 гроша за обојицу.
43. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Риста Мијалковић, папуција, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 18, а годишње 108 гроша.
44. Кућа, у рђавом стању, у коју се сам уселио Јован Петровић, шпекулант за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.

Мирималска добра:

626. На Сави:

626. Прво: Фуруна и механа, у средњем стању, у коју се сам уселио Дима Богдановић, механција, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 100, а годишње 600 гроша.
626. Друго: Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Димитрије Томић, чиновник, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
626. Треће: Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Петровић, магација, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
626. Четврто: Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио дима Богдановић, механција, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
626. Пето: Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Крсмановић, трговац, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
626. Шесто: Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Станиша Марковић, шпекулант, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 24, а годишње 144 гроша.
626. Седмо: Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Крсмановић, трговац, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 30, а годишње 180 гроша.
625. Прво: Магаза, у слабом стању, у коју се сама уселила баба, умрлог Станојла Стојановића, за коју кирију није плаћала, а месечно би износила 10, а годишње 60 гроша.
625. Друго: Магаза, у слабом стању, у коју се сам уселио Мата Ђођевић, магација, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
625. Треће: Магаза, у средњем стању, у коју се уселио Мирко Илић, пинтер и каже да у је Турчин одобрио, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
623. Магаза, у средњем стању, у коју се уселио Мирко Илић, пинтер, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
622. Магаза, у средњем стању, у коју се уселио Никола Нишић, кантарција, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 20, а годишње 120 гроша.
621. Магаза, у врло добром стању, у коју се уселио Ђорђе Никол. Хаџи, за коју каже да му је Турчин дао “под кирију“, за коју би кирија месечно износила 100, а годишње 600 гроша.
630. Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Јован Стоиасављевић, трговац, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
630. Магаза, у средњем стању, у коју се сам уселио Никола Марковић, магација, за коју кирију није плаћао, а месечно би износила 15, а годишње 90 гроша.
- 628.¹²⁴⁶ Прво: Магаза, у коју се уселио Ђорђе Москић, магација.

¹²⁴⁵ У овом делу списка „нумере“ нису уписане у низу. Списак турских добара је у добром стању, те не можемо закључити ништа друго, осим да су на овај начин уписивана добра од броја 611 до броја 668, који је уписан одмах након броја 628.

¹²⁴⁶ Од броја 628 до броја 668 нису унети подаци о стању објекта и висини месечне закупнине.

628. Друго и треће: Магаза, у коју се уселио Димитрије Перовић, магазација.
628. Четврто: Магаза, у коју се уселио Ристо Алимпић, магазација.
627. Магаза, у коју се уселио Јован Ђиридија.
668. Два дућана на Зереку у које се уселио Сава Јовановић, бојација.
668. Дућан, у који се уселио Грујица Тадић, трговац.

БИОГРАФИЈА:

Ирена Колај Ристановић рођена је у Београду 1981. године где је завршила основну школу и Гимназију „Свети Сава“. Основне академске студије оријенталне филологије уписала је школске 2000/2001. године на Катедри за оријенталитику Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истој катедри одбранила је мастер рад на тему *Документи породице Вељковић на османском језику и њихов историографски значај* 2010. године. Докторске академске студије уписала је на Филолошком факултету школске 2017/2018. године (модул: култура). Од 2008. до 2019. године била је запослена у Историјском архиву Београда у звању стручног сарадника-архивисте. Године 2019. изабрана је у звање асистента на Групи за турски језик, књижевност и културу Катедре за оријенталистику Филолошког факултета у Београду за ужу научну област Туркологија, за предмет Османска дипломатика са палеографијом 1-2. Тренутно је ангажована на извођењу часова вежби на предметима Практикум из османског језика 1, Практикум из османског језика 2, Практикум из османског језика 3 и Практикум из османског језика 4.

Своја интересовања усмерила је на изучавање османске културне баштине с акцентом на коришћење примарних историјских извора на османском језику. Аутор је неколико стручних радова из области османистике.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ирена Колет Ристановић
Број досијеа 17108 Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

"Културни идентитет муслимана у Београду
1841-1867."

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 24.02.2021.

Ирена Колет Ристановић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Уреша Колат Растанковић

Број досијеа 17108/0

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Културни идентитет муслимана у Београду 1841-186

Ментор проф др Турзана Маринковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 24.02.2021.

Уреша Колат Растанковић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Културни идентитет муслимана у Београду 1841-1867.“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 24. 02 2021.

Бренимир Чешановић